A. H. TAMMSAARE

TÓDE JA ÓIGUS

ROMAAN

I

NOOR-EESTI · TARTU

A. H. TAMMSAARE / TÕDE JA ÕIGUS

A. H. TAMMSAARE

TÕDE JA ÕIGUS

ROMAAN

I JAGU

KOLMAS TRÜKK



NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

KAAS KUNSTNIK JAAN VAHTRALT
KEELELINE KORREKTOR T. MELSO





O/ü. „Noor-Eesti Kirjastuse“ trükikoda, Tartus 1940

I.

See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. Päike lähenes silmapiirile, seistes sedavõrd madalas, et enam ei ulatunud valgustama ei mäkke ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, ei vankril istuvat noort naist ega ka ligi kolmekümnelist meest, kes kõndis vankri kõrval.

Varsti jõudsid teelised mäerinnakul nii kõrgele, et päikeses helendama lõi mehe nägu — laiavõitu, tugevate lõuapäradega, terassilmadega, lühikese, kuid tiheda musta habemega, — naise nukrad silmad, look ja hobuse kikkis kõrvadega pea.

„Seal ta ongi, see Vargamäe," lausus mees ja näitas käega üle soo järgmise väljamäe poole, kus lömitas rühm madalaid hooneid. „Meie hooned paistavad, teiste omad seisavad mäe taga orus, sest siis rahva suus Mäe ja Oru, mõisakirjas aga Eespere ja Tagapere. Paremat kätt see männitukk seal kõrgel mäe otsas on meie oma: igavesed vanad jändrikud teised, mõned poolkuivad juba."

Niipalju tegi mees juttu, siis logises vanker endiselt tummas vaikuses.

Naine silmitses ümbrust: siin mägi, seal mägi, kaugemal kolmas, pahemat kätt neljas, paremat viies ja nende taga kuues, seitsmes ning veel rohkemgi. Mägedel põllud ja hooned, mägede ümber, nende vahel aina soo, tükati raba, kaetud kidura võserikuga.

Üks niisugune mäenukk teda ümbritseva soo ja mõne vana männijändrikuga mäe kõrgemal tipul saab

tema, sõitva naise koduks ja seal peab ta vististi oma päevad lõpetama.

Millegi pärast kiskus noore naise süda valusalt rinnas kokku. Valu ulatus nagu madalamalegi, tabas kogu elundite kava, mis oleks nagu naba ümber puntras.

Jah, kunagi polnud ta osanud arvata, et temal võiks kord niisugune kodu olla. Tänini oli ta ikka kodu all mõistnud põldu ja metsa — suurt laant, mis õhtuti heliseb, kui huigatakse või kui aetakse pasunat. Aga mis heliseks siin, kui tuleks lust lõõritada? Hüüavad siis sood vastu, hakkavad rabad rõkkama?

Naine vaatas meest, kes hobuse kõrval kõndis, vaatas hobust, keda ta ise kodu näinud sündivat ja kasvavat — mõlemad tõttasid täiel sammul, nagu ootaks neid õnn ees.

Ja äkki tuli tal meelde, kuidas kodu oli aru peetud, peab ta oma praeguse mehe kosjad vastu võtma või tagasi lükkama. Ja kõik — vanemad, vennad, õed — olid otsustanud: sellele mehele võib minna, tema jaksab ja oskab naist toita. Imelikult oli tol korral tundunud, et räägiti tema toitmisest. Kas siis tema ise ei oska tööd teha, et ise end toita, nagu iga teinegi tervete ihuliikmetega inimene?

Uuesti vaadates, kui kähku mees ja hobu kõrvuti uue kodu poole astusid, muutus ka tema meel rahulikumaks, süda julgemaks. Peaasi, et mära, see nende majapidamise üks peatugesid ja põhivara — nagu isa hobust kaasavaraks andes oli öelnud, — peaasi, et tema nii tõttavalt astus. See andis ka noorele naisele usku ja lootust.

„Astu aga astu," sundis mees hobust, nagu aimaks ta naise mõtteid, „saame ehk päevaveeruks koju."

„Kas jõuame," kahtles naine. Ka tema oli mõelnud kuidagi sõna „kodu" tarvitada, aga sõna jäi kurku kinni.

Lausal väljamäel oli tee pisut siledam, sellepärast kargas mees naise kõrvale vankrile, kahmas ohjad pingutavalt pihku ja ajas hobuse sörkima. Millegi pärast

valdas hobust äkki mingisugune rõõmukihk ja ta hirnatas.

„Tunneb kodu lähedust," arvas mees.

„Nojah, tema käib juba mitut-setut korda seda teed," lausus naine. Endal oli aga nagu valus, et hobune seda võõrast paika juba koduna tunneb. Hobuse rõõmuhirnatuses kustus nagu tükk naise senisest elust.

Natukene maad pahemat kätt teest kõrval asuva talu õuel seisis üksik naine ja vaatas möödasõitjaid, ämber käe otsas. Vargamäe Eespere noorele perenaisele paistis seisja nii tuttavana, nagu oleks ta teda juba ammugi ja sagedasti näinud. Veel enam: nagu oleks ta ise kustuva päikese helgil nõnda kuski taluõuel seisnud ja möödaminejaid vaadelnud ja nagu teeks ta seda ka tulevikus veel lugematuid kordi.

„Mis selle talu nimi on?" küsis naine.

„See on Aaseme," vastas mees. „Selja taha paremat kätt jäi Võlla, veel kaugemale mäe varju Aiu; see teele ei paista. Väljamäge ennast nimetatakse Metsakandiks; siin on kolm kohta."

Vanker logises hobu sörgil peagi üle põllu ja jällegi pidid nad sohu minema — pidid ronima üle teise ja seega ka üle viimse soo. Aga enne läks tee Aaseme välja all kaheks. Hobune pöördus ilma juhatuseta paremat kätt.

„Kuhu see teine tee viib?" küsis naine.

„Sooväljale," vastas mees. „See seia ei paista, meie õue aga küll; kui koju saame, siis näeme. Seal on ka kolm talu ja veel kaks sauna."

Jõuti sohu. Mõlemal pool teed ummistunud kraavid, millede sisemus — turvas — keskele kokku kuhjatud. Tee põhjaks haod või rida puupakke kõikuval pinnal. Siin-seal tungib looma jalg läbi mäda aluspõhja pehmesse mudasse, kus ei tundu mingit pidet. Tee kõrval, teisel pool kraave, vaevakase või vaevapaju raagus põõsad, harva mõni laia ladvaga sookask, mille pungad pakatamas. Kaugemal, välja ääres, randemaal, kipub ilutsema juba õrn ja värske kevadine rohelisus. Soontel valuvalt kollane varsakabi.

„Siia võib uppuda!“ hüüab naine nähes, kuidas hobune läbipääsematul teel vaevaga edasi ronib. „Murrab vankri ja hobuse jalad.“

„Küllap peavad vastu,“ ütleb mees, kes jällegi maas kõnnib, aga nüüd ohje oma käes hoiab, et hobust paremini juhtida, sest et tema juba teed tunneb. „Istu aga kõvasti peal, istu keskpaika, muidu viskab maha,“ õpetab ta naist. Ja kui nad kõige suuremast hädast juba väljas, räägib ta lohutavalt: „Ega see nõnda igavesti jää. Kraavid teeme sügavamaks, tee kõrgemaks ja siledamaks. Põhja kuuseoksad ja kadakad, peale põllukivi ja sauerähk. Seda on meil küll, väljamäel mändide alt võta niipalju kui süda kutsub. Mõne aasta pärast sõida kas või tõllaga, kaks hoost kõrvu.“

„Kui vankrigagi läbi saaks,“ arvas naine.

Jõuti välja äärde, oma välja äärde. Jällegi viis tee mööda rinnakut üles.

„Päiksetera on kadund,“ ütles naine, kui jõudsid mäele, kus avanes silmapiir.

„Jah, veeres enne kui koju saime,“ vastas mees.

Kodu oli aga peremeest ja perenaist marjaks tarvis, muidu oleks pidanud minema kas või mujalt abi otsima. Karjane tuli parajasti nuttes koju: vana Maasik jäänud lepiku alla sisse. Iniseb, sikutab oma koibi, aga edasi ei saa. Sees mis sees! Jääb kas või igaveseks sinna, kui inimesed ei aita.

Noor perenaine alguses ei taibanudki, mis selle lehmaga õige on, et ta koju ei saa. Tema Maasik — jällegi tükk kallist kaasavara — pole ju ometi mõni vana ja jalutu lehmakobaski, vaid ainult viie-kuue poja ema, seega kõige paremates päevades. Kodu karjas käies polnud perenaine kunagi näinud ega kuulnud, et mõni lehm oleks kuhugi sisse jäänud. Sellepärast ei tulnud ta kuidagi õigele mõttele, ehk ta küll oma lihasilmaga oli näinud, mis tirelit mära hiljuti vankri ees lõi. Ometi kõndis mära aina tehtud teel, peaaegu kõrvenurga maanteel.

Sauna eit ja taat, kes olid koduhoidjaks, seletasid perenaisele asja paari sõnaga. Ja nõnda mõistis ta, et

ta praegu mõtleb, nagu hoiaks ta alles isakodus karja ega olegi veel iseseisev perenaine. Aga perenaisel peavad olema teised mõtted kui karjalapsel.

„Armas aeg," hüüdis perenaine, „mis tast siis sohu ajada, kui seal nii tüma on. Maasik on ju lüpsma tulemas."

„Ega ma ajandki," nuttis poiss, „ta ise läks, ei taht teine teistest maha jääda."

„Soos mätastel on ju mustapead, sellepärast," seletas sauna Mari. „Arumaa on paljas, seal ei hakka loomal hambad maha, ainult keelega limpsida. Ega loom rumal ole, küll ta teab, kuhu ta läheb."

„Aga mis siis nüüd?" küsis perenaine nõutult.

„Peame appi minema, mis muud," vastas sauna vanamees. Karjase poole pöördudes küsis ta: „Kus ta on, suurel soonel või?"

„Ei, väiksel," vastas Eedi. „Suurest tuli läbi, nii et vagu taga. Poolest küljest oli teine sees, aga ikka tuli, muud kui inises vahel."

„Vaata raibet, või suurest tuleb läbi, aga väiksesse jääb sisse," siunas sauna Madis, lisades kohe juurde: „Kui ta väiksel soonel on, siis põle asi nii hull, siis saame oma jõuga läbi."

Vanker tühjendati silmapilk kraamist ja peale pandi laudu ning köied. Kui mehed ühes karjapoisiga peale istusid, tahtis ka perenaine kaasa minna. Aga saunaonu vastu:

„Ei, perenaine, see pole naiste töö, lehma soost välja vedada. Aga päss ja räks ning tükk õlgi kaasa, seda küll, peab ehk tuld tegema, lehma soendama. Soo on ju alles külm, võtab looma jalad kangeks. Hiljuti oli veel kirs all."

Vanker hakkas liikuma.

„Ärge talle haiget tehke," palus perenaine tagant järele.

„Ei noh, kus nüüd seda," vastas sauna Madis.

Sõideti lepiku alla, kus hobune kinni seoti ja heinavõrk talle ette riputati. Mehed võtsid lauad, kirved ja köie ning algasid teekonda lehma poole, hüpates

mööda mättaid ja künkaid, nagu karjapoiss teejuhina ees kargas.

„Peremees tulnd õige kirikuriidega lehmaveosse," tähendas sauna Madis, kui nad pärale jõudsid.

„Unustasin, mis parata," vastas peremees ja kiskus kuue seljast, et teda mättale põõsasse panna. „Püksid peavad jääma, aga ega need lehma maksa, liiatigi kui poja ema."

„Nii, nii, liiatigi kui poja ema," oli ka sauna Madis nõus. „Aga näe, eks lõdisegi teine," tähendas ta lehma kohta.

„Millest siin peale hakata?" küsis peremees arupidavalt.

Aga saunamees kui oma inimene teadis väga hästi, millest peale hakata.

„Kõigepealt lehma esimeste jalge alla hagu — kuuseoksi ja kadakaid, mis pehmemad," ütles ta. „Kui juba esimesed võivad toetada, siis katsume, kuis tagumistega lugu."

Esimesed jalad saadi varsti hagudele, ja nüüd oleks lehm võinud katsuda tagumisedki mudast välja kiskuda, aga ta ei teinud seda ei heaga ega kurjaga, inises ainult, kui teda löödi.

„Nonäh, ma arvasin kohe, et jalad kangeks külmanud," ütles sauna Madis.

Ei jäänud muud nõu üle, kui mehed pidid käised ja püksisääred käärima (peremees viskas oma uued püksid hoopis jalast ühes saabastega), mudasse minema ja lehma jalad välja kiskuma, et neid hagudele paigutada nagu esimesedki. Siis tõtati silda tegema kuni lähema künkani. Alles nüüd katsuti lehma jalule ajada. Aga see ei liigutanud ikka veel, lamas õietsijalu maas.

„Ega muud kui teeme talle tule ette," ütles sauna Madis, „küllap ta siis varssi jalad alla võtab."

Korjati risu ja tõrvikuid ning tehti tuli lähemale mättale. Karjapoiss jäeti tuld kohendama, mehed läksid teistele soontele hagu raiuma, kuni lehma luudliikmed soenevad. Võeti abiks ka ligitoodud lauad, et lehm pääseks kõvale maale välja.

Ei kestnudki kaua, kui juba tuli oma töö oli teinud, sest poiss hüüdis suure rõõmuga:

„Juba liigutab jalgu! Juba püsti! Läheb, läheb!"

„Ka mehed tõttasid vaatama, kuidas lehm mööda oksi läheb, nagu poleks hiljuti mudas lamanudki. Kahe künka vahel oli hagudest sild, seda lehm ei kartnud; kolmandal soonel seisid lauad, need ajasid loomale hirmu peale. Inises ja pidas aru. Viimaks ometi astus laudadele, mitte mudasse. Veel pidi laudu paar korda uutele soontele tõstma lehma talutamiseks, siis oldi vaevast lahti: lehm pistis kiirel sammul kodu poole.

Meestel kulus pisut aega, enne kui nad minema said, sest peremees tahtis veeaugul ennast pesta, et võimalik oleks püksid jalga tõmmata. Pealegi oli tema kuub mättale põõsasse jäänud ja karjapoiss läks sellele järele. Kuube võttes märkas poiss tuld, mis lehma soendamiseks tehtud. Ta mõtles esiteks selle mudasse laiali pilduda, aga jättis lõpuks ometi põlema. Nõnda leegitses tuluke veel siis üksinda õhtuvidevikus, kui poiss oli uuesti kõval maal tagasi. Värisev valgus helkis ümbritsevail põõsail ja liimendaval mudal.

Imelik oli poisil eemalt vaadata, kuidas tuluke üksipäinis leegitses soos. Nagu oleks ikka veel mõni elav hing tema läheduses, kes soendab oma luid-liikmeid! Nagu võiks keegi olla veel kottpimedaski seal mudas põõsaste vahel, sest kindlasti põlevad jämedad tõrvikud selle ajani.

Perenaisel hakkas kodu igav mehi oodates ja ta läks neile mööda tänavat karjamaa poole vastu. Pooles tänavas kohtas ta lehma. See tundis perenaise juba eemalt ja hakkas ammuma. Perenaisel tõusid peaaegu pisarad silma; ükski vana tuttav, ükski omane hing võhivõõras kodus! Ja härduses oleks ta lehmale kas või kaela hakanud.

Lehmaga kõrvu kodu poole minnes pani perenaine talle käe selga. Mehed, kes tükk maad järel tulid, ei pannud seda tähele, küll aga karja-Eedi. Tema silma hakkas see kohe kinni.

„Küll on hull, kui iga õhtu nõnda peab," ütles perenaine, kui ka mehed koju jõudsid.

„Või siis nüüd just iga õhtu, aga eks ta kevadel mõnikord ikka juhtu ka," arvas sauna Madis. „Sügise on seda nalja vähem, vahel harva . . . See lehm on liiga raske, ei kõlba Vargamäe karjasmaale, põle õige meie loom, välimailt pärit. Siin olgu lehmad kui kitsed."

„Need ei anna ju piima ega võid," arvas perenaine.

„Eks aga pea siis vähemaga läbi ajama," ütles sauna Madis.

„Küllap teeme silla suurest mudast läbi," lohutas peremees; „tagapool on kõvem."

„Va Mardil, sel, kes teie eest siit ära läks, seisid pikad saelauad lepiku all, sealt oli hea ligi võtta, kui tarvis tuli. Ei tema silda teind ega sellega vaeva näind," seletas sauna Madis. „Muidugi, tagapool on kõvem; Jõessaare mail päris kõva," lisas ta natukese aja pärast juurde.

Õhtul asemel enne uinumist uues kodus küsis Vargamäe Eespere noor perenaine peremehelt:

„Miks sa siis just selle koha ostsid?"

„Aga misukese siis?" küsis peremees vastu.

„Kas paremat ei leind?" küsis perenaine uuesti.

„Paremad olid enne mind ära ostetud või mis veel olid, neid ei müüdud. Käisin ka Sooväljal vaatamas, aga need on veel hullemad, ligipääs ka raskem kui Vargamäele. Oli paar õige suurt, Paluka ja Sõõrussaare, kuid nende peale ei hakand minu hammas: põlnd raha. Aga ega ta siin nii väga hull olegi, las me aga harjume ära, see on ainult esteks nõnda, et ajab hirmu peale."

Nõnda vastas Vargamäe Andres oma noorele naisele, kellele pühas ristimises nimeks pandud Krõõt. Aga naist ei lohutanud mehe sõnad ja ta vastas:

„Küll meie siin kahekesi sinuga päevi saame näha!"

„Päevi saab vaene inimene igalpool näha," arvas Andres.

Sellega jutt lõppeski, kui nad heitsid puhkama esimest õhtut kahekesi oma uues kodus.

II.

Järgmine päev oli määratud uue koduga tutvumiseks. Saunatädi pidi tubase talituse eest muretsema, nagu ta seda juba teinud nii mõnigi päev enne noore perenaise saabumist. Madis pidi pererahvaga kaasa minema — nagu oma inimene, kes kõik teab ja kõige kohta oskab seletust anda.

Hommikul mõtlesid uus peremees ja perenaine kõigepealt minna üleaedseid vaatama. Et aga saunarahvas kinnitas, Tagapere Pearu olevat kodunt ära, vististi kõrtsis, kus ta isegi ööd saksatoas mööda saadab, siis lükati see külaskäik edasi ja taheti minna kohe piire vaatama.

Andres oli küll omal ajal kogu maa-ala läbi käinud, aga siis oli maapind külmunud ja õhukese lumekirmetise all, nii et tema üle peaasjalikult pidi otsustama kaudsete tunnuste abil. Perenaisele oli muidugi kõik võhivõõras ja tuliuus.

Teekonnaks tõmbas perenaine vanad sukad jalga ja pistis tuliuued omatehtud viisud otsa. Need oli ta isakodust kaasa toonud. Peremees pani endale nartsud ja raagnahka pastlad. Sauna Madis otsustas palja jalu minna, sest päike oli juba kõrgel ja paistis heledasti kevadisest taevast.

Oli nii imeliselt kerge ja selge täna siin väljamäel, kuhu paistsid niipaljud samasugused imeliselt kerge ja selge õhuga ümbritsetud väljamäed keset otsatut sood ja raba. Nende kohal lendasid helevalged pilved nagu

hirmunud lagled. Ainult häält ei teinud nad. Taevaalune oli hoopis vaikne, kui ei pannud tähele lõokeste laulu ja linavästrikku katuseharjal või aiateibas.

Tundide kaupa sumati soos ja vees, mis paiguti lausa solises, paiguti sauna Madise varvaste vahel ainult virtsus. Ainult väikesel Hallikivimäel ja Jõessaares oli päris kuiv. Viimasel oli millalgi põldu haritud, aga sauna Madisel puudusid teated, millal see toimunud. Seletuseks ütles ta ainult:

„See pidi küll väga ammu olema, sest varssi on põllu asemel uuesti mets."

See alalhoidunud põllulapp siin kaugel soosaarel mõjus kui muinasjutt. Ta tekitas imelikult omapärase ja koduse tundmuse. Sest seletamatagi oli äkki kõigil selge, et millalgi on siin inimene liikunud, teotsenud, mõtelnud. Millalgi olid selle söötijäänud põllulapiga seotud inimese rõõmud ja mured.

Puhati jalgu ja pandi piipu.

Juba läbikäidud maa järgi otsustades oli krunti küll ja küll, nagu liigagi palju, arvu poolest üle poolteise saja tiinu. Aga suurem osa sellest oli kas rohusoo või samblaraba männijässidega. Heinamaagi oli enamasti kas rabaserv, soonepealne, vaevakasesoo või kiikuv jõeäärne, kus praegu lainetas alles elus vesi, nii et ainult paiguti talle ligi pääses. Kevaditi suurveega ja sügisevihmade ajal pidi siin küll otse järvepealist oletama. Aruheinamaad oli kodumail väike lapike.

„Nagu hobuse piherdamise ase," ütles sauna Madis tema kohta.

Aga kümmekond versta eemal või veelgi kaugemal oli Vargamäe koha järele suurem metsaheinamaa, mida Andres isegi veel polnud näinud. Seal pidi tükk head metsagi peal olema. Selle maalisa oli Andres nagu põrsa kotis ostnud, sest ta oli arvanud, et olgu ta mis ta on, midagi ta on ikkagi väärt, ja Vargamäe oleks ta ka ilma lisandusetagi ostnud määratud hinna ning tingimustega. Pealegi oli tal kohe kavatsus seda maa-

tükki esimesel parajal võimalusel ära müüa ning saadud raha kodumail kasulikult tarvitada.

Tõtt öelda, Vargamäe Eesperet ostes polnudki Andres tema tõelist väärtust arvestanud, vaid ta oli aina mõtelnud, mis temast võiks teha, mis väärtuse sellele maale tööga võiks anda. Sellepärast ei teinud noor peremees tänasel ülevaatelgi muud kui aina kavatses ja plaanitses, püüdes ette aimata, milliseks muutub maapind ja milliseks kasenäss, männijäss ja kuusekönn, kui kraave on kaevatud nii- ja niipalju ning selles ja selles sihis. Kas kaseladvad muutuvad mõne aasta pärast teravaks? Kas kuusk ja mänd heidavad karva ja süstavad õhku, nagu pistaks neile herilane tüvve?

Mööda kodumaad ümber sõites ja sobivat kohta otsides oli talle kuski sood näidatud, mis kraavidega läbi põimitud — suuremate ja väiksematega. Praegu olid need kraavid ummistunud ja maapind nende vahel vesine ning soine. Aga millalgi oli kraavide vahel vili kasvanud, millalgi olid orjad ja vaimud siin kartuleid pannud ja võtnud. Seda kinnitasid vanad inimesed nagu ühest suust.

Elanud mõisas kord mingisugune hullumeelne parun, mingisugune põrundpea, nagu kõik kinnitasid, see tahtnud soost põllu teha. Tema'p need kraavidki lasknud kaevata ning kraavide vahel künda ja külvata. Põllul pole teda kunagi näha olnud, aga soos kraavide vahel käinud ta opmaniga vahetpidamata, seisnud rahva juures, kui see tööd tegi, ja torkinud kepiga muhenevat mulda, turbamättaid.

Tol korral oli Andres julgenud kahelda, et kes teab, kas see parun, kes need kraavid kaevas, nii väga põrundpea oligi, nagu kõik arvasid. Kuidas? Selles võiks keegi kahelda? Aga tema ei muutnud ju ainult sood põlluks, vaid kõrged vainud tahtis ta teha loodheinamaaks, mida võiks oma tuju ja tahtmise järele kasta üleujutava veega. Tema tahtnud üldse kõik teisiti teha, kui oli seadnud jumal. Kus mägi, sinna org, kus org, sinna mägi — nõnda tahtnud ta teha. Sood põlluks, kõrged vainud loodniiduks, jõgedele uued sän-

gid — kas või läbi kivikärgaste ja mäekinkude, verstade, kümnete verstade kaupa. Tühjadele ääremaadele mets, istutatud või seemendatud, puud reastikku nagu viljapuud aias. Kui võõras kõike seda meeletust näeks, siis usuks ta, et parun oli tõepoolest põrundpea.

Nõnda olid omad inimesed arvanud. Aga Andres ei saanud tol korral muud näha kui aga ainult seda kraavitatud sood, kus millalgi kasvanud vili. See seisab tal veel praegugi silmade ees. Muidugi ei mõtle tema Vargamäe soost kohe hakata põldu tegema, sest tema pole ju parun, kel oli terve vallarahvas käsutada. Kui niigi saaks teha, et soo hakkaks looma kandma ja head haometsa kasvatama — seda mõtles Vargamäe noor peremees põrundpeaparuni eeskujul. Ja tema oli siin Jõessaare söödilapil kevadise päikese paistel ehk ainuke inimene, kes tänini nõnda mõelnud.

Kui Andres kõigest sellest jutustas, vedas sauna Madis kord-korralt ikka kõvemini oma lurisevat piipu ja hakkas läbi hammaste aina kaugemale sülitama, nagu teeks ta harjutusi kaugelesülitamises. Harva sõna peremehe jutu vahele pistes, sihtis see ikka sinnapoole, et: on siin juba paari uut peremeest näinud, mitte küll omanikku, vaid rentnikku, aga ükski pole midagi teinud, sest ei tasu vaeva. Kõik läinud paremat otsima.

„Elame siin nagu kärbsed s . . ahunniku otsas," ütles ta lõpuks.

„See'p see ongi, et elate nagu kärbsed," arvas Andres.

„Aga nõnda saab ilusti ära elada. Endine peremees läks siin rikkakski, ostis välimaale koha."

„Ja elab ka seal nagu kärbes, kui nõnda elab," vastas peremees.

„Kärbes oled sinagi, kärbsed oleme kõik," oleks tahtnud sauna Madis peremehele vastata, aga ometi rahuldus ta ainult sülitamisega. „Peremees on peremees, läheb nüüd saunamees temaga maid jagama," arvas Madis endamisi.

„Hakkad sa mul kraavi kaevama?" küsis peremees natukese aja pärast.

„Küllap hakkan," vastas Madis. „Töö on töö, leib on leib, ei põlga üht ega teist. Olen ennegi kaevanud."

„Hea küll, siis hakkame tänavu kohe peale," ütles Andres. „Umbes sinna, kus me vana Maasikut käisime rükkimas."

„Aga kuhu laseme vee?"

„Esiotsa ei kuhugi," vastas Andres. „Aga küllap pärast laseme kah: juhime otsa jõkke."

„Paar versta maad."

„Olgu või kolm," arvas peremees.

Saunamees lirtsas sülitada. Alles natukese aja pärast lausus ta:

„Võeras maa ees, ei pääse otse jõele."

„Küllap pääseb läbi võeragi maa."

„Kui aga pääseb."

„Saame näha."

Polnud parata, peremehele pidi alla vanduma. Arvab, et pääseb, pääsegu, mis saunamehel sest on, pole ju tema maa ega tema vesi. Tõmmaku aga kraav jõkke, temal aina kasu: pääseks mööda kraavikallast kergemini kalale ja sügisel lambale ja lehmale kotiga padriku äärest heinu tooma.

„Saab ehk üleaedsega kahasse kaevata, tuleb odavam," arvas peremees.

„Kallim," vastas saunamees. „Pearuga kahasse on ikka kallim."

„Kuidas nii?" küsis Andres. „Mis mees siis tema on?"

„Mees nagu mees muistegi," vastas Madis.

Kuna mehed piipu popsisid ja jutlesid, kõndis perenaine mööda saaresööti, korjates varaseid lilli. Meel oli pühapäevaselt rõõmus ja kodune, et oleks tahtnud laulda, nagu laulsid linnud söödiservas metsas. Oleks tahtnud huigatagi, nagu oli ta huiganud millalgi isakodus, aga ometi jäi ta üsna vaikseks, kõndis ainult ja noppis lilli.

Koju jõutud, võeti kehakinnitust ja siis mindi välju ning väljaaluseid vaatama. Taheti näha põldu ja tema mulda, taheti vaadata peenraid ja ristikive, nagu oli vaadatud soos sihte ja kupitsaid.

„Kui aga peenrad ja ristikivid paigal seisaksid," lausus sauna Madis nagu endamisi.

„Kuidas nii — paigal seisaksid?" küsis peremees.

„Öeldakse, et vahel kipuvad teised liikuma," irvitas Madis. „Endine peremees kuuldi ikka kaebama, muidu oleks ehk ise koha ostnud. Nõnda ta ütles, et läheb siit Tagapere Pearu pärast minema. See kiitleb veel praegu sellega."

„Ah niisuke sõrasilm see Pearu! On ta tugev?" küsis Andres.

„Küllap saad varsti katsuda," vastas Madis. „Tema ju selle peale ablas."

„Tikub kaklema?"

„Tahab rammu katsuda. Mis mehed need muidu on, ikka rinnad kokku, ikka kokku. Tänini käis Tagapere Eesperest üle, näis's nüüd."

„Saad sina talle vastu?" küsis Andres huvitatult.

„Küllap saaks, kui oleks peremees, aga saunamees... noh see on teine asi," vastas Madis.

Andres muigas.

„Tahad sa minuga katsuda?" küsis ta Madiselt. „Aga nagu mees mehega, mitte nagu saunamees peremehega."

„Eks võiks ka korraks," arvas saunamees sülitades ja peremeest silmiga mõõtes.

„Mis te nüüd hullu teete," segas perenaine vahele. „Jätke järele, mõni näeb veel. Lausa tööpäeval, põle muud teha kui mine võitlema, nagu oleks mõni pidu."

„Kel sellega asja, oma välja ääres," vastas peremees.

„Võiks ju ainult kivi tõsta, sellest näeb kohe," arvas nüüd saunamees, et perenaise soovile vastu tulla. Sellega leppis ka peremees ja nõnda mindi Madise juhatusel natukene maad edasi, kuni leiti aia äärest kivihunnik. Siin oli paras paik rammukatsumiseks.

„Hakka sina peale," ütles peremees saunamehele, „sina oled oma inimene."

„Ükskõik," vastas Madis. „Saad sinagi varsti omaks inimeseks."

Ta valis kivi, millele ta vaevalt jaksas tuule alla teha. Aga peremees võttis sama kivi ja tõstis ta üle aia teisele poole.

„See mees on jumala viljaga toidetud," ütles saunamees seda nähes.

Nüüd otsis Andres omakorda kivi, millele ta vaevalt suutis tuule alla teha, aga selle kallal pusis Madis hulk aega, ilma et kivi oleks mõelnudki maast kerkida.

„Sinust saab Pearule õige üleaedne," ütles Madis ja jättis kivi sinnapaika.

„Olen temast tugevam?"

„Hästi sitkem. Ma'p uskunudki. Olen oma teada ikka ka paras mees, liiga vana ka mitte, aga üle mis üle, põle parata."

Edasi minnes ütles Madis natukese aja pärast:

„Tegu tuleb sul temaga siiski, ramm üksi ei aita."

Peremees mõistis ja vastas:

„Mis siis ikka: mees on mees ja ristikivi on ristikivi."

„Õige näh, peremees: mees on mees ja ristikivi on ristikivi," kordas Madis, aga tegi seda nõnda, nagu ei peaks ta seda sugugi õigeks, ja lirtsas läbi hammaste sülitada.

III.

Algas töö, algas eluaegne töö, algas töö, millest pidi jätkuma isegi tulevale põlvele. Sest olgugi, et peremees ainult paar kuud abielus, ometi mõtles ta juba järeltuleva soo peale, tähendas ju abielu temale eelkõige lapsi. Ehk kas maksis Vargamäele elama asuda mõttega, et pärast sind talitavad siin võhivõõrad inimesed? Ei, seda mitte. Selle mõttega oleks võinud ükskõik kuhu minna, mitte aga Vargamäele tulla. Andres tundis, kuidas omandatud maalapp tekitas kohustusi, millest ei või loobuda, kui oled aus inimene.

Heameelega oleks Andres ostnud kogu Vargamäe, et elada siin omasoodu nagu vürst, aga teine mees oli temast ette jõudnud, oli teise koha varem ostnud. Tagapere Pearu oli tulnud Tuhalepast, mis seisis veel kaugemal soode ja rabade taga kui Vargamäe. Tema ütles ikka, et tema tulnud huntide juurest inimeste sekka. Andres selle vastu oleks võinud öelda, et tema tuli inimeste seast huntide juurde, sest tema isakodu asus välimaal. Ometi ei öelnud ta seda, sest tema arvas, et ühesugused inimesed elavad igal pool, olgu kuski maantee ääres või soosilla taga.

Üks imelik mõte oli viirastusena Andrese peaaju külastanud, kui ta esimest korda käis Vargamäel. Nimelt: mis oleks, kui ükskord oleks kogu Vargamäe tema oma, tema laste käes? Võib-olla mõjuski see viirastuslik mõte sedavõrd, et Andres kohta otsides Vargamäe juurde peatuma jäi. Kaasa aitas ka Hundipalu

Tiit, kes elas kaugemal soode taga, teisel pool jõge — elas üksipäinis oma väljamäel ja talitas seal nagu süda kutsub. Temaga oli Andres siin kokku puutunud ja tema oli osanud nõnda rääkida, et Andres Vargamäele peatuma jäi.

Esiotsa pidi Andres kõik kaugemad tulevikumõtted peast peletama, sest ees seisis hall igapäevsus: risakil ja laokil hooned, elumajaga hakates ja karjalautadega lõpetades. Kõige halvem lugu oli kambritega, sest seal kõlbas ainult suvel elada. Talvel külmaga pidi rehetuppa pugema, kus seisis nurgas kummiga ahi nagu elevant. Ahjusuu ees oli kolle kookudega padade riputamiseks, ahjunurga sees piht peeru pistmiseks.

Kõrred olid mineval sügisel kõik kündmata jäänud, sest et koht müügil seisis ega teadnud vana peremees, kuniks temal siin asu, ja teisele teha polnud mõtet. Uus peremees pidi sellega kuidagi toime saama, aga tööd oli ka sellekohaselt. Söögitundidel, kui loom puhkas, korraldas Andres üht või teist. Aiad õue ümber ja tänaval seisid hädaga püsti, väravad kannatasid vaevalt lahti- ja kinnitõstmist. Õue polnud olemaski, vaid ukse ees seisis sigade karjamaa. Tuppa ja kambrigi tungisid rõngasninad kohe, niipea kui uks praokile unustati. Ei jäänud muud nõu üle kui uksepiitade külge löödi lauad lävepaku kõrgendamiseks, nii et sead sealt üle tuppa ei pääseks. Kui perenaine sellele vastu vaidles, ütles peremees:

„Ega meil veel lapsi ole, vanad inimesed pääsevad ju siit üle."

„Aga veeämbrid ja joogitoobrid, kes neid tõstab?" küsis Krõõt.

„Jook toobrisse tee õues valmis ja veeämber põle ju nii raske, et teda üle ei jäksa tõsta," vastas Andres. Ja nõnda jäidki lauad uksepiitade külge sigade kaitseks. Krõõt ei tuletanud neid enam kunagi mehele meelde, kuigi ta nendega võitles hommikust õhtuni, olgu üle astudes või mõnda riista üle tõstes.

Muidugi, Andres oleks võinud ju nõnda seada, et sead enam ukse ette poleks pääsenud, aga selleks oleks

pidanud ümber tegema kõik õue aiad ja osa tänavaaedagi. Nõnda ta alguses mõtleski teha, aga kui ta leidis, et puuduvad teibad, roikad ja ka aeg, siis jättis ta kõik vanamoodi — kuni saavad uued kambrid valmis. Nõnda tuli uus põhjus uute kambrite ehitamiseks: et saaks sead ukse eest tänavasse ja et saaks lauad toaukse piitade küljest.

Praegu oli toa ümbrus lage, ainult pihlakas kasvas õueväravas ja vilets kask kambriotsas tappude kõrval; aga needki oli istutanud tuul või linnud, mitte inimese käsi. Andres arvas, et nõnda ei või see jääda, et siin peab midagi tegema, aga ometi jättis ta tänavu, nagu ta oli, jättis selle teadmisega, et kui uued kambrid valmis, küllap siis näeb. Praegu oli tarvilikumat teha kui iluasjade peale mõelda, sest neid oli peres ainult kolm hinge: Andres ise, Krõõt ja karjapoiss Eedi. Sulane ja tüdruk olid alles kauplemata.

Juba esimesel künnipäeval tabasid peremeest kurvad kogemused. Ta pani saha ette noore mära, sest vana venimist ei kannatanud ta. Aga noor oli tuline ja räpakas, eriti kivide vahel, mis seisid paiguti nagu hall hundikari varitsedes, et saha rauapuu otsa kinni karata. Pole veel viga, kui ta varitseb maa peal, aga häda sulle, kui ta lömitab maa all, siis pole muud kui aina ragin taga. Just neid maa-aluseid kartiski peremees, sest nende eest ei osanud ju hoida. Ja üks maaalustest nälpaski viimaks rauapuul teise haru ära. Võttis uue, tugeva rauapuu. Aga nüüd murdusid vastu kive tõugates vitsaväädid või katkesid rangiroomad. Kolmandal päeval lendasid murdunud looga otsad vastu taevast. Peremees kaotas kannatuse ja andis hobusele mõne hea tulise, aga see tegi ta veel tulisemaks ja räpakamaks. Riistu parandades kirus ta hobust ja oli naisele pahane, et see niisuguse helepala kaasavaraks saanud.

„Aga kui me seia tulime, siis sa ju kiitsid teda," ütles Krõõt. „Ütlesid, et kabjad teisel kui matid ja käib kärmemini kui mõni teine loom jookseb."

„Ega mul saha ette traavlit tarvis ole," vastas Andres. „Lõikab teine, nagu oleks maanteel."

Peremehel oli mõne päevaga enam kui selge, et saagu muud, mis saab, aga salakividega peab kohe võitlust algama: väiksemaile hoob alla, suuremaile tuli otsa.

Aga kivihädale seltsis varsti uus: veehäda. Madalamais kohis oli põld nii pehme, ei kandnud looma. Need olid keevad sooned, kust ajas vett kui allikast ja kus ei võinud kündmise ja külvamise peale mõelda mil ega mil ajal. Sauna Madisega sellest rääkides sai peremees vastuseks:

„Äh, ehk kuigi künda ja külvata, mis arvad sealt õige saama? Umbrohtu, muud midagi. Maltsa ja ohakaid."

„Kas lina ka ei kasva?" küsis Andres.

„Eks katsu, teine mees pidas neid vähe," põikas Madis vastusest kõrvale.

Laupäeva õhtuks oli Vargamäe uus peremees tüdinud ja väsinud. Oli nii hea mõelda, et homme võis hinge tagasi tõmmata. Õues haopinu ääres paku otsas istudes mõtles ta seda, kuna perenaine samal ajal toa ja aida, toa ja lauda vahet käis — kärmesti ja kärmesti. Ja igakord kui ta tuppa või toast välja astus, olgu riistaga või riistata, olgu kerge või raske kandamiga, igakord pidi ta üle kõrge laua minema, mis oli löödud uksepiitade külge. Aga peremees ei näinud seda, kuigi ta istus vastu ust; perenainegi peaaegu ei näinud seda enam, nõnda oli ta juba nädala ajaga harjunud Vargamäe eluga.

„Kuuled sa, kui palju siin soos linda on," ütles peremees perenaisele, kui see temast mööda läks. „Terve väljamäe ümbrus aina mürab kohe."

„Ma olen hommikuti kuuland, kui lehmi lähen lüpsma," vastas perenaine, ja kui ta toast tagasi tuli, jätkas ta: „Aga kurgede turlututamise vastu ei saa keegi. On neil vast kõrid!"

„Isa-rabakana lõugab ju oma suuruse kohta küll kõvasti," ütles peremees.

„Jah, ilus lind, aga inetu hääl," arvas perenaine. „Nagu ei tulekski linnunokast."

Perenaine läks lauda poole ja peremees kuulatas üksi, kuis karjusid kured, rabakanad, tedred, tikutajad, mõhitised ja pardid, kes olid nähtavasti jõest lennanud kuhugi kraavi või veelompi välja äärde. All koplis kukkus kägu.

Pühapäeva hommikul sõitsid peremees ja perenaine kiriku ja nõnda pidi noor mära ka täna rangid kaela võtma. Oleks võinud küll jalgsigi need seitse-kaheksa versta ära käia, aga polnud viisakas: jala käivad sulased ja tüdrukud, mitte peremehed ja perenaised, ehk olgu siis, et vankriga väljapääs võimatu.

Kiriku enda pärast poleks Vargamäe uus peremees ja perenaine täna välja läinud, aga nad tahtsid sulast ja tüdrukut kaubelda. Seda tehti kõrtsi ees, aga veel meelsamini kõrtsi sees. Sinna paremasse paika läks ka Vargamäe Andres, kuna Krõõt kõrtsi ette vankrile istuma jäi.

Hulk aega kõnutas ta seal üksinda ja mugis kahekopikalist prantssaia, mille mees talle kõrtsiletilt ostnud. Vahtis võhivõõraid nägusid ja need vahtisid teda. Tema kõrval vankril kössitas keegi pereeit, Krõõdale samuti võõras nagu kõik teisedki pereeided. Kaua silmitses ta tundmatut noorikut, enne kui sai sinnamaale, et esimesena juttu tegi, öeldes:

„Vuatan ja vuatan, tunnistan ja tunnistan, aga ei tunnegi. On mu silmad õige nii tuhmiks ja töntsiks läind või mis see on. Oled ikka vist Vargamäe uusi perenaisi või, sinna pidid uued rahvad tulema?"

„Vargamäe perenaisi ikka vist jah," vastas Krõõt.

„Nonäh, kuida muidu," kinnitas nüüd eit. „Arutan ja arutan, et kes see ikka muu võiks olla kui Vargamäe oma. Muid võeraid põle ju siin olnd, aina omad inimesed. . . Oled alles noorukene, ega lapsi ole veel?"

„Ei veel," vastas noorik kõrvuni punastudes, sest eide uuriv silm mõõtis tema istuvat keha. „Alles mõni kuu, kui altari ees kokku saime."

„Nojah, seda minagi, et ega veel. Aga küllap tulevad, küllap tulevad, kuhu nemadki jäävad. Lapsed ikka ka, mis elu see muidu on... Mina olen Vuasemelt, olen vana perenaine. August tõi mul minia koju, see on see noor perenaine, rahvas ikka hüüavad teda nõnda. Aga ega ta olegi midagi perenaist, muidu niisama loodab ainult, et saab, kui mina ja vanamees eest kaome. Seni aga on ohjad aina Vuadu enda käes. Ei tema neid anna, haudagi jätaks oma kätte, niisuke on minu vanamees. Vuaseme on see viimane koht enne Vargamäe silda, pahemat kätt soo ääres."

„Siis see on see, kus keegi õues seisis, kui meie sealt päevalooja eel mööda sõitsime," ütles noorik elavamalt.

„Seesama näh," kinnitas eit. „Päike oli just veeremas, kui läksite. Mina seisin reiaaluse kõrval, mind te ei näind, aga Leena seisis keset õue, tuli parajasti aida poolt, jahumatt käes."

„Oli küll vist midagi käes, mina ka nägin," ütles noorik, kel hakkas heameel, et juba leidub inimene, kellega temal ühiseid mälestusi.

Nõnda sobis Vargamäe nooriku esimene tutvus kõrtsi ees, kui ta ootas vankril istudes oma meest. Juttu ajas enamasti Aaseme pereeit, seletades iseenda, oma perekonna ja kogu ümbruse elu ja asju. Nimetas paiku ja inimesi, kellest Krõõt varemalt midagi polnud kuulnud. Jutu mõtegi jäi tal sagedasti üsna tumedaks. Ometi kuulas ta heameelega, sest nõnda kulus aeg hoogsamini.

Varsti seltsis nendega ka teisi perenaisi, sest kõigil oli suur uudishimu teada saada, kellega küll jutleb kõrtsi ees Aaseme eit. Hulgakesi saadi peagi otsale, et Vargamäe noorikul tüdrukut tarvis, ja nüüd oli igaühel kedagi soovitada. Ilmusid varsti ka tüdrukud ise, kelle hulgast perenaine paraja valis ja kaubagagi hakkama sai. Puudus ainult peremees, kes selle oleks kinnitanud.

Andres istus samal ajal kõrtsis kortli viina juures. Tema ise polnud suur rüüpaja, enam maitsesid tema

klaasist sobitatud tutvused. Maitses ka uus sulanegi, kelle Andres kaubelnud. Aga selle keelepaelad pehmenesid viinast üsna ruttu, oli ta ju alles poisikeseohtu, paar aastat alla kahekümne. Leeris oli ta juba käinud ja kuulus sellepärast täismeeste hulka, nii et viinagi võttis nagu täismees kunagi. Kasvult lühike, kuid jässakas, nii et sahkvarsi pidi jaksama kanda.

Vargamäe Andres lootis kõrtsis oma üleaedsegagi kokku saada, aga see lootus näis luhta minevat. Pearu oli küll kõrtsis, aga tema viibis aina saksatoas, kõndis seal särgiväel, kasukvest seljas, paljad kapukad jalas. Kaaslaseks oli tal Kassiaru Jaska — suure koha omanik, hobuseparisnik, mõisale härgade-ostja ja mõne muu kasuliku ameti pidaja. Täna olid nendega seltsinud vallatalitaja, peakohtumees ja mõisa kubjas — kõik tähtsad ja peened mehed. Hiljem puges saksatuppa ka üks mõisa väljavaht, sest temal olid Vargamäe Pearuga mingisugused vanad äriasjad õiendada, mis veel minevasest sügisest saadik pooleli.

Vargamäe Andres võttis juba hoogu kõrtsist minema hakata, kui Pearu saksatoast nähtavale ilmus, ikka alles vestiväel, aga „venelased" juba kapukate otsas. Kehalt kõhnavõitu, mitte pikk, aastailt üle kolmekümne, valget verd, harv habe lõua otsas, silmad krissis — niisugune oli see Vargamäe Tagapere. Rüsinal ja laial vaaruval sammul astus ta leti ette, nagu peaksid kõik talle aupaklikult teed andma, sest tema tuleb ju saksatoast.

„Mis Vargamäe isand soovib?" küsis kõrtsmik, nii et kõik kuulsid.

Aga Vargamäe isand ei soovinud esiotsa midagi, ta tuli ainult iseend näitama ja teisi kõrtsilisi vaatama.

„Tere ka, üleaedne," julges uus Vargamäe peremees vanale öelda, kes teda pika pilguga mõõtis.

„Mis su tere, va sitikas, kua maksab," vastas Pearu. „Või sina oledki. . ."

„Mina, mees, näh," pistis uus peremees vahele.

„Või mees!" osatas Pearu. „Mõni mees nüüd, kes

koha võtab, kust mina kaks peremeest välja löönud. Löön ka sinu."

„Kolme armastab jumal: kolmas jääb," ütles Andres.

„Või kolmas jääb!" osatas Pearu jällegi. „Mina jään kua. Olin enne sind, jään pärast sind kua. Olen ja jään. Minu vastu põle ükski suand, ei sua ka sina. Minu nimi on Pearu Murakas."

„Minu nimi on Andres Paas. Mehe vastu olen alati saand, kurat saab kahe vastu."

Pearu tegi, nagu ei kuulekski ta, mis uue üleaedse nimi. Ta pööras hooletult Andresele selja ja tellis võimalikult valjul häälel kaks korvi õlut. Kavatsus oli tal ainult korv tellida, aga nüüd võttis ta kaks — uue üleaedse pärast. Teadku, kellega tal tegemist. Ja kui korvidega juba saksatuppa mindi, pöördus Pearu oma naabri poole, öeldes:

„Tule, ma annan sulle õlut."

„Ei ma täna tule ühti, kallis üleaedne, mõni teine kord, siis," punnis Andres vastu.

„Mis teine kord, tule täna, tule. Mina maksan või terve kõrtsi eest, sest põle keda kuraditki."

Ta võttis Andresel käe alt kinni ja tahtis ta saksatuppa viia. Aga see ajas sõrad vastu ning ütles:

„Las see kord jääda seks, kallis üleaedne, mul naine ootab väljas vankril."

„Naine!" hüüdis Pearu. „Toome naise sisse, las naine joob ka, ega temagi suu seinapragu ole. Mina maksan! Kõrtsmik, pudel naiste viina!"

Ilmus naiste viin pikakaelalises pudelis ja vana Vargamäe kiskus uue endaga ühes kõrtsist välja: ta tahtis üleaedse noorikut näha. Läksid Vargamäe naabrid, läksid ka mõned teised Pearu lõbu pealt vaatama, sest kõik teadsid, et temaga saab nalja. Mõned vahtisid läbi akna.

Aga Kröõt ei tahtnud kõrtsiminekust kuuldagi, ta ei tulnud vankriltki maha. Isegi pika kaelaga pudelist ei rüübanud ta, enne kui oma mees pidi ühes naabriga suisa peale käima. Alles siis võttis ta pudeli Pearult

vastu, aga ei rüübanud, vaid laskis ainult huuled külge, nii et suugi ei saanud seks.

Seda pani Pearu pahaks. Nagu oleks temal nii kehv viin, et naabri noorikul ei kõlba kordagi õieti rüübata. Ta võttis oma pudeli ja laskis sellel ümberseisvate eitede käes ringi käia. Kui viinast üle poole otsas, hakkas ta Andrest uuesti saksatuppa tirima. Et aga see vastu pani, siis haaras ta temal rinnust kinni, nagu võiks ta väevõimuga üleaedset sundida.

„Üleaiamees tahaks uue naabriga rindupidi rammu katsuda, aga omal põle kuubegi seljas," naljatas Andres.

„Mehed, kes toob mu kuue saksatoast ära?" karjus Pearu, ilma et naabri rinnust lahti oleks lasknud.

Aga polnud kedagi, kes oleks tahtnud minna Pearu kuube tooma. Sellepärast karjus Pearu uuesti, ise ikka veel Andrese rinnus kinni.

„Kes laenab mulle oma kuue? Korv õlut, kes annab oma kuue! Kaks korvi!"

Mehed naersid Vargamäe naabrite ümber, aga ükski ei tõtanud oma kuube seljast võtma.

„Kallis naabrimees," ütles Andres, „meie rammukatsumisest ei tule midagi välja, põle teist kuube."

Seda pani kallis naabrimees pahaks. Tema silmad lõid välkuma, neisse ilmus valget. Andrese rinnust lahti lastes hüüdis ta:

„Kes tahab viina? Kes tahab naiste viina?"

Aga enne kui ükski jõudis käe pakutud pudeli järele sirutada, lendas see ühes punase viinaga vastu kõrtsimüüri puruks. Pearu ise läks vaaruval sammul kõrtsi tagasi.

IV.

Vargamäe Tagaperes oodati pikisilmi peremeest koju. Perenaine arvas, et esmaspäeva õhtuks ilmub ta tingimata, aga ei ilmunud. Teisipäevalgi jõudis juba lõuna kätte, ilma et peremehest oleks kippu või kõppu kuulda olnud. See oli isegi perenaise meelest liig. Juba reedel läks peremees hobusega välja ja teisipäeval ikka veel tulemata!

Muidugi, kirikulistelt kuulis perenaine kõik, mis tal vaja kuulda: kuulis sedagi, et Pearu pühapäeval kõrtsi ees uue naabriga rindupidi koos olnud. Samuti teadis perenaine, et häda temale, kui ta julgeks minna oma meest kõrtsist koju kutsuma, sest mehel oli ju seal „rehnutipidamist".

Häda on perenaisel siiski, kui peremees ükskord ise vaevaks võtab koju tulla. Häda on alati ja igaviisi. Aga perenaine oli hädaga harjunud, on ta ju mõisat ja peremeest orjanud, on kõigega leppinud, pole millelegi vastu ajanud, isegi sellele mitte, kui tema praegune mees teda hakkas endale naiseks tahtma. Ta tundis teda juba siis väga hästi, teadis tema joomist, kaklemist ja tema riivatut iseloomu. Aga mis sest! Riivatud on mehed kõik, üks nii ja teine naa, paljuke nende seas on targemaid. Ori oled siin, ori seal, orjaks oled jumalast loodud ja määratud. Siiski oli ehk abielu-orjus pisut parem kui teised orjused: sai perenaiseks, kuigi oli sauniku tütar. Ta sai jõukaks, rikkaks perenaiseks, kel omakorda orje käsutada ja toimetada

hulk loomi — sigu, lambaid, lehmi. Nõnda siis: parem olla hädaga perenaine kui hädaga saunik, kui hädast niikuinii ei pääse.

Teisipäeva lõunaks katkes perenaise kannatus. Tulgu mis tuleb, saagu mis saab, aga nüüd tahtis ta peremehele järele minna ja ta kõrtsist koju tuua. Mees võib tormiks saada, võib peksta — peksku, mees võib teda juustest kiskuda — kiskugu, aga perenaine ei tule kõrtsist enne, kui tuleb ka mees.

Tervis oli perenaisele jumalast hea antud: lühel-dane matsakas keha ja sääred nagu sambad, mis ei karda ei rusikat ega keppi. Muidugi, sinised muhud ja vorbid jäävad järele, aga need paranevad, nagu unuvad valudki.

Ehk mis naine see on, kes ei jaksa ise oma mehe peksugi välja kannatada! Aga kuis ta siis lapsi ilmale kannab? On see vähem valus? Heldekene, seda võivad ainult need arvata, kes lapsi pole ilmale kandnud. Mis on juustest kiskumine selle kõrval — mitte kui midagi. Liiatigi kui kellelgi juuste asemel ainult rotisaba peas.

Nõnda tundis aidas riietudes Vargamäe Tagapere perenaine, nõnda tundsid paljud teisedki perenaised, sest kuidas muidu oleksid suutnud nad oma eluga leppida. Aga just parajasti sel silmapilgul, kui perenaine aidas särgiväel oli, hakkas väljamäelt kostma vali vankrimürin ja suur laul. Selle laulu ja vankrimüra tundis perenaine kohe: nõnda laulis ainult tema vanamees ja nõnda mürises ainult nende oma vanker, kui ta tuli kõrtsist ühes „kuraasis" peremehega.

Perenaine teadis, mis tema kohus: ta oleks pidanud kas või palja särgiga õueväravasse jooksma ja selle mehe ees lahti tegema. Aga ta arvas, et vähemalt jõuab ta seeliku üle pea selga visata, kuna ta paelad puusadele jooksu peal sõlme seob. Selle talitusega viibis ta sedavõrd, et jõudis ainult keset õue, kui hobune oli juba värava ees. Ja nüüd sündis see, mis varemaltki sündinud: täie hooga allamäge tulles lendas

hobune rinnaga vastu väravat ja see purunes pilbasteks.

„Vanamoor! Minu lambasihver!" karjus peremees vankrilt maha ronides.

Ja kui perenaine hirmunult juurde jooksis, viskas peremees ohjad tema kätte, võttis siis oma kaaslase, Ämmasoo Villemi kraest kinni, kes tuigerdas perenaist teretama, sassis habe omal tilkas, ja vedas teda toa poole.

„Mis sa, sinder, minu vanamoorist tahad, sul on omal eit kodus," ütles Pearu ja koperdas Villemiga kaelakuti tuppa.

Sulane, kes parajasti lõunal, tuli perenaisele appi hobust rakkest lahti võtma. Kambrist kostis juba peremehe karjumine ja laste nutt. Perenaine teadis, mis tal teha: kambri minna ja oma kaela tõmmata mehe kurjus; nii et pääseksid lapsed ja palgalised.

Pearu oli marus: puruks aetud õuevärav ei andnud rahu. Kui mitu korda oli ta selle värava tükkideks kihutanud ja siis kodu naist ning lapsi tümmitanud, aga ikka veel pidi ta seda uuesti tegema. Nagu tuleks ta ainult selleks kõrtsist koju. Aga Pearu ei mõelnudki täna selle peale, veel vähem tahtis ta seda teha. Eks ta ei tulnud täna suure laulu ja mürinaga, nii et kõik oleksid pidanud kuulma, ja eks ta ei tulnud lõunaajal, kus kogu pere toamail, aga ometi ei joosnud keegi õueväravat avama, nii et Eespere rahvas oleks võinud näha, kuidas võetakse vastu Tagapere peremeest. Eks ta ei ostnud kotitäie prantssaia, millest jätkuks tervele perekonnale mitmeks päevaks, ainult kui talle näidataks, et teda kodu oodatakse.

Pearu oli hirmus vihane, sest kõik oli jällegi luhta läinud: tema suurust ei näinud üleaedsed, õuevärav oli risakil maas ja mõttetu saiakott vankris. Sööda kallis sai kas või sigadele, sest kellelegi muule ei taha Pearu teda praegu anda.

Perenaine astus tuppa.

„Miks sa ei tule, kui mina sind kutsun?" karjus Pearu talle vastu.

„Hobune ju. . ." tahtis perenaine vastata.

„Mis hobune!" kärgatas Pearu. „Ah hobune on sul rohkem veart kui mina?"

Juba oli ta käsitsi naise kallal, hoolimata selle palveist.

„Armas Oru," tuigerdas Ämmasoo Villem Pearu juurde, „lase eit olla, mis sa eidest tahad, ega. . ."

Villem ei saanud oma sõnu lõpetada, kui juba Pearu temale ägedas vihas karjus:

„Mis?! Mis on sinul minuga ja minu vanamooriga asja? Mis on sinul minu eidega pistmist?"

Ja kohe laskis ta naise lahti ning kargas külalise karvu kinni. See püüdis vastu hakata, kuid peagi oli ta põrandal maas. Villem oli Pearust nõrgem ja pealegi veel rohkem purjus. Aga kainegi peaga oleks ta vaevalt Pearu vastu saanud, sest Villem oli vaikne mehike, kes kellelegi kurja ei teinud. Hoopis tössiks muutus ta aga juues, sest siis armastas ta rumalat nalja heita, naerda ja lorilaule jorutada.

Alguses müdistasid mehed üsna vaikselt põrandal, aga siis pääses Villemi suust kisa lahti: Pearu oli talle pöidlad silma ajanud, mis oli tema kuulus võte. Külalisega ühes pistsid lapsed uue hooga karjuma. Ka perenaine tegi häält, ainult Pearu nohises või kirus.

Perenaine ei võinud muidu kui pidi külalisele appi minema, kuigi ta teadis, mis teda ennast siis ootas. Pearu mõtles kaks korraga käsile võtta, aga selleks ei jätkunud jõudu. Villem oli kange silmamuna-valu tõttu üsna kaineks muutunud ja kiskus enda perenaise abil Pearu küüsist lahti. Ilma et ta silmapilkugi oma pead oleks murdnud lahke aitaja saatuse üle — omaste asi ju —, põgenes ta ülepeakaela toast välja, põgenes palja peaga kodu poole, mis paistis üle soo järgmisel väljamäel.

Pearu jäi eidega omasoodu, keda ta nüüd süüdistas abielurikkumises Villemiga, sest miks muidu oli tema Villemile ja Villem temale appi tulnud. Ei aidanud naise kinnitused ega palved, Pearu märatses ja peksis. Naine kannatas ja vaikis, ainult lapsed karjusid, kes

olid pealtvaatajaiks. Perenaise sitsjakk muutus räbalateks ja langes põrandale. Lõhkes ka särk meeletu mehe käte vahel, nii et ilmus paljas ihu.

Pearu silmis süttis loomalik himu. Ka seeliku oleks tahtnud ta naise niuete ümbert rebida. See märkas seda ja vabastas enda äkilise liigutusega. Aga seeliku pael katkes, nii et perenaine pääses toast lõhkise särgi ja rebadel seelikuga. Uksel tahtis Pearu naist tabada, aga joobnud jalad ja käed ei kuulanud hästi sõna. Naine jooksis käega seelikut ülal hoides aida poole, Pearu ladus järele. Aga naine oli kärmem, kargas aita, lõi ukse kinni, keeras ta lukku ja pani veel pealegi haaki.

„Uks lahti!" karjus Pearu.

„Ei tee!" karjus naine seest vastu.

„Ma löön ta maha!" ähvardas Pearu.

„Löö, kui tahad," lõõtsutas naine vastu, kuna ta ise endale tervet särki ja seelikut selga ajas.

„Ja lööngi!"

„Löö!"

Pearu laskis silmil ümber käia, nagu otsiks ta kohast löögiriista. Aga siis tuli tal uus mõte ja ta ütles naisele:

„Kükita pealegi seal ukse taga, küll näen, kaua sa ikka kükitad. Tuled ise välja!"

„Ei tule!" vastas naine aidast.

„Tuled!"

„Eks oota!"

„Tuled, kui kässin!"

„Kõtt," vastas naine aidaukse tagant.

See ajas mehe hoopis marru. Prantsatades jooksis ta vastu ust ja peksis rusikatega kõigest jõust.

„Kui sa kohe välja ei tule, küll sa siis näed, mis ma teen!" karjus ta.

„Tee, mis tahes," vastas naine samuti.

„Lähen ja teengi!" karjus Pearu uuesti ja läks aida eest minema.

Natukese aja pärast avas perenaine ukse, et vaadata, mis peremees teeb. Pearu läks kaevu poole.

Sinna jõudes hakkas ta püksinööpe lahti võtma. Nüüd mõistis perenaine, et mehel mõni uus temp tagavaraks tema allaandmisele sundimiseks. Nii see oligi: Pearu laskis püksid maha ja istus kaevuraketele, nagu tahaks ta siin oma loomulikke tarbeid õiendada.

„Püha Eessuke!" hüüdis perenaine ja jooksis kaevu poole, niipalju kui jalad võtsid. Ristis käsil langes ta kaevuraketel istuva mehe ette põlvili ja rääkis nuttes: „Armas mees, kallis vanamees, tee, mis teed, aga ära sa seda hullutükki tee, et reostad kaevu; kust me siis vett võtame. Tõuse kaevult üles. Näe, teispere rahvas vuatabki."

Pearu ei vastanud sõnagi, nohises ainult ja istus edasi.

Surmahirmus karjus ja hädaldas perenaine, sest ta teadis: tema vanamees ei löö millegi ees kõmmeldama. Teeb ka kõige rumalama ja ennatuma tembu, mille pärast kannatavad teised ja tema isegi.

„Joosep ja Karla! Joosep ja Karla!" karjus perenaine. „Tulge ometi, kus te olete! Tulge appi isa paluma!"

Poisid tulid kahekesi kambri otsa. Nähes isa kaevurakkeil ja ema tema ees põlvitamas, mõistsid lapsed kohe, et asi peab tõsine olema. Suure häälega pistsid nad karjuma. Nelja-aastane Joosep võttis väiksema venna käest kinni ja nõnda tulid nad kahekesi nuttes kaevule isa ja ema juurde. Kolme viletsusehunnikuna kõnutasid nad Pearu ees, nagu ei paneks see neid tähelegi.

„Miina, Miina ae!" karjus perenaine tüdrukut. „Tule ka sina, tule aita meil peremeest paluda!"

Tuli ka Miina ja seisis norgus peaga perenaise selja taga. Viimaks ilmus sulanegi toa otsa vaatama, mis kaevu juures lahti on. Ja kui ta asjast aru oli saanud, astus ta kaevu juurde ja ütles tõsiselt:

„Peremees, kurat, ole täismees, tõuse kaevult üles, pane püksinööbid kinni, mis sa jändad."

Ja peremees tõusiski kaevult. Aga ise ta pükse jalga ei tõmmanud ega nööpe kinni ei pannud, seda

pidi perenaine tegema. Perenaine tegigi seda heameelega, sest ta tundis, et tänane mürgel on möödas. Saabus üldine kergendustunne ja igaüks tahtis oma tööle minna. Aga sulasele ütles peremees hoopis muutunud häälel:

„Kuarel, mine too see kott vankrist tuppa."

Sulane teadis juba, mis kotist juttu võis olla, sest ta oli esiteks vankri juba läbi koblanud. Samuti aimasid ka perenaine ja lapsed, et jutt peab olema mingisugusest heast kotist. Nii see oligi, sest kui Kaarel koti tuppa tõi ja selle suu avati, siis olid seal aina saiad ja saiad. Neist said kõik, ka Kaarel ja Miina, perenaisest ja lastest rääkimata.

Sündis üldine mugimine, kuigi alles hiljuti oli tuldud lõunasöögilt. Saiale leidus kõhusopis ikkagi veel ruumi, liiatigi kui peremees seda nii väga soovis, sest tema viha oli lahkunud, meel rõõmus ja ta tahtis olla hea ning näha lahkeid nägusid.

Nähtavale ilmus ka kaks pudelit: üks meeste ja poiste, teine naiste ja laste pudel. Mehed rüüpasid viina alla, sülitasid ja hammustasid siis saia peale, naised ja lapsed aga hammustasid saia alla ja rüüpasid viina peale ega sülitanud üldse mitte. Niisugune vahe oli meeste ja naiste pudelil.

Ning oli suur rõõm Vargamäe Tagaperes suure saiakoti ja kahe pudeli ümber. Aina kippusid laulud peale. Ainult perenaise meel oli nukker ja süda raske. Oma silmaga pidi ta nägema, missuguste asjade peale vanamees raha raiskab, kuna teda muidu ka kõige hädalisemaks õienduseks ei jätku. Tahad kopika saada, siis kanna kas põlle all salaja midagi kodunt välja ja tee rahaks.

Aga sellest kõigest perenaine praegu ei niitsatanudki, mugis ühes lastega saia, ehk küll endal oli tulemaik hamba all. Ehk mis mõte olekski midagi öelda, vanamees nimetaks teda ainult saunamehe tütreks, kel pole kohaomaniku eluviisidest õiget arusaamist.

Ometi pidi perenaine veel täna peremehele vastu rääkima, nimelt siis, kui see mõtles üleaedseid vaa-

tama minna, sest temal jäänud sellega väike kana kitkuda.

„Kulla vanamees, ära mine täna," palus perenaine. „Heida parem magama, oled väsinud. Teispere rahvas ehk väljas tööl, põlegi teisi kodus, mis sa tühja sinna lähed."

Aga ei, Pearu tahtis tingimata täna minna, sest täna oli tal paras aur peal ja viina pudelis veel pealegi.

„Las nemad tulevad enne meile, miks just sina neile pead minema," seletas perenaine nüüd. „Meie olime ju enne neid Vargamäel, meil on siin rohkem õigust."

See mõjus. Õige! Sellest sai Pearu kohe aru. Uhke peab olema. Las nemad tulevad enne, miks siis just tema peab esimene olema. Pealegi, Eesperest neile on allamäge, neilt sinna vastumäge: tulgu see, kel kergem tulla.

Ja rahuliku meelega puges nüüd Vargamäe Tagapere peremees ahju taha sängi, nii et nagisesid kõik tapid ja tabad. Isegi punased satikad, kui neist mõni laupäevasest keeva veega kõrvetamisest ellu oli jäänud, pidid märkama, et peremees ise on sängi pugenud.

Perenaine aga laskis sulasel nüüd kohe koju tulla, et ta parandaks puruks aetud värava. Järgmisel hommikul ei pidanud tänase päeva sündmustest jälgegi järel olema. Aga perenaine unustas saiad: neist sai lastel veel mitu päeva mugida. Ent selle nägemiseks oli peremees öö jooksul hoopis pimedaks jäänud.

V.

Veel sama päeva õhtul tuli saunatädi perre — Mäele, nagu siin öeldi. Tal polnud küll mingit asja, aga ta tegi, nagu oleks tal. Tagamõtteks oli teada saada, kas Tagapere oma Eesperes täna käinud või mitte. Ja kui ta sai eitava vastuse, imestus ta väga, sest endise Eespere peremehe ajal oli Pearu oma küläskäike teinud ikka sooja peaga.

Asjata polnud aga saunatädi käik mitte, sest perest kuulis ta nii mõndagi, mis saunarahvale alles teadmata. Suure õhinaga ruttas ta koju tagasi, et vanamehele kuuldust kõnelda. Aga kui ta rääkis kaevurakkeil istumisest, siis pani Madis seda väga imeks ja ütles:

„See temp on tal täna esimest korda, seda tegi ta vist uute naabrite pärast!"

Ja kui lugu hiljem peres jutuks tuli, seletas sauna Madis:

„Tahtis teine oma võimu näidata. Tahtis näidata, mis mees tema on. Eespere vana peremehe ajal rookis ta kord oma sulast, nagu oleks see tea mis kurja teind. Aga sulane põlnd miskit teind, Pearu peksis muidu niisama, asja ees, teist taga, et aga näidata, mis tema võib. Ta oleks tänagi sulase natti kinni haaranud, aga see on temast sitkem."

„Sellepärast siis naine ja lapsed," lausus Andres.

„Naine ja lapsed," kinnitas Madis.

„Nojah, eks igaüks või oma maa peal teha, mis tahab," lausus Andres natukese aja pärast.

„Muidugi," oli ka saunamees nõus. „Kes keelata võib. Oma tuba, oma luba. Oma kaev, oma vaev."

Pearu temp tuli jutuks ka Eespere peremehe ja perenaise vahel, kui nad õhtul pugesid kahekesi sängi. Enam rääkis asjast peremees ja rääkis hukkamõistvalt. Krõõt vaikis ja millegi pärast tundus Andresele, nagu ei võtaks tema Pearu tempu kuigi tõsiselt. Ennem valmistas see temale nalja, sest tal kippus naer peale.

„Miks sina midagi ei ütle?" küsis Andres temalt.

„Mis ma ikka ütlen," vastas Krõõt. „Ta ehk ei mõelndki seda nii halvasti."

„Mis see eit seal siis põlvitas?" küsis Andres. „Ja kõik teised? Nalja pärast või?"

„Kust siis mina seda tean," vastas Krõõt.

Sellega jutt lõppeski.

Järgmistel päevadel ei tuletatud seda enam meelde, polnud selleks aegagi. Sulane ja tüdruk tulid sisse ja peremehel kui ka perenaisel algas kahekordne mure.

Andres oli alguses arvanud, et las saabub sulane, küllap siis temal endal leidub aega aedade kohendamiseks ja teiste hädatarvilikkude asjade õiendamiseks. Aga niipea kui põllutöö läks täide hoogu, siis polnud muud kui erguta iseend ja looma tagant, et ei jääks jänni. Sulane sai söögitundigi, aga peremees ei saanud sagedasti sedagi: pidi sel ajal külvama. Vana mära kõrvad kippusid longu langema, jahuveest ja aganatega segatud kaertest hoolimata. Rangid sõid turja ja pihad veriseks, sest luud tikkusid liha vähenemisel liiga välja. Nooregi mära turi polnud enam terve, kuigi Andres ise tema eest hoolitses.

Üht tehti hariliku töö kõrval enne sõnnikuvedu ometi: korjati kesalt mõnikümmend koormat kive ja viidi alla aia äärde hunnikusse. Selles töös olid kõik: peremees ja perenaine, sulane ja tüdruk, isegi karjapoiss, kuna ju loomad samal ajal põllul sõid.

„Las käime korda kolmgi nõnda kõik oma põllud üle," rääkis peremees, „siis on juba teine tundmus sahkpuid peos hoida."

„Korda kolm," kordas perenaine, „aga see oleks ju oma kümme aastat."

„Mis on siis kümme aastat," arvas peremees vastu, „tööga paned vaevalt neid päevi tähele."

„Mina olen siis juba kolmekümnene, sina ajad neljakümne ligi," jätkas perenaine.

Samal ajal aga lendasid kivid põllult üksteise järel raginal vankrisse ja vanker vedas nad põllu äärde lademesse.

„Kahju, et põle kuuseoksa- ja kadakakubusid käepärast," kahetses peremees, „teeks sohu silda, et loomadel kergem oleks. Kubudele veaks need kivid ja kividele sauerähka kitiks peale, saaks põlise silla, igatahes meie eaks piisaks."

„Kui ometi seda kord saaks!" ohkas perenaine. „Lambadki õhtul poolest küljest saadik mudased, lehmadele ära mine allagi, tilguvad aina. Ei saa muidu lüpsta, kui uha külma veega."

Veel ühe hädatarviliku töö tegi peremees tänavu kevadel: kaevas põllunõkku tüki kraavi. See pidi ainult sissejuhatuseks olema, et järgmistel aastatel tööd jätkata. Aga tunda andis end see lühike kraavijuppki, selles polnud kahtlust.

Kunagi polnud Andres oma tööst niisugust lõbu tundnud, kui tundis selle esimese põllukraavi kaevamisel ja esimeste kivide korjamisel omalt põllult, ja vaevalt tunneb ta seda tulevikuski. Selles oli nagu mingisugune esimese armastuse õnnevärin ja joovastus, millest aimu ainult sellel, kes seda ise millalgi tundnud. Kivi, mille põllult korjad või mööda lauda vankrile veeretad, polegi nagu kivi, ja muld, mida labidaga kaevad, polegi nagu hirilik muld. Seda mulda ei kaeva keegi ei päeva- ega aastapalgaga. See on sootuks isesugune muld ja need on hoopis erilised kivid. Nad kolisevadki vankrilt langedes omapäraselt ja lepikki kajab nende kolinale päikeseveerul omapäraselt vastu.

Alguses Vargamäe noor peremees seda ei teadnud. Alles hiljem sai see talle üsna selgeks, sest veel aastate pärast, kui ta juhtus mööda minema oma esi-

mesest põllukraavist ja esimesena aia äärde veetud kivivarest, tundis ta rinnas midagi sooja ja õnnelikku. Siin puhkasid mälestused peremehelikest mesinädalaist.

Alguses polnud õieti aegagi midagi maitsta või tunda, sest pidi aina rühmama, pidi viimase auru peale panema, muidu polnud võimalik. Kavatsusedki muutusid ainult rühmamiseks, mõtete asemel igapäevased teod.

Ometi ei saanud Andres ühest mõttest lahti, võimatu on Vargamäe mail midagi tõsisemat ette võtta, kui pole kraavi, mis viiks vee jõkke. Hea oleks seda kraavi kaevata Pearuga kahasse, aga kõik, kellega ta sellest rääkis, kinnitasid nagu ühest suust, et sellest ei tule midagi välja. Kui Andres sauna Madisega sellest juttu tegi, hakkas see ikka suure hooga oma lurisevat piipu vedama ja läbi hammaste võimalikult kaugele sülitama, nagu ta tegi seda juba esimesel korral.

Aga Andres ei jätnud oma mõtet, vaid pidas temast nagu jonni pärast kangekaelselt kinni. Esimest korda naabrile külla minnes viis ta jutu kohe sookuivatamisele ja ühise emakraavi kaevamisele. Pearule oli mõte nähtavasti uus ja sellepärast ei öelnud ta alguses üldse midagi, ei poolt ega vastu. Ta toppis piipu, tagus räksiga piibule tuld, popsis ja sülitas. Tema eeskujul talitas ka Andres: pani piipu, piibule tuld, popsis ja sülitas, ainult selle vahega, et tema sülje savipõrandal jalaga laiali hõõrus, kuna Pearu seda vaevaks ei võtnud. See oli kogu vahe kahe Vargamäe naabri piibutamises ja sülitamises.

„Peab rehnutti pidama," arvas Pearu viimaks. „Mina võin ka üksi kaevata, kui vett tahan lasta, vee jooksma panna."

„Muidugi, kes seda nüüd, muidugi võib üksi, aga kahekesi tuleb odavam," ütles Andres.

„Kruav tuleks siis otse sihile?" arutas Pearu.

„Kõige parem, kui otse sihile, mätas ühetasa mõlemale poole," vastas Andres.

„Siht lõikaks kruavi pikuti pooleks, pool minu, pool sinu."

„Just nii: pool minu, pool sinu," kinnitas Andres.

„Ja mina maksan poole, sina poole?"

„Mina poole, sina poole."

„Aga vesi? Kudas sellega jääb? Ka pooleks, mõlemad lasevad ühepalju?" küsis Pearu.

„Noh, vett juba mõeta ei saa," naeratas Andres. „Igaüks laseb teda, nagu süda kutsub, üks rohkem, teine vähem."

„Aga siis on sinul kruavist rohkem parist kui minul," arvas Pearu, „sinul on rohkem vett kui minul."

„Seda küll," oli Andres nõus, kuid lisas kohe juurde: „Aga kraav kaitseks sinu maad vee eest rohkem kui minu oma: minu vesi kipub sinu poole, mitte vastuoksa. Samuti on mul lugu Aasemega: tema vesi valgub minu krundile, minu oma ei lähe tema poole ajadeski."

See seletus Pearut ei rahuldanud: talle ei meeldinud, et kahasse kaevatud rajakraavist jookseks rohkem naabri kui tema vett. Iseasi, kui ka vesi oleks pooleks.

Juba pidigi kogu küsimus päevakorrast langema, aga siis tuli Andresel hea mõte üleaedset pisut õrritada, et ehk aitab see. Ta tähendas nagu möödaminnes:

„Mina mõtlesin tänavu maksku mis maksab algust teha. Rääkisin juba sauna Madisegagi, tema oleks valmis kohe käsi külge panema."

„Ka minu kõrvu puutus sedamoodi juttu," ütles nüüd Pearu, „aga ma pidasin naljaks, arvasin, et Madis ajab muidu tühja lori."

„Ei, ma rääkisin temaga. Aga muidugi, kui ma üksi kaevan, siis mitte sihile, vaid keset oma krunti, nii et läheks paremalt poolt ümber Jõessaare. Piirikraavi tõmbaks aga kahe saare vahelt läbi. Kraav tuleks seal küll sügavam, aga see oleks ainult lühikese maa peal. Saarte taga langeks vesi veel paremini."

„Aga kuhu sa poole vett paned, selle, mis minu krundi poole kipub, kui sa kruavi keskpaigast läbi tõmbad?" küsis Pearu.

„Kus ma ta ikka panen," vastas Andres, „eks ta jookse, nagu jumal talle tee näidand — läbi sinu maa jõe poole. Selle, mis Aaseme poolt tuleb, püüan ma kraaviga kinni, aga teisele poolele ei saa suurt midagi parata."

Pearu mõtles ja lausus siis:

„Aga ega Madis tänavu seda kruavi valmis sua, heinaaeg varsti juba käes."

„Ei saa tänavu, siis saab tuleval aastal," vastas Andres rahulikult. „Aga nõnda ei jäta ma seda, kaua need loomad ikka kurekarjamaal rübelevad."

„Jah, eks ta ole," lausus Pearu mõttes, ilma et oleks otsustanud küsimust ühele või teisele poole. Ta tahtis üksinda asja haududa, siis võib-olla on ta kuidagi nõus.

Jutt kaldus teistele asjadele, sest kahel naabril oli ometi ka muud kõneainet, mitte ainult vesi ja kraav. Olid ju veel hobused ja kariloomad, olid põllud ja heinamaad.

Enam oli muidugi vesta Pearul kui Andresel. Tema oli juba mitu aastat Vargamäel kündnud ja äestanud, niitnud ja loogu võtnud ja sellepärast teadis ta, mitu seemet annab rukis, mitu oder või kaer. Ja kõik, mis Andres sellest kuulis, oli enam kui rõõmustav — otse imestustäratav. Küll andis Pearu mõista, et ainult tema oma põllult ja heinamaalt nii rikkalikku saaki lõikab, sest ainult tema oskab nii hästi künda ja külvata, ainult temal on nii hea õnn. Aga Andres mõtles: mis suudab üleaedne, seda suudab ka tema, töö ja tegemisega pole ta kellegi kõrval jänni jäänud. Õnn? Igaüks on oma õnne sepp.

Hiljem oli Andresel sauna Madisega Pearu suurest saagist juttu. See äigas kohe:

„Ääh, tema suur saak kasvab mõisa põllul, tema vili mõisa aidas, heinad mõisa küünis."

„Kuidas nii mõisa aidas ja mõisa küünis?" küsis Andres.

„Mis sa siis õige arvad, oma põld kannab niipalju või? Las tulevad sügisel pimedad ööd, küllap korjad isegi soosillalt viljavihka. Jumalamuidu vist istub teine mõisa väljavahi ja aidamehega kõrtsi saksatoas."

„Ah nõnda on lugu," ütles Eespere peremees.

„Räägitakse, et nõnda," tähendas Madis. „Aga eks sa sügisel ise näe ja otsusta."

Andres andis Madisele käsu labidad korda seada, sest kraavikaevamisega tulevat niikuinii varsti algust teha. Esiotsa oli Andresel selle käsuga ainuke eesmärk — Pearut ärritada, sest ta oli tähele pannud, et see kogu küsimuse vastu sugugi ükskõikne polnud.

Nõnda siis kõhutas Madis pühapäeva õhtupoolikul parajasti mättalabidat, kui Pearu sealt juhtus mööda minema, sest tema oli käind veelaskmise pärast lepiku all „rehnutti" pidamas. Nähes labida kõhutamist jäi ta seisatama ja küsis, milleks see. Ning kui Madis asja seletanud, ei saanud Pearu muidu, kui pidi üleaedse juurde minema kraavi pärast veel kord rääkima.

Küsimus oli nüüd tema peas küps: küps oli kraav ja küps oli ka vesi, mis kraavis pidi jooksma. Kraavi peaks kaevama Pearu maa sisse, üsna tema krundile, ja mätas ainult ühele poole — tema poole. Teine kraaviserv joosku nagu nöör mööda sihti, selle vastu pole Pearul midagi.

„Miks siis just nõnda?" küsis Andres. „Miks kraav tervelt sinu krundile?"

„Sinul on rohkem vett, las siis minul olla rohkem kruavi, sellepärast seisku ta muidu niisama minu mua sees, et aga oleks üsna minu krundil," seletas Pearu. „Mätta tahan sellepärast ühele poole, et mina pean oma muad sinu vee eest kaitsma, mitte sina oma muad minu vee eest. Sinu kasu pärast tahan, et sinupoolne kallas oleks ilma vallita ja et vesi pääseks vabalt kruavi. Pealegi on ju muld minu oma ja peab minu mua peale suama. Kruavimees muidugi ei armasta mätast ühele poole laduda, aga küll mina ise Madisega selle asja pärast reagin . . . Kui nõnda tahad, siis kaevame kruavi kahasse, sina maksad poole, mina poole."

Nüüd oli Andrese käes kord mõtlemiseks. Kaua ei kestnud see mitte, sest üks oli ju päevselge: pane siht keset kraavipõhja või nöörina teisele servale, ühesuguselt kuivab ikka maa, ühesuguselt voolab kraavis ikkagi vesi. Tahab üleaedne tingimata, et kraav oleks tema krundil, nii-öelda tema oma, jumal temaga! Sündku tema tahtmine. Küsimuse sisu pole ju omanduses, vaid veelaskmises, maakuivatamises. Mätta ja mulla asjus on aga Pearul sisuliseltki õigus: see on tema oma ja sellepärast mingu ta ka tema krundile, mitte Andrese maa peale, kus ta oleks ainult takistuseks ja tüliks.

„Las käia!" hüüdis Andres viimaks. „Olgu nõnda! Kraav sinu maa sees, mätas sinu pool küljes. Tahab Madis selle tõttu süllast rohkem, maksad sina, minul pole sellega asja."

„Küll mina Madisega reagin," vastas Pearu.

Nõnda oli asi joones, muud kui las Madis hakkab kas või hommepäev peale.

Aga kui Pearu Eesperest oli ära läinud, kipitas millegi pärast Andrese süda. Lohutust tõi ainult mõte, et olgu muud mis on, peaasi — vesi saab jooksma. Ja mis muud siin võikski olla?

Pearu läks kodu poole, nagu oleks ta omatrumbis või valtsturakas võitjaks jäänud: ta oli heas tujus, nii et seda märkasid kodused inimesedki.

VI.

Nelipühiks said kõik viljad maha, ainult maaodrad jäeti peale pühi. Nõnda võis rahuliku südamega puhata.

Esimesed suured pühad uues kodus. Laupäeva õhtul toodi välja alt kaski ja täideti nendega kambrid ning tubagi, sest pühad taheti elada keset rohelist, kuigi toa ümbrus oli puudest nii lage. Rohelisega pidi maitsema paremini uni ja toit. Oma aitagi panid tüdruk ja sulane mõned lõhnavad kased. Ühe kase asetas perenaine kotta. Aga kui peremees seda nägi, pani ta ka välja kummalegi poole ust kase, öeldes, et kui on pühad, siis olgu õieti. Ometi ei püsinud nad seal kuigi kaua püsti, sest sead oma ninaga ajasid nad maha ja nosisid siis värskeis lehis, nagu tahaksid ka nemad nõnda nelipühi rõõmust osa saada.

Perenaine ja tüdruk pühkisid täna õuegi üle ja ajasid risud haohunniku juurde koomale. Muru ning paigutine kummel paistis nii imeliselt puhtana ja õrnana, et kas või nopi ja nuusuta. Ometi ei tee seda keegi, sest kõik teavad, et seakärss on seda juba mitu korda enne nuusutanud.

„Kui ometi kord õue puhtaks saaks!" ütleb perenaine peremehele. „Kui saaks vahe loomade ja inimestele!"

„Küllap saab ka," lohutab peremees. „Näeb sügisel, mis põld annab, lööme ehk tuleval kevadel uued kambrid üles, siis teeme ka vahe inimeste ja loomade vahele."

Aga peremees mõtleb rohkem teha, tema kavatsused küünivad kaugemale. Tema tahab teha Hundipalu Tiidu eeskujul, kel on juba rohuaed ja kõik. Peremees ei taha alatiseks jääda nii lageda maja ümbrusega, sest tema on maast-madalast puudega harjunud. Neist on rohkem seltsi kui paljast väljamäest ja kõrgest taevast tema kohal. Esimese püha hommikulgi mõtleb Vargamäe Andres neid mõtteid, kui ta kõnnib väljas päikesepaistel särgiväel ja vaatab, kas Tagapere poolt on näha tulemas juba kirikulisi. Aga ta teab: kõigepealt uued kambrid, alles siis kõik muu.

Ka Eespere peremees ja perenaine lähevad täna, esimesel pühal, kirikusse, sest nemad on ju alles noored, lasteta. Vanemad inimesed armastavad teist püha — nõnda on kord ja kohus. Kirikusse lähevad ka sulane ja tüdruk, koduhoidjaks tuleb saunatädi. Tema'p see lõunal lehmadki lüpsab ja piima püttidesse kurnab, mis perenaine ise liivamollil küürinud ja punaseks aetud kividega hautanud, et ei hakkaks piima peale palavaga kuri silm. Tüdruk võib isegi nii hoolimatu olla, et loksutab lüpsikust värsket piima maha ja lärtsib ise jaluli sees, ikkagi seisab Vargamäe Eespere piim hea, ei hakka venima ega kedagi.

Kirikusse läheks ka karja Eedi, sest saunaonu on täna tema eest loomadega soos, aga kuis minna, kui pole midagi jala otsa pista. On küll raagnahka pastlad, aga need ammugi läbi: suured augud teistel ninas ja kannas ning tärkmedki juba nii pudedaks pihastunud, et ei pea enam paelu kinni ega kannata hormade venitamist. Halb lugu on ka muude kehakatetega, nõnda et pole parata, tuleb üksinda koju jääda ja ainult vaadata, kuis ehivad end teised ja lähevad — palja jalu, pastlad või saapad ühes sukkadega näpus, sest nõnda on kergem käia. Pealegi ei raatsita ometi jalavarje pikal kirikuteel kulutada.

Nõnda lähevad Vargamäe oma sulane ja tüdruk, nõnda tulevad kirikulised Ämmasoolt, Võõsikult, Hundipalust, Ravalt, Kukesaarelt ja jumal teab, kust maa tagant. Kõik nad tõttavad värava tagant mööda. Aga

kes väravas vaadata tahab, see näeb ka seda, kuidas kirikulised voorivad mööda soosilda Sooväljalt ja mujalt kaugemalt.

Iga natukese aja pärast on koeral põhjust õueväravasse joosta haukuma, aga ta teeb seda nõnda, nagu sooviks ta kirikulistele ainult häid pühi ja kallist rahu suurel pühavaimu valangul või nagu oleks tal muidu häbi väravasse vaatama minna, et kas ikka tõesti kõik on kirikulised, kes täna mööda ruttavad.

Kui peremees ja perenaine läksid, tegi Eedi nende ees värava lahti. Muidugi oli tal sellega oma tagamõte. Perenaine mõistis seda ja ta ütles:

„Tahad ka sõitma tulla?"

Poiss ei saanud rõõmu pärast sõnagi suust, nii väga kihvatas ta süda sees perenaise lahkete sõnade pärast. Ta ainult seisis ja naeratas kohtlaselt.

„Jookse, hüppa peale! Kärmas!" ütles nüüd ka peremees ja peatas hobust.

Nõnda saigi karja Eedi pererahva vankrile, mis sõitis suure mürinaga väljamäest alla, nagu oleks tal vedada ainult kirikulised. Aga Eedi polnud sugugi kirikulise nägu. Tal oli uus kuub seljas ja sealt alt paistis puhas valge särk, aga püksid olid takused ja vanad, istmekohalt ja põlveotstest lapitud. Peas nokata müts. Küll oli ta ise katsunud valge niidiga seda musta nokka mütsile ette ajada, aga niit hargnes varsti ja laskis noka ripakile, nii et ta oli rohkem tüliks kui iluks. Küllap see mõligtud ja murdunud mütsinokk veel praegugi kuski vedeleb, aga Eedi ajab temata läbi. Karjas polegi tast suurt lugu, sest ka Aaseme poisil on samasugune nokata müts peas. Ainult kirikusse ei kõlba temaga minna, sinna mitte, seal on kõigil mütsidel nokad ees ja mitte koduse valge niidiga aetud.

Nõnda pidi siis Eedi oma mütsinoka, raagnahka pastelde ja lapitud takuste pükste pärast välja all vankrilt maha ronima ja üksinda koju minema. Polnud mingit mõtet kauemaks sinna jääda, sest kirikusse ta ei pääse ja soosillal sõita niikuinii ei saa. Peremees isegi tuli maha ja andis ohjad perenaise kätte: tema üksi

pidi vankrile jääma pakkude peksta ja aukude vintsutada.

„Saunatädi on sul siis kodus seltsiks," ütles perenaine poisile nagu lohutuseks. „Saialeib on aidas kirstus, võta sealt ja söö niipalju kui süda kutsub, panin hiirte eest kõrvale. Võia võid peale, ära paljalt söö, pühade-aeg."

Pererahvas läks edasi, poiss tagasi. Aga sest poleks suuremat lugu olnud, kui perenaine nõnda poleks rääkinud. Oleks ehk veel parem olnud, kui pererahvas teda sõitma poleks võtnudki, sest siis poleks ta teadnudki, mis tähendab nelipühade esimesel pühal ühes teistega kirikusse sõita, kui paistab kaugelt, kaugelt üle soode kirikutorn, nagu paistab ta täna: sumedalt, päikese kuumendatud õhu sinas, mis aina väriseb ja virvendab. Nõnda on ainult suurtel pühadel, seda teab Eedi kindlasti.

Koju jõudnud, ei saanud poiss enam õueväravalt, kuhu paistis kirikutorn. Ta surus näo vastu tihedaid väravapulki ja vahtis ning vahtis, ilma et isegi õieti teaks, mida ta nii väga vahib. Ta poleks vahtimisega ehk möödaminejaid kirikulisigi tähele pannud, kui mitte tema kõrval istuv koer neile teretuseks poleks haugatanud. See äratas poisi tema suikest. Aga varsti vahtis ta uuesti, nagu polekski koer hiljuti häält teinud.

Nõnda seisis poiss seni, kui hakkasid lööma kirikukellad — kumedalt ja hellalt. Kunagi polnud poiss varemalt tähele pannud, et kirikukelladel võiks olla nelipühade esimesel pühal niisugune hääl. Juba hommikul kella kuue ajal, kui helistati teateks, et kiriku uksed on avatud, kuulis ta seda kummalist kõla, sest magusa valu pärast südames ei olnud lakas und. Kostab, nagu maetaks mõnda surnut. Nõnda tundub poisile praegu siin õueväraval vahtides.

Nõnda oli ka tema emale löödud, aga ühe kellaga, sest kahe eest polnud maksta. Täna löödi aga kahega, nagu oleks surnud kaks ema korraga: kummalegi lüüakse ühe kellaga, kokku kahega. Siis, paari aasta eest, kui helises üks kell, siis läks ka Eedi kirikusse.

Aga täna ta ei lähe, sest täna lüüakse kahe kellaga. Täna sõidab perenaine, kes käskis kirstust saialeiba võtta ja võid peale panna. Tema, Eedi, seisab ainult õueväravas ja kuulab, kuis helisevad nagu surmakellad.

Ah! Kirikus nagu ei löödagi muidu kella kui ainult surnuile. Ja ikka seisab mõni poiss, katkised püksid jalas ja nokata müts peas, kuski õueväravas, kuulates ning läbi pulkade vahtides, ilma et isegi õieti teaks, mis ta nii väga kuulab ja vahib.

Kui hilised kirikulised Vargamäe Eespere õueväravast mööda tõttasid, nägid nad, et värava taga istub poiss, nokata müts peas, ja nutab. Koer istub poisi kõrval ja haugatab, aga see ei pane seda tähele. Ta ei näe isegi seda, kuidas värava kõrval kidur pihlakas õitseb ja kuidas õite ümber sumisevad mesilased. Ta ei näe üldse midagi, istub ainult õitsva pihlaka all, ja pisarad voolavad mööda palgeid. Sest nõnda on kõige parem, praegu on nõnda kõige parem istuda õueväravas pihlaka all. Kaugel aga kumisevad kirikukellad, nagu maetaks kellegi ema . . .

Kui pererahvas kirikust koju tuli ja perenaine toidu lauale pani, ütles ta:

„Eedi, sa põle saia kallal käindki."

„Ei tulnd meelde," vastas karjapoiss.

„Tule siis söö nüüd," käskis perenaine.

Toit maitseski hea, ainult kui peremees oma sõnadega poleks isu rikkunud, sest keset sööki ütles ta äkki:

„Söö kõht täis ja mine vii siis noor mära välja alla vana juurde, saad ratsa sõita."

See pani toidu poisi suus ringi käima, võttis söögiisu kui peoga. Sest mis on söök lõbu kõrval noore mära selga istuda ja sõita. Istud kui soojel padjul ja kõik aina vedrutab. Ei vähematki põrutust ega valu, nagu vana märaga, kel turi nagu noaselg ja kelle jalg joostes kangelt maad töngib.

Hobuse viimiselt koju tulles oli poisi meel üpris rõõmus. Üsna selgesti tundis ta, et täna on tõesti neli-

pühade esimene püha ja et saunaonu on tema eest karjas. Kui kirikumees nüüd vaevaks oleks võtnud kirikukella lüüa, siis oleksid nad hoopis teisiti helisenud, mitte nõnda nagu hommikul õueväravas istudes. Nad heliseksid suures rõõmus, nagu istuks poiss ikka alles noore mära seljas ja kihutaks, aina kihutaks.

•

Nelipühade viimsel pühal oli Vargamäe Eesperes palju müra ja möllu, sest siia oli kokku tulnud hulk noormehi ja neidusid ümberkaudseist peredest. Oli tulnud isegi pererahvast, et näha Vargamäe uut peremeest ja perenaist nende kodus. Nii mõndagi meest ja naist nägid Andres ja Krõõt täna esimest korda. Ometi oli neil heameel, et neid vaatama tuldud, et neid selle vääriliseks arvatud.

Muidugi, üsna omast peast see rahvamurd Vargamäele ei ilmunud. Pererahvas oli ise ikka mõnele nimetanud, et astuks pühade ajal nende poole sisse, ja oli juurde lisanud, et hea, kui tuleks ka teisi, noori ja vanu, saaks oma nurga rahvast ometi näha ja tundma. Nõnda oli see sündinud.

Jänni ei jäänud noor pererahvas külaliste ees mitte. Peremeestele ja perenaistele anti kambris süüagi, sulasmehed ja tüdrukud pidid sellega leppima, et vahetevahel õues ja aida ees võisid õllekapast rüübata.

Rikkalikult just seda va õllemärjukest ei olnud, aga siiski jätkus teisest, sest mis puudus hulgalt, see tasuti omaduselt: kes janu jõi, sel kippusid aina laulud peale. Osa humalavirret kavatses peremees sõnnikuveoks jätta, et saaks õige sõnnikuvedu. Sellekohaselt ta siis ankrupulkagi puutus. Aga rohkem oleks ehk juba liiga teinud, sest nüüdki lendasid tantsupaarid puhastatud õuel maruhoos. Tüdrukud aina kiljusid poiste käes ja seelikusabad võtsid keereldes veskitiibadena tuult.

Ei jäänud tulemata ka rammukatsumine, ei võinudki jääda, sest kõik tahtsid teada, mis loom see Vargamäe noor peremees õige on. Muidugi ei mindud otseteed lahke peremehe juurde ega hakatud tal rindu

kinni. Samuti ei võetud vägipulka pihku ega kutsutud võõrast otseteed sellest kinni haarama. Asja toimetati tasa ja targu.

Algust tegid poisikeseohtu mehed. Need kraaplesid ja jändasid, kuni sekka kisti ka täied mehed. Aga ikka teotsesid alles aina sulased ja perepojad. Peremehed seisid kaua kõrval, vaadates teiste nalja ainult pealt. Aga kui lõpuks leiti, et polnud kohal kõvemat meest kui üleaedse sulane Kaarel ja kui Pearu isegi juba tähendas, et „ega tema Kuarle vastu keegi ei sua", siis polnud enam parata, lagedale pidid astuma ka peremehed, kui nad veel üldse tahtsid kuuluda meeste kilda.

„Kes tahab tulla katsuma?" küsis Pearu uhke sulane. „Kas kõrvenurgas siis mehi põlegi?"

Kaarel tõstis oma parema käe ja näitas selle konksus keskmist sõrme, mida ükski ei jaksanud lahti vedada.

„Kui õige Kingu Priidu katsuks!" hüüti mitmelt poolt.

Aga Kingu Priidu oli tasane mees, armastas simlit plõnnida, mitte sõrmekooku vedada, kuigi oli oma kogult ja rammult sõrmekooguks ehk kohasem kui mänguriista käsitlemiseks.

„Võõsiku peremees, tule siis sina, kui Kingu ei julge," ütles Tagapere Kaarel.

Ei läinud ka Võõsiku Mihkel, kasvult küll väikesevõitu, aga kõigi teada raudsete kätega mees, kes purjus peaga armastas näidata, kuidas sõrmenükid lauda arme taovad.

Hundipalu Tiit, kes kasvult küll paras mees, jäeti mängust välja, sest kõik teadsid, et tema ärpleb rohkem vaimuga kui rammuga. Tema oli kõrvenurga valgustatum pea, ja kui tema oma suu lahti tegi, siis kuulati teda kui köstrit, peaaegu nagu kirikuõpetajat. Kihelkonnakoolis oli ta omal ajal õpetust saanud ja saksa keeltki lugema õppinud. Kogu oma olekult ja keelelt erines ta teistest, sest tema ei öelnud „ise" ja „mees", vaid „isi" ja „miis". Sellepärast oli ta teiste seas pisut

võõras ja tema keele üle heideti nalja. Üks vend oli tal kuski kooliõpetajaks, teine sünnipaigas peremeheks, kolmas linnas kaupmeheks. Tema oli siin nurgas ainukene mees, kes luges ajalehte. Endastki mõista, et tema ei läinud Pearu sulasega sõrmkooku vedama.

Tuli kord Rava Kustase kätte. See ei põrganud tagasi, oli ju mees kui võmm, priske ja punane pealegi. Ka suu oli tal parajal paigal, liigagi, sest vaevalt kuulis temalt tõsist sõna. Aina tühine ärplemine, aina lõõpimine, nagu seisaks ta kõrtsileti ääres viinaklaasi juures. Seal ta ehk oligi nõnda rääkima õppinud, sest tema oli viinaga nõnda harjunud, et pool kortlit piiritust ei pannud teda sülitamagi: maigutas ainult suud ja ajas mehejuttu edasi.

„Pane aga hästi taha," õpetasid peremehed Rava Kustast.

„Mis ma tast nii väga panen, ta peab ju ikka ära ka tulema," vastas Kustas.

„Kuarel, tee Kuarle töö," ütles Pearu sulasele.

„Küllap näis, peremees," vastas sulane.

Mehed pingutasid ja tuuseldasid mööda õue ringi. Taheti neil käsist kinni võtta ja sikutada, aga ei Kustas ega Kaarel olnud sellega nõus. Viimaks läksid krobinal vastu tapuaeda, haarasid sellest kinni: seal jäi Kaarel võitjaks.

„Ole raibet," ütles Kustas, „eks tulndki tagant ä'ä."

Ta pistis sõrme uuesti Kaarli konksu otsa, aga ikka seesama: Kaarel oli tugevam.

„Ei minul Kaarli taga seisa," ütles nüüd Kustas, „katsugu mõni teine."

Pearu muheles: ometi kord oli ta endale õige mehe sulaseks saanud, võta teine kas või kõrtsi kaasa kiskuma.

Polnud enam kedagi, kes oleks tahtnud Kaarliga rammu katsuda. Kõigi silmad rippusid Vargamäe Eespere peremehel endal, sest siin paistis olevat härga ja sõrga. Isegi tüdrukud viskasid silma Andrese poole, kes istus, piip suus, Krõõda kõrval pingil.

„Teispere peremees, kui katsuks õige sinuga," ütles Kaarel äkki, millele järgnes üldine heakskiitev kisa.

„Naine, mis sina sellest arvad?" küsis Andres Krõõdalt nagu suusoojaks.

„Mis mina sest arvan," vastas perenaine. „Ärge aga riidu minge."

„Kes siis sellepärast riidu!" hüüti mitmelt poolt. „See ju nali, pühade aeg."

„Mine nüüd tea, kui kaks kõva kokku juhtuvad," kahtles perenaine.

Andres võttis piibu suust, vajutas kaane kõvasti peale ja pistis ta siis tasku.

Konks pandi konksu otsa.

„Jalad vastamisi!" hüüdis Vargamäe uus peremees nüüd.

Nõnda sündiski: paremad jalad suruti keset õue kokku ja siis pingutati. Valitses vaikus. Aga see ei kestnud kaua, sest mehed lendasid peagi igaüks oma külge.

„Kumma võit?" karjuti.

„Las Kaarel ütleb," vastas peremees.

Aga Kaarel ei öelnud midagi, läks ainult õhetaval näol Andrese juurde ja tahtis veel kord katsuda. Sellest mõistsid kõik, et kaotaja oli tema, mitte vastane.

„Lähme aia äärde, seal on parem tugi," ütles Kaarel.

„Ükskõik," vastas Andres.

Ka nüüd lõppes vedu üsna ruttu ja jällegi ei saadud võidu suhtes muud seletust, et Kaarel tahtis katsuda kolmat korda.

„Mis me tühja ajast raiskame," vastas Vargamäe uus peremees pisut halvakspanevalt.

„Kuradi päralt, kas ma siis mees ei olegi või!" karjus Kaarel ägedalt vastu ja läks pinumaalt vägipulka otsima.

Kõik mõistsid, et Kaarel ei tahtnud alla vanduda. Oodati põnevusega.

Vastased istusid murule, vägikaigas seati otse varvaste kohta ja siis läks vedu lahti. Millega esimene katse oleks lõppenud, ei tea, aga enne kui midagi sai

sündida, lipsatasid peremehe käed äkki pulgast lahti ja sulane lendas täie vedamishoo tõttu tagurpidi üle pea kukerpalli. Kõlas üldine naer. Kaarel tõusis pahaselt püsti ja küsis:

„Meest narrima oled tulnd või?"

„Käed läksid kogemata lahti, muud ei midagi," vastas peremees. „Ei sülitanud pihku."

„Siis sülita," ütles Kaarel, „muidu ei maksa mängida."

„Maksab," vastas peremees ja ei sülitanud nüüdki, kui pulgast kinni võttis, seda panid kõik tähele. Ometi kerkis Kaarli tagumik seekord nii kergesti, nagu polekski ta õieti murul istunud. Kõik jahmatasid peaaegu. Kaarel isegi oli enam imestunud kui pahane. Sellepärast uskus tema ja uskusid ka kõik teised, et Andres oli esimesel korral ainult halba nalja heitnud. Ta oli meelega käed lahti lasknud, et Kaarlile vingerpussi mängida, teda teiste naeruks teha.

Katsuti veel mitu korda, aga ikka kerkis sulane, mitte kordagi peremees. See läks viimaks nii kaugele, et tahtis Kaarlile ühe käega tuule alla teha. Aga see häbi jäi sulasel tulemata, Andres oli oma rammuga asjata uhkeldanud.

Nüüd ei saanud Kaarel kuidagi muidu, kui pidi teispere peremehel ka püksivärvlist kinni võtma, sest selles oli tema peaoskus. Andres oli küll esiteks vastu ja vastu oli ka Krõõt uute riiete pärast, aga lõpuks polnud ometi parata, sest asi muutus pisut nagu auküsimuseks.

Mindi kokku. Kaarel oli lühem ja puges Andresele kohe rinna alla, ajades jalad harkidena eemale. Peremees katsus nii ja teisiti, aga ei saanud kuidagi hakkama. Katsus sulast tõsta, aga kuidas sa kurja tõstad, kui ta on sul rinna all: teda tõstes peaksid ka iseendale tuule alla tegema. Nii kõva meest pole aga veel nähtud. Pusiti ja tammuti, kuid äkki välkusid peremehe jalad õhus ja järgmisel silmapilgul lamas ta selili murul, sulane risti rinnal.

Oh seda menu nüüd sulaste keskel! Tüdrukudki kiljusid, nagu oleksid nende eneste sussid õhus vihisenud. Rõõmuhäält tegi Pearugi. Kaarli nägu hiilgas. Aga Vargamäe Eespere perenaine vaikis. Vaikis ka peremees, kui ta maast tõusis. Nüüd oli tema käes kord tahta veel õnne katsuda.

Järgmine pusklemine nõudis rohkem aega, sest peremees oli valvel. Ja kui Kaarel viimaks oma nükkega uuesti välja julges tulla, langesid mõlemad kõrvuti maha ja tõusid sama targalt üles. Sellest silmapilgust muutus kogu seisukord. Andres oleks nagu äkki Kaarli vigurid mõistnud ega kartnud neid enam. Ta hakkas peale tungima ja varsti virutas ta Kaarli maha. Katsuti mitu ja mitu korda, aga enam ei äpardunud Andresel mitte. Nõnda pidi sulane peremehele ka sülipätsis alla vanduma.

„Esimese korra, ligund, pettis teine ä'ä," ütles Andres naise kõrvale istudes ja otsaesiselt higi pühkides.

„Viga's siin murul on mängida," seletas Kaarel poistele suurustavalt. „Aga kui kõrtsis täiemehega kokku saaks, küllap siis näeks, kes kangem löömamees on. Kui ma parajasti kumamisi olen, siis ei püsi ükski minu ees, peksan kas terve kõrtsitäie üksipäinis läbi."

Nõnda ei saanudki õieti teada, kumb kangem on, kas Eespere peremees või Tagapere sulane, sest lõppotsuseks oleks pidanud mehed kõrtsi viima, nad seal parajasti „kumamisi" panema ja siis riidu ajama.

VII.

Nelipühad olid Vargamäe Eesperes tähtsaks sündmuseks: siis tutvusid nad ümbruskonnaga, neist said nii-öelda omad inimesed.

Õllekannu kergitades küsiteldi Andreselt, millal mõtleb ta sõnnikut vedada ja kas teeb ta seda omasoodu või kuidas? Selgudes, et niihästi Tagapere kui Aaseme ja Hundipalu võtavad selle töö enne käsile kui Vargamäe Eespere Andres, lepiti kokku, et tema saadab oma sulase ja tüdruku ühe või kahe hobusega naabrite juurde päevi ette tegema, kust siis omakorda inimesed ja hobused ilmuvad tema sõnnikut vedama. Nõnda said kõige raskemast ja mustemast tööst nagu omasugused pidu- ja lõbupäevad, kus üksteise võidu higistati, lori aeti ja õhtul kas või tantsugi löödi, kui paras kilk peas.

Vargamäe Andresel polnud tänavu sellest hulgana töötamisest suuremat tulu loota, ennem küll kahju karta, sest tema lautades oli vististi vähem sõnnikut kui ühelgi teisel naabril. Endisel peremehel oli niikuinii loomi vähevõitu ja neilegi ei raatsinud ta viimasel talvel põhku alla panna, vaid vedas selle oma uuele kohale, selle põldude rammuks.

Määratud päeva hommikul ilmus Vargamäe Eesperre kuus hobust, nii et omadega kokku sai kaheksa. Juba keskhommiku paiku oli näha, et kui kõige kaheksaga ühtsoodu vedada, siis on sõnnik peaaegu lõunaks väljas. Et käesolevat tööjõudu õieti kasutada, pani

Andres peale lõunat kolm hobust kündma — värskelt laotatud väetist sisse ajama.

Peremees ise oli väljal maha laskmas. Küll kaapas ta kabliga ettevaatlikult, tehes võimalikult väikesed hunnikud ja jättes neile võimalikult harvad vahed, aga ei ühti: tükk kesa jäi tühjaks. Ainuke lootus: ehk saab sügise poole sinna midagi peale vedada, muidu ei maksa seemet maha pildudagi.

Tühja kesa nähes läks Andrese meel nukraks. Tundus, nagu oleks ta kellelegi ülekohut teinud või kedagi petnud. Lohutuseks oli ainult mõte, et tulevikus peab Vargamäe lautades rohkem sõnnikut olema. See lahutas pisut meelt, nii et peremees võis ka teiste tujust osa võtta.

See oli aga täna kõige helgem, sest humalavee kõrval ei puudunud ka porojomm. Lõunavahel oli teispere Kaarel oma hargivarre juba katki tõstnud, mis Andresele tõendas, et rõõmuvett oli saadud tarbeks, isegi liiga. Kui veel lisada, siis võivad ka teised hargivarred murduda ja nõnda jääks töö lonkama.

Laudast kostis vali meeste lori ja hobuseid aeti suure häälega, nii et see põllule laotajate kõrvugi kostis. Võib-olla just sellepärast, et mehed nii valju häälega hobuseid ajasid, sattusid ka laotajad tujju, nagu oleksid nad lilli noppimas või marjul, ja meeste häältele vastuseks kõlas hele naer ja kiljumine.

Mida enam lähenes õhtu, seda enam valjenes meeste hääl ja seda heledamaks said naiste kurgud. Mõni seda teab, kui valjuks ja heledaks Vargamäe Eesperes kõik oleks muutunud, aga õigel ajal lõppes sõnnik laudast.

Viimaste koormatega tulid tõstjad ise väljale, et oma silmaga näha, mis need tüdrukud seal kilkavad.

Aga tüdrukud ei kilganud nii väga, kui mõni täismees tuli sõnnikukoormaga. Selle asemel lasti kätel käia, nii et hoia silmad lendava sõnniku eest.

Viimasena ilmus oma koormaga teispere Kaarel. See oli mees, kelle järele nilpasid tüdrukute keeled, sest sel oli jaksu ja kuraasi. Vargamäe Eespere pere-

mehe vastu ta nelipühil ei saanud, aga seda tüdrukud ei arvestanud üldse mitte.

„Minu oma on see viimane, kallis teispere peremees," ütles Kaarel heas tujus.

„Napp on see küll, aga põle parata, kui rohkem ei anta," vastas Andres.

„Küll annaks," kinnitas sulane, „annaks juba hea õlle ja kange viina eest, aga otsas, ei ole änam. Kui rohkem tahad, peab tegema."

„Otsas on ka õlu ja viin," ütles peremees.

„Seda leidub ikka veel ankru uurdes ja pudeli põhjas tilgake," arvas Kaarel.

„Kas ikka veel vähe saand?" hüüti tüdrukute poolt vahele.

„Kisa kostab juba kirikuni," ütles oma pere Mai nagu etteheitvalt.

„Aga kelle kisa see lautagi kõrvad lukku pani?" küsis Kaarel vastu. „Koer pistis õues ulguma, hobuste kõrvad läksid kikki."

Mai kummardus, et oma magusat naeratust varjata: Kaarel oli tema kiljumist tähele pannud. Kaarel võibolla aimaski, miks Mai nõnda kiljus.

„Kaarel, viid sa mu koju?" küsis Tagapere Miina endi sulaselt.

„Kus mul see kodu on," vastas mees lõõpivalt, „isegi alles teise toanurgas."

„Võtad mu sõitma?" küsis tüdruk uuesti.

„Traavel väsind ja tõld sitane," vastas sulane nüüd.

„Tuleks nõndagi," ütles tüdruk.

„Kuhu sa ikka tuled, kui mina ei lähe," lõõpis sulane edasi, ise aga pilgutas Eespere Maiele salakesi silma. Ja kui paras aeg kätte jõudis, kargas Kaarel püsti vankrisse ning karjus:

„Säuka! Kes saab kõige enne?"

„Mina!" hüüdis Mai ja oli krapsti vankril poisi selja taga. Hobune pistis jooksu, teised laotajad jäid sinnapaika.

„Kabligi jätsid teised maha," ütles peremees.

„Mis nüüd kablist, saaks aga tüdruku peale," ütles saunatädi, kes ka laotajate killas oli.

Aga Kaarel ei ajanudki nii väga, kui oli teistest eemale jõutud. Ei, ta laskis hobusel üsna pikkamisi astuda. Ka ei jäänud ta püsti seisma, vaid võttis istet ja laskis Maie oma põlvile toetuda: nõnda oli tüdrukul pisutki puhtam ja viisakam.

Sellega oli Kaarlil oma plaan. See oli tal juba viimse koormaga välja tulles. Nimelt tahtis ta Maiele öelda, et tema on kenam kui nende endi Miina, olgugi see noorem. Ta tahtis Maiele öelda, et tema meeldib talle rohkem kui kogu kõrvenurga tüdrukute kupatis kokku.

Ometi ei öelnud ta Maiele midagi selletaolist, laskis sellel ainult oma põlvele istuda, et oleks pisutki parem ja puhtam istuda sõnnikuveo-vankril, pani oma parema käe tal ümber piha ja juhtis pahemaga hobust. Peaaegu oleksidki nad nõnda toa juurde sõitnud, ilma et Kaarel sõnagi oleks lausunud, sest armuavalduseks polnud ta küllalt „kumamisi". Ometi viimaks sai ta sellega hakkama, sest ta küsis tüdrukult:

„Mai, kus sa magad?"

„Kaarel, metsas kuuse otsas," vastas tüdruk kelmikalt.

„Kas aidas?" päris poiss.

„Ei, sealaudas," naeris tüdruk.

„Või lakas?"

„Villavakas," naljatas tüdruk edasi.

„Ütle ometi," painas Kaarel.

„Otsi ometi," palus Mai.

„Ma tulen täna."

„Parem tule homme."

„Täna on etem."

„Ülehomme veel etem."

„Ma räägin tõsiselt, Mai."

„Mul on nutt varaks, Kaarel," naeris tüdruk poisi põlvil.

„Tead mis, Mai?" ütles poiss.

„Ei ma tea ega tahagi teada," vastas tüdruk, endal süda aga aina hüppas sees.

„Kui teeks õige pulmad."

„Ja sõidaks sõnnikuvankril kiriku," naeris Mai, endal aga tõepoolest peaaegu nutt varaks, sest tal tuli äkki meelde, et mitte esimest korda ei tehta temaga pulmadest juttu. Ta kargas poisi põlvilt üles, songutas kõigest jõust ohje ja nõnda sõitsid nad mürinal toa juurde, ise kisades ja karjudes, nagu poleks nende vahel peale lõõpimise midagi olnud.

Kodu läks varsti mürgel lahti, kätepesemisel nimelt. Tuldi mõttele, et peremeest peab kastma, on ju tema täna esimest päeva sõnnikuveos. Kastmine algas ainult käega pildudes. Aga peremees võttis veevanni ja kallas selle pildujaile kaela. Keegi ei oletanud, et peremees nalja nii tõsiseks pöörab. Kogu õu oli äkki kiljumist ja karjumist täis, sest igaüks kahmas mõne riista kätte ja vinnas teisele vett kaela, oli see külm või soe. Joosti ja aeti üksteist taga. Nii mõnigi poiss või tüdruk oli üleni märg. Aga ei olnud märjemat, kui oli oma pere Mai. Põhjuseks oli vististi see, et tema ise nii agar oli teisi kastma. Aga tema pillutud veega oli imelik lugu, kõik panid tähele, et oma pere Maie kasteveega on väga imelik lugu: sest viskas ta tema kuhu ta viskas, ikka sadas ta teispere Kaarli kaela. Samasugune arusaamatu lugu oli ka Kaarli läigitatud veega: paiska ta või vastu sinist taevast, ikka sorisevad sellest teispere Maie riided.

Kõik, kes seda imeasja nägid — ja seda nägid kõik —, mõistsid, et Maiel ja Kaarlil peab midagi olema või neil peab midagi tulema, muidu see olla ei või. Nõnda oli siis Mai esiteks jumalamuidu hobuohje songutanud ja suure kisa ning mürinaga koju sõitnud, kastevesi jutustas teistele niikuinii varjatud saladuse.

Aga asi oli üsna loomulik: Kaarel oli tugevamaid mehi, Mai matsakamaid naisi. Pealegi oli Maiel valge pea ja nii vaiksed ning sinised silmad, et poisid neist kohe marru läksid. Need polnudki nagu Maie omad silmad — niisugused olid nad.

Kui Mai endale aidas kuivad riided oli selga pannud, paistsid tema silmad Kaarlile veel sinisemaina ja vaiksemaina. Sellepärast ei saanud ta kuidagi muidu, kui pidi klimbisuppi ja sealiha peaaegu pimesi sööma, sest vahet pidamata piilus ta Maie poole. Ka unustas ta, kui palju ta peab sööma, nii et kõhule kippus liiga tegema.

Mai selle vastu ei saanud toitu suust alla. Supi sisse kastis lusikat ikka veel, aga liha jättis hoopis puutumata. Mai oleks ehk supigi söömata jätnud, kui mitte tema lusikas Kaarli omaga ühe kausi vahet poleks käinud: Kaarli lusika pärast kippus Maie lusikas kaussi. Juhtus nõnda, et Kaarli lusikas Maie lusikast klimbi nälpas. Aga sest polnud midagi. Mai oleks heameelega kõik klimbid kausist Kaarli lusikasse korjanud — oleks korjanud külma vee eest, mis Kaarel talle õues kõigi silmade all kaela kallas.

Kui Kaarel peale sööki Maielt uuesti tema magamispaika küsis, siis ei saanud see muidu, kui pidi vastama nagu kord ja kohus.

„Tulen täna," ütles Kaarel siis.

„Ä'ä täna tule, Kaarel," palus tüdruk, sest ta kartis poissi, aga veel rohkem iseennast. Vastuseks kordas poiss kindlamalt:

„Tulen täna... kui kõik on magama läind."

Maiel oli nii hea kartes... Poiss tuleb kui varas öösi. Aga aidauks on seestpoolt haakis, haak ja obadus tugevad. Mai võib kogu ööks haagi ette jätta, eks tulgu siis poiss. Tulgu Kaarel, küllap näis, kuis ta tuleb. Maiel on nii hea meel, et ta kardab Kaarlit ja et uksehaak ning obadus on nii tugevad.

Heameel on ka peremehel ja perenaisel sängi minnes. Oli tüli ja kulu mis oli, aga nüüd on sõnnik väljas ja suur hulk temast sissegi küntud. Ainult kahju, et teda nii vähe oli, sellest on tõesti kahju. Aga tulevaks kevadeks peab teda vähemalt niipalju olema, et kaheksa hobusega saab päeva otsa käristada. Tingimata niipalju. Selles sõnniku-unistuses uinuski Var-

gamäe Andres. Sest nagu Mai lootis Kaarli pillutud külmast veest eluõnne, samuti nägi Andres rohkemas sõnnikus paremat tulevikku Vargamäel.

Ainult Krõõt, Vargamäe noor perenaine, temal ei olnud täna unistusi oma mehe kõrval. Tal on ainult tundmus, et tema on tõesti perenaine, kel on rasked kohused. Kui aga saaks liikmed välja sirutada, et homme suudaks õigel ajal tõusta! Ainult liikmed välja sirutada!

VIII.

Valmistuti heinatööle. Nii mõnigi muu vajaline töö jäi selle kõrval tegemata, sest polnud ju parata. Töid lükati igapäev tuleviku peale; nagu oli seda teinud eelminegi peremees.

Vikatid ja luisud olid kodu, löed ja rehad puudusid alles.

„Juss, pean ma ka sinu vikatile löe tegema või saad sa ise sellega hakkama?“ küsis Andres sulaselt.

„Mis nüüd sina, peremees,“ vastas sulane, „küllap saan isegi otsale.“

Nõnda jäidki sulase asjad tema enda teha. Aga teiste eest muretses peremees, muretses ka tagavarade eest, et oleks võtta, kui miski murdub.

Rehapulkadeks oli Eedi soost sajakoorseid korjanud, aga neist ei jätkunud kõigile, pidi pihlakasi lisaks tegema. Rehavarred oli peremees vanast kodust kaasa toonud, sest ta oli kartnud, et siin soomail ehk puuduvad kohased kuused. Ta oli nad raiunud kõige paremal mähi ajal, nii et oleksid käele pehmed kui siid ja samet.

Algust tehti heinatööga mõni päev enne Jaani. Ilm polnud küll sugugi heinailm, aina uitsetas vihma, aga rohi oli täiskasvanud ja jaanipäevast pidi algama kuiv ning palav. Seda kuulutas kalender ja seda tõotasid ka talvemärgid, mida vanad inimesed meelde pannud. Nõnda siis: vihmaga niitma, muidu pole kuivaga loogu võtta.

Vikatite ja jõudude proovi tehti välja all. Ühtede kui ka teistega jäi peremees rahule. Kõige halvem lugu oli ehk perenaise endaga, sest temal kadus viimasel ajal söögiisu, süda kippus toidu peale aina läikima.

„Noorikuga põle änam õige lugu," lausus saunatädi saladuslikult, kui ta hädast kuulis.

„Ega hullu tea," naeratas perenaine häbelikult vastu.

„Plika vist," arvas saunatädi. „Plikad, raiped, ajavad ikka südame halvaks. Mul oli niisama, aeva käi aga põesa najal öökimas. Ja mitte toitu sees ei pea, tee mis tahes."

„Kas sul siis ka neid on olnd?" küsis perenaine imestades, sest esimest korda kuulis ta saunatädi lastest.

„Kaks oli, teine poeg, teine tütar," vastas saunatädi. „Läksid teised mõlemad surnuaiale. Seda ma jõlgungi seal iga pühapäev."

„Änam põle olnd?" küsis perenaine.

„Ei änam," vastas eit. „Aastate pärast oleks võind olla, aga ei tea, on see minus või vanamehes; ei ole, mitte änam ei ole. Ja ega tulegi, vanaks jääme."

„Ükski oleks võind olla," arvas perenaine.

„Jah, pesamunaks," vastas eit. „Oleks ometi, kellele teeks ja korjaks. Aga nüüd elame nagu kaks kõdund kändu, ei ainustki võsu, oota aga, et saaks lastele järele... Ega perenaine teagi, kus on meie surnuaed."

„Ega tahagi teada," ütles perenaine.

„Või minagi tahtsin, aga kes küsis," lausus eit alistunult.

„Jah, kes küsib," kordab perenaine.

Nõnda sai Vargamäe Krõõt teada, miks tema süda nii väga läigib toidu peale. Aga ometi ei võinud ta sellepärast töös tagasi tõmbuda. Endiselt pidi ta tegema koduse talituse ja pidi siis tõttama appi heinalistele, sest kolmekesi ei suudetud Vargamäe heinamaid vikatiga üle käia. Neligi inimest oli vähevõitu, Tagaperes võis näha nii mõnigi päev kuut, seitset.

Heinaaeg see oligi, mil Krõõt õieti mõistis, mis tähendab olla perenaine. Tõused ühes päikesega, lüpsad lehmad, saadad karja välja, ajad sead koplisse, koristad toad, küürid piimanõud, teed perele toitu ja viid selle heinamaale järele. Astud ja tõttad, nagu oleks sul mitu paari jalgu all. Rühmeldad ühes teistega heinateol, ja kui teised hakkavad mõtlema lõuna ning lõunauinaku peale, pistad sina tuhatnelja koju, sest seal inisevad lehmad, oodates pikisilmi lüpsmist, seal ootab karjane, kelle pead jällegi välja saatma. Oled sa kodu küllalt ümber tuuseldanud, lippad uuesti heinamaale pere juurde, et ka õhtupoolikul mõni tund abiks olla. Aga tööga läheb aeg lennates, päike ruttab õhtusse. Jällegi läheb perenaine kodu poole, nagu oleks tal tuli takus. Perele vaja süüa teha, sead ruugavad tänavas, sest koplis pole neil suuremat võtta, kõhud teistel tühjad kui lõõtsad. Perenaist nähes karjuvad nad otse suure häälega, nagu oleksid nad mõned moonutatud lapsed. Nõnda räägibki nendega perenaine, sest õigeid lapsi tal veel ei ole.

Aga peab ka lehmade peale mõtlema, sest kuidas sa neile tühja käega alla lähed, kui nad tulevad pehmest soost ja inisevad perenaist silmates. Niikuinii ei ole piima tarbeks, aina keeda jahukörti lisaks ja vala kirnu hulka või loksuta teda kaljaga segi. Sellepärast siis: kuna supp keeda poriseb, mine kapsaaeda, jookse kartulisse, käi sirbiga või vikatikiipsuga — head selleks ei võeta — mööda aiaveeri ja põllupeenraid, koobitse ja korja, kitku ja kanna, sest see on perenaise kohus.

Teed ja tuuseldad hommikust õhtuni, aga tööhunnikut pole kuski, mida kellelegi näidata. Millega hommikul algad, sellega ka õhtul lõpetad. Ikka kordub seesama, nagu oleksid puuri pistetud orav, kes tallab seal oma ratast.

Meespere poeb õhtul magama, läheb sagedasti tüdrukki, sest tema käib ju välistööl. Perenaise välist tööd ei võta keegi arvesse, peremees isegi mitte, nagu käiks perenaine heinamaal ja põllul ainult mängimas,

aega viitmas. Viimasena koperdab perenaine üksinda talus, teeb ja tõttab, nagu oleks tal viimne päev teha ja tõtata.

Kui ta sängi poeb, norskab juba peremees, sest väsimus on tinana luis ja lihastes. Sest ka tema pole endale armu andnud, vaid on tööd kiusanud kui vihasemat vaenlast. Sulane sülitab ja vannub iga õhtu, et peremees tapab tööga ära, sest ega või ometi heinakaarel maha jääda, kui peremees ees lillutab.

„Söödab, kurat, hästi, aga tööga pinnib veel paremini," ütleb Juss Maiele.

„Mis sa hädaldad, põle viga ühti," vastab see, sest temal on praegu niisugune meeleolu, et töö ja kõik muud eluraskused oleksid nagu tühine mänguasi.

„Tuleks ometi vihmased ilmad, saaks pisutki hinge tagasi tõmmata," ohkab sulane.

„Ei sa saa vihmagagi," vastab tüdruk.

„Küll saan," vaidleb Juss vastu.

„No ei saa," kinnitab Mai.

„Miks siis ei saa?" pärib sulane.

„Küll sa näed, et ei saa," ütleb tüdruk.

Ja ei saanudki. Tulid küll vihmased ilmad, aga ikka oli nõnda, et polnud aega silmagi sügada.

Peremees leidis kohe, kui hirmus raisku olid lastud heinamaad minna. Igal pool laiutavad end madalad vaevakase- ja pajupõõsad, igal pool võserik ja rägu, kasenäss ja kadakaski. Ning mättad, aina mättad, mille vahelt koobitse vikatiga rohulajusid. Harva saad õige kaare ajada, harva võid õieti lüüa. Peremehel ei võinud siin muud mõtet olla kui — kirves kätte ja maha! Veel parem: juurtega välja, et poleks järgmisel aastal võsu ega kände, mis nälpavad vikatil kas või kanna tagant.

Nõnda oli sulase põli vihmaga veel räbalam: pidi raiuma mättaid ja põõsaid, kust rabises vihma kahekordselt. Õhtuks polnud ei peremehel ega sulasel hamba allgi kuiva kohta. Aga peremees ei teinud sellest väljagi, istus tule ääres, särk auras seljas, endal aga nägu ees, nagu oleks täna olnud see õige töö, täna

see õige elu. Heinamaal mustendasid haovirnad ja mättahunnikud. Viimaste kohta ütles peremees:

„Las kuivavad, tuleval suvel tuli otsa või talvel lauta loomadele alla. Saab suur tükk puhast maad, rohi pääseb kasvama, vikat liikuma."

Aga peremehe jutt ei leidnud vastukõla, sest sulane oli juba otsustanud, et tema teist suve enam Vargamäel ei niida, mitte mingi hinna eest. Mai pole küll veel otsustanud, kas ta jääb või uue peremehe otsib, aga teda mättaraiumine ei huvita, eriti praegu mitte. Temal on omad asjad ja need on palju tähtsamad kui peremehe mättad või põõsad. Tema asjad on pisut teispere Kaarli käes ja sellepärast ei teagi ta, kas ta tuleval aastal veel Vargamäel niidab või kuski mujal.

Nõnda pole kedagi, kes peremehe juttu tõsiselt võtaks ja kes teda tähelepanelikult kuulaks. Ja kui peremees ometi muidu ei saa, kui peab oma juttu jätkama, siis näib, nagu ei räägikski ta inimestega, vaid tulega või samade mätaste ja põõsastega, mida ta kogu päeva rägus, märg särk seljas.

Sulasel on ainuke mõte: saaks küüni värskete, krõbisevalt kuivade ja vommiliselt palavate heinte sisse, küll seal kuivab särk seljas, kuivavad püksidki jalas. Hommikuks on neil pisut värske heina lõhnagi küljes. See on kõige magusam lõhn, mida Juss teab. Kangegi on ta omajagu, sest hommikul on mõnikord pea raske ja süda kipub läikima, nagu oleksid eile õhtul liiga porojommitanud.

Vargamäe Juss ei tea ka pehmemat aset, kui on värsked heinad küünis. Heidad õhtul kõrge virna otsa, aga kui öösi hirmsa kuumuse käes sonides ärkad, leiad enda nagu virna alt. Lõhnavate murdlainetena on heinad magaja üle kokku langenud. Ronid uuesti virna otsa, aga hommikuks oled jällegi nii sügaval, et peremees võib enda hääletuks karjuda, sulane ei kuule ega kuule heinte alla. Veel talvel, kui heinu tõstad ja kui hakkavad ninna suvised lõhnad, tuleb meelde vihmane ilm, kaelani märg särk, läbiligunud püksid, vilud värinad väsinud kehal ja heinte uimastav kuumus.

Issand karistagu ja kirikuõpetaja noomigu küll peremehi, kes oma sulaseid heinakaarel tapavad, aga antagu andeks Vargamäe Andresele kõik tema patud kuumade ja lõhnavate heinte pärast, sest nõnda tahab tema sulane Juss iga õhtu, kui ta poeb küüni magama. Issand andku andeks kõigile nende patud, ainult jätku Juss mängust välja, sest tema ei soovi enam midagi, mitte kui midagi, ainult oma särki ja pükse kuivatada kuumas heinas. Ärgu ka küsitagu Jussilt, kuhu ta tulevaks aastaks enda kaupleb, sest võib-olla jääb ta Vargamäele paigale, kui on peremehel küünis nii kuumad ja lõhnavad heinad.

Kui Vargamäe rahvas heinateoga jõe äärde jõudis, kihas kogu maa inimestest. Aina luiskamine, aina välgatavad särgid põõsaste vahel, pilliroo ja kõrkjastiku taga.

Õhtul tuled, palju tulesid ja tulede kohal vardais pajad poriseva supi või kartulitega. Aga kui sütele ilmub pekipann, siis pole muud kui aina nuusuta ja nuusuta, sest mis on sealiha lõhna vastu angervaksade ja uimastavate jõerohtude lõhnad.

Vesi jões on nii vaikne, et vaevalt märkad tema liikumist. Sulpsatab lagedal kohal väike kala, lobistab vool rohus ja kõrkjastikus haug, kes püüab oma väiksemaid vendi, kuni langeb ise roaks mõnele suuremale. Kui huigatakse, siis huikab vaikne vesi nagu küünide suu läbi vastu.

Tiirlevad pääsukesed, püüdes sääski poegadele küünipennil või roovilatil pesas. Häälitsevad, kuni hakkavad õhtul häälitsema ka inimesed — esiteks üks, siis teine, varsti kolmas ja neljas, kuni kajab kogu jõeäärne laulust ja huikeist.

Raske on nüüd peremeestel tütreid ja poegi, sulaseid ja tüdrukuid õhtul küüni saada, tapa neid päevakuumuses heinakaarel niipalju kui tahad. Aina vahivad teised jõe poole, kus sulpsatab kala ja kus seisab pilliroos lamedapõhjaline lootsik. Aina vahivad ja kuulatavad, kust kostavad laulud ja huiked. Või kui poevadki su enda silma all küüni, siis hiilivad sealt

silmapilk välja, niipea kui suleb magus uni sul silmad, teeb kurdiks kõrvad.

Hiilivad välja ja lähevad, nagu ootaks neid kuski jõe taga või siinsamas kõrkja- ja pilliroopadrikus tõotatud õnn. Auravas ja lõhnavas jões on uimastav õnn! Seda teab ettevaatlik saaremgi, kui ta solistab kord siin, kord seal, seda teab ka põder, kes ragistab pilliroorägus. Seda ei tea ainult peremehed, kes ajavad noori õhtul küüni magama, sest nemad ei usu õnne ega tulevast elu.

Homme saagu heinakaarel mis tahes, homme aidaku seal jumal ise, sest tema on ju loonud kõik need huiked ja hääled, virvendused ja valendused. Tema on loonud selle hämara öö ja mustendava soo ning raba, mis raamib jõge taevamüürina. . .

Aga Vargamäe Andres arvas, et selle taevamüüri vastu peab võitlust pidama, sest tema tungis aasta-aastalt jõele ikka lähemale. Võserik ja rägastik oli elujõulisem kui jõekalda luht. Põõsastik tallas rohu jalge alla ja astus samm-sammult edasi.

Aga millega siis loomi toita, kui rohu asemele tikub põõsastik? Sellepärast — maha ussipesa, tuleroaks lopsakas risu, kuigi ta paneb kurjasti vastu. Ei aita põletamine, raiumine ega juurimine. Kuhugi sügavale maa alla jääb ikkagi mõni juurekonts ja sellest tõuseb järgmisel aastal haljendav võsu: rõõmus ja värske, nagu oleks tal must muld söödaks.

Võitled nagu mõne sajapäise mao vastu, ja sured, enne kui jõuad raiuda kõik pead. Selle mao seeme tõuseb heinamaal, tõuseb karjamaal, idaneb põllul, ja igal pool rähkleb temaga peremees, nii et nahk nuriseb seljas iseendal ja ka käsualustel. See on tema unistus, see on tema õnn heinakaarel ja künnivaol.

Heinatöö lõpu poole oli Andresel selge, et pole võimalik karja suurendada, kui ei jõua heinamaid teiseks teha. Põllupõhulegi ei võinud suuri lootusi panna, sest viljades oli lopsakust vähe — orased aina tikkus. Rukis oli väljamäel nõnda, et võis öelda: konn istub kaenlaaukudeni sees. Põldu oli endine peremees vis-

tisti meelega narrinud, temalt aina võtnud ja võimalikult vähe talle andnud. Aga põlluga on ikka nõnda, et kui narrid teda korra, siis narrib tema sind üheksa korda vastu. Seda tundis nüüd Vargamäe Andres.

Jutuks tuli see tal Tagapere Pearugagi. Aga see vastas iseteadlikult.

„Ei mina või kaevata ühti, mul heinakuared, et hüppa kas või kepiga üle. Mina suan tänavu kindlasti ühe osa rohkem kui mineval uastal. Oleks kõik uastad nõnda, siis. . ."

„Ei mina või kiita ühtigi," rääkis Andres. „Lootsin paremat."

„Minu mua on parem," kiitis Pearu. „Niisukest muad pole sinul ega teistel. Puht vuasahein, mehele püksivärvlist suati."

Tõepoolest oligi Tagapere jõeäärne heinamaa Eespere omast palju parem. Pearu oli ise siin olnud, kui kohad krunti aeti, oli maamõõtjale pistnud, mis pista võis, ja see oli vastutasuks sihid ajanud, nagu neid vähegi võimalik oli ajada. Kuna jõgi Vargamäe all suure ja järsu pöörangu tegi läände ja Vargamäele, nagu oma põlvesilma kurgu alla surus, siis võidi Pearu krunt suuremalt osalt selle põlve otsa asetada. Väike osa temast ulatus ka teisele poole jõge ja võttis seal enda alla kogu jõe põlveköverduse — jõekääru. See oli nõnda hästi seatud, et paremat ei osanud ei Pearu ega tema isagi tol ajal tahta.

Vargamäe Eespere krunt ulatus allpool jõe äärde ja tema seisis kõik siinpool kaldal. Kui Tagapere peaaegu neljanurgelise lahmakuna hoidis jõepõlve süles, siis pidi Eespere krunt omakorda nii-öelda Tagapere krundi ümbert kinni võtma, et üldse jõe äärde pääseda. Kahe talu piir jooksis lepiku alt otsesihis mõlemate Jõessaarte vahelt läbi ja tegi siis järsu pöörde jõele. Samasuguse nurga tegi ka teine piir, mis seisis Aaseme krundi vastu. Selle viimase talu piirid aga ei pääsenudki otseteed jõele. Tema jõeäärne heinamaa seisis eraldi maatükina, kuhu ei pääsenud oma looma jalg muidu kui läbi teise krundi.

Kõiki neid asjaolusid oli Andres juba kohaostmisel tähele pannud. Väga võimalik, et ta Vargamäe Eesperet kunagi poleks ostnud, kui ta teda oleks võrrelnud ainult Tagaperega. Aga tema võrdles teda ka Aasemega ja nõnda ei paistnudki asi väga halb.

Ometi oli ta seda, sellest sai Andres alles heina ajal õieti aru. Eespere ei saanud ju muidu kraavigi jõkke juhtida kui pidi ringi ümber Tagapere maa käima. See aga võis kergesti iga kraavi jõepõlve otsa sihtida: tee oli kaks korda lühem kui Eesperel. Pealegi kukkus tema kraavides vesi paremini, kuna Andrese kraavides vesi õige tee leidis alles Jõessaare taga, kus võis pöörduda otsekohe jõe poole. Kaevab Tagapere kraavi, siis saab sellest kasu ainult tema, teeb seda aga Eespere, siis kaitseb ta suurel määral vee eest ka Tagapere krunti.

Põldude jaotusel oli samuti silmas peetud Tagapere kasu. Eespere oli saanud enamasti kõrgema kivise kärka, Tagapere madalama ja lausalisema maa, kus kive vähem ja mulda rohkem. Pealegi olid Tagapere käes peaasjalikult vanemad põllumaad, Eesperel uuemad. Teati rääkida ajast, kus Eespere kõrget väljamäge, mille tipul kasvasid ikka veel mõned põlised männijändrikud, oli katnud alles pime mets, enamasti kuusik, miks ka kogu saart hüütud siis Kuusikusaareks. Pikkamisi aga roninud sahk mööda mäge kõrgemale, kuni jõudis sinna, kus ta praegugi peatub. Kümmekond vana pedakat mäenukil on mälestus Vargamäe endisest aust ja uhkusest.

Metsa hävinemine Vargamäel seisnud ühenduses tema praeguse nime tekkimisega. Alguses olnud Kuusiksaarel ainult üks talu, praeguse Tagapere asemel, ja seda talu hüütud saare järgi Kuusikuks. Elanud siin jõukas mees, kel olnud mitu paari veohärgi ja nendega küütinud ta talvel ühe suure kuuse teise järel linna ja teinud rahaks. Metsavaht oli muidugi puskariga pimedaks löödud ja teised kõrvenurga mehed vaikisid, sest igaüks talitas ise Kuusiku vanamehe eeskujul, niipalju kui vähegi võimalust ja jaksu. Kõik aga naersid ja

ootasid pikisilmi, et mis küll siis sünnib, kui ühel ilusal päeval leitakse, et Kuusiksaare paremate saepakkude asemel leiduvad veel ainult kännud. Juba eemalt vaadates võis harjunud silm tunda, et Kuusiksaar polnud enam endine metsamütsakas, vaid muutus aasta-aastalt aina harvemaks.

Mida kõik pikisilmi ootasid, see saabuski lõpuks. Pikemalt jahisõidult ükskord talvel tulles arvas mõisasaks heaks Kuusiku ja teiste üksikute talude kaudu koju sõita, liiatigi, et siit näis päris hea ja kõva tee käivat. Kuusiksaare alla jõudes eksiti pisut ja mindi mitte tallu, vaid selle salaraiestikku, kus saksale vastu tuli kaks paari veohärgi, saepakud peal. Peremees märkas õigel ajal saksa ja putkas ise metsa, nii et sulane jäi üksi kohtu ette. Aga asi lõppes teisiti kui keegi arvanud. Sest kui mõisasaks, keda kui suurt naljahammast tunti, sulaselt kõik oli kuulnud, mis vaja, käsutas ta esimese paari veohärgi ühes saepakkudega mõisa, laskis siis hobused ümber pöörata ja sõitis minema.

Peremees tegi, nagu saks sulast käskinud: saatis esimese paari härgi mõisa, teise paariga aga läks ta rahulikult linna saepakke müütama. Ka hiljem jätkas ta nende vedu, nagu poleks midagi iseäralikku juhtunud. Aga need, kes asjast kuulsid ja ammugi Kuusiku koha peale hammast ihusid, tõttasid mõisa teda saksalt endale paluma, sest nad arvasid, et vana peremehe päevad on loetud. Ent mõisasaks tegi imestava näo ja küsis, et kuhu see Vargamäe Jüri siis ise oma vanade päevade sees tahab minna. Ja kui siis seda härgade ja saepakkude lugu meelde tuletati, ütles härra, et ega ta ometi loll ole, et ta mehe kohalt minema ajaks, kes laseb paari härgi ära võtta, ilma et ta sellest köhatakski.

Nõnda kuuldi mõisasaksa enda suust esimest korda Kuusiku asemel Vargamäe nimetust.

Uus nimi pidi rahvale meeldima, sest peagi taganes tema ees vana, nagu taganes ka kirve ja veohärgade ees Kuusiksaare kuusik. Ja mis jäi kirvest ja veohärgadest nõrgemat harvalt järele, selle murdis tuul või

kiskus juurtega maast. Ainult männid, need pidasid vastu, need peavad mäetipul praegugi vastu, sest nemad kartsid ainult inimest.

Mitme-setme aasta pärast, kui Vargamäe Jüri läks mõisa renti maksma, küsinud härra temalt, et mis teeb kuulus Kuusiksaare kuusik. Ja kui ta sellelt vastuseks sai, et tuul on kuusiku maha murdnud, siis arvanud härra, et nüüd võiks tuulemurtud kuusiku asemele talu asutada. Nõnda see sündinudki: Vargamäele tuli veel teine peremees. Ja et tema oma hoonetega asus mäele, kuna endine talu lömitas all orus, siis hakati neid hüüdma Mäe ja Oru. Kogu saarele aga anti mõisakirjas nimeks Vargamäe ja kohtade krunti ajamisel märgiti talud Eespere ning Tagapere. Nõnda on käinud see põlvest põlve ja käib igavesest ajast igavesti.

IX.

Vahetpidamatus rähklemises kadus Vargamäe Eesperes suvi. Polnud aega silmagi sügada, aina üks töö teise otsa. Polnud heinatöö veel lõpul, kui juba kippus pudisema rukis, muud kui viska vikat ja võta sirp.

Heinamaad aru järele päratu hulk, kõõbi teda või mihklipäevani, heina ennast aga ikka vähe ja vähe, sest maa on paljas. Samuti rukkiga. Sai teist sirbiga korjata, nii et küürus pistis pussiga, aga peksmisel leiti kasteheina ja teri nagu köömneid. Müügi peale ei võinud mõeldagi, hea kui pole tarvis kevadel magasiaita minna.

Kaer ja oder tõotasid paremat saaki, vist sellepärast, et peremees ise oli nad külvanud ja seemendanud. Ka kartulitel olid madalamais paigus üsna kenad pealised. Juba õitsemise ajal leidis peremees neil suured nubulad alt.

Lina ei täitnud tema peale pandud lootust. Tehti teine veel kevadel küll raske maa peale, aga ei tea, kas oli seeme halb või tegi vesi liiga — harvaks jäi, kuigi kiul polnud väga viga.

„Neist ei saa tänavu midagi ära anda," ütles perenaine peremehele, „kuluvad kõik omale särkideks ja kottideks. Ja kottidest on veel suurem puudus kui särkidest."

„Pisut peab ikka müüma, kust muidu raha saab," vastas peremees, „tulevad uued asjad, uued kulud, raha peab olema, ei muidu või."

„Jah, eks ta ole, põle ju veel looma müüa ega kedagi," oli nüüd ka Krõõt nõus, kui peremees talle meelde tuletas „uusi asju, uusi kulusid".

„Palju sul võid on?" küsis Andres.

„Küllap ajan talveks kolme leesika ümber kokku, ega rohkem küll, ise tahame ju ka ikka mõnikord saada," vastas Krõõt.

„Asi seegi," rõõmustus mees. „Katsu aga hoida."

„Olen ju küll hoind," seletas perenaine, „ja minu pärast võiks ta kõik pütti minna, mina ei raatsiks teda noaotsagagi leiva peale panna, aga pere peab ju ikka vahel saama."

„Omale piaks sa ikka ka pisut võtma, muidu pärast väsid ära, ei jäksa änam, mis me siis tegema hakkame," arvas peremees.

„Küllap jäksan," julgustas perenaine.

Ja jaksaski. Näost langes küll ära, kõik panid seda tähele, aga vastu pidas.

Tõttas kodu aida ja lauda vahet ja näpistas aega pere aitamiseks heinamaal ja põllul: noppis odrapäid, küürutas kartulivaol. Oli küll raske, oli palju raskem kui kunagi enne, aga sai läbi, kannatas välja, sest oli Vargamäel perenaiseks. Talu oli võlgu ostetud, sisse makstud ainult nii-öelda käsiraha, kõik muu pidi alles tasa teenima. Ja kui ei teeninud ise, siis jäi koorem laste kanda. Aga peremees ja perenaine ei tahtnud, et nende ostetud koha teeniksid tasa lapsed. Sellepärast oligi perenaine nii väsimatu kodu kui ka välistööl. Lastel peab parem põli olema. Neil ei tarvitse enam mõisasaksa orjata, aitab sellestki, et nemad ise veel.

Esimese lume saabumisel — tänavu tuli ta varakult — olid kõik välistööd korras, ainult paar viljaauna seisis veel väljal. Aga needki tuuakse lähemail päevil ära, niipea kui tuul hakkab reiaaluse väravaist sisse käima, et vanad üssehunnikud võib läbi tuulata.

Viljasalved ja kotid ei täitunud aidas küll peremehe tahtmise kohaselt, ometi korjus sinna rohkem, kui ta oli julgenud loota.

„Põle viga," lausus peremees perenaisele, „esimeseks aastaks käib küll."

Muidugi Pearu vastu ta ei saanud, see oli ju vana majamees. Pearu kõnede järgi otsustades pidi tema küll kõike kaks korda niipalju saama kui Eespere. Sellest hoolimata sündis sügisel see, mis sauna Madis oli ennustanud: sulane Juss leidis soosillalt viljavihud, kui ta öösi tuli „tädirannast". Hommikul neid kaeravihke nähes küsis peremees sulaselt:

„Kust sa need oled üle löönd?"

„Miks üle lüüa," kui nad niikuinii mööda teeääri vedelevad," vastas sulane.

„Kus siis?" küsis Andres.

„Meie oma sillal," vastas Juss.

„Oli neid seal rohkem?" päris peremees.

„Ei olnd," vastas poiss, „kaks leidsin ja pistsin nad teine teise kaenlasse. Mõtlesin, et mis nad sealgi vedelevad."

Peremees ei lausunud nüüd midagi, muigas ainult pisut.

„Kui ma iga öösi kakski vihku toon," ütles poiss, „siis hakkab vana mära karv varsti läikima."

„Arvad siis iga öösi leidma," lausus peremees.

„Miks ei, kui vanal märal õnne on," naljatas poiss rõõmsalt.

Rõõmu tundis millegi pärast ka peremees, nagu saaks ka tema neist kaeravihkudest osa. Perenainegi naeratas Jussi juttu kuulates. Talle tegi mõte nalja, et Juss kottpimedal ööl mööda teed tulnud, valged kaeravihud kaenlas, nagu oleks ta mõni varas. Ometi polnud Juss mingi varas, vaid päris kena poiss, sõnakuulelik veel pealegi, kes alati heameelega noore perenaise käsku täitis. Praegugi naljatas ta vist rohkem perenaise kui peremehe pärast, sest esimese nukrad silmad nõudsid nagu rohkem naeru kui teise külmad hallid, mis olid ajuti teravad nagu raudnael.

Jussil poleks üldse mingit viga, kui ta poleks nii lühike ja näss: kael lühike, pea kõrgete õlgade vahel, jalad pisut rangis. Kõndides vehib ta kätega omapä-

raselt ja naljakalt, hoides nad kangelt kehast eemal, nagu oleks tal taskud alati punnil midagi täis. Muidugi, kandes kaeravihke kaenlas, pidid ta käed paigal püsima, aga siis seisid õlad veel kõrgemal — nii kõrgel, et kui keegi talle vastu oleks sattunud, siis oleks ta kahelnud, kas Jussil üldse pea olemas.

Ainuke, kes Jussi jutust mingit mõnu ei tunne ja kes ei mõista, kui halenaljakas võib Juss mõnikord olla oma rangjalgadega, on Vargamäe Eespere Mai. Tema istub üksi omaette ja tallab vokki, nagu oleks tal süda tallalaua peale täis või nagu kannaks ta kurjust südames kogu ilmale. Ometi pole talle keegi mingit kurja teinud, või olgu siis, et Oru Kaarel. Tema üksi on ehk see halb loom, kes tõrvab Maie silmas ilma mustaks. Eks ta ei lubanud ka talveks Vargamäele jääda, aga nüüd pani äkki hõlmad vöö vahele ja kadus, vaevalt teab kuhu. Põhjus? Ei taha siin kõrvenurgas elada, välimaal on viisakam, sest seal on külad ja kõrtsid ning kõik.

„Aga mina? Kuhu jään siis mina?" küsis temalt Mai.

„Tule ära, tule ka ära, mis tühja sa siin mülkas müttad," vastas Kaarel.

Viga's oli Kaarlil nõnda öelda ja minna, Maie asi oli hoopis teine: tema oli aastaks kaubeldud, Kaarel ainult suveks. Pealegi, kuhu oli Maiel minna, kus teda oodati? Pidi ta Kaarlile järele jooksma? Aga kuhu siis? Metsa puid lõikama või viinavabrikusse kartuleid kühveldama?

Ei, ei! Maiel polnud kuhugi minna, tema pidi Vargamäele jääma. Sellepärast sõtkubki ta nii kurjalt ja meeleheitlikult vokki, nagu oleks selle tallalaud milleski süüdi.

„Kas otsid tulevaks kevadeks endale kuhugi mõisa moonamehe koha?" oli Mai julgenud Kaarlilt äärivееri küsida ja nõnda talle tema tõotust meelde tuletada. Aga Kaarel sai sellest tühisest küsimusest üsna kurjaks ja vastas uhkelt:

„Ei see poiss moonakaks hakka, ehk olgu et aasta kümne pärast. Saab kergematki ninaesist ja ulualust."

Nõnda sai Mai teada, et Kaarel enam põrmugi ei näe tema siniseid silmi, mis polegi nagu tema omad silmad, ja et tänavune suvi jääb ainult tänavuseks suveks. Oli küll kevadel kõik nii ilusasti alanud: Mai istus sõnnikuveo-vankris Kaarli põlvel ja pärast kastsid nad teineteist, nii et pidi aitama. Kõik nägid, et pidi aitama, aga ometi ei aidanud.

Niisugused olid Maie mõtted vokki tallates, kui rangjalgne Juss tegi pererahvale oma kaeravihkudega nalja.

Lume tulekuga tabas Andrest suur häda: tal polnud teist rege. Hakka või kreskuga heinu ja hagu vedama. Küll oli ta lootnud, et sügisel pikkade õhtute jooksul leiab tingimata mahti ise oma käega puuvärgi valmis teha, aga õhtu kadus õhtu järel ja varane lumi ei leidnud muud eest kui aga valmispainutatud jalased.

Oma häda kaebas Andres ka Pearule. See pakkus kohe oma rege, sest temal seisvat üks jõude. Andres võttis pakkumise vastu lootuses, et kuu aja pärast on tal tingimata endal regi valmis. Aga kui ta paari nädala pärast üleaedsega kõrtsis kokku sai, lärmas see kogu rahvale, missugune vilets mehike temal naabriks olevat: ei jaksa endale regegi saada, sõidab tema omaga.

„Su märasetukal ehk tänagi minu regi taga," pöördus Pearu lõpuks otseteed Andrese poole.

Ägedalt vastas Andres:

„Sul põle omal niisukestki setukat aiste vahel."

„Minul?!" hüüdis Pearu. „Mul hirnub täkk kõrtsi reiaall. Tahad, lasen sinugi mära karata? Lasen muidu, ilma kopikata. Tahad?"

„Sinu täkk on juba kahekümne aasta eest ruunatud, irvitas Andres naabrile vastu. See ärritas Pearut ja ta vastas:

„Aga minu reega sõidad sa, könn, siiski."

„Veel täna õhtul saad ta kätte," ütles Andres.

„Sõida aga sõida, ma võin ta sulle, vaesele, kinkida," ütles Pearu uhkelt.

„Niisukest risu ei tee ma ise ega võta ka teiselt kingiks vastu," vastas Andres.

Sellega lõppeski ärplemine ree pärast, sest Pearu läks ära saksatuppa.

„Pearuga põle nali," ütles Aaseme vanamees Andresele. „Tuleb kohe nina kallale, kui temalt midagi vastu võtad."

„Sauna Madis hoiatas mind küll," rääkis Andres, „aga ma mõtlesin, et mis siis ikka, üleaedsete asi, teine kord aitan mina jälle teda."

„Eks sa tulnd minu juurde, minul ka regi jõude, mis sa tema tühjaga jändad," ütles Aaseme Aadu. „Ajab teine nüüd terve kihelkonna lori täis."

Aga Andres ei võtnud enam ka Aaseme Aadu rege, tahtis ühega seni läbi ajada, kuni teise valmis saab.

Veel samal õhtul saatis ta Jussiga Pearu ree ära ja laskis öelda, et pole enam tarvis. Kui Pearu hiljem koju tulles sellest kuulis, vihastus ta rohkem kui kunagi ette. Mis see üleaedne endast õige arvab? Võtab temalt ree, veab sellega nädalat kaks ja tema ei tohi kõrtsis sellest juttu teha? Aga milleks ta siis oma ree teise kätte kulutada ja lõhkuda andis?

Pearu käis ja mõtles, mõtles ja käis, aga lõpuks ei teinud midagi, jättis asja seks. Isegi kõrtsis ei norinud ta Andresega nii väga riidu, sest kevadel oli ta tema jõudu näinud. Endise üleaedsega oli tal parem: see pidi kõrtsis tema eest nurka hoiduma. Praegune istus leti ääres, piip suus, viinakortel ees. Olgugi et ise ei joonud, viina ostis siiski, nagu tahaks ta Pearule näidata, mis ta võib. Ja võis ka, sest Pearu ei saanud talle midagi parata.

Reeloost ei teinud ka Andres suuremat välja, sest ta mõtles kraavi peale, mida nad Pearuga kahasse piirile kaevavad. Peaasi, et see pooleli ei jääks ja et pääseks vesi jooksma.

Imelikuna näis Andresele nüüd, miks lõi Pearu reega niipalju lärmi ja miks pole kaevatavast kraavist

midagi kuulda. Ka siin oleks tal ju põhjust suurustamiseks, sest kraav on ju täiesti tema maa sees ja mätas laotakse tema poole kaldale — ilusasti ja tihedalt, nagu ehitataks siin mõnda tammi.

Lumepõlveski käis Andres kord kraavi vaatamas, nii väga rippus ta süda selle küljes. Helevalge lindina jooksis ta mööda piiri madala põõsastiku vahel Jõessaare poole. Eemal kaugel oli lint läbi lõigatud: seal oli kraavi ots. Kraav oli jääkaane all vett täis, sest jooksma ei pääsenud see ju kuhugi. Aga tuleval suvel, siis jõuab ots jõkke, siis pääsevad veed voolama.

Andres oli mõelnud, et juba esimesel talvel veab ta tarvilise materjali kokku ja teisel kevadel ehitab ta uued kambrid. Perenainegi oli uutest kambritest mitu korda juttu teinud, neid kuidagi sidudes nende esimese lapse sündimisega. Muidugi, see oli ainult Krõõda unistus, sest hoolimata oma noorusest mõistis ta ometi, et seda teostada pole võimalik: laps sünnib selleks liiga aegsasti.

Juba sügisel, kui aastane saak salves, oli peremehel selge, et mitte ainult esimese lapse sündimiseks, vaid et ka tulevaks talvekski ei saa nad uusi kambreid. Ei jõua, ei ole raha! Esimesel talvel on muidki vedusid niipalju, et ehitusmaterjal peab üsna kõrvale jääma. Vaja teibaid, vaja roikaid ja latte ning, et oma metsas neid ei ole või et neid ei raatsi sealt võtta, siis tuleb neid kümne, viieteistkümne versta tagant vedada, sest lähemal pole müüki.

Nõnda läks kambritega teisiti kui perenaine unistanud, samuti ka teisiti kui peremees alguses kavatsenud. Aga polnud parata, polnud midagi parata.

Nagu saunaeit suvel kuulutanud, nõnda see ka oli: Krõõdal sündis tütar. Sündis küll suur ja tugev, nii et kõik aina imetlesid tema suurust, aga ometi ainult tütar.

„Ei tulnd kohapärija," ütles Andres. „Sinule oleks nagu rohkem abi tarvis kui minule."

„Kes teda teab, ehk ongi ka," vastas Krõõt sängist õlgedelt. Kogu oma jõu pidi ta kokku võtma, et niigi

palju mehele vastata, kes seisis pettununa oma naise ja lapse ees.

Ette oli Krõõt oma last armastanud ja tema pärast rõõmu tundnud. Iga kehakatte tema tarvis oli ta teinud osalt riidest, osalt õrnusest ja armastusest. Aga praegu polnud tal rinnas vähematki õrnust ega armastust. Ta arvas isegi, et kui laps tema silma all praegu oleks hinge vaakumas, siiski poleks tal tema jaoks kustki õrnust ega kahetsust võtta — nii hirmus ükskõikseks tegi nurganaise suur väsimus. Ainult siis, kui ta kätega puutus õrnuses ja armastuses valmistatud asjakesi, turgatas meelde endine tundmus nagu kauge mälestus.

Aga lapse hääl hakkas Krõõda kõrvu kuidagi imelikult kinni. Alles mõni aasta tagasi kuulis ta oma väikese õe häält, aga see läks nagu kõrvust mööda. Lapse hääl oli kõrvadele peaaegu sama valus kui lapse enda puutumine rindadele. Aga saunatädi lohutas Krõõta tema valus, öeldes:

„Kannata aga rõõmuga, noorik, ega armastus muidu tule, kui valu ei ole."

Krõõt naeratas. Tõepoolest näiski nüüd, et kui laps talle haiget tegi, tärkas ka armastus, aga see oli hoopis midagi muud kui tuntud riidehilbukeste valmistamisel. Uues armastuses oli juba liha ja verd.

X.

Nagu esimene suvi, samuti möödus ka esimene talv vahetpidamatus töömurdmises. Oli sadu või tuisk, ikka pidi väljas olema, et midagi raiuda, saagida või vedada.

Pikad õhtud hööveldas ja kopsis peremees kruupingil, sest majas oli igasuguseist tarbeasjust nappus. Vähe oli toobreid, vanne ja kappu, vähe piimapüttegi. Kõik, mis vähegi võimalik, tahtis peremees ise valmistada, et mitte võõrast inimest sööta ega võõrale raha maksta.

Ka sulane nokitses midagi, sest peremehe tööhimu hakkas pisut nagu temassegi: tegi lusikaid, punus heinavõrku ja pastlapaelu, valmistas perenaisele loomade söötmiseks põhukorvi. Lusikatega oli Juss rohkem hädas. Kuidagi ei saanud ta neid sel määral sea alumise lõua moodi, nagu oleks tahtnud seda peremees. Aga lusikakaha peab sea alumise lõua moodi olema, seda teadis Vargamäe Andres kaljukindlalt.

Naispere vuristas vokke, vuristas õhtul ligi poole ööni ja hakkas hommikul kella neljast, viiest uuesti vuristama. Lapse pärast ei saanud perenaine põrmugi hõlpu, ikka pidi ta täie inimese eest väljas olema, sest mis perenaine ta muidu on. Perenaise tööl oli ainult üks mõõt: tegi, kuni voki taha magama jäi. Sõtkus, sõtkus tallalauda, näppis ja kastis lina- või takuheiet, kuni sõrmed jäid seisma. Vokiratas vurises nagu vana hooga pisut kauem. Aga kui ka tema peatus, nii et kat-

kes vurin, ärkas perenaine kohe ja algas uuesti, kuni kordus kõik endiselt.

„Perenaine, mine ometi sängi, sa ei jäksa änam," ütles mõnikord tüdruk seda nähes.

„Jäksaks ikka veel, aga näe, uni kipub peale, laps ei lase öösel magada," vastas Krõõt. Ja kui ta siis voki tagant tõusis, et tõepoolest sängi minna, kinnitas ta tüdrukule: „Aga ära mind kauaks magama jäta, ma lasen ainult kord silmad kinni."

Nüüd juba oli talus, mida vokil vuristada: olid omad villad ja olid ka omad linad. Ei jõutudki kõiki kahe vokiga lõngaks teha, pidi osa andma saunatädi kätte, sest ka tema tahtis teenida leiba ja leivakõrvast.

Kevadel jäi Juss paigale, ehk ta küll oli otsustanud, maksku mis maksab, uue peremehe otsida. Kas ei leidnud ta niisugust, nagu ta otsis, või ei otsinudki ta teda lõpuks, seda peremees ja perenaine ei teadnud. Millegi pärast oli perenaisel väga hea meel, kui Juss jäi. Tema'p see oligi, kes sulasega sellest esimesena juttu tegi, küsides:

„Jussi, kas jääd veel üheks aastaks meile?"

Poiss vaatas noorele perenaisele esiteks nagu arusaamatuses otsa, vastas aga siis:

„Jääks küll, kui peremees palka juurde annaks."

„Mis sa siis juurde tahaks?" küsis perenaine.

„Ma'p tea õieti isegi," vastas Juss nüüd, „aga ikka tahaks soopärast."

Perenaine naeris.

„Mina omalt poolt annaks sulle kohe kaks paari kapukaid, ühed takused ja teised poolvillased püksid," ütles perenaine siis.

„Kui perenaine needki lubab, siis jääks ma küll teiseks aastaks," arvas nüüd Juss.

Hiljem peremehega asjast rääkides nurus Juss sellelt veel paari parknahka pastlaid juurde. See lubas need ja andis veel teise paari raagnahkseid lisaks. Nõnda oli kaup koos.

Aga Mai läks ära, tema asemele pidi uue kauplema. Tema ei tahtnud palka juurde ega midagi, vaid ainult

ära minna. Ehk oli ta süda ikka veel teispere Kaarli pärast haige, ja läks kohta otsima, mis sellele lähemal. Ei tahtnud järgmisel kevadel enam paiku näha, kus ta mineval kevadel oli rõõmu pärast kudrutanud. Ei tahtnud Vargamäel vedada sõnnikut, kui ei või istuda vankris Kaarli põlvil. Möödunud õnn on surnud õnn ja surnuga ei taha Mai kauemaks ühte jääda.

Lahkudes tulid tüdrukul silmad vett täis, ja kui Krõõt temalt küsis, miks ta nutab, vastas ta:

„Perenaisest on kahju. Kust ma veel niisukese kuldse leian."

„Küllap Mai leiab kuldsema ja rikkama, mis mina nüüd," vastas Krõõt.

„Ehk rikkama, aga kas kuldsema," lausus tüdruk selle peale.

Nõnda lõppeski perenaise ja tüdruku jutt pärast aastast kooselamist, koostöötamist.

Aga peremehega tegi perenaine veel kord juttu, nagu tahaks ta end vabandada tüdruku mineku pärast. Ta ütles:

„Küllap see va Kaarel tal ikka südame peal kipitas, muidu ehk oleks jäänd. Ei tea, kas poiss pettis teise õige ä'ä või."

„Ega raibet tea," vastas peremees.

Maal oli paiguti alles kirs all, kui Andres ja Juss hakkasid tänavaaeda tegema. Tänavu oli juba, millest teha, talvel olid peremees ja sulane selle eest hoolitsenud. Teritatud teibaid seisis suur virn õues, samuti ka tahutud latte ja roikaid.

Põlluservad olid enamasti aedadest lagedad või need olid risakil maas. Oma või võõras ula loom pääses vilja, sead kartulisse. Nõnda ei võinud see jääda. Andres mõtles isegi üksikutele väljadele aiad ümber teha, et võimalik oleks neid kesa ajal sigade ja lammaste koplina tarvitada. Muidugi ei jõutud seda ühe aastaga teostada, aga küllap jumal annab päevi ka tuleval ja ületulevalgi aastal.

Eespere aiategu hakkas ka Tagapere Pearu silma kinni. Isegi talvine teivaste ja lattide vedu polnud

teda ükskõikseks jätnud. Kohe oli ta mõelnud, et mida võib naaber, seda võib tema ammugi. Ja nõnda oli ta aiapuid rohkem koju vedanud kui Andres. Temal oligi see hõlpsam, sest oma krundil kasvas palju rohkem metsa kui Eesperel.

Üldse hakkas kõigile silma torkama, et Vargamäe naabrid kipuvad võistlema. Juba mineval suvel oli seda märgatud põllu- ja heinatööga. Pearu tahtis, maksku mis maksab, naabrist ees olla. Kui ei saanud muidu, siis palkas päevilisi, ehk küll pidas sulase kõrval niikuinii juba suvilist. Aga Eespere ei vandunud alla. Mis olid Tagaperele suviline ja päevilised, seda oli Eesperele peremehe ja perenaise väsimatus.

Ühest sai Andres selgesti aru: tema oli leidlikum kui üleaedne. Pearu pidi kõige juures pikka aru pidama. Nõnda siis sündis ikka, et heinamaalaastamises, kivikorjamises ja -kaalumises, kraavikaevamises ja isegi aiategemises sörkis naaber Andrese sabas. Sellepärast oli Andresel kõrtsileti juures hea hoobelda, öeldes:

„Mis mees sa ka oled, sa ei oska ju ise kivilegi tuld otsa teha ega hooba alla pista, teed ainult siis, kui mina ees teen."

„Kel on suurem kivivare põllu ääres, minul või sinul?" küsis Pearu vastu.

„Aga kes viis esimese vankritäie?"

„Mul veeti juba siis, kui sinust põlnd Vargamäel veel haisugi."

„Kivihaisu sa võisidki enne mind vedada, mitte kiva, sest neid põlnd kuskil näha."

„Mul oli enne sind suur tükk kiviaedagi."

„See kiviaed oli muidugi ka enne sind Vargamäel."

Nõnda ärplesid naabrid, Pearul kortel, Andresel pool ees.

„Vänged mehed need Vargamäe omad," arvasid kõrtsilised, pooldades kord üht, kord teist, mis olenes sagedasti sellest, kumma viinaklaas suule lähem. Aga nalja sai Vargamäe meestega siiski, kui pidi neid kuu-

lama hoopis kuiva suuga või kui pidi seda kastma oma raha eest.

Ühes asjas jõudis Pearu Andresest ometi ette: ta asutas viljapuuaia, kuna üleaedne seda alles siis mõtles teha, kui uued kambrid valmis. Isegi mõisa aedniku tõi Pearu endale koju ja selle juhatusel sündis puude istutamine. See oli suur trump Tagapere peremehe peos ja seda ei saanud temalt keegi võtta. Eespere võib nüüd endale ka rohuaia asutada, tehku seda jumala nimel, Pearusse see ei puutu, sest tema tegi seda enne.

Aga kui Pearu sellega kiitles, ütles talle Andres:

„Sina tegid enne, aga mina mõtlesin enne. Sina tegid seda minu mõtte järele."

„Kui sa tõtt tahad kuulda, siis kuula: mina tegin seda Hundipalu Tiidu mõtte järele, sinu mõttest ei tea ma teragi," vastas Pearu, aga ta pidi oma tõde kohe kahetsema, sest Andres pistis:

„Aga mis siis tühja kiitled, las kiitleb Hundipalu Tiit, tema on ju sinu rohtaia asutaja."

Niisugusest ärplemisest hoolimata elasid Vargamäe naabrid sõbralikult edasi ja nende vahel polnud muud vistart, kui aga see ree lugu. Oma ühist kraavigi kaevasid nad tänavu varasest kevadest saadik.

Sauna Madis läks juba siis sohu, kui mätaste all leidus paiguti veel jäälobjakat. Vesi tõmbas küll varbad kangeks, aga või siis ühtpuhku tuli lausa vees olla. Sügiseks pidi kraavi ots jõkke saama, maksku mis maksab.

Andres rääkis sellestki, et ehk jõuab tänavu pikuti mööda lepikualust uut väiksemat kraavi kaevama hakata, sest vesi tegi seal liiga ja maa oli kui mülgas. Iga paari päeva takka käi lehmi aitamas. Rohkem väsivad teised tümas ronimisega kui jaksu võtavad lahja rohu söömisega. Ei aita ka see suurt, et talvel tehti mõnikümmend sammu kõva silda. Sillaots muutus loomade tallates peagi läbipääsematuks. Ainult mullikad, need pääsesid kergesti läbi: kergitasid ainult nagu vii-

sakad tüdrukud saba, et see mudaseks ei saaks, ja läksid järgmise künkani, kus tõmbasid hinge tagasi.

Aga enne Andrest hakkas Pearu oma lepiku alla kraavi kaevama. Ta hakkas piirikraavist peale, jättes tüki maad selle uue kraavi ja kõva maa vahele. Millalgi oli katsutud sellest maatükist heinamaad saada, aga hiljem anti ta jällegi karja tallata, sest rohi oli niitmiseks liiga kehv. Nüüd tahtis Pearu uuesti õnne katsuda väljaaluse niidu soetamisega. Samal ajal, kui kaevati tema kaitseks kraavi, hakkas Pearu ise teda laastama ja mätastest puhastama.

Andres ei uskunud, et sellest tööst midagi saab, tema arvates võis siin ennem mets kui rohi kasvada pärast maa kuivatamist. Aga temasse see asi ei puutunud, tehku üleaedne, kuis tahab. Andresel on teised mured, omad mured. Tema mõtleb, kuidas oma maad Aaseme poolt vee eest kaitsta. Ta on paar korda Aaduga juttu teinud piirile kahasse hakata kraavi kaevama, nagu Andres teeb seda üheskoos Pearuga, aga Aadu ei tea veel, kas tema Aaseme ostab või mõni teine. Seni on aga Aaseme vesi mõisa vesi, milleks tema teda hakkab laskma.

Mõistis Andreski, et Aadul päris õige jutt, aga tema asja see ei parandanud. Mõisa vesi täitis tema krundile peale ja tema pidi ennast selle vastu kaitsema. Ei saa seda teha Aaduga kahasse, siis teeb Andres seda üksi. Muidugi mitte tänavu, sest eelkõige peab praeguse kraaviga otsapidi jõkke jõudma.

Aga enne kui sinnamaani saadi, tuli saunatädiga Eesperes imelik jutuajamine. Põhjuseks oli üsna tühine asi. Seda olid Andres ja Kröõt mõlemad varemaltki märganud, aga nemad ei teadnud selle peale kuigi suurt rõhku panna.

Nimelt oli Tagapere koeral see rumal viis, et tema kippus Eespere akende alla või toa ette kükitama. Kui saunaeit seda nägi, ütles ta kohe:

„See ei tähenda head, kui võeras koer nõnda teeb. Pererahva endi vahel peab siin midagi olema või midagi tulema."

„Aga meie vahel põle ju," ütles perenaine.

„Küll juba on või küll juba tuleb," kinnitas saunaeit, „ei koer muidu, ei tema peta."

Saunaeit pani sellegi lohakuse teispere koera arvele, öeldes:

„Küll see on juba Oru oma töö, sest teie koer käib ju nende akna all, olen ise näind. Tahtsin juba ammugi öelda, et ei see ole õige asi, et ei koer lähe heastparemast nõnda, aga pidasin suu, sest võib-olla arvatakse, et mina kes teab mis. Rääkisin ainult oma vanamehele, aga tema ütles ka, et ei see ole õige asi, midagi peab üleaedsete vahel viltu minema. Koer võiks ju meie akna alla tulla, aga ei tule, sest meiega põle tegemist, meie oleme saunarahvas. Aga teisperega on tegemist, sellepärast käivadki teised nõnda vastastikku. Vana peremehe ajal oli kõigil teada, et Vargamäe koerad käivad teineteise akna all. Lase või soolaga, ei kuula teised, mädandid, ikka kipuvad. Niisuke roju on koer, kui kahe pererahva vahel on midagi."

Ei kulunudki palju aega, varsti tuli asi kätte, nagu saunaeit ennustanud.

Oli kevadel, pisut enne sõnnikuvedu ja kesakündi. Eespere sead ja paar rasket lehma olid kesal söömas, mida piiras kolmelt küljelt oma, ühelt küljelt Tagapere piiriaed. Äkki hakkas ühel päeval kesa kandis suur kisa ja karjumine. Eesperes oli kodu ainult perenaine ühes väikese lapsega. Tema kuulas ja kuulas karjumist, ilma et oleks teadnud arvata, mis see küll võiks olla, sest karjuja hääl oli võõras. Et aga hääl oma kesa poolt kostis, siis lõi tal äkki südamesse, et ega ometi loomadega midagi ole. Nõnda ruttas ta lauda otsa vaatama, kuis loomadega lugu. Seal nägi ta, et karjuja on üleaia peremees, kes seisab oma rukki ääres, mis tuules lainetab. Ja imelik! Üleaia peremehe juures on suur tükk piiriaeda maha lõhutud, nii et sead ja lehmad pääsevad vabalt teispere rukkisse.

Krõõt mõistis kohe, et see pole õige asi. Silmapilk jooksis ta tuppa tagasi, kahmas sealt lapse sülle ja läks kesale vaatama, mis seal tõepoolest lahti on. Kesal

puutusid lehmad kohe silma, aga sead olid kadunud. Need olid vististi läbi aiaaugu juba teispere rukkisse läinud.

Naabri perenaist nähes jättis Pearu karjumise ja ei lõhkunud ka aeda enam. Ta ootas ja vahtis, kuni naabri naine tema juurde jõudis. Siis ütles ta pool naljatades, pool tõsiselt:

„Teispere perenaine tuleb õige ise lapsega sigade karja."

„Kus need sead siis on?" küsis Krõõt vastuseks. „Kuulsin karjumist, tulin vaatama, et kas õige teised paha peale pääsend või."

„Ei tea, kus nad nüüd on," ütles Pearu, „läksid teised esteks rukkisse."

„Miks sa siis aja maha lõhud?" küsis Krõõt.

„Siin põle mul temast lugu, puid oli mujale vaja," vastas Pearu ja vahtis ise häbelikult kõrvale.

„Oleks ometi enne meile öelnd, me ei oleks siis loomi omapead kesale last. Ega siin olegi jumal teab mis võtta, seerivad niisama teised põllul ümber," seletas perenaine.

„Aga kuidas teispere perenaine nüüd sead rukkist kätte saab, laps süles?" küsis Pearu, nagu ootaks ta, et Krõõt tema appi kutsub. Aga see ei vastanud naabri küsimusele midagi, hakkas ainult heleda häälega sigu kutsuma, ikka „kotsu, kotsu, kotsu, põssa, põssa, põssa". Tükk aega jäi kõik vaikseks, kippu ega kõppu polnud kuulda. Aga siis hakkas kostma ruugamine.

„Tulevad!" hüüdis Krõõt niisuguse rõõmuga, nagu võiks tema rõõm ka Pearu südant rõõmustada. Nüüd muutus perenaise hääl veel valjemaks ja heledamaks ning, kui sead üksteise sabas üle piiri oma põllule tulid, ei osanud Pearu muud teha kui aga imestudes ja siunates öelda:

„Vaata sindreid! Ma'p uskundki. Aga nuabri eidel on nii hele jaal, et..."

Krõõt ei võtnud mehe sõnu kuuldavakski, hakkas

lapsega ruttu üle põllu koduvärava poole minema, sead võnnides kannul. Kui nad vahetevahel kippusid maha jääma, tegi perenaise põssatamine neile uuesti jalad alla. Oli ta sead tänavasse värava taha saanud, siis ajas ta ka lehmad kesalt ära, laps ikka alles süles.

Oru peremees seisis kogu see aeg lõhutud aia juures, ilma et ta kätt või jalga oleks liigutanud. Seisis ja vaatas ainult, kuidas naabri perenaine esiteks läks, sead kannul, ja kuidas ta pärast ajas lehmi. Üleaedse eit oli teist moodi, peaaegu teist tõugugi kui tema vanamoor, sest üks oli pikk ja kõhnavõitu, teine aga lühike ja matsakas. Sellepärast vahtiski Pearu nii väga seda naabri perenaist.

Ometi oli ta pisut nagu pettunud. Tema oli lootnud, et sigu tuleb ehk ajama Juss, võib-olla peremees isegi, ja meestega võiks ajada mehejuttu. Aga nüüd ei tulnud tüdrukki, vaid perenaine ise, laps süles. Mis temale ikka öelda, ega tema ometi midagi vastama hakka, millest võiks tekkida pikem asjalik jutt ja sõnadega kemplemine. Pealegi on ju perenaine alles nooruke, kõnnib lapsegagi, nagu mõtleks naeru või nutu peale. Niisugusele ei saa Pearu midagi öeldud. Oleks Kõõt sõnagi lausunud, siis oleks ta vististi kohe ise oma rukkisse läinud sigu taga ajama, aga Krõõt ei tahtnud Pearult midagi, kutsus oma sigu heleda häälega.

„Veart eit sel nuabrimehel," kiitis Pearu endamisi, sülitas, pani käed seljale kokku ja läks lonkides kodu poole, jättes aiapuudki sinnasamasse, kuhu ta nad aialõhkumisel pildunud — osalt peenrale, osalt rukki äärde vakku, osalt otsapidi rukkissegi.

Ei sel ega ka järgmisil päevil tulnud ta enam rukki äärest piiriaeda lõhkuma ega aiapuidki hunnikusse korjama. Pühapäeval seisatas ta siin aru pidades, aga ometi jäi kõik seks. Polnud peremehel enam himu aeda lõhkuda ega aiapuid mujale vedada. Milleks ta selle tembu teinud, ei teadnud keegi, vaevalt ta isegi. Mõtles ta üleaedset lihtsalt kiusata või olid tal ometi omad plaanid, ainult naabri perenaine, kes tuli, laps süles, ja

kutsus sigu nii heleda häälega, ainult see ehk ajas ta kavatsused luhta. Lõpuks oleks ehk Pearu lõhutud aiajupi uuesti üleski teinud, aga häbenes: lõhu kõva aed, asja ees, teist taga, maha ning hakka siis teda kohe uuesti ise üles tegema. Nõnda võid saada ilma naeruks. Sellepärast seisiski see aiatükk nõnda kogu suve.

Andres mõtles juba kord lõhutud aiajupi asemele omalt poolt uue teha, et siis sigu endiselt ilma karjaseta kesale lasta. Sellest mõttest loobus ta peale seda, kui oli Pearuga kõrtsileti ääres kokku puutunud, mis oli naabritele ainukene paik jutuajamiseks.

„Mis sa sest piiriaiast sealt oma rukki äärest maha lõhkusid?" küsis Andres. „On see ka mõni mehetemp?"

„See oli minu aed, mina võin temaga teha, mis tahan," vastas Oru peremees.

„Oli kade meel, et minu loomad omapead kesal kolasid?" küsis Andres edasi.

„Või omapead!" osatas Pearu. „Sul käib ju eit sigade karjas."

See oli halvasti öeldud, sellest sai Pearu isegi aru, niipea kui sõna oli suust libisenud.

„Seakarjas käib ehk sinu eit," vastas Andres vaikselt ja tõsiselt, nii et endisest lõõpimisest polnud maikugi enam järel. „Minu oma talitab nagu täis perenaine muistegi: niipea kui suu paotab, on sead kannul. Õige perenaise hääl on magusam kui teise mehe rukis."

„Jah, hele jaal on sinu eidel küll, aina kuula kohe," kiitis nüüd ka Pearu.

Aga see ärritas Andrest millegi pärast veel enam.

„Mis tead sina ka minu eide häälest? Mis on sinul temaga tegemist?" kärgatas ta naabrile.

See kohkus: kõrtsikoht, kes teab, mis võib sündida, kui Andres niisuguse häälega kärgatab.

„Ei noh, ega mina midagi, niisama muidu," lausus ta tagasi tõmbudes.

Aga Andres jäi peale seda üsna tõsiseks ja sõnakehvaks. Pearu lõhutud aia asemele uue tegemisest ei

võinud enam juttugi olla. Kui loomad enne sõnnikuvedu kesale lasti vaheajal kasvanud rohtu sööma, istus karjane rukki ääres aiaaugul. Muud polnud tal midagi teha kui aga teispere rukki ääres istuda. Oleks tahtnud rukkipilligi teha, aga ei tohtinud, peremees oli selle kõvasti ära keelanud.

XI.

Tänavu oli juba mõnest asjast tunda, et elati teist aastat talus. Sõnnikut sai tõepoolest kaheksa hobusega terve päev käristada, vaevalt saadi temale vastu, sest kesa oli kaugemal kui mineval aastal.

Muidugi, iseenesest see muutus ei sündinud, vaid aina tööst ja tegemisest. Loomadele alla ei pandud mitte ainult iga võimalik põhukõrs, vaid lepiku alt veeti hulk puru juurde. Kevadel, kui soo alles kandis, mättad aga juba paljad ja sulad, käidi sealt sammalt kiskumas. Heinamaalt veeti koju lauta mineval suvel raiutud ja virna aetud mättad. Osa neist oli külmanud, aga karjaaias päikese paistel ja kevadise tuule käes sulasid ja kuivasid nad ning siis kõlbasid ka nemad loomadele aluspõhuks.

„Ei põld meid toida, kui meie tema nälga jätame," arvas peremees.

Leivaga loodeti kuidagi uudsesse välja ajada. Oli küll napp, aga polnud parata. Juba varakult hakkas perenaine kartuleid tarvitama leiva sõtkumisel jahude jätkuks. Oo, polnud veel häda, kui neidki oli! Vanemailt oli halvematest aegadest kuuldud.

Tänavune rukis kippus mineva-aastasest viletsam saama. Harvaks jäi teine kevadel, ei võsunud ja alt servast tegi talv liiga.

„Seal ta nüüd on," ütles peremees tema kohta, „kündsin ja külvasin ise, aga ei ühti, ikka ei kasva teine."

„Põlnd sul ju sõnnikut panna," lausus perenaine, nagu tahaks ta põldu ja rukist kaitsta.

„See'p see oligi," arvas nüüd ka peremees ja lisas juurde: „Aga las tuleb teine kevade, siis on rukis juba oma rammutud, küllap näis siis."

Tänavu seisid sood kaua külmanult. Puhusid kõledad tuuled ja sadas vähe vihma. Ja kui tuligi, siis järgnes vihmale ikka vilu. Nõnda jäid kängu viljaorased, kängu ka heinakasv. Soodel punas aina puhas sammal.

Andres kõndis nukral meelel ja kordas:

„Kui nõnda jääb, ei maksa vikatit ligi pannagi."

Nukker oli ka perenaine, sest loomad tulid tühjade kõhtudega karjamaalt koju. Lehmad aina ammusid perenaist nähes, nagu oleks neil häda täite udarate pärast. Aga udarad olid neil tühjad, nii et perenaine nende kohta pidi ütlema:

„Silguta ja silguta teisi, aga ei ühti, mis tühjad, need tühjad, ainult näppu saad kasta."

Aga jaanipäeva eel muutus ilm: tuli vihma ja tuli ka sooja. Rohi nagu visati maa seest välja. Lagedaid soid ei jõudnud küll heagi ilm täiesti parandada, nemad olid ja jäidki paljavõitu, aga kõval maal ja põõsaste vahel oli rohtu kenasti, paiguti nagu rohkemgi kui mineval suvel.

„Tänavu põle muud kui poe padrikusse," naljatas peremees heinaajal, aga ise ei mõelnudki sellepärast põõsaste rookimisest loobuda. Tema arvas, et küllap tulevad teissugused ajad, teissugused kevaded ja suved ning siis annab laastatud maa mitme võrra. Pealegi — las tõmbab kraavid sisse ja las seab nõnda, et võib soovi korral paiguti veega üle ujutada, küllap näeb siis.

Kui mineval aastal Juss vandus, et peremees tapab künnivaol ja heinakaarel, siis oli tänavu surm veel enam suu juures. Peremees näis tööga aina nagu hoogu võtvat. Kipuvad juba söögitunnidki käest nappima. Viskab teine korraks selili, tõmbab norinal läbi nina, nii et arvad, nüüd õige magab, aga juba ongi järgmisel

silmapilgul uuesti jalul. Oleks teine nagu see väsimatu vanamees, kes pannud pikali visates parema jalakanna pahema jala suure varba otsa, ja niipea kui silmad kinni läinud ning üks jalg teise otsast maha kukkunud, karanud ka vanamees maast ja asunud uuesti tööle.

„Tahab, sinder, tõesti hinge võtta," kaebab Juss uuele tüdrukule. „Just nagu jäksaks keegi kõik töö ühe päevaga ära teha."

„Mis sa siis jäid teiseks aastaks," vastab Mari.

„Loll olin, sellepärast."

„Küllap oled veel kolmandagi aasta loll," naerab Mari, valged hambad aga kilavad suus.

„Änam ei ole, kolmat aastat ei jää," kinnitab poiss.

„Aga kui oled," kahtleb tüdruk.

„Mitte ei ole."

„Aga mina ütlen, et oled," ajas tüdruk peale ja naeris, nii et see Jussi kõrvu kinni hakkas.

„Mis siis sul sest on, et nii väga naerad?" küsis poiss.

„Aga kui on," lõõpis tüdruk.

Juss ei leidnud vastust ja jäi mõttesse. Õigem — ta ei tahtnud enam vastata, sest nad olid küüni juurest tulles peremehele heinakaarel järele jõudnud ja selle kuuldes ei võinud ometi oma asja arutada.

Anti heinale pihta: peremees ees, rangjalgne sulane järel, Mari selle kannul, nii et kas raiub poisil jalad maha. Aga imelik, äkki ei pannud Juss enam tööraskust tähele, see ei tulnud tal mõttessegi. Särk oli juba ammugi selga kinni hakanud ja kurgualune ning rind liimendasid, aga Jussi tuju aina tõusis. Pagana tüdruk see Mari! Endast pole teisest nagu suurt asjagi, aga niipea kui käed töö külge pistab, siis hoia alt.

Vahetevahel vannub Juss:

„Ä'ä, kurat, a'a na peale, jätad mu sõrgadeta!"

„Tee lahti!" vastab Mari.

„Peremees on ju ees," vastab Juss.

„Või peremees ees," osatab tüdruk. „Peremees versta maa peal."

Ja edasi vihisevad vikatid. Peremehe suu on aina naerul: ta on endale tüdruku saanud, kes Jussilegi jalad alla teeb. Suugi on Maril parajal paigal.

Nagu mineval aastal, samuti käib perenaine ka tänavu kodumail perel abiks Selleks tegi peremees kena hälligi, mida kerge paigast paika viia. Võttis pika ridva — otsis pihlakat, aga leidis toominga, — painutas sellest suure pikerguse võru, millele perenaine õmbles külge tüki särgialuse-riiet — parajasti lõdvalt, et langeks kotina lonti ja peaks lapse sees, kui see liigutama hakkab.

Alguses pandi see kiigu mõne painduva puu latva või suurema kase oksa tuule kiigutada, sest perenaisel endal polnud ju selleks aega. Pärast otsis peremees sündsa ridva ja see pisteti põõsasse puude vahele. Ritv oli selle poolest va kallis asi, et tema otsa võis ka põllul hälli riputada.

Kui laps muidu ei tahtnud seista, anti talle märg lapp kätte lutsida, ja et ta pisutki jumalavilja saaks, seoti nartsu sisse piimas leotatud leivasisu. Seda märga lappi imedes lamas laps ridva otsas kiigus ja vehkles oma väikeste käekestega, nagu teeks ta endale juba varakult ilmas ruumi.

Nõnda võis perenaine perel igal pool abiks olla ja selle olukorraga harjusid kõik: perenaine ise, peremees ja Jusski. Ainult Mari oli nähtavasti teisel arvamusel, sest ta ütles mõnikord Krõõdale.

„Perenaine, las nüüd olla, sul muidugi kahe koorm kanda, mina jooksen seekord sinu eest."

Seega sai Krõõt loomade talitusel nii mõnigi kord hinge tagasi tõmmata. Mai polnud kunagi perenaist arvesse võtnud, aga Mari võttis. Ta oli ikka nii nobe ja kärmas, nagu ei teeks töö ja talitus talle üldse suuremat vaeva. Ise ei pannud ta seda mikski, sest kui kanda, mina jooksen seekord sinu eest."

„Mis mina nüüd, perenaine oleks pidanud mu ema nägema."

Aga seda ei saanud Vargamäe noor perenaine kunagi näha, sest tema puhkas juba mulla all: Mari oli vaeslaps, isa tal ei olnudki.

Mari emast ja tema surmast oli Vargamäel mitu korda juttu olnud. Sellepärast ütles Juss ükskord Marile, kui see jällegi oma naeruga talle kõrvu kinni hakkas:

„Omal emagi surnd, aga muud kui naerab."

Aga Mari vastas endise naeruga:

„Suri ema, suren ka mina, kauaks inimesel päivi, sellepärast naerangi."

„Oled ju alles noor, varsahambad suus," ütles poiss.

„Sinust vanem, sa täismees," nokkis tüdruk vastu.

„Muidugi täismees, mis sa siis arvad," vastas Juss.

„Juba kolme aasta eest sain leerist lahti."

„Kinni ei jäänd?" küsis tüdruk nagu uudishimus.

„Ega seda ole," suurustas poiss.

„Aga oleks mina olnd õpetajaks või köstriks, kohe oleks su teiseks aastaks jätt."

„Peatükid olid mul ju selged, kuis siis kinni saab jätta?"

„Aga näe, mina oleks jätt."

„Sina muidugi, sina põle ju õpetaja."

Millalgi segas peremees Mari ja Jussi jutu vahele, öeldes:

„On sel Maril küll Jussiga maade jagamist!"

„Me teeme Jussiga kahekesi pulmad!" hüüdis tüdruk peremehele vastu ja vaatas ise nii teravalt oma pruunide silmadega poisile otsa, et selle süda sees aina kihvatas.

„Mari, ä'ä tee me Jussile liiga," ütles perenaine tüdrukule tasakesi. Aga Mari naeris ainult perenaisele vastuseks.

„Näe, Juss on kuurustama hakand, ei lähe teisel toit änam sisse ühtigi. Võtab nalja viimati tõeks," rääkis perenaine edasi.

„Ei ta võta," ütles nüüd Mari ja pöördus siis poisi poole küsides:

„Juss, ega sa võta tõeks, et me kahekesi pulmad teeme?"

Aga Juss vaikis, nagu ei peaks ta tüdruku sõnu vastamisväärilisiks.

„Juss, ä'ä pane Mari lori tähelegi, mis pulmade tegija sina oled, sul alles kroonuteenistuski ees," ütles nüüd perenaine.

„Mina olen üksik poeg, mind ei võeta," seletas poiss vastu. „Mul elab ainult ema."

„Aga kui ema sureb," arvas perenaine

„Ei ta sure," uskus poiss.

„Juss on mamma-pojuke, nannipunnike," kiitis Mari.

„Ä'ä naera ühti, olen mees nagu teisedki," ütles Juss tõsiselt.

Peremees ja perenaine ei pannud sulase ja tüdruku vada peale suurt rõhku, sest neil oli peaasi, et käed käisid. Juss kippus ennast mõnikord otse katkestama, sest ta tahtis tüdrukule näidata, mis mees tema õige on. Aga tüdrukule käsi külge ei pistnud, see ei lubanud. Lõõpis ja lobas muidu poisiga ja õrritas teda.

Jõe ääres heinamaal pidi see õrritamine väga kurvalt lõppema. Seal tuli ujumisest jutt ja Juss hakkas kiitlema oma ujumisoskusega.

„Üle jõe sa ikkagi ei julge ujuda," ütles talle Mari.

„Julgen," vastas poiss.

„Siit kõige laiemast kohast üle haua?" näitas tüdruk jõe poole.

„Siit üle haua," kinnitas Juss.

„Ei usu, mitte ei usu," vaidles tüdruk vastu.

„Kui tahad, näitan sulle keskhommikul," ütles Juss.

„Ä'ä parem näita, teed enda minu ja teiste naeruks," arvas tüdruk.

„Ega seda ole," kinnitas poiss. „Ujun üle mis laksub," suurustas ta.

„Aga kudas sa tagasi saad?" naeris Mari.

„Kui tahad, ujun tagasi ka," ütles Juss.

„Kui mina tahan," võttis tüdruk sõnast kinni. „Aga sina ise ei taha? Kardad? Jänes püksis?"

„Küll näed, et ei ole," kaitses end Juss.

Ja niipea kui keskhommik kätte jõudis, läks Juss jõkke oma kangust näitama, kuna aga Mari natukese maa taha jäi pealt vaatama. Asi huvitas ka peremeest, sest jõgi oli siit paigast lai ja kalda ääres keerles vesi õige tugevasti, vulistades hooti põhjast külma vett üles.

Üle jõe ujus Juss kerge vaevaga, aga ometi kostis häälest hingeldamine, kui ta teiselt poolt kaldalt tüdrukule hüüdis:

„Noh, kas nüüd usud, et üle ujun?"

„Aga tagasi?" küsis tüdruk vastu.

„Varsti, oota natuke!" hüüdis Juss.

„Oota," osatas Mari. „Kaua ma siin ootan? Võib-olla tahad ehk homme tagasi ujuda. Lähen parem sööma."

Juss kargas sumatades vette. Ta sihtis otseteed kõige laiemast kohast üle lageda vee. Ei puudunud palju, siis oleks ta kaldale jõudnud. Aga enne sündis midagi imelikku: Juss jäi esiteks nagu peatuma, sibeles ühel kohal, ja siis pistis surmahirmus karjuma. Mari kahmas reha, et selle pulki poisile pihku ulatada, aga reha ei ulatunud, kuigi tüdruk läks ristluuni vette. Nüüd laskis ta silmad ringi käia, et leida midagi, mis oleks pikem. Aga kui ta midagi ei leidnud pistis ta omakorda karjuma, sest Juss kippus juba vajuma.

„Peremees, peremees, Juss upub! Appi, appi!" lõugas Mari kõigest jõust.

Aga peremees oli isegi poissi ja tüdrukut silmas pidanud; kartes, et ega see ärplemine ikka heaga lõpe. Silmapilk olid tal särk ja püksid seljast maas ja juba sumas ta sulase poole, kelle ta jalgupidi kaldale vedas. Kui see meelemärkusele tuli, vandus ja sülitas ta:

„Kramp, kurat! Ei saand änam liigutada, kudas sa siis nõnda veel ujud."

„Seni jändad, kui suu vett täis," ütles peremees.

„Jah, ega palju ei puudund," oli ka Juss nõus. „Ole meheks, peremees, et appi tulid."

„Mis sust raipest nüüd muidu," naljatas Andres, „aga teenid juba teist aastat ja jääd ehk kolmatki. Ehk kust praegu uut heinalist võtta, ega me Mariga kahekesi tööle vastu saa."

Jah, see pagana Mari! Teda polnud Jussil meeldegi tulnud, ehk küll tema pärast ta jõkke läkski.

Juss vaatas ümber: Mari seisis natukese maa peal. Ja äkki pani poiss tähele, nagu oleks tüdrukul sootuks lapse silmad, hirmunud lapse silmad ja nendega vahib ta ainiti Jussi. Nüüd Mari ei naera, vaid seisab üsna tõsiselt.

„Mõtlesin juba, et oled läind," ütles tüdruk poisile, kui nad kõrvu küüni poole sammusid.

„Ei see poiss nii kergesti lähe," suurustas Juss, nagu oleks ta omal jõul jõest välja pääsenud. „Ehk mis siis, oleks läind ja otsas, kel sest midagi," lisas ta natukese aja pärast juurde.

„Sa kuulsid, mis peremees ütles: kes siis oleks aidand heina teha," vastas Mari ja jätkas siis pehmemal häälel: „Ja kes siis veel minu eest oleks suuri võtt."

See oli Jussi meelest hästi öeldud, imehästi. Mari oli nüüd kuldne tüdruk. Kui ta tahaks, katsuks Juss veelgi kord üle jõe ujuda.

Võttis hulk aega, enne kui Mari Jussiga endiselt lõõpima hakkas. Päris endiseks ta ei muutunudki, sest nende vahel oli ju midagi sündinud: nende vahel oli surm seisnud. Seda ei saanud tüdruk unustada. Surm oli poisi Mari silmis nagu mehisemaks teinud. Peremees ja perenaine küll sellest aru ei saanud, aga Mari sai, sest tema mõistis Jussi paremini kui peremees ja perenaine.

Peremees mõistis ainult üht: Jussist sai kord-korralt ikka parem töömees. Aga see oli loomulik ja arusaadav, sest Juss läks ju vanemaks, arukamaks. Igapäevane kohatöö edenes sedavõrd jõudsasti, et mehed vihmaste ilmadega leidsid võimalust isegi kraavi kaevata. Tegid seda heinamaal, tegid ka kodu välja all.

Vikatiga käidi tänavu rohkem maad üle kui mineval aastal. Niideti isegi neil paigul, kuhu polnud ula-

tunud saunamehegi vikat. Pandi vikatitele hargid peale ja keerutati mätaste vahel soopihla ja muud rohupuru kokku.

„Ei kõlba ta loomale toiduks, siis alla panna on ikkagi," arvas peremees.

„Selleks aitab," oli ka Juss nõus ja nõnda peksti nagu ussi põõsaste vahel edasi.

„Kui mihklipäini nõnda uhame, siis on kogu Vargamäe sood vikatiga üle käidud," arvas Mari.

Aga varsti polnud enam aega vikati vihistamiseks, vaid pidi hakkama sirpi välgutama. Selles ei saanud Juss kuidagi Mari vastu, kellele ta ei tahtnud ometi alla vanduda. Tagajärjeks oli, et ta lõikas endale nari kätte ja pidi peaaegu kogu rukkilõikusel santi mängima.

„Liig suisa hakkas teine peale," arvas perenaine Jussi kohta, ja et see midagi paremat ei võinud teha, siis pani perenaine ta kapsaid rohima, lehmadele kartulist rohtu korjama, supipaja järele valvama, lastki kiigutama. Seda kõike tundis poiss suure alandusena tüdruku ees ja kirus oma kätt põrgupõhja. Aga perenaine oli pisut teisel arvamisel, sest ta ütles:

„On see naine vast õnnelik, kes Jussi kord endale saab! Juss söödab sead ja suurustab lehmad, keedab supid valmis ja paneb lapsekiigu käima."

Marile hakkas Juss ikka enam ja enam nalja tegema ja teda huvitama. Temagi kaldus arvamisele, et ega Juss nii vilets ja õnnetu olegi, kui ta oma välimuselt näis.

Jaagupipäeva paiku teatas sauna Madis, tema jõudvat kraaviotsaga juba jõkke. Andresele oli see suur sündmus. Ta andis Madisele käsu kraavile parajasse paika tamm sisse jätta ja siis teiselt poolt tammi kraav kuni jõeni valmis kaevata. Nõnda ei pääseks esimene vesi enne jooksma, kui kõrvaldatakse ettejäetud tamm. Esimese vee jooksu tahtis aga Andres oma silmaga näha.

Sauna Madis tegi, nagu Andres soovinud. Asjast

teatas ta ka Oru Pearule. Lepiti kokku, millal nad kolmekesi lähevad esimest vett päästma.

Aga kui see aeg kätte jõudis, ei olnud Pearut kodu, ja kui Andres ning Madis kraavile läksid, leidsid nad, et tamm juba läbi lõigatud ja esimene kraavivesi jõkke lastud. Nõnda seisid Andres ja Madis pikkade nägudega olnud tammi kohal ja vaatasid, kuidas vesi ainult pisut veel nirises — kraavipõhjas.

„Va Pearu krutskid," ütles Madis piipu vedides ja kraavi sülitades.

„Ei tea?" lausus Andres.

„Aga kes siis muu," ütles Madis. „Ainult temal on sihukesed tembud."

„Mis ta siis sest nüüd õige sai?" küsis Andres.

„Mis ta sai," kordas Madis. „Sai meile pika nina, ja seda ta tahtiski. Tema kraav, tema maa sees ja tema päästab vee, mil heaks arvab, või paneb kinni, kui süda kutsub."

Nõnda oli sauna Madise arusaamine ja arvamine. Aga Andrese oma läks sellest pisut lahku. Küll arvas ka tema, et kraav on Pearu oma, sest ta seisis ju tema krundil, aga peale selle arvas ta veel, et temal, Andresel oleks pidanud õigus olema esimese vee jooksmist näha, sest tema oli ju kraavi eest poole hinda maksnud ja vett oli kraavi kahtlemata rohkem tulnud tema kui Pearu maa seest.

Andres pani Madise lepiku alla kohe uut kraavi kaevama. Piirikraavist algas see ja läks otsaga Aaseme krundi poole, et ta korjaks sealtpoolt tükkivad veed. See oli juba ainuüksi Andrese kraav ja selle kraavi veega võis ta teha, nagu süda kutsus. Ka mättaga talitas ta oma tahtmise järgi: laskis ta kahele poole kaldale laduda, mis oli Madiselgi soodsam.

Pearu näis mingisugust aru pidavat, mis paistis tema kõnnakust, seisanguist, köhatamisesest ja sülitamisestki. Üheks suureks mureks oli tal see aiatükk, mis ta kevadel oma rukki äärest maha lõhkunud. Nüüd oli temal rukki asemel rukkikõrs ja teisel pool piiri rukkioras. Sellepärast oli Pearule endale piiriaeda

palju enam vaja kui Andresele. Hea oleks lambaid rukkikõrde lasta, aga ei saa, aial on auk sees. Pearu pidas kaua aru, et kas minna aiaauku uuesti kinni tegema või ei. Päev-päevalt lükkas ta seda häbi oma kaelast.

Aga siis leidis ta ühel ilusal päeval, et aiaauk ongi juba kinni. Kes tegi? Tema ise ja tema inimesed mitte. Tähendab — naaber pidi siis tegema. Mispärast? Pearu läks uut aeda vaatama ja nüüd nägi ta, et Eespere oras oli aiaaugu kohalt loomajälgi täis tipitud. Alles nüüd mõistis Pearu asja: tema loomad olid läbi aiaaugu naabri orasel käinud, ja et oma orast teise loomade eest kaitsta, tegi Andres tema lõhutud aia asemele uue, ilma et naabriga asjast enne sõnagi räägiks — teda selleväärilisekski peaks. See tõsiasi puutus Pearut väga tunduvalt. Endise naabriga oli teine lugu, temaga sai rääkida, vaielda, ärbelda, aga praegune teeb näo, nagu Pearut poleks olemaski.

Varsti pärast seda juhtus nõnda, et kui Eespere Juss ühel hommikul vara koplist läks hobuseid tooma, siis leidis ta nad naabri viljaauna kallalt.

„Kust nad siis sinna said?" küsis Andres.

„Ma ei tea," vastas Juss.

„Väravat sa vaatamas ei käind?"

Ei, Juss polnud kopliväravasse saanud, vaid oli hobustega otseteed koju tulnud.

Andres läks ise asja uurima. Ta käis kopliaia läbi, see oli terve. Aga värav oli irvakil ja sealt vahelt olid hobused välja pugenud, seda näitasid jäljed.

„Kuule, Juss," ütles Andres sulasele, „sina viisid õhtul hobused kopli ja jätsid vist värava võrust lahti."

„Ei, mina panin värava võrusse," vastas poiss.

„Tead sa seda kindlasti?" päris peremees.

Juss teadis seda päris kindlasti.

„Ega siis vanal märal ometi niisuke amet ole, et ta värava võrust lahti võtab," arutas peremees nagu endamisi.

Nõnda see seks korraks jäigi. Aga mõne päeva pärast kordus asi uuesti ja hullemasti. Ühel hommikul,

kui Andres pimedas välja läks, õhötas noor mära talle õuevärava tagant vastu. Tähendab, jällegi olid hobused koplist välja pääsenud, mööda põldusid ümber kolanud ja viimaks koju tulnud. Jälgi ajades leiti nüüd, et kuski nõrgemas paigas oli paar aialatti katki aetud ja sealt olidki hobused põllule tulnud.

„Mis sa hulludega tahad teha, kui aeda hakkavad ajama," siunas Andres.

„Noorel märal põle ilmaski seda ametit olnd," püüdis perenaine oma kaasavara kaitsta. „Tema emagi ei ajand aedu, põlnd teine seda tõugu."

„Ehk siis vana," kahtles Andres. „Aga miks ta siis mullu ei ajand, kui aiad olid viletsamad? Kust ta tänavu selle moe on saand?"

Polnud parata, hobused pidi ikkagi kopli viima. Andres käis ise veel kord kogu aia läbi, ja kus leidis madalama või nõrgema koha, sinna raius mõne oksliku kuuse peale.

See näiski aitavat, sest nädalat kaks seisid hobused aia taga. Aga siis toodi ühel hommikul vara Orult Mäele käsk, peremees tulgu hobuste järele, nad olnud kapsas. Andres ise ei läinud, saatis Jussi. Aga sellele ei antud hobuseid kätte, peremees mingu ise. Andres saatis poisi uuesti Orule ja andis talle kümme rubla kaasa, öeldes:

„Maksa, mis nõutakse, ja too hobused ära."

Seegi kord tuli Juss tühjade kätega. Pearu hobuseid poisi kätte ei andnud. Andres vihastus.

„Mis temp see siis nüüd on," ütles ta.

Aga mõtles, mis mõtles, viimaks võttis ta ometi sulaselt päitsed ja läks ise hobustele järele.

„Mis vigurit sa mängid, et hobuseid kätte ei anna?" küsis Andres Pearult.

„Näh, tahtsin sulle endale näidata, mis kahju nad teind, et kui minu loomad vahel juhtuvad, siis tead," vastas Pearu.

„Kui nad kahju on teind, eks siis tee raha õigust," ütles Andres. „Ma andsin poisile ju kümme rubla kaasa, kas sest ei piisand?"

„Sinu raha ma ei taha, seda pahna mul omalgi küll," sähvas Pearu.

„Mis sa siis tahad? Hobuseid pandiks või?" küsis Andres.

„Ei taha," vastas Pearu. „Tahan sulle ainult näidata, mis su hobused kahju teind."

„Seda ei taha ma näha, ennem tasun kahju, nagu kord ja kohus."

„Tule ja vuata, mis nad kapsas teind, viljaaunadest ma ei reagigi," kutsus Pearu.

„Ei tule," vastas Andres järsult. „Sinu loomad käisid minu orast tallamas, ajasin ma nad kinni või kutsusin sind vaatama? Tegin ainult aja ette, kust sina kevadel kiusuks maha lõhkusid. Tegin sinu loomadele aja ette, minul omal põle seda aeda tarvis."

„Ja nüüd tahad, et ka mina peaks sinu hoostele aja ette tegema?" küsis Oru.

„Mina ei taha sinult midagi, ainult anna hobused kätte," ütles Andres.

„Enne lähme vuatame kahjud üle," arvas Pearu.

„Enne hobused kätte," nõudis Andres.

„Siis hobuseid ei sua," ütles Pearu kindlalt.

„Kes neid mulle keelab?" küsis Andres. „Kes julgeb keelata?"

„Mina!" karjus Pearu vastu. „Mina, Pearu Murakas!"

„Sina, s . . avares?!" osatas Andres. „Kus mul õige hobusekeelaja väljas! Tahan näha, kes julgeb takistada, kui mina oma hobuseid tahan koju viia."

„Kuule, nuabrimees," ütles Pearu nüüd ähvardavalt, „see asi läheb protsessi alla."

Aga Andres ei pannud seda mikski ja hakkas karjaaia poole minema, kust paistsid hobused.

„Kaeba või keisrile, aga hobused viin ära," ütles ta.

Nüüd pistis Pearu suure häälega lõugama, sest muud ei julgenud ta üleaedse vastu ette võtta. Karjumise peale jooksis kogu majarahvas kokku.

„Ma ajan sulased su kallale," ähvardas Pearu Andrest.

„Tulgu aga seia, küll ma neile näitan, kudas Luukas õlut teeb," vastas Andres. Ise pani ta hobustele karjaaias päitsed pähe ja tõi nad sealt välja, et koju minna.

„Kus Krants on?!" hüüdis Pearu. „Krants! Võta teda! Kisu! Kisu lõhki!"

„Hoia, et ta änam minu ukse alla kükitama ei tule, muidu löön ta maha!" hüüdis Andres Pearule vastu.

„Aga kui sinu karvanäss veel minu akna alla tuleb, siis lasen ta surnuks!" karjus Pearu.

„Rabapüssiga vist?" pilkas Andres.

„Küllap leidub mõni muugi krihvel," vastas Pearu.

Nõnda lõppes esimene riid Vargamäel. Andres läks hobustega Oru õueväravast takistamata välja ja pani selle hoolikalt enda järel kinni, nagu näidata tahtes, et tal selleks aega küll.

„Head päeva, teispere rahvas!" hüüdis ta enne minekut pilkavalt.

„Mine, kus kurat!" andis Pearu talle tervituseks kaasa.

Kui Andres kodu asjast jutustas, ütles Krõõt:

„Eks sa siis võind neid kapsaid vaatama minna, oleks ehk siis riiuta saand."

„Ei tule riid täna, siis tuleb ta homme, ega ilma selleta ikka saa," vaidles Andres vastu. „Parem olgu siis juba täna. Ja või see sellega jääb."

„Mis sa hullujuttu ajad," sõitles teda Krõõt. „Mis siis veel tuleb?"

„Küllap näis," rääkis Andres. „Aga mina arvan, et need hobused on Pearu oma töö: tema ise lasigi nad koplist välja."

„Mis sa nüüd ikka seda," kohmas Krõõt peaaegu hirmunult vastu, eriti sellepärast, et Mari oli esiteks sedasama arvanud. „Mis tema neist siis? . . ."

„Peaks passima minema, saaks teise, sindri ehk kätte, annaks kuradile hea kasuka, nii et teab," arutas Andres.

„Mis sa nüüd ikka kohe nõnda, teised pärast kuulevad," manitses Krõõt.

„Kuulgu või ta ise," vastas Andres. „Mina nalja ei mõista."

Ometi pöördus kõik nagu naljaks. Andres ei läinud hobustekopli kordagi varitsema ja hobused ei pääsenud enam kordagi omapead põllule kahju tegema, ei iseendale ega ka naabrile, nagu oleksid nad oma halvad tembud sama ruttu ja äkki unustanud, nagu nad õppisidki.

Peremehed hoidusid kokku puutumast ja sellepärast polnud enam kordagi sõnavahetust. Aga mõni nädal enne jõulusid, kui juba paks lumi maas ja kogu Vargamägi nagu surnud, ilmus Oru peremees ühel õhtul Eesperre. Miks ta just tuli, või tuli ta ainult purjus pea tõttu, seda ei osanud ükski alguses arvata. Igatahes tegi ta lepitust kõigiga ja andis oma pudelist rüübata, naistele punasest, meestele valgest. Leppis teine Jussigagi ja karjapoisiga, kellele andis kahekopikase prantssaia. Tahtis leppida ka pererahva väikese tütrekesega, aga see magas. Kui ta aga koerale lepitust pakkus, siis puges see sängi alla ja urises sealt vastu.

„Nii see on," lausus Pearu nukralt, „pererahvas ise lepib, aga koer ei lepi."

Lärmas teine maad ja taevad kokku ja istus viimaks perenaise juurde, kes sõtkus vokki.

„Vuatan ja vuatan," rääkis Pearu, „ratas käib nii et pulki ei näegi. Ja ikka ühe jalaga, ühe jalaga... Minu eit sõtkub kahe jalaga, vokk teeb ikka sorr, sorr, sorr, sinu vokk aga aina vurr, vurr, vurr. Veart vokk! Ja näpud muud kui siblivad ja sikutavad... Kui mõtlen vahel, kudas sa siis tulid, laps süles, tulid ja seisid, seisid ja küsisid, et kuule, sina Oru vanamees, miks sa, sinder, selle aja siit maha oled lõhkund, siis, kallis üleaja eit, siis ma änam ei lõhkundki, käed kohe änam ei hakand aeda kinni, nii et sai tõeks vana Salomoni sõna: kes vana aeda lõhub, sellele hakkab uss kätte kinni. Teibad ja roikadki jätsin sinna paika ja seal on nad tänapäevani. Võivad sinna mädaneda, mina neid änam ei puutu, teised ei tohi puutuda. Vanamoor küll ütles mulle, et eks korja puudki maast

ära, aga mina vastu: see põle sinu asi, mina ise pean teispere eidega rehnutti aja pärast ja kõik. Vanamoor läks siis ise rukkilõikuse ajal näppupidi kallale. Aga mina põrkasin talle peale, et kes on Tagapere Orul peremeheks, mina või tema. Kui mina ütlen, et las olla, siis peab olema. Aga mul on kange eit, tema oma jonni ei jäta. Tema kandis minu salaja, ikka teivas teiba järele, roigas roika järele koju, kirvega katki ja paja alla. Ühel ilusal päeval lähen vuatama — puid ei ole. Kus on? Keegi ei tea, keegi põle näind. Vuata, kallis üleaja pereeit, nõnda tegin ma, kui kuulsin su jaalt ja nägin sigu, kes jooksid su sabas. Oleks ajaaugu uuesti kinnigi teind, aga oli sinu ees häbi. Tõsi jutt, häbenesin. . ."

Pearu peatus pisut, aga kui Krõõt midagi ei lausunud, algas ta uuesti:

„Vurr, vurr, vurr! Vurr, vurr, vurr! Vurr, vurr, vurr! Kui sina põleks siis tulnd ega sigu kutsund, ma oleks kõik aja maha lõhkund, puudki oleks ära vedand. Aga nüüd ei lõhkund. Kui tahad, teen ajaaugu uuesti kinni, teen kinni ja siis on seal kohal kaks aeda, minu aed ja sinu vanamehe aed, las nad seista seal kõrvu kahe põllu vahel piiri peal. Kange vanamees on sul, pagana kange! Sitke mees! Üle kõrvenurga! Kaevasime temaga kahasse kruavi, las vesi jookseb kahasse. Tahtsime kahekesi minna esimest vett laskma, aga meie poisi sinder torgand tammi eest ära, niisuke sindri poiss on mul. Tahtsin teisele püksid tuliseks teha, aga jätsin niisama — vesi oleks niikuinii jooksma suand. Vesi jookseb ikka, kui tammi ees ei ole, aga teispere sead jooksevad, kui kuulevad perenaise heledat jaalt. . ."

„Üleaia peremees," ütles Krõõt, „hakka nüüd õige koju minema, eit ehk ootab."

„Kaks sõna veel," mangus Pearu.

Ja jälle hakkas ta jutustama, rääkides kõigest, mis paari suve vältel Vargamäel sündinud. Talvi ei tuletanud ta sugugi meelde, sest nagu kogu Vargamäe, sa-

muti elas ka Pearu tõsiselt ainult suvel. Ajaarvaminegi käis selle järgi.

Aga eksis joobnu jutt, kuhu ta eksis, ikka pöördus ta naabri perenaise „heleda jaale" juurde tagasi, nagu oleks see mõni nõiatuluke Vargamäe soode pilkases pimeduses.

Andres, kes akna all kruupingil midagi hööveldas, ei pannud juttu kuuldavakski. Kui see viimaks sinnamaale sai, et minekut hakkas tegema, kinnitas ta Andresele:

„Veart eit on sul! Väga veart!"

Perenaise poole pöördudes kinnitas ta:

„Aga kange vanamees on sul, hästi kange! Alla'i anna! Mitte'i anna! Kas või tükk küljest, aga ei anna!"

Nende sõnadega kobiski Oru Pearu uksest välja.

„Ei tea, mis sel pähe tuli, et nii väga leppima kipub," ütles Andres, kui üleaedne uksest väljas oli.

„Heast südamest ehk," arvas Krõõt.

„Ennem purjus peast," vaidles Andres vastu.

„Ega ta olndki nii purjus ühtigi, tegi ainult nõnda," ütles Mari.

„Siis tal peab midagi ees olema," arvas nüüd Andres.

Ja oligi. Sest järgmisel pühapäeval sõitis Pearu oma eidega nii vara kirikusse, et Eespere Krõõt oma Andresele ütles:

„Teispere omad lähevad vist lauale."

„Seda ta siis siin ehk leppimas käiski," arvas Andres.

„Ega hullu tea," imestus Krõõt.

XII.

„Mis aasta edasi, seda hullem Vargamäel," ütles Krõõt millalgi Andresele, kui katuseräästasse hakkasid juba purikad tekkima.

„Kuidas nii, hullem?" küsis Andres.

„Miks siis mitte," vastas Krõõt. „Esteks olin lapseta, siis tuli üks ja nüüd on see alles rinna otsas, aga teine juba südame all. Ja töö? Tööd tuleb aina juurde, lastevaevast hoolimata."

Kui Andres pärast naise sõnade üle järele mõtles, siis ei saanud ta muidu, kui pidi talle õiguse andma: mitte ainult Krõõdal, vaid ka temal, Andresel, läks aina hullemaks. Kõige muu hariliku töö kõrval oli tänavu talvel ehitusmaterjali vedu, sest maksku mis maksab, aga tuleval kevadel pidi uued kambrid üles lööma. Aasta polnud saagi poolest küll kuigi kuldne, aga mine tea paremat oodata. Andres mõtles tuttavailt laenata. Aaseme ja Hundipalu olid raha lubanud, Ämmasoo Villem pakkus katuseõlgi. Palgiveosse lubasid kõik ümberkaudsed peremehed oma hobused saata, aga välimaa poole ei ulatunud see lubadus kaugemale kui Aiuni ja kõrve poole kaugemale kui Ravani. Kassiaru Jaska, kes istus juba nii-öelda kõva maa otsal, ei sidunud end soonurgaga rohkem, kui et jõi ühes Oru Pearuga kõrtsi saksakambris. Soovälja meestest oli ainult Kingu Priidu Vargamäe Andresega lähemalt tutvunud. Nõnda jäid Vihukse ja Lõppe palgiveost kõrvale, kuigi nad ehk heameelega sellest

oleksid osa võtnud. Kukesaare, mis seisis tagapool Ravat, ei sõbrutsenud Vargamäega, sest see oli temast juba liiga kaugel ja liiga pehmete soode taga.

Oma üleaedsele ei lausunud Andres palgiveost sõnagi. Aga Pearu tuli ise. Tuli ühes sulasega ja pani metsas koormad peale, nagu oleks temagi kutsutud. Ainult niipalju tegi ta, et küsis metsas Andreselt:

„Kas minu regedele jätkub ka või tuleb nappus kätte?"

„Küllap saab ka sinu kodaratele," vastas Andres.

Aga hiljemgi, kui kaugemalt mehi enam näha polnud, ilmusid Tagapere hobused ikka veel. Nagu öeldud: niipea kui Eespere mehed asuvad metsateele, ilmub Oru sulane hobuse või kahega nende kannule.

„Kuhu sina sõidad?" küsib Juss temalt mõnikord valjul häälel.

„Peremees saatis vaatama, kuhu sina sõidad," vastab teispere mees.

„Me sõidame veskile," luiskab Juss.

„Mina ka."

„Aga kus kotid?"

„Sealsamas, kus sinulgi."

Sulaste juttu kuulates eelsõitvalt reelt, tahaks Mäe peremees üleaedse sulasele peaaegu öelda, et mingu tagasi, sest tema abi pole tarvis, aga sõnad jäävad tal kurku kinni ja nõnda sõidavad nad ööpimeduses metsa poole, kuhu mõni tund teed. Ainult reed karjuvad pakasel lumel ja hobuste ninasõõrmed purskavad nagu valget suitsu.

Andrese meelest on Pearu imelik mees, niisugust pole ta enne näinud. Kiusleb ja jonnib, aga siis teeb jälle, nagu poleks midagi iseäralikku nende vahel sündinud. Ka Krõõt leiab, et teispere peremees on imelik mees, aga selle tõttu ei meeldi Andresele enam põrmugi, et Oru Pearu on niisugune imelik mees.

Siiski, pole viga, küllap ta temaga oma arved õiendab, elu on ju Vargamäel alles ees. Andres hakkab alles uusi kambreid ehitama, aga ta tahab ka teised hooned uued teha. Ta tahab kõik muugi Vargamäel

uuendada. Uute hoonete ehitamisel ei saa ta kuidagi põldu unustada, vaid muretseb väsimata ka selle eest. Tal on tundmus, et Vargamäele tulles tegi ta temaga lepingu elu ja surma peale. Lepinguga on ta enda peale võtnud suured kohustused ja neid tahab ta täita, maksku mis maksab. Andres teab, et põld on kindel kui kalju, tema ei tagane oma lepingust küünemusta väärtki. Tema ei peta kunagi, sellepärast ei tohi ka Andres petta, vaid peab olema ja jääma õiglaseks, nagu ajaks ta asju jumala endaga. Andresel on mõnikord tume aimus, nagu oleks Vargamäel jumalaga mingisugune salajane ühendus, nagu oleksid need kaks kuidagi üks ja seesama. Vargamäe põldudele rammu muretsedes ei tee ta midagi muud, kui kannab ande jumalale, kes elab siinsamas ja õnnistab Andrese tööd ning tegemist.

Nõnda tunneb Vargamäe Eespere noor peremees, kui ta tahaks lauta loomade alla vedada kõik kuivad mättad ja kuiva kraavimulla. Sama tundmus ajab teda ka kõrvaliste tööde peale vaatamata ikkagi kive korjama ja kaaluma, et neid koristada põllult aia äärde või laduda keset põldu varemesse — ausambaks Vargamäe jumalale.

Ja see jumal õnnistas Andrese kätetööd, seda võis selgesti näha. Olgugi et tänavu oli kambrite ehitamisega niipalju tegu, ometi sündis laudas ennenägematu ime: sõnnik kasvas seal niisuguse kiirusega, et kevadel polnud loomadel enam ruumi, seljad nühkisid vastu aampalke. Ja ometi oli kari ainult paari pea võrra kasvanud.

Kui Krõõt talvel millalgi arvas, et Vargamäel läheb kord-korralt ikka hullemaks, siis oli kolmandal kevadel küll kõige hullem. Ei olnud kellelgi enam ainustki vaba silmapilku. Juss, kes juba esimesel aastal oli hädaldanud, et peremees ta tööga tapab, mõistis vast tänavu õieti, mis on tapmine künnivaol. Peaaegu kogu põllutöö tegi ta üksinda, vahetades väsinud hobuseid, ilma et ise kunagi oleks teadnud, mis on söögitund. Aga tänavu Juss ei hädaldanud, sest kolmat

aastat oli ta Vargamäele jäänud Mari pärast. Jussi jalad läksid küll hommikust õhtuni saha ja äkke järel ladudes kangeks nagu vanal hundil, aga meel oli ometi rõõmus.

Andresel endal polnud paremad päevad kui sulasel, ka tema ei teadnud kogu kevade, mis on puhkus pärast sööki. Seni kui kambriraiujad söögitundi pidasid, vehkis peremees ise väljal külvata, et pärast seda uuesti ühes meestega kirves kätte võtta ja seinale asuda, sest tema ise tahtis olla meister ja kõik. Kibedal külvi ajal võttis ta isegi pühapäevadest lisa, sest muidu ei tulnud omaga välja. Ükskord, kui ta jälle peaaegu kogu pühapäevase õhtupooliku oli külimituga mööda põldu käinud, nägi ta järgmisel hommikul kambriseinalt, et põldu on seemendamas kolm hobust. Abi kulus muidugi marjaks ära, aga ometi oli Andres pahane, et avitajaks oli üleaedne, mitte aga keegi muu. Pearu abiga võis aga samuti sündida, nagu oli sündinud ree laenamisega: ta hakkas sellega Andrest kõrtsileti ääres näägutama. Selle peale vaatamata heitis Andres alla ja laskis teispere meestel oma põllul edasi seemendada.

Pearu ise ei näidanud oma nägu. Ainult nagu juhuliselt mööda minnes peatus ta silmapilguks toaraiujate juures, andis jõudu, pani käed seljale kokku, pidas pisut „rehnutti" ja läks jällegi oma teed.

„Näe hullu, teispere mehed ka platsi tulnd," imetses perenaine keskhommikul, nagu märkaks ta abilisi alles nüüd esimest korda. „Kes need välja ajand?"

„Peremees saatis," vastasid sulased.

„Eks meil kulu küll see abi ära," ütles perenaine ja tõttas minema, nagu kardaks ta, et võib ehk midagi liiga öelda.

Aga Andrese arvates oli öeldugi liig. Sest oli teine sõnalausumata mehed saatnud, siis pidi nad ka samuti vastu võtma, milleks see jututegemine, nagu mingisugune tänupalve. Ometi ei avaldanud peremees oma arvamist sõnades, perenaine aimas seda ainult.

Kogu tänavune kevad ja suvi kulus kambrite ehitamise tähe all, sest see töö polnud ju tänaseks ega homseks, vaid terveks eluajaks, nagu peremees arvas. Sellekohaselt ehitatigi eluhooned: palju suuremad kui endised ja suurte valgete akendega, nii et kõik arvasid, et Vargamäe Eesperes saavad külmad kambrid — liiga suurte akende pärast. Aga peremees jäi oma tahtmises kindlaks, ainult vundamendi tegi madala, ladus palgid peaaegu maa peale, et tuul ei pääseks alt läbi vuhisema, nagu ta ütles. Oli lahendada veel põrandate küsimus: kas teha nad savist või laudadest? Mitmed arvasid, et hea, kui tagakambrigi laudpõranda saab. Aga Andres otsustas teha üleni laudpõrandad.

„Kas laudpõrandal tantsida ka lubad?" küsis Mari peremehelt.

„Küllap näis," vastas Andres. „Ehk ka, kui ise puhtaks küürid."

„Valgeks kui lumi," ütles Mari.

„Siis las käia," oli peremees nõus.

„Ega sel Maril muud olegi, kui aga tants ja mäng," ütles nüüd perenaine.

„Või ma siis nüüd iseenda pärast," vabandus Mari. „Juss ju kibeleb."

„Ah Juss!" imetses perenaine. „Vaata imet, või tema!"

„Kuule, Juss, me nüüd jäämegi seia elama, saame ilusad valged põrandad," ütles tüdruk poisile. Aga vastust ootas ta asjata, nii et pidi uuesti ütlema: „Juss, sa ei vastagi, kas jääme või ei."

Poiss ei vastanud nüüdki, vaatas ainult nagu etteheitvalt tüdrukule otsa, nii et see ta seks korraks rahule jättis. Aga kauemat aega ei võinud Mari Jussil ometi omaette nohiseda lasta, sest tema väle ja terav keel aina kiheles poisi peale.

Kord juhtus nõnda, et Juss ja Mari niitsid kahekesi kodumail. Teist, kolmat päeva uitsetas vihma ja loogu oli juba sedavõrd palju maas, et peremees paremaks arvas kambrite kallal nokitseda kui vihmaga heinamaal jännata.

Juss vehkis oma vikatiga ees, Mari järel. Oli õhtu eeli. Niitjad olid juba seal maal väljas, mis peremees neile ligilähedalt ära tähendanud. Ometi kippus tüdruk poisile kandu, nagu oleks keegi kolmas temale takka tuld tegemas.

„Sa tõttad, nagu oleks täna viimne päev," ütles Juss.

„Täna on viimse päeva lauba," vastas Mari.

„Et sa ka ükskord ei väsi," siunas poiss.

„Tahan sinu väsitada, tahan su Vargamäelt välja süüa."

„Ei lähe mina siit enne kui lähed sina," ütles poiss tõsiselt.

„Mis sul minust on?" küsis tüdruk.

„Aga mis siis sinul minust on, et sa mind tahad siit välja süüa?"

„Ä'ä põikle ühti kõrvale," manitses Mari. „Miks ei lähe sa siit enne kui lähen mina. Sa vandusid ju mullu, et peremees su tööga tapab."

„Tapabki, mis sa siis arvad. Tapab iseenda ja tapab ka minu."

„Miks sa siis ära ei lähe?"

„Näe, ei lähe ega lähegi, las tapab, kui tahab. Ei tapa see, siis tapab mõni teine."

„Aga mis siis see minusse puutub, et sa enne mind ei lähe?"

„Sina tapad samuti kui peremeeski," ütles nüüd Juss nagu südamepõhjast.

„Jussike, Jussike, Vargasoo ussike!" naeris nüüd Mari. „Või meie peremehega kahekesi materdame sind vaesekest! Ja Jussike, ussike, ei saa eest ära, kael lühike, jalg kõverake."

„Sina ära naera mu kaela ega jalgu," ütles Juss nüüd värisevail huulil, „ega ma ise neid põle teind."

„Mis ma siis naeran, kui mitte jalgu, sind ennast või?" küsis Mari.

„Naera, keda tahad, mitte mind ega mu jalgu," ütles poiss endise tõsidusega.

Vastuseks hakkas tüdruk naerdes laulma:

„Jussike, Jussike,
Vargasoo ussike!
Nipinapi kaelake,
Limpalampa jalake!"

Aga nüüd viskas Juss vikati äkki heinakaarele maha, võttis luisu taskust, pani selle sinnasamasse ja, ilma et kordagi tüdruku poole silmi oleks tõstnud, ütles ta, endal huuled tõmmutasid imelikult, imelikult:

„Anna vikat ja luisk peremehe kätte, mina enam ei niida."

„Kuhu sa siis lähed?" küsis Mari kohkunult, ja tema silmi ilmus vaade, mis tal oli jõe ääres, kui Juss pidi uppuma. Oleks Juss nüüd neid silmi jälle näinud, siis ta oleks tundnud, et Maril on peaaegu hirmunud lapse silmad. Aga Juss ei näinud, sest temal oli selg Mari poole, kui ta läks.

„Juss, kuule, kuhu sa lähed?" hüüdis Mari talle järele. Aga poiss ei vastanud, nagu ei kuulekski ta tüdruku sõnu. Ta läks ainult oma rangjalgade ja kenus kaelaga.

„Juss!" hüüdis Mari kolmat korda päris hirmunud häälel, sest poiss hakkas juba põõsaste vahele kaduma. Ja kui ta ikkagi ei vastanud, siis ei saanud Mari muidu, kui pidi talle järele jooksma, ka oma vikatit heinamaale maha jättes. Mari tahtis tingimata näha, kuhu Juss läheb ja mis ta mõtleb teha.

Aga Juss ei läinud kuigi kaugele, ainult põndakule, kus kasvas mõni laiaoksaline kuusk ja nende ümber tihnik. Seal jäi ta ühe kuuse all kännu äärde seisma, võttis pükste pealt nööritüki, mis tal kahekordselt ümber keha, pusis selle kallal midagi ja sidus ta siis otsapidi kuuseoksa. Oli ta sellega valmis, tegi ta nööri otsa silmuse, astus kännule ja tahtis silmuse kaela pista.

„Juss!" kiljatas Mari, jooksis poisi juurde ja karjus: „Mis sa, hull loom, ometi teed?"

„Poon enda üles," vastas poiss otsustavalt.

„Juss, armas Juss," ütles tüdruk nüüd ja võttis silmusest kinni. Tema hääles oli äkki nii palju lapselikku hirmu ja õrnust, et Juss talle tahtmata otsa vaatas.

„Mis sul sest on," ütles poiss.

„On, Juss," vastas tüdruk.

„Aga aita ei lase," urises Juss.

„Eks võta mind siis ä'ä, kui aita tahad," vastas Mari ja pööras poisile pooleldi selja.

„Küll võtaks, Mari, aga sina ju ainult lõõbid minuga," lausus poiss puhtsüdamlikult.

„Tule niitma, Juss, ma enam ei lõõbi," kinnitas tüdruk.

„Ei tule, sa hakkad jälle," ajas poiss vastu.

„Tule nüüd, Juss, ma ütlen sulle siis saladuse," mangus Mari.

„Ütle kohe," vastas poiss.

„Võta nöör enne kuuseoksast," ütles tüdruk.

„Ei võta ise ega lase sind võtta," kinnitas poiss. „Himu on elust otsas. Suren niikuinii seia Vargamäele, mida varem, seda parem. Peremees tapab tööga, sina . . ."

„Kellega mina?" küsis Mari kärsitult.

„Naeruga," kaebas poiss. „Mina olen sinu naerus, mina olen kõigi naerus."

Äkki kadus Jussist kõik kangus ja ta hakkas nutma. Hoidis pahema käega poomissilmusest kinni, pöördus küljeti tüdruku poole ja nuttis vaikselt ning alistunult. Seda ei suutnud Mari välja kannatada: ka tema meel läks haledaks.

„Juss, ära nuta," palus ta, aga rohkem ei saanud ta öelda, sest siis oli tal ka endal nutt käes. Ja nagu oleks tal sellest häbi, pöördus ka tema kõrvale, ning nõnda seisid nad kahekesi nuttes seal kuuse all tihnikus, peaaegu seljad vastastikku.

Alles tüki aja pärast ütles Juss:

„Mul on ammugi himu elust otsas, sellepärast ma kevadest saati seda nöörigi pükste peal kannan."

„Võta mind ä'ä, Juss," nuttis tüdruk, „aga ära sa seda hullutükki tee, et sa enda üles pood."

„Sa ei tule ju mulle, sõimad mind poisikeseks."

„Nüüd tulen, änam ei sõima," lubas Mari.

„Sa lõõbid jällegi," kahtles poiss.

„Änam mitte, usu, Juss," kinnitas Mari. „Ja tead mis? Meie ei lähegi änam Vargamäelt ära, jäämegi seia."

„Kus me siis seia jääme?" küsis poiss. „Alati Andrese sulaseks ja tüdrukuks?"

„Ei," vastas tüdruk. „Mina tean, kuhu me lähme."

„Kuhu siis?" päris poiss.

„Sauna! Saunakambri! Talvel on ehk külmavõitu, aga kui hästi kütta, küllap siis saab läbi," seletas Mari.

„Kes meid sinna laseb?"

„Küllap lastakse. See plaan oli mul juba ammugi, olen kammert vaatamaski käind. Rääkisin ääri-veeri saunatädiga ja olen pisut ka perenaisega sellest juttu teind. Mõtlesin, et mina oleks linna otsas, kui saaks mehe ja võiks Vargamäe sauna minna. Aga meest põlnd kusagilt võtta. Olid küll sina, aga ei teand, mis sinust arvata, kas kõlbad või ei kõlba. Nüüd tean, et kõlbad."

„Tõesti ikka, Mari?" küsis Juss rõõmsalt.

„Tõesti, tõesti, Juss," vastas tüdruk ja vaatas poisile otsa.

„Küll oled sina, Mari . . ." tahtis Juss öelda, aga jättis ütlemata. Tüdruk ootas, aga sõna ei tulnd ega tulndki poisi suust.

„Mis ma olen?" küsis Mari viimaks.

Vastuseks võttis Juss tal ainult käest kinni.

Kui nad viimaks kuuse alt minema hakkasid, pidid nad peaaegu nööri kuuseoksa unustama.

„Juss, võta nöör ära," ütles Mari, kes asja märkas, „muidu pärast leiab peremees teise siit."

„Seda nööri kannan ma eluaeg pükste peal," ütles poiss ja võttis ta kuuseoksast. „See on minu kõige kallim nöör."

„Tegid temast silmuse ja mina läksin sisse," naeris Mari.

„Jüst!" kiitis Juss. „Endale tegin, aga sina läksid jalgupidi sisse."

„Või jalgupidi," osatas tüdruk ja lisas natukese aja pärast juurde: „Kas ma nüüd tohin laulda: Jussike, Jussike, Vargasoo ussike?"

„Nüüd laula, kuis süda kutsub, nüüd tulevad su laulud heast südamest," vastas poiss. „Ja peremees peab nüüd alles nägema, kuis töö lendab."

Käsikäes läksid Marit Jussi heinakaarele tagasi ja peagi kostis Mari hääl:

„Hoia kannad!"

Täna niitsid nad harilikust kauem, nii et kui nad koju läksid, perenaine neile ütles:

„Te'p tahtki täna koju tulla."

„Kõik Jussi süü," vastas Mari.

„Jääh! Juss nüüd! Mari ise!" ütles poiss.

Aga omast asjast ei lausunud nad esiotsa musta ega valget. Seda oli vaja tasa ja targu ajada, sest aega oli ju küll. Nende aasta lõppes alles tuleval kevadel ja seni mõtlesid nad ainult Juss ja Mari olla.

„Kas sa mind nüüd aita lased?" küsis Juss Marilt õhtul.

„Jussike, Jussike, Vargasoo ussike," laulis tüdruk poisile hellalt naeratades. Poisi nukrat nägu nähes aga ütles ta: „Kui oled hea poiss . . ."

„Mari!" vastas Juss.

Nõnda see jutuajamine lõppeski.

XIII.

Nähti vaeva, mis nähti, aga sügiseks olid uued kambrid aegsasti valmis, nii et võis sisse kolida. Helevalged laudpõrandadki olid all. Külma tulekul taheti õled ümber panna, vähemalt tagakambrile, et ei pääseks liiga tegema pakane ega mingisugused tuisud ja tormid, mis vinguvad talvel Vargamäel.

Eeskambril oli alles põrand alt ära, kui sündis Krõõdal teine laps — nagu kurjast — jällegi tütar. Isa ja ema ootasid pikisilmi poissi, kellest saaks kohapärija, peremees, aga ometi tuli tüdruk, kelle viib ükskord mees jumal teab kuhu ja annab talle mõni teab mis nime.

Juhtus veel nõnda, et polnud kodu kedagi peale poolteiseaastase magava lapse ja perenaise enda, kui hakkasid käima sünnitusvalud. Ei perenaine ise ega keegi teine olnud ette valmistatud, et asi võiks nii ruttu areneda. Tema arvas, et kordub umbes see, mis oli esimesel mahasaamisel: valud kestavad mõne tunni ja seks ajaks tulevad teised koju.

Aga kui perenaine tagakambri sängi heitis, kus nüüd nii ilus valge, lahe ja soe, siis tuli tema teine laps nii kergesti ja ruttu ilmale, et nurganaine aina imestas. Nõutult lamas ta esiteks ühes lapsukesega, aga siis ajas ta enda üles, et karjujat aidata.

Nõrkus oli küll suur, kuid mis parata, pidi tegema, mis teha vaja. Kõige raskem oli tuppa saada ja sealt tagasi, sest uks oli madal ja ukselävi kõrge. Ometi

pidi tuppa saama, sest seal oli pajas soe vesi, mis lapsepesemiseks hädasti vaja.

Peaaegu neljakäpakil ronis Krõõt tuppa, võttis sealt väikese puuvanni ja pani selle läbi ukse varemalt valmis seatud järile. Nüüd tõstis ta kapaga vanni vett, ronis neljakäpakil üle kõrge ukseläve kambrisse tagasi, otsis kapist varemalt varutud pesu ning mähkmed ja hakkas last pesema. Kisa peale ärkas vanem tütar magamast, ronis sängist välja ja vaatas, kuidas ema talitas.

Enne lapsepesemist katsus Krõõt järi ühes veevanniga uksest eemale nihutada, aga tundis, et ei jaksa. Nõnda pesigi ta lapse rehetoa ukse kõrval eeskambris, kus polnud veel õiget põrandatki all.

Kui ta viimaks sinnamaale jõudis, et võis uuesti asemele heita ja lapse rinna otsa panna, tundis ta, nagu oleks ta nüüd alles tõelikult oma teise lapse sünnitanud. Aga kui ta mõtles, et ka see teine on tüdruk ja et mis silmad küll Andres teeb, kui ta sellest teada saab, siis tulid tal silmad vett täis ja ta nuttis kõigest südamest, nagu oleks ta kõige mahajäetum inimene mitte ainult Vargamäel, vaid kogu maailmas.

Imelikul viisil ei tulnud Krõõdal enam kunagi isakodu meelde, kui olid rasked päevad, ehk kui tuligi, siis ainult tumedalt ja ähmaselt. Selge oli siin ilmas veel üks paik, ja see oli Vargamäe. Siin oli ta käinud lehmi soos rükkimas, siin oli ta tööd rühmanud, nagu oleks see tema eluihk, siin oli ta need kaks last ilmale kandnud, nähes raskeid ja kurje päevi.

Vargamäel oli mees temaga esimest korda kurjustanudki. Praegu torkas see temale nii selgesti pähe ja südamesse. Nurganaisele näis, nagu mõistaks ta alles täna seda sündmust õieti. See oli esimesel suvel ja siis kandis ta oma esimest last rinna all. Tõusis vihmahoog ja nemad kahekesi läksid rukkeid sisse tooma. Tõtati viimse võimaluseni, sest vihm ähvardas vihud märjaks teha. Andres andis vihke kätte, Krõõt tegi koormat. Aga juhtus nõnda, et ta suure ähmiga unustas hobust ja vankri taga koormapuud tähele panna,

mis olid märgiks, kas koorem otse või viltu. Uisapäisa vihke ladudes kaldusidki need sedavõrd teisele küljele, et pidi peaaegu poole koormat uuesti tegema. See poetas hulga rukkeid ja raiskas aega.

„Mis su isa ja ema sulle on õpetand, kui sa rukkikoormatki ei oska teha," ütles Andres etteheitvalt. „Milleks ma selle koormapuu sulle vankri taha panin või hobuse otse ette keerasin. Nüüd läheb kõik lörri, vihm tuleb enne kaela, kui rukki sisse saame, ja seda sinu lohakuse pärast."

Krõõt ei vastanud tol korral musta ega valget, sest mehel oli ju õigus. Aga kui vihm aega andis, nii et nad ikkagi rukki kuivalt sisse said, siis hakkas tal endast hale meel. Peaasi: miks kurjustas mees enne, kui ta ei teadnud, mis teeb vihm? Ja miks sai ta kohe nii käredaks? Eks võinud ta ometi mõelda, et temal, Krõõdal, on nende esimene laps rinna all.

Kodu läks ta aita ja seal nuttis ta kibedasti oma suure valge kirstu najal. Andres tuli talle sinna järele ja, leides ta nutmast, seisis natukese aega vaikides. Siis astus ta ligi, ilma et naist oleks puutunud, ja ütles:

„Krõõt, ära nuta. Ma mõtlesin ju, et vihm tuleb kaela, kastab rukki märjaks, ega ma siis muidu."

See oli tol korral naise mehega lepitanud. Aga esimesele pahandusele järgnesid teised, ja kui nüüd Krõõt kuski seisis ja nuttis, siis ei tulnud Andres enam temaga rääkima. Ka ei läinud Krõõt enam aita emalt saadud kirstu najale pisaraid valama, nagu esimesel korral, kus ta oli valgelt kirjatud kirstult lootnud nagu emalikku õrnust ja troosti. Peale selle kirstu olid tal veel vana Maasik ja kaasavarana saadud mära, aga ka nende juurde ei läinud ta oma kurbusega, või olgu siis, et juhtus nutt peale tulema just lehma lüpstes.

Üldse nuttis aga Krõõt nüüd, kus juhtus. Nuttis heinamaal rehavarre või vikatilöe najal, nuttis last kiigutades või imetades, nuttis sigu söötes ja kapsaid rohides, nuttis isegi söögilaua ääres, kus nägid seda sulane ja tüdruk.

Täna esimest korda oma teist last imetades näis Vargamäe perenaisele, et ikka oli ta nutnud ainult sellepärast, et ta oli pidanud tol korral nõnda seisma ema kirstu najal. Poleks olnud seda esimest korda, siis oleksid jäänud tulemata ka pärastised nutud. Tänagi, jah tänagi nutab ta vististi selle esimese korra pärast, just tema pärast võtavad pisarad nii hoogu.

Aga pikkamisi vaibusid nurganaise meeled last imetades, sest kui peremees umbes tunni pärast koju tuli, leidis ta, et söök alles lauale panemata, ja tagakambrisse astudes nägi ta naist ühes lapsega rahulikult magavat. Andres puutus naise kätt, ja kui see silmad avas ning mehe küsivat pilku nägi, ütles ta nagu andeks paludes:

„Jällegi tütar."

Endal õnnetul kiskusid huuled viltu ja pea pöördus seina poole.

„Ära sellepärast nuta," manitses Andres. „Mis sinna parata, peame leppima."

Aga Krõõt ei vastanud, ta ei saanud pisaraist võitu.

„Kus saunatädi on?" küsis Andres.

„Teda ei olegi," vastas nurganaine.

„Kes sul siis abiks oli?"

„Ei olnd kedagi, ise pesin lapse."

„Teed omale liiga," lausus mees.

„Tuli ju kõik nii äkki, ma ei saand kuhugi," seletas naine. „Oli küll raske."

„Või veel!" venitas Andres. „Koduloomgi tahab abi, siis inimene . . ."

„Minu ema oli ka niisuke," lausus Krõõt.

Mari jooksis kui värten sauna poole, leidis tädi kodunt ja tõi selle üles. Siis otsis ta, mis lauale panna, ja kolmekesi asusid nad lauda.

Ei lausutud ainustki sõna. Peremees oli raskes mõttes, nii raskes mõttes oli peremees, et kippus söömistki unustama. Istus vahel tüki aega, noa otsas leivapala, mida unustas silgusoolveesse kastmast ja suhu pistmast, et jahukördisegast piima peale rüübata.

Oligi, mille üle pead murda. Orul on kaks esimest

pojad, alles kolmas tütar, miks ei võinud tema Krõõdal vähemalt teinegi poeg olla. Aga kes teab, ehk on ka kolmas tütar.

Muidugi, kui see on jumala tahtmine, siis sündigu, tema vastu ei vaidle. Sündigu kõik ainult tütred, nagu see on Aasemel, kus on viis tütart ja ainult üks poeg. Aga õige ei ole see mitte. Sest miks peab just tema Krõõt tütreid ilmale kandma, kuna Pearu eidel on kõigepealt pojad? Milles on tema halvem kui Pearu? Eks väeta ta kõigest hingest oma põldu, kas ei laasta ta oma heinamaid ja kuivata karjamaad? On ta varastanud või petnud, või on ta kellegi vastu haudunud kurje mõtteidki? Aga miks on siis temal tütred ja üleaedsel pojad?

Andresel kaoks pool tööhimu, kui ta teaks, et tema järeltulijaks Vargamäel pole poeg, vaid mõni võhivõõras mees koduväina. Selleks ei maksaks ometi kive rükkida, mättaid raiuda ega põõsaid juurida. Ainult iseenda pärast ei maksaks nõnda nahast välja pugeda.

Ta käis mõisas vanahärra juures viljapuid kuulamas kambri otsa asutatava rohuaia tarvis, ja härra lubas viljapuud jumalamuidu — peremehele rõõmuks, härrale mälestuseks, nõnda oli ta öelnud. Aga seegi käik sündis Andrese poolt ikkagi eeldusega, et temal on poeg ja et koht ühes rohuaiaga jääb nimelt just pojale.

Andrese mustad mõtted ei kestnud kuigi kaua, sest neil oli vähe olulist pinda. Tema ise kui ka Krõõt, mõlemad olid ju alles noored ning tõelikult algajad, neil võis sündida veel hulk lapsi, poegi ja tütreid. Nõnda ta talitaski, nagu oleks tal hulk poegi tagavaraks tulemas. Sügisel rabeles ta põllul kividega, ajas nad maa seest välja ja seadis puutükkidele, et võimalik oleks neid kätte saada esimese lumega: regi oli kivide vedamiseks soodsam kui vanker. Viljapuudki tõi ta mõisast ära ja istutas nad nõnda, nagu aednik õpetanud. Aga et neid rohkem sai, kui Andres tuua mõtles, siis venis ka rohuaed kavatsetust suuremaks, ulatudes kambrite otsast hulk maad nende tahagi. Akende kõrvale ja aianurkadesse pistis ta sirelid, et oleks kevadel

õisi. Metsast tõi pihlakaid ja toomingaid ning ka neile leidis ta paraja paiga õueväravа kõrval ja mujal toa ümbruses.

Üht paneb Andres tähele: kunagi ei ole tehtust küll, kunagi ei saa himu täis. Üks kavatsus sünnitab teise, üks töö kisub endale teise järele.

Hakkad põldu, heinamaad ja karjamaad parandama, siis on loomulik, et suurendad ka karja, sest muidu on eelmisel tööl vähe mõtet. Aga suurem kari nõuab avaramaid karjalautu, vanad ei kõlba enam.

Paremini haritud ja väetatud põllud annavad rohkem vilja, aga seda ei jõua enam kuivatada vanas väikeses rehetoas, sussitad aina jõuluni. Teed sa aga rehetoa suuremaks, siis ei kõlba ka reiaalune enam, sest ahe ei mahu sinna pahmana põrandale. Lõpuks aga korjub teri sedavõrd palju, et need ei mahu vanasse aita, sest juba tänavugi on kõik salved laeni, kõik kirstud kaaneni ja kõik kotid pakatamiseni täis. Hakka kas või ainult selleks müüma, et ruumi saada.

Nõnda peaks maha kiskuma kõik vana ja ehitama asemele uue ja suurema, alates eluhoonetega ja lõpetades kõlguse ja aganikuga. Peaks tegema uue Vargamäe, oma Vargamäe. Aga kust võtta see jõud, millega katta kulud?

Andres mõistis, et kui tõsiselt mõtlema hakata, siis ajab Vargamäe nagu hirmu peale, sest tema on nii suur ja vägev ning tema nõudmised oleksid nagu tõepoolest mõne jumala nõudmised. Neid ei jõua ükski surelik täita. Sellepärast katsus ta võimalikult vähe mõelda ja aina teha, et poleks suuri mõtlemisi.

Aga ometi pidi ta sagedasti imestlema, et kust see küll tuleb, et temal kipub töö otse üle pea kasvama, kuna naaber elab ja kõlksib nagu mureta linnuke. Ajuti veedab ta kas või kõige kibedamal töö ajal pooled nädalad kõrtsis, aga ometi elab ta oma Tagaperega priskesti edasi, nagu teeksid ja toimetaksid seal vaimud. Tema kätetööl oleks nagu teine õnnistus, nagu on tal teine õnnistus lastegagi. Sellest süttib Andrese rinnas kadedus, peaaegu viha.

Aga Krõõt ei tunne teispere rahva vastu ei kadedust ega viha, tema on ainult nukker. Temale näib, nagu oleks üleaial mõnigi valgem silmapilk, mõnigi väikene pidupäev, aga neil oleksid nagu pühadki ainult selleks, et hoogu võtta uutele töödele ja vaevadele, uutele muredele. Aga kui Krõõt selle kohta millalgi oma suu paotab, vastab Andres:

„Ega sa ometi taha, et ka mina pean kõrtsi vedelema minema."

„Ei noh, kes nüüd seda," vastab Krõõt.

„Mis siis?" küsib Andres.

Perenaine ei tea, mis siis, ja nõnda jääb ta vastuse võlgu ning tema silmad muutuvad veel nukramaks.

Ainuke, kes Eesperes kunagi muremõtteid ei veereta, on tüdruk Mari. Ikka on ta rõõmus ja lõbus ning kädistab nagu harakas aiateibas. Peremehelegi toob ta mõnikord naljasõnad ja perenaise ajab ta naeratama. Tütardegi pärast oskab ta perenaist lohutada.

„Olete ju alles noored rahvad," ütleb ta, „jõuate saada tütreid ja poegi. Minu tädil olid neli esimest tütred, aga näe kui siis hakkasid poisid tulema, üksikud ja kaksikud, sai teisi viimaks liigagi, pane või käsi ette, et änam ei tuleks. Kuus poega järestikku, kõik elus. Aga kõik riburada mööda, nii et anna teised otsast kõik kroonule. Saab meheks, oleks teisest juba abi, aga näe, võetakse ära, ei jää sulle muud kui aina pisarad. Tädi tahtis enda pimedaks nutta, nii oli kahju. Aga tütred jäid, neid ei võtnud keegi, neist sai rohkem naeru kui nuttu."

„Vanamees tahab ju kohapärijat, tema tahab omale abi, tütardest ei saa ju kuhugi," vastab Krõõt. „Tema ütleb ikka, et las hakkavad omad pojad tööle, siis teeme uue Vargamäe."

„Mina elaks heameelega Vargamäe saunaski," ütles Mari, ja kui perenaine need sõnad kõrvust mööda laskis, lisas ta juurde: „Kui mina võiks Vargamäe saunas elada ja seal tütreidki saada, rohkem ma ei tahakski. Minu eaks jätkuks sellestki."

„Kas Mari räägib tõejuttu või?" küsis perenaine nüüd.

„Küll räägiks, perenaine, kui tohiks. Olen sauna vaatamaski käind, kammer seisab seal ju üsna jõude," vastas Mari.

„Ega sa siis ometi üksi lähe?" küsitles perenaine edasi.

„Ega seda küll," ütles Mari. „Eks ikka Jussiga."

„Või ikka Jussiga!" imestas perenaine.

„Ikka Jussiga, ei muu kellegiga," kinnitas tüdruk ja endal ilmusid silma pisarad, kui ta perenaisele otsa vaatas. Ka Krõõda silmad tulid vett täis ja nõnda vahtisid nad vastastikku märgade silmadega, nagu mõistaksid nad teineteist sõnalausumata.

„Ja siis tahate Vargamäe sauna minna?" küsis perenaine.

„Oleme seda mõelnd ja arutand... Ehk saaks ka lehmamullika ja lambatalle, Vargamäel ju seda va sood karja tallata küllalt. Siis oleks omast käest supivalgus ja ka sukalõng. Teeksime teile tööd ja tasuksime nõnda kartulivagude ja lehma karjamaa eest. Lubate vahel ehk pisut linugi maha teha, saab särgi- ja püksiriiet. Ja igakord, kui ma seda mõtlen, hakkavad mul kohe silmad vett jooksma. Juss on üksik poeg, teda kroonu ei võta. Noorevõitu ta ju minule on, aga eks ta kasva, küllap tast mees saab."

„Hea süda on tal," ütles perenaine. „Kui ilusti ta lapsega vahel mängib, laps kohe armastab teda."

Mari silmad tõusid uuesti vett täis: perenaise sõnad liigutasid teda südamepõhjani. Ja nüüd ei saanud ta muidu, kui pidi jutustama, kuidas kõik heinamaal oli tulnud ja mis seal sündinud. Tuletas meelde Jussi sõnu: peremees tapab tööga, Mari naeruga.

„Eks ta vaeseke vaeva ole siin küll näind minu vanamehe kõrval," lausus Krõõt, „sest see lõhub ju tööd teha, nagu teeks ta viimast päeva. Aga Jussi kont oli ju meile tulles nõrk. Vaevast ja tööst ta jaladki kõveraks on läind, mis muud."

„Olen mõelnd, et kui lapsed..." tahtis Mari öelda.

„Ega siis sellepärast lastel kohe," lohutas perenaine.

Naised olid oma jutust sedavõrd huvitatud, et vokirattad seisma jäid. Ja tasakesi küsis Krõõt:

„Ega te asjad siis veel sedasi ole?"

„Ei, perenaine," tõrjus tüdruk küsimuse tagasi. „Ei seda, muidu poeb teine vahel minu juurde. Ta on ju nagu laps vahel."

„Hoia oma nahk, Mari," kinnitas noor perenaine elutargalt.

„Küll hoian, perenaine võib mureta olla," vastas tüdruk.

Naiste magusat juttu oli Andreski läbi lahtise ukse eeskambrist tähele pannud ja ta ütles naljatades Jussile, kes tagakambri uksele lähemal istus ja pastlaid lappis:

„Juss, kuula, mis salajuttu need naised seal tagakambris ajavad, näe, vokidki löövad teistel korbatsit."

„Jussist endast me jutt ongi," vastas perenaine Andresele.

„Soo, või aina meie enda Jussist," imestas peremees. „Mis selle Jussiga siis õige on?"

„Juss hakkab pulmi tegema," ütle perenaine.

„Mari!" hüüdis Juss.

„Mina põle midagi teind, Jussike, see ju perenaine," ütles tüdruk poisile.

„Või pulmi? Meie Juss hakkab pulmi tegema," imestas peremees ikka veel.

„Ja Mari tahab ka teha," kiitis perenaine.

„Teevad nad siis õige üheskoos või?" küsis peremees.

„Ikka vist üheskoos näh, nõnda see kuulukse," seletas perenaine.

„Tohoo hullu!" hüüdis peremees, nagu imestaks ta kord-korralt ikka rohkem, ja lisas siis asjalikult juurde: „Lõõbite muidu või on selle taga ka midagi?"

„Tõejutt ikka, peremees," kinnitas nüüd Mari.

„Mis siis sina sellest arvad?" küsis Andres Jussilt.

Aga Juss ei saanud kuidagi nõela paksust pastlalapist läbi, kiskus ja kiskus, ise näost punane nagu keedetud vähk, kas raske töö või teiste jutu pärast, mõni seda teab.

Polnud parata, peremees pidi oma küsimust kordama ja tüdruk pidi poissi sundima, alles siis sai ta vastatud:

„Ega siis Mari tühja."

Andres peatus pisut saagimises, nagu oleks nõnda parem mõtelda, ja ütles siis:

„Marit Jussi, kui teie tõesti paari lähete, siis teen mina teile pulmad, mis pulmad on. Aga Juss ise toogu viinad, mina teen õlle, ja küll perenaine leiab, mis lauale panna, et oleks võtta."

„Ega see liig olekski, peremees," ütles nüüd Juss oma väärtust mõistes, „tööd on siin saand seamoodi teha."

„Sellepärast minagi, ega muidu," oli ka peremees nõus.

„Nüüd saunast, perenaine, ruttu, ruttu," palus Mari.

„Mis see Mari seal kädistab?" küsis Andres, kes tüdruku häält kuulis.

„Mari tahab, et ma nüüd saunast räägiks," ütles Kröõt.

„Mis saunast?" küsis peremees, kes veel ei taibanud, kuhu sihitakse.

„Eks ikka meie saunast, meie saunakambrist, mis tühi seisab," seletas perenaine.

„Marit Jussi tahaks siis Vargamäele jääda!" hüüdis peremees.

„Siia jääda, siin elada ja siin surra," vastas Mari.

„Eks ta oleks hea küll, peremees, kui nõnda saaks," ütles nüüd ka Juss.

See hakkas Andresele südamesse kinni: leidub peale tema ka teisi inimesi, kes tahaksid Vargamäel elada! Ja tõsiselt ütles ta:

„Nali naljaks, tõsi tõeks, aga minul põleks selle vastu midagi, kui aga muidu hakkama saab."

„Küllap saab, kui aga peremees nõus oleks," arvas Mari.

„Miks ei saa, ainult kui perenaine ja peremees. . ." lausus ka Juss.

„Vargamäele on inimesi tarvis, ei muidu läbi saa," ütles Andres. „Hea, kui omast käest tööjõud võtta, kui tarvis tuleb. Ja tööinimesed olete mõlemad, selle peale on teil käed otsas lahti."

Kui pererahvas õhtul tagakambrisse magama puges, oli eeskambris nii palju õnne, et pidi lausa imestama, kuidas küll Vargamäe eeskambrisse nii palju õnne mahtus. Kamber oli ju küll suur, aga Jussi ja Mari õnn oli veel hulga suurem. Kahekesi õlgisel asemel sama vaiba all lamades sonisid nad oma õnnest peaaegu hommikuni ja uinusid viimaks nõnda raskesti, et perenaine nad hommikul ühe vaiba alt leidis.

„Juss, mädand, kuhu sina oled pugend?" tõreles perenaine. „Kas Mari juures on soem? Hoia, et peremees sind siit ei leia."

Aga peremees ei leidnud kunagi Jussi Mari vaiba alt.

XIV.

Järgmine suvi oleks võinud Vargamäe Eesperes mööduda samuti, nagu olid läinud eelmisedki, sest Juss jäi endiselt sulaseks ja Mari tüdrukuks, see vähemalt kuni talveni. Siis võib-olla peab sauna pugema, sest kes teab, kuis abielurahva asjad võivad minna.

Esiotsa pole noorpaaril ei lehma ega lammast, need mõtlevad nad endile muretseda alles aasta pärast. Sellepärast võivadki nad endiselt peres elada ja pikkamisi saunakambrit ning muid asju elamiseks kohendada.

Vana Madis, kel Jussi ja Mari vastu tõepoolest midagi pole, arvab siiski paremaks ettevalmistusi tegema hakata, et võiks oma Küüdu saata Oru karja, niipea kui Jussil lehm laudas ammub. Kahel saunikul on ühe peremehe juures ikkagi kitsam kui ühel saunikul, nõnda arvab Madis. Sellest räägib ta Andresegagi ja sel pole põhjust Madisele vastu seista. Saun seisab küll Andrese maa peal, aga lehma võib Madis ometi saata, kuhu ta heaks arvab, Eespere või Tagapere karja.

Kui aga Madis Pearuga asja puudutab, siis tunneb see sellest teatud kõdi.

„Rangjalg oma noorikuga sööb su välja," naerab ta Madisele vastu.

„Mitte just, aga nõnda oleks mul seadsam," vastas Madis.

„Eks sa tule pealegi, tule, millal tahad," ütles Pearu. „Mul seda va padrikut ahjukütiks küll ja sooservi jätkub heinamaaks. Igatahes on mul seda rohkem kui Andresel.

„Seda minagi," on Madis temaga nõus.

Nõnda siis oleksid Vargamäe asjad üsna korras ja kõik võiks areneda rahulikul teel. Aga siis sündis imelik asi: Eespere karjapoiss, Mardi-nimeline, hakkas kaebama, et lepikualune on solinal vett täis. Perenaine lohutas poissi, kes esimest aastat Vargamäel, et endistel aastatel olnud veel hullem, sest siis polnud veel kraavigi ega midagi. Aga suur ja arukas poiss vastab:

„Mis see kraav aitab, kraavid vett täis, tammid ees."

Perenaine räägib asjast peremehele ja see läheb lepiku alla vaatama: kraavid tõesti täis mis täis, ajavad üle. Karjamaa soliseb hullemini kui enne kraave. Piirikraavil tamm ees. Muld, mis kraavist ainult ühele poole laotud, ei lase vett Oru krundile valguda, kuigi vesi on juba üle kraavikallaste. Aga Eespere krundile on tal vaba tee.

Edasi leiab Andres, et Oru lepikualuse kraavi ots on pööratud vastu väljamäge. Ka sel kraavil on mätas tammina ühel pool. Kraavi ja väljamäe vahel asetsev uus heinamaa on laines vee all. Nõnda siis on selge: kõik vesi, mis valgub ja jookseb Aaseme poolt, jääb kraavide ja nende tammide taha peatuma.

Andres läheb üleaedse jutule. Aga see on täna üsna sõnakehv. Pealegi on tal hirmus vähe aega.

„Mul välja all loodheinamua, lasin teisele vee peale, paneb rohu mühama," annab ta seletuseks.

„Aga, armas inimene, minu karjamaa on ju ka vee all," ütleb Andres. „Lehmad peaks aina lootsikuga sõitma."

„Kui su lehmad oskavad, eks siis las sõidavad," pilkab Oru peremees.

„Kuule, kallis üleaedne, see põle ju ometi nali, asi on väga tõsine," räägib Andres.

„Aga mis puutub see minusse, kui mina tahan oma heinamuad kasta," vastab Pearu ja pöörab talitades selja Andrese poole.

„Kas siis tõesti pidin mina selleks kraavi eest pool raha maksma, et sina võiks minu karjamaale vett paisutada?“ küsis Andres.

„Ma paisutan vett oma heinamuale, mitte sinu karjamuale,“ seletab Pearu.

„Tule ometi ise vaata, mis lepiku all sünnib,“ kutsub Andres.

„Kas sa tulid, kui su hobused mu kapsa ära radjasid?“ sähvas Pearu.

„Mis siis see seia puutub?“ küsib Andres.

„Aga mis siis see minusse puutub, et sinu karjamua vett täis on?“ küsib Pearu vastu.

„Sina paisutad seda vett.“

„Mina paisutan vett ainult oma heinamaale.“

„Mina nõuan, et sa oma tammi maha võtad.“

„Sina nõuad?“ osatas Pearu. „Kes oled sina? Oled sa mõni vallatalitaja või kohtumees? Kes võib nõuda, et mina oma kruavis ei tohi vett paisutada?“

„Omas kraavis,“ kordas Andres. „Aga see põle ju ainult sinu kraav, mina maksin poole hinda, Madis võib tunnistada.“

„Aga kruav on minu mua peal, seda tead ilma Madisetagi.“

„Ah siis selleks oligi sul vaja kraavi täiesti oma maa peale saada?“ küsis Andres.

„Ega ma loll ole, et ma oma raha eest hakkan teise mua peale kruavi kaevama,“ vastab Pearu pilkava muigega.

„Ah siis mina olen see loll?“ küsib Andres uuesti.

„Seda tead ise paremini kui mina,“ sähvab Pearu.

„Küsin sinult veel kord: kas võtad kraavil tammi eest või ei?“ ähvardab Andres.

„Sinul pole sellega midagi pistmist,“ vastab Pearu ja teeb asja eemale nihkuda, sest Andrese hääl ja tegumood ajavad talle nagu hirmu peale. „Kruav on minu ja tamm on minu, ainult vesi on sinu. Ära lase oma vett minu kruavi, siis põle mul midagi paisutada.“

„Ei võta sina ise kraavil tammi eest, siis löön mina ta minema ja lasen vee jooksma,“ ütles Andres nüüd.

„Oma karjamaad ei luba ma leotada. Võid kaevata minu peale, kui tahad."

Ütles ja läks kähku kodu poole.

Pearu kutsus suvilise põllult, et seda kraavile kaasa võtta — abiks ja tunnistajaks, kui Andres tõepoolest peaks tahtma tammi lõhkuma hakata.

Andres ei astunud kodu tuppa sissegi, kahmas ainult kirve kaenla alla ja viskas labida selga, nõnda tormas ta mööda väljamäge alla, tossav piip suus.

Seda nähes polnud ka Pearul enam aega, joostes pistis ta kurja koha poole, suviline kannul. Pearu tahtis enne naabrit tammile saada. Aga sedasama püüdis ka Andres ja nõnda läksid mõlemad, niipalju kui jalad võtsid.

Mehed jõudsid mõlemalt poolt peaaegu samal ajal piirikraavile ja nende jahmatus oli ühesuguselt suur. Vahe oli siiski olemas: Andres pistis laia suuga naerma, nii et piip hambust porri kukkus, kuna Pearu suure häälega vandus:

„Kes, kurat, seda on teind!"

„Mitte kurat, kallis naaber, vaid jumal ise: tema ei võind sinu verist ülekohut sallida ja lasi veel endal tammi lõhkuda," vastas Andres naabri vandumisele.

„Küll ma sinule ja su jumalale näitan," ähvardas Pearu. „Saadana silmamunad!"

Vesi polnud nähtavasti mitte väga ammu jooksma pääsenud, sest teda oli tagavaraks veel küll ja vool tugev. Pearu katsus ühes suvilisega veele takistust teha, aga see ei õnnestunud: vägev vool kiskus mättad käest ja viis nad allavett jõe poole. Aga Pearu ei andnud järele, tagus kraavipõhja uued tugevad vaiad ja nende taha hakkas ta mättaid laduma. Pikkamisi kerkis uus ja veel tugevam tamm.

Pearu kartis, et naaber tuleb ehk temale kallale ja ta süda värises tammi tehes, sest ta teadis, et vaevalt suudavad nemad suvilisega kahekesigi Andresele vastu panna. Esimeses vihahoos olekski Andres kahtlemata oma jõudu tarvitanud, aga nüüd, kui ta nii südamest naernud ja kui kraavid veest juba üsna tühjad, oli ta

rahulikumas meeleolus, jättis naabri sinnapaika ja läks koju. Peaasjalikult lohutas teda see, et nüüd pole enam nii rikkalikult vett peale tulemas, ehk olgu siis, et hakkab kõvemini sadama.

Õhtul, kui karja-Mart koju tuli, küsis peremees temalt naerusuul:

„Noh, kas õhtul oli kraavis vähem vett kui hommikul?"

„Ikka oli, aga tegi teine, kuramus, uue tammi ette," vastas poiss. „Aga oodaku, ei ma sedagi talle kingi, küll ma ta eest ära saan."

„Kas siis sina?" imestas Andres.

„Kes siis muu, peremees. Häda vaadata, kudas loomad solistavad."

„Hoia sa oma nahk," ütles Andres nüüd tõsiselt. „Kui ta teada saab, tuleb sohu sulle kere peale andma. Ega mina jõua sind seal kaitsta."

„Ääh!" tegi poiss. „Tema saab nüüd minu soos kätte! Tulgu katsugu, kummal paremad jalad."

Peremees käskis poisil oma teost vaikida, nii et sellest ei teaks peale nende kahe ükski hing.

Tulid vihmad ja kraavid täitusid uuesti veega. Jällegi solises karjamaa. Pearul polnud ööl ega päeval rahu, aina valvas oma tammi järele, et keegi seda ei lõhuks, ja tegi kraavivalle tihedamaks, et nad vett läbi ei laseks.

Aga nagu ikka: unustab hoidja, tabab püüdja. Leidus silmapilk, kus Pearust polnud kraavil kippu ega kõppu, sest muidu oleks Eespere koer juba ammugi haukunud. Mart asus tammi lõhkuma: hüppas tammi taha tühja kraavi, et vaiu läbi raiuda. Pärast asus mätaste kallale.

Uus tamm oli palju kõvemini ehitatud kui vana, ja et poisil muud abinõu polnud kui terav teivas ja kümme küünt, siis nõudis kogu talitus tüki aega. Juba sai ta vee pisut jooksma, kui koer äkki haukuma pistis: tüki maa taga ilmus kraavikaldale Pearu. Poissi tammil nähes hakkas ta täiest kõrist karjuma, nagu oleks keegi tal elu kallal. Ise tõttas ta kurjategijat peletama

ja karistama. Mart lõhkus tammi seda suurema hooga, sest ta kartis, et muidu võib Pearu veevoolu seisku panna. Nii mõnegi hea mätta jõudis ta enne veel lahti kangutada, kui Pearu ligi sai. Seega oli veel sedavõrd suur jõud käes, et teda ei suutnud enam keegi takistada.

Aga Mardi julgus oleks peaaegu õnnetult lõppenud. Päästjaks ilmus ainult teivas, mille ta Pearule õigel ajal jalgu viskas, ja koer, kes talle tagant külge kargas. Nõnda sai ta viimasel silmapilgul oma sohu ja lidus, mis jalad andsid, ikka mättalt mättale. Ka Pearu katsus mätastel jooksuga õnne, aga poissi kandvad mättad purunesid tema jalge all või langesid mudas külili, rabades ta porri. Seda silmapilku tarvitas koer oma kasuks: uuesti kargas ta Pearu külge kinni. Poiss seisis samal ajal eemal mätta otsas ja parastas.

„Mina su, kuramuse, hinge ükskord võtan, ä'ä sa mõtle!" ähvardas Oru peremees koera, kui see tema nina all plõksis. „Ja sina, lurjus, seal mättal, sina saad triibulised püksid!"

„Eks anna aga pealegi, kui kätte saad," vastas poiss. „Põle enne ühtki vanameest kart, ei karda ka sind."

„Lõuad!" kärgatas Pearu.

„Seal on lõuad," vastas poiss.

Äkki tuli Pearul tamm meelde, poisijahiga oli ta selle hoopis unustanud.

Vaheajal oli vesi oma töö teinud—tammi sedavõrd lõhkunud, et mingit mõtet polnud katsetki teha tema parandamiseks. Pidi ootama, kuni veevool väheneb, et siis uuesti otsast peale hakata tammi ehitamisega.

Pearu seisis ja kirus, poiss mättal naeris ja parastas.

„Külaonu, lubage mind ka oma ilust veejooksu vaatama," ütles ta lahkel häälel.

Aga külaonu ei vastanud. Ta võttis ainult maast malaka ja virutas sellega koera, kes ikka veel vihaselt tema ees haukus. See pistis hirmul poisi poole, nii et vesi ja muda käis tal üle pea.

„Kas teed jälle tammi üles?" küsis poiss mättalt.

„Ä'ä änam nii kõva tee, hirmus raske oli lõhkuda, nahk suitseb mul veel praegu seljas."

„Haugu aga haugu seal mätta otsas, küll sa oma sauna kord saad," ähvardas Pearu.

„Kui saan, siis saan, aga tammi lõhun ikka ära, tee nii kõva kui tahes," ütles poiss nüüd tõsiselt.

„Kui veel kord lõhud, uputan su kruavi nagu kassipoja."

„Uputa, kui tahad, aga tammi lõhun ikka ära," ütles poiss.

Ütles ja hüppas teisele mättale, sealt kolmandale ning nõnda edasi, kuni kadus ühes koeraga Pearu silmist.

„Kuradi poisiraisk!" siunas Pearu. „Kust küll niisuke vemmal välja võetud."

Ta hakkas uusi tammivaiu raiuma ja neid teritama, et oleksid käepärast võtta, niipea kui nõrgenev veevool võimaldab uue tammitegemise.

Ei raatsinud lasta kõike vett jõkke voolata, hakkas ennem vaiu kraavipõhja taguma ja pärast mättaid sisse laduma. Ei aidanud muidu, kui pidi jaluli kraavi minema ja poolest reiest vees sumama mättaid kinni tallates. Särgikäised olid mudased küünarnukkideni. Nägi kurja vaeva, mille kõrval Eespere poisi vaev lõhkudes polnud midagi. Aga Pearu ei hoolinud vaevast, nagu teeks ta jumal teab kui tarvilikku tööd.

Pool ilusat Looja päeva kulus Oru peremehel tammi tehes. Aga siis oli ta valmis ja tegijal tööst heameel. Aeva lust oli seda tammi vaadata, nii kõva oli ta. Pearu oleks tahtnud peaaegu kuski põõsa taga itsitades näha, missugust tirelit küll see teispere poiss tema lõhkumisega lööb.

Ometi oli selle tammi iga lühem kui kahel esimesel: tema lõhuti nõnda, et Pearu õieti ei teadnudki, kes ta lõhkus.

Kraavid olid parajasti vett juba täis ja Pearu valvas ööd kui ka päevad tammi juures. Ta julges ainult siis siit lahkuda, kui teispere poiss loomadega koju läks, muidu polnud ta kunagi kindel. Sest poiss, ku-

rivaim, oli niisugune võrukael, et jättis loomad jumal teab kuhu sööma ja lippas ise koeraga vaatama, kas tammi juures õhk puhas või mitte. Oli Pearu kuski läheduses, siis leidis koer ta oma ninaga peagi ja hakkas haukuma. Sellest oli poisile küll, ta läks rahulikult loomade juurde tagasi.

Oli kord imeilus päikesepaistene ilm. Eespere poiss tuli loomadega kella üheteistkümne paiku koju. Koju võis minna nüüd ka Oru peremees. Natukese aja pärast nägi ta, kuidas teispere poiss, päitsed peos, ühes koeraga teisele poole välja alla läks, et sealt nähtavasti hobust koju tuua. Ise lõi teine lustlikult vilet.

Pearu süda oli üsna rahulik. Ta viskas end õue päikesepaistele pikali ja andis käsu, et teda äratataks, niipea kui teispere poiss hobustega koju läheb. Aga teispere poissi ei tulnudki hobusega, nii et Pearu sai tüki aega magada. Alles seks ajaks, kui kari peab välja minema, ilmus poiss päitsetega välja alt — ilma hobuseta.

„Ei tea, kuhu need teispere hobused on läinud, et poiss neid kätte ei suand," arvas Pearu poissi vaadates.

Peale lõunat läks ta jällegi kraavile. Aga seal märkas ta kohe, et tamm peab maas olema, sest loodheinamaa oli juba kuiv ja kraavipõhjas ainult pisut vett. Kohale saabudes nägi ta, et hävitustöö põhjalikum kui kunagi enne.

„No mis sa tahad kuradiga teha!" vandus Pearu. „On see vast õelus! No millal ta, kurivaim, jälle siin käis."

Kui Pearu parajasti lõhutud tammi juures seisis ja sajatas, jõudis ka Eespere poiss loomadega sohu. Koer pistis kohe ägedalt haukuma. Südametäiega hakkas Pearu teda kaigastega pilduma.

„Tere, tere, Oru peremees!" hüüdis Mart eemalt. „Kuidas su kalli tammi käbarad käivad?"

Peremees tegi, nagu ei kuulekski ta koera kisa kõrval poisi sõnu.

„Su kraavid na kuivad kõik, vaevalt kassil juua, kuhu sa nüüd minu uputad?"

„Sinu tõmban nüüd oksa, seda pea meeles!" kähvas Pearu.

„Kui kätte saad," irvitas poiss.

„Suan, ä'ä muretse," vastas Pearu ja hakkas poisi poole minema. See andis päkkadele valu. Aga Pearu ei läinudki teda püüdma, vaid hakkas loomi ajama, kes mööda muda roomasid.

„Ega need sinu loomad ole, mis sa neist tahad!" hüüdis poiss.

„Tahan katsuda, kas suan su kätte või mitte," vastas Pearu.

„Jäta loomad rahule!" karjus poiss.

„Tule ise seia, siis jätan, muidu a'an ära."

„Sina, sitavares, ajad minu loomad ära? Küll ma sulle näitan, kuidas loomi aetakse," karjus poiss vihaselt. Ja ta jooksis karjasillale ning korjas sealt endale parajaid viskekive tasku. Siis tuli ta uuesti Pearule lähemale, kes ikka alles loomi ajas, neid vemmeldades.

„Kas jätad loomad rahule või ei?" küsis poiss.

„Ahah!" naeris mees. „Juba vesi ahjus, mis?"

Poisi peost lendas esimene kivi Pearu poole, kuna ta ise koerale hüüdis:

„Võta teda, kuradit! Võta!"

Koer tungis ägedamalt mehele kallale ja poiss usaldas lähemale nihkuda, nii et paras oli kividega pilduda. Juba kolmandaga tabas Pearut pahema käe küünarnuki otsa.

„As sa sinder!" karjatas mees ja võttis parema käega valusast kohast kinni.

„Paras, paras!" karjus poiss. „Peksa veel teispere loomi!"

Jällegi sihtis poiss kiviga. Mõne korra järel tabas ta Pearu paljast jalga.

„Hästi paras!" kähistas poiss kõigest südamest ja pistis ise jooksu, sest nüüd polnud enam nalja, Pearu jättis ju loomad ja hakkas poissi taga ajama. See kestis tüki aega, kuid ilma tagajärjeta, sest poiss oli soos väledam. Pealegi jooksis ta nagu kurjast mööda mudasemaid ja pehmemaid kohti. Parajat silmapilku va-

lides pöördus ta ümber ja viskas vahetevahel mõne kivi. Veel tabas ta paar korda märki. Viimaks jättis Pearu poisi püüdmise ja hakkas piirikraavi poole minema, kuna koer teda vihase haukumisega saatis.

„Pai peremees, kuhu nii ruttu, päev alles pooles õhtupoolikus!" lõõtsutas Mart mättalt. „Ja ega kividestki veel puudu ole, ühega tahan sulle pähe visata, tule tagasi!"

Pearu ei pannud poisi sõnu kuuldavakski, läks ja hüppas üle kraavi ning jäi selle vallile seisma, käed seljal koos. Koer plõksis tal teisel pool kraavi nina all. Peremees ei teadnud, mis ta selle eest oleks andnud, kui oleks võinud sauna palavaks kütta vähemalt koeralgi, sest see oli tal paar korda jooksul jalga kinni karanud, kui ta just valmis oli poissi tabama. Koer, sinder, oma hammastega päästis selle õeluse, ja tasuks lööks Pearu ta ristluust maha. Siis võib ta elada, kui ta tahab, ilma ristluuta.

Pearu seisis, puhkas ja mõtles. Koer muutus viimaks nii julgeks, et läks kraavist vett jooma, sest juba ammugi lõõtsutas ta, keel ripakil lõugade vahelt väljas. Oli paras silmapilk: mees virutas tõrvikuga koerale. Ei tabanud küll hästi, aga tabas siiski, sest koer karjatas.

„Kas said, suadana silmamuna!" parastas Pearu. „Tule veel minu kruavile vett lakkuma."

Aga juba lendas poisi peost esimene kivi üle kraavi mehe poole: poiss tõttas koera eest kätte maksma.

„Ennäe mul raiska," kirus poiss, „või siis, kui koer läheb palavaga jooma."

„Kas sa jätad oma loopimise seal!" hüüdis Pearu.

„Mitte enne, kui sina sealt läind," vastas poiss.

Ja jälle lendas kivi. Varsti sai peremees hoobi pihta, siis teise, sest poiss oli ju lähemale tulnud. Pearu tahtis juba uuesti üle kraavi karata, et poissi vemmeldama minna, aga siis tabas teda üks kivi vastu paljast jalasäärt. See oli valus, kuigi kivi ise polnud suur asi. Hüppamine jäi katki.

„Kui sa oma loopimist ei jäta, lähen koju, toon püssi ja lasen su maha!“ karjus Pearu.

„Kallis külaonu, kivid otsas, see oli viimane, enam ei saagi loopida,“ irvitas poiss.

Pearu hakkas kodu poole minema.

„Kulla peremees, tamm alles tegemata, mul tuleb tööst puudu!“ hüüdis poiss.

Pearu ei vastanud, läks ainult. Ta polnud niipalju vihane kui nukker. Aastate kaupa kestnud kavatsused kippusid luhta minema. Algusest saadik oli ta paika otsinud, kus saaks Andresega sarved kokku panna, aga nüüd pidi ta tema karjapoisiga soos hundiratast lööma.

Tema plaanid ei tekkinud päris halvast südamest ja kurjast meelest, vaid ta tahtis ainult katsuda, mis mees see uus üleaedne õieti on. Mõistab ta mehega mehemoodi asju ajada ja on tal ka nutti või murrab ta ainult rammuga igalt poolt läbi? Pearu mõtles seda umbes samuti nagu hobustega võiduajamist, koerte kiskumist, härgade kaevlemist ja jäärade puksimist, ühe sõnaga — kumb on üle? Siin ilmas, eriti aga Vargamäel, oleks hirmus igav elada, kui poleks neidki jõukatsumisi ja ärplemisi. Igav oleks talvel ja igav oleks sügisel, aga eriti igav oleks kevadel ja suvel, kui valitseb Vargamäel tõsine elu.

Muidugi, võiks ju samuti hommikust õhtuni tööd rühmata, nagu teeb seda üleaiamees Andres, aga Pearul pole selleks jumalaandi. Pearu isa rühmeldas niisama, aga tema kordas alatasa, et rühmeldab ainult selleks, et lastel oleks kergem. Nõnda siis peab Pearul kergem olema, kui oli tema isal. Pearu sõidab ennemini laatadel ümber, prassib seal ühes Kassiaru Jaskaga ja vahetab kas või mustlastega hobuseid, kui et hakkaks end hommikust õhtuni tööga tapma. Ta istub meeleldi ka kõrtsi saksatoas, lärmab seal kohtumehega, vallatalitajaga, mõisa aidamehe või mõne muu suurema ja tähtsama isikuga, kes mõtlevad suuri ja tarku mõtteid. Nende tarkusest ja mõtteist tahab Pearu osa saada, et oskaks ka kodu õieti „rehnuṭti“ pidada.

Üks niisugune „rehnutt" on ka see piirikraav ühes lepikualuse kraaviga, mis vee paisutamiseks hädasti tarvilik. Aga Eespere Andres ei saa sellest õieti aru, sest temal pole aega mõtelda, tema peab aina tööd murdma. Mustlanegi hobust vahetades on nutikam, sest kui sa tema üle lööd, siis ei saa ta vihaseks, vaid katsub järgmisel korral sinu enda või mõne muu omakorda üle lüüa. Aga Andres vihastab, kui Pearu ta üle löönud. Täismees vastab vingerpussile vingerpussiga, aga Andres tuleks kohe jõuga kallale. Ja lõpuks saadab ta Pearu vastu oma karjapoisi. On see mõni mehetegu? On see mõni õige Vargamäe peremees?

Nõnda nägi Pearu oma asja, kui ta pikkamisi kodu poole lonkis. Ta oli pisut pettunud. Uue tammi tegemisel polnud praegu suuremat mõtet, sest kuivade ilmade tõttu oli vett vähe. Ainult see poisiraisk ja see koerarajakas, kui need kätte saaks! See soov kõvenes tal laupäeva õhtul saunas veel enam, sest kui eit teda seal leilitas, vihtus ja pesi, ütles ta mehele:

„Mis sinised laigud sul keha peal on?"

„Ma ei tea õhkagi," vastas Pearu.

„Kas siis valus ei ole?" küsis eit haigeid kohti katsudes.

„Ei saa aru ühti," ütles Pearu.

„Vuata hullu!" imestas eit. „Sinine ja põle valus."

„Mehel mehe ihu," kiitis Pearu.

Nõnda jäidki need Oru peremehe sinised laigud laupäeval saunas selgitamata.

XV.

Kui Oru perenaine üleaedseilt oma vanamehe muhkude kohta seletust oleks küsinud, siis oleks ta seda tingimata saanud. Mäe kolmeaastane Liisigi oleks ehk teadnud midagi nende kohta rääkida. Kuid Oru perenaine ei rääkinud nüüd enam üleaedsetega ja need ei rääkinud enam Oru rahvaga. Elasid teised samal Vargamäel, aga üksteise keelt ei mõistnud, ehk kui mõistsidki, siis ainult halbu sõnu, sõimusõnu, kõik teised sõnad olid ununud. See algas juba kevadel, kui Oru Pearul oli tarvis lepiku all oma loodheinamaale vett paisutada.

Karjapoiss Mart oli Eesperes kangelaseks tõusnud. Ta oleks kangelaseks tõusnud kogu Vargamäel, kui oleks teatud, kust sai Oru Pearu oma kehale sinised laigud. Ei olnud tähtis, kuidas just asi sündis, kindel oli ometi, et midagi oli lepiku all sündinud, sest kraavid seisid kuivad. Ka karjamaa pidi juba tahe olema, seda märkas Krõõtki lehmi lüpstes.

Ometi oli tema see, kes karjapoisi tegu alguses hukka mõistis. Temale oli sootuks vastuvõetamatu, et laps vanainimest nõnda näägutab ja teda kividega pillub, nagu Mart seda ütles teinud olevat. Aga kui poiss hakkas seletama, kuidas Pearu lehmi tümas taga ajanud ja neid vemmeldanud, siis muutus Krõõda arvamine. Kuidas? Lehmi vemmeldama? Oleks veel härjavärsse või mullikaid!

Muidugi, kui lugu soos nõnda oli, siis talitas Mart õieti. Ja sest silmapilgust peale hakkas Eespere pere-

naine oma karjapoissi Matuks hüüdma. Tema eeskujul tegid seda viimaks ka teisedki, esiteks Mari, siis Juss ja lõpuks peremees isegi. Mart oli surnud, elas Vargamäel ainult Matu. Hiljemgi, kui Mart tuli Mäele sulaseks, ei kuulnud ta muud nime, kui aga ikka Matu ja Matu. Ja see nimi oleks talle eluotsani jäänud, kui ta poleks Vargamäelt lahkunud, et minna otsima paremat kohta.

Niisugune imelik mõju oli perenaisesse karjapoisi jutustusel, kuidas Oru Pearu nende lehmi vemmeldanud ja kuidas tema teda siis kividega vinninud.

Andres leidis aga asjas tõsisema külje, kui ta poisile ütles:

„Tammi tegemise on ta küll katki jätnud, aga küllap ta hakkab nüüd sind varitsema, ega ta seda sulle nõnda ei kingi."

„Jah, Matu, katsu sa oma nahka hoida," manitses perenaine. „Tema ta pargib, kui ta aga kätte saab."

„Ei saa tema minu nahka kätte, siputagu või siidi," vastas poiss pererahvale. „Pistan alati mõned head kivid tasku, küll ma siis näen. Mina kividega eest, Valtu hammastega tagant, tulgu."

„Et mitte salaja ei juhtuks," kartis perenaine.

„Valtu nina võtab ta poole versta pealt," lohutas poiss.

Mõned päevad möödusid rahulikult, ilma et midagi iseäralikku oleks sündinud. Ainult Oru õues paugutati püstolit — peremees ise paugutas. Nähtavasti proovis ta tuleriista. Aga sellest ei osatud Eesperes head ega halba arvata.

Siis kadus üleaedse õuelt paugutamine ja peremees luusis siin-seal ümber. Käis teine kraavilgi aru pidamas, nagu mõtleks ta jällegi hakata tammi tegema. Aga ei teinud, pidas muidu niisama aru.

Ühel õhtupoolikul ilmus ta äkki Eespere karjamaale, peaaegu Aaseme raja äärde. Ta tuli siia Matut kimbutama, sest siin oli maa kõvem ja mehele jooksmiseks soodsam. Pearul oli pikk vemmal käes, et

koera tõrjuda või et poisilegi jooksul mõni hea jõhkam anda, kui teda kätte ei peaks saama.

Poiss usaldas liiga oma väledaid jalgu, kive taskus ja koera hambaid. Selle tõttu pääses Pearu talle nii mõnigi kord lähemale kui kasulik. Küll oskas poiss põõsaste vahel põigeldes ikka oma naha päästa, nii et Pearu tal kraest kinni ei saanud ja et selle vemmal aina kaski sopsis, ometi tundus seljal paar valusat kohta. Aga see ei sünnitanud niipalju hirmu kui viha. Vihane oli ka Pearu ja tulivihane Valtu. Matul oli veel ainus kivi taskus järel — kõige suurem. Selle tahtis ta hästi kasulikult ära tarvitada — tahtis temaga Pearule pähe anda, maksku mis maksab. Sellepärast ei hoidunudki ta temast nii väga kaugele. Et aga poiss juba tükk aega ühtki kivi polnud visanud, siis arvas Pearu, et poisil enam kive taskus polegi. Nüüd oli siis paras silmapilk tulnud. Ja ta hakkas niisuguse ägedusega poissi taga ajama, et see juba varsti Pearu sõrmi oma kaelusel tundis. Aga nüüd raiskas Matu oma viimse kivi — virutas temaga tagasikätt Pearule otsa ette. Valtu omalt poolt kargas talle säärde kinni. Nõnda pääses Matu jällegi.

Pearu oli hirmus vihane, silmad välkusid tal kurjas õeluses. Ja kui koer ikka veel irevil hammastega tema nina all haukus, tõmbas ta taskust püstoli ja andis tema pihta tuld. Kuul tabas looma otseteed pähe ja ta langes nagu niidetud rohi tummalt, vaevalt sirutas ta veel jalgu ja lõi sabaga.

Matu ehmus hirmsasti, ja kui Pearu teda praegu oleks püüda tahtnud, siis poleks poiss üldse joosta märganud. Võib-olla, kui Pearu oleks käskinud, siis oleks ta ise tema juurde läinud ja enda tema kätte andnud. Sest on ta juba kord koera tapnud, siis tehku ta ka temaga, nagu ta heaks arvab. Aga koera surm rabas laskjat ennast peaaegu samuti kui poissigi. Ka Pearu oli oimetu valus sipleva looma ees, sest selle surma polnud ta milgi tingimusel tahtnud. Äkiline vihahoog oli ta kaugele üle soovitud piiri hukutanud.

Nõnda oli poisil aega toibumiseks. Kui Pearu end lõpuks liigutama hakkas, oli Matul uuesti hing sees ja ta pistis kõigest jõust jooksma. Otseteed jooksis ta koju, ilma et oleks mõelnud, kuhu loomad jäävad või mis nendega saab. Nuttes jutustas ta seal perenaisele, mis metsas sündinud.

„Mis nüüd saab?" küsis see nõutult ja pühkis silmi, sest oli ju veri valatud, kuigi koera veri.

Kodunt jooksis poiss välja äärde peremehe juurde, kes seal aeda tegi.

„Ah seda ta paugutaski oma püstoliga," ütles Andres. „Harjutas laskma."

Ka tema ei teadnud alguses, mis teha. Aga siis läks ta poisiga koju ja sealt lepiku poole väljale Jussi juurde, kus see sõnnikut sisse kündis. Sellel laskis ta hobuse põllu äärde ajada ja võttis ta endaga sohu kaasa — tunnistajaks.

Kui nad sinna jõudsid, kuhu olid jäänud loomad ja Pearu ühes surnud koeraga, siis ei leidnud nad siit enam kedagi. Ainult sel paigal, kus Matu tõenduse järgi oli lamanud surnud koer, oli näha rohul ja samblal midagi pruuni.

Kuulati loomade kelli. Poiss näitas piirikraavi poole. Sinna mindigi loomadele järele. Aru pidades astusid nad piirikraavi kaldale. Sel silmapilgul kostis teiselt poolt Pearu hääl, kes ütles:

„Tulge korjake oma raisk minu mua pealt ära!"

„Ta sinder on surnud koera seia vedand," ütles Matu.

„Ä'ä sa valeta seal, võrukael!" karjus Pearu, kes poisi sõnu kuulis. „Või mina vedand. Aga kes ajas koeraga minu mua peal tedrepoegi taga? Kes hässitas koera minu kallale? Mul seared praegu veel verised."

Andres hüppas üle kraavi, Matu ja Juss järele. Varsti leidsid nad koera mätaste vahelt. Vaadati paika: veremärke polnud kuski leida. Nõutult seisid nad laiba ees. Kas ta ära viia või sinna jätta?

„Ma toon ta oma maa peale," ütles poiss ja tahtis koeral tagujalust kinni võtta.

„Las ta olla," ütles peremees. „On tema ta seia toond, siis tehku temaga, mis tahab, milleks meie oma käsi hakkame määrima."

Neid sõnu kuuldes karjus Pearu natukese maa pealt:

„Kasige mu mua puhtaks! Ega siin te raipeaed ole!"

„Oled ise ta raipeajaks teind, siis olgu," vastas Andres. „Ainult välja pead mulle selle raipe maksma."

„Sinule välja?" hüüdis Pearu. „Vii ta ära, mul põle teda tarvis, ma kingin ta sulle. Ässita raibe veel minu kallale."

„Ära tiku sina mu karjapoisi kallale, siis ei tule ka minu koer sinu, raipe kallale," vastas Andres.

„Raibe on su koer, raibe on su poiss ja raibe oled sa ise, mitte mina!" karjus Pearu.

Sõnad muutusid ägedamaks, hääled valjemaks. Viimaks ei kuulanud enam kumbki teist, vaid karjuti ainult. Ja et õhtu juba lähenes, siis kostis kahe Vargamäe peremehe kisa Jõessaarenigi, mis lõi kajama, nagu oleks ka seal riid mõne surnud koera pärast.

Palja karjumisega asi lõppeski, sest Pearu hoidus eemale ja Andres ei tahtnud läheneda, teades teisel püstoli kaasas olevat.

Tagajärjeks oli Vargamäe üleaedsete esimene kohtuskäimine. Eespere nõudis kahjutasu oma koera eest ja karistust tema tapjale. Tagapere tahtis tasu murtud tedrepoegade eest, valuraha iseendale surnud koera hammustamise pärast ja karistust Matule, sest tema ajas koera tedrepoegi otsima ja hässitas ta ka tema, Pearu kallale. Vee paisutamist, millest kõik alguse saanud, ei tuletatud peaaegu meeldegi. Vaevalt, et auväärt kohus seda teada sai — Vargamäe Tagapere Pearu teeb endale loodheinamaad, niisugune vänge mees on see Vargamäe Pearu.

Mehed käisid mitu raksu ees ja kogu asi leidis põhjaliku valgustuse, nii et tõde oli käega katsuda. Eespere Andresel polnudki muud eesmärki, kui et tõde jalule seada, mille põhjal siis kohus võiks õigust mõista. Ühes sulase ja karjapoisiga kinnitas ta, et kui nemad

üheskoos sohu läksid, siis lamas surnud koer Pearu maa peal. Sedasama tõendas ka Pearu ise.

Aga tema tõendas veel rohkem, nimelt: kus koer tol korral lamas, seal leidis ta ka oma surma, sest temal polnud võimalik end kurja koera vastu millegi muuga kaitsta kui tuleriistaga, liiatigi, et poiss koera tema kallale aina ässitas. Matu selle vastu kinnitas, et Pearu ei tapnud koera mitte oma, vaid Eespere maa peal. Vahepeal aga, kus tema hirmuga koju jooksis, ajas ta Eespere loomad oma piiri äärde ja viis surnud koera üle kraavi oma maa peale.

Selles tõsiasjas — koera tapmise ja paiga küsimuses — seisid Pearu ja Matu kahekesi vastastikku, sest Andres ja Juss ei võinud siin kuidagi kaasa rääkida. Kohus oli raskes seisukorras, kas usaldada rohkem peremeest või üleaedse karjapoissi. Oleksid kohtulauas istunud lugupeetud karjapoisid, siis oleksid nad vististi Matu sõnad tõena võtnud, aga et õigust mõistsid auväärt peremehed, liiatigi veel kohaomanikud, siis oli loomulik, et nad uskusid rohkem Pearu sõnu: varandus seisab tõele lähedamal kui vaesus. Peremeestel oli raske uskuda, et keegi teine peremees võiks minna sohu üleaedse koeraraibet vedama või kandma: niisugune tegu ei sobi kuidagi kohaomaniku kõrge seisusega.

Kui lõpuks kogu protsessist ei üht- ega teistpidi midagi välja ei tulnud ja kui Andres kõige üle üsna rahulikus ja nukras meeleolus järele mõtles, siis pidi ta paratamatule otsusele tulema: tema jäi oma õigusest ilma ainult sellepärast, et oli teda nõudnud tõe põhjal. Oleks tema ühes Jussi ja Matuga algusest peale kohtu ees kohe tunnistanud, et nemad leidsid surnud koera oma maa pealt, liiatigi veel piirist eemal, siis oleks kohus asjast hoopis teise mulje saanud ja Pearu oleks pidanud temale koera välja maksma. Nüüd aga arvas kohus Andrese koera ja Pearu tedrepojad, keda koer hävitanud, umbes üheväärseks.

Andres oli löödud: ta ei suutnud tõde jalule seada ega saanud ka oma õigust kätte. Kaotas mõlemad.

Pearu turi aina tõusis. Ometi ei läinud ta kogu heinaajal tammi üles tegema ega ka Matut enam taga ajama. Sel oli nüüd palju suurem koer karjas kaasas ja kuri oli ta Pearule vähemalt samuti kui eelminegi. Ja nagu oleks ta Vargamäe asjadega põhjalikult tuttav, läks ta juba teisel-kolmandal päeval Tagapere akende alla kükitama.

Andres haudus Pearule kättemaksu. Kramplikult hoiti mõlemal pool, et loomad teise maa peale ei pääseks, sest siis on trahvimaks kindel. Aga õnnetus tabas seekord Pearut: tema karjane laskis loomad Eespere väljaalusele heinamaale, kus varajase niidu tõttu kasvas nii ilus ädal, et teda oleks võidud heinaks teha. Andres võttis loomad kinni ega andnud neid enne kätte, kui Pearu ise neile järele tuli, kes tahtis Andresega leppida.

„Küll kohus lepitab," vastas see. „Kohtukulli ees õiendame oma asjad, muidu pärast võtan ma liiga või annad sina vähe."

Pearu peksis meelepahas oma karjapoissi, nii et kisa kostis Eesperre. Aga see ei aidanud rohkem, kui et rahustas pisut ainult südant. Kohtusse pidi ta ikkagi minema ja kahjutasu maksma, sest kahju oli päevselge: ädalahein, mille kari sõi ja tallas.

Nüüd hakkas lepiku all uus veepaisutamine. Jällegi oli Matul tegemist tammilõhkumisega. Aga vahetevahel solises Eespere karjamaa ometi veest. Viimaks tüdines Andres jändamisest ja läks kohtukullilt õigust ning kaitset otsima. Aga nagu oma esimeses protsessis Pearuga, samuti tundis Andres ka nüüd, kui raske oli kohtule tõtt sedavõrd arusaadavaks teha, et selle järele võiks õigust mõista. Viimaks sai ta peakohtumehe sinnamaale, et vaevaks võttis asja koha peale ise vaatama tulla, aga siis juhtus nõnda, et Matu oli enne saanud tammi maha lõhkuda ja kraavid olid tühjad. Andres oli nüüd poisi peale väga pahane, aga Pearu käis ja itsitas. Pealegi läks peakohtumees Eesperest mitte koju, vaid Tagaperesse, kus ta Pearuga palju

kauem juttu ajas kui Andresega ja lõpuks tema kuulsat loodheinamaadki vaatamas käis.

Nõnda ei saanud Andres kohtumehe Vargamäele ilmumisest peaaegu mingit tulu, vähemalt ei avaldunud see kuidagi õigusemõistmisel. Naabrid protsessisid kaua, sest üks protsess tekitas teisi. Seda ei teadnud Andres enne, kui nägi oma silmaga. Meestel oli nüüd aina käimist ja sekeldamist. Pearu istus kõrtsi saksatoas sagedamini kui kunagi enne, sest asjad olid keerulised ja nõudsid „rehnutipidamist".

Andres tundis, nagu kuluks ta kahest otsast korraga, töö sööb keha ja üleaedne põletab hinge, nii et kaob söögiisu ja kaob öösi uni.

„Mis sa tühjaga jändad," ütles Krõõt mehele. „Las ta olla, ega sina teda paremaks ja targemaks tee. Minu ema ütles ikka, inimest parandab ainult haud."

„Mis ma siis pean tegema?" küsis Andres. „Alla vanduma?"

„Kas või alla vanduma," vastas Krõõt, „siis ta süda saab ehk rahu."

„Aga minu süda? Mis ütleb tema? Või on ainult Pearul süda?"

„Targem annab järele," lausus Krõõt.

„Ma peaks laskma siis tõe ja õiguse jalge alla tallata, sest et mina olen targem?" küsis Andres.

„Kuhu sa oma tõe ja õigusega ikka saad, näe, lasi su koera maha nagu ei midagi," ütles Krõõt.

Kui Andresel Aaseme Aaduga asi jutuks tuli, ütles see:

„Mis sa mädandiga protsessid ja oma aega raiskad, anna talle kere peale, sa oled ju üle. Mõista ise õigust, ära mine teda teiste käest otsima. Tema käib sinu poissi püüdmas, sina püüa teda ennast. Las poiss narrib teda seal tammi juures ja kui ta sinu maa peale tuleb, võta ta kinni — tümmita, nii et aitab. Kasta vahel kraavi ja anna jälle. Usu, pole koeralgi kohut. Ja seda õigust kardab ta rohkem kui kohtukulli."

Aga Andres ei võinud teha ei Krõõda ega Aaseme vanamehe nõuande järgi. Tema tahtis oma asju ajada

õiglaselt ja avalikult, olgugi tema vastaseks Oru Pearu taoline mees.

„Maksab minul tema tõpra pärast hakata valetama ja võltsima," ütles ta. „Kas siis ilmas tõesti nii vähe õigust on, et Vargamäel ilma temata peab elama?"

Ja et ühest suuremast tüliõunast pääseda, nimelt sellest kurikuulsast piirikraavist, pani Andres sauna Madise endale uut kraavi kaevama, mis viiks kõik tema veed jõkke. Sellega pidi ka Pearul võimalus kaduma üldse veel Eespere kraavidesse vett paisutada. Uue kraavi kaevamine tegi küll suurt kulu, aga tema pidi ka suurt kasu tooma, sest Andres juhtis ta keset oma krunti läbi, kus oli loota kõige paremat metsakasvu. Ka piiras uus kraav Jõessaare sisse ja pidi kogu selle ümbruse muutma kõvaks ja kuivaks.

Esimesel suvel edenes Madisel kraavitöö pikkamisi. Aga järgmisel kevadel panid nad Jussiga kahekesi käed külge, sest Juss ei olnud siis enam peres alaliseks sulaseks, vaid käis seal ainult raskemail päevil abiks. Nüüd oli kraavi edenemisel hoopis teine mõnu, nii et sügiseks aegsasti saadi tema ots jõkke.

„Selle kraavi oleks pidand kohe kaevama," ütles Madis, kui nad ühes Andresega esimese vee jooksma lasksid. „Ma ütlesin ju küll, et üksi tuleb kraavitamine odavam kui Pearuga kahasse, aga sa ei uskund seekord."

„Noh, ega see piirikraavi rahagi just maha põle visatud, maad kuivatab ta ikkagi," vastas Andres. „Nüüd ta lepiku all änam vett paisutada ei saa, see kraav tõmbab vee ära."

„Nojah, ega lepiku all küll änam, aga . . ." lausus Madis, nagu jätaks ta midagi ütlemata.

„Aga kus sii?" küsis Andres.

„Jõessaare all," vastas Madis nüüd.

„Kuidas nõnda? Vesi jookseb ju tema oma karjamaale siis ka," ütles Andres.

„Aga mis siis, kui ta ka seal jupi uut kraavi kae-

vab, nii et selle uue kraavi ja piirikraavi vahele mõni loodheinamaa jääb?" küsis Madis Andreselt.

„Muidugi, siis küll," oli Andres nõus. „Tammi teeb põndaku kohale, mis vee kinni hoiab, ja nõnda võiks meie Jõessaare all elus järv saada."

„Seda minagi," lausus Madis.

„Aga siis tõmban mina kohe piirikraavist põikkraavi seia uude kraavi või kaevan saarte vahelt uue kraavi läbi," ütles Andres.

„See on teine asi," kiitis Madis, siis pole Jõessaare tammil enam mõtet."

Pikk kraav oli peaaegu ääretasa vett täis, kui Madis labidaga viimast turvastõket hakkas eest ära viskama. Aga vesi ei läbenud lõpuni oodata, murdis ise läbi, kiskus labidalt mätta ja pistis kolinal ja vahutades jõe poole.

„Küllap võtab nüüd soogi varsti teise näo," arvas Madis.

„Aaseme poolt täidab alles peale," ütles Andres. „Sinna piirile peaks samasuguse tõmbama, nagu see siin. Aga ei jäksa praegu, seegi kraav alles sulle tasumata. Kui lina- ja viljahinnad nõnda jääks, küllap siis . . ."

„Mis nüüd peremees selle maksuga nii kibeleb, mul aega oodata küll, ega raha sinu käest kaduma saa," ütles Madis.

„Seda küll mitte."

Natukese aja pärast ütles Andres teist juttu tehes:

„Sa oleks võind ikka minu juurde jääda, küllap oleksite Jussiga mõlemad ruumi leind."

„Mis nüüd peremees sellest," vastas saunamees. „Las ma läksin pealegi, on minul ja Jussil nõnda lahedam. Ega me sellepärast pahukses ole."

„Pahukses mitte, aga . . . "

„Ega see Orugi hea silmaga näe, et mina seda kraavi kaevasin," seletas Madis. „Juba mineval aastal kutsus mind ära, tahtis panna mind omale kaevama. Mõtlesin, et eks saa näha, mis ta teeb, kui ma ei lähe, aga ei tänini midagi."

Nõnda katsus Madis Andrest lohutada: olles niiöelda Tagapere saunik, tegi ta ometi Eespere tahtmist. Pearule püüdis ta asja muidugi teisiti valgustada. Seega lootis ta kahe tugeva vahel häid päevi elada, et poleks tööst puudu ja et oleks leiba küll.

XVI.

Jussi ja Mari abielu teise aasta algul sündis neil poeg. Rõõmus oli Mari, veel rõõmsam ehk Juss, kelle kõverad jalad hommikust õhtuni naise ja lapse ümber sibasid. Juss oleks tahtnud nüüd kõik üksi teha, Maril oleks pidanud tema arvates olema ainuke kohus ja lõbu: hoida ja kiigutada last. Aga Mari märkas peagi, et pole kuigi suur lõbu alati lapse küljes kinni olla, palju parema meelega oleks ta midagi teinud või kuhugi läinud.

Algusest saadik oli Maril poisiga üks mure: on ta temasse või Jussi? Õigem — on poisi jalad isasse või emasse? Ei olnud Maril suuremat hirmu, kui et poeg võiks pärida isa kõverad jalad. Lapse sündimiselgi polnud tema esimeseks uudishimuks teada saada selle sugu, vaid missugused on ta jalad, nagu võidaks juba nüüd kohe selles asjas midagi öelda. Mari arvas isegi nõnda, et tüdrukul poleks kõveratest jalgadest suuremat häda, sest temal jääksid nad seeliku alla, aga kõverjalgne poiss — jumal hoidku selle eest!

Samal kevadel ehitas Juss endale lehmalauta — palgiotsadest, mis pere kambritest järele jäänud. Nõnda oli rähklemist küll ja küll. Peres käis ta ainult ajutiselt abiks, sest päriselt suviliseks polnud võimalik hakata. Oli juba oma töö ja majapidamine: naine ja laps, lehmamullikas ja seapõrsas. Lehmalaudale ta ise katust ei osanud peale teha, aga Madis oli selles asjas suur meister. Tema'p see laudale katuse peale sopsiski,

pannes räästasse aeva puhta pilliroo, mis jõest eelmisel suvel korjatud.

Peresse oli uus tüdruk kaubeldud, keegi Kaie-nimeline, aastat kolmkümmend vana, tuima näo ja tuhakarva juustega. Krõõdale polnud ta hästi meeldinud, aga et teda kui tumma töölooma kiideti, siis kaubeldi ta. Perenaine oleks jällegi tahtnud midagi Maritaolist majja saada, sest nii hea oli näha rõõmsat nägu, kuulda naeru ja nalja, mis vaheldaks pisutki igapäevase elu üksluisust. Pealegi, odrakülvi aegu ootas perenaine kolmat last ja siis sooviks majas inimest näha, kes räägiks suuremate lastega mõne parema sõna.

Juba ammugi valutas Krõõda süda oodatava lapse pärast. Tal oli mingisugune kuri eelaimus, et jällegi tuleb tütar. Ta arvas nimelt, et kui hakkavad kord tütred tulema, siis tulevadki.

Ja tuligi, nagu ta kartnud. Teise tütre sünnil oli Krõõt nutnud, nüüd võttis ta löögi alistunult vastu. Sest milleks nutta, kui see on jumala tahtmine, mis on sama paratamatu, nagu talvel külm ja suvel kuumus. Samasuguse näo tegi ka Andres, kui ta põllult koju tuli ja asjast kuulis. Aga saunatädi kõndis Vargamäe Eespere tagakambris nagu kurjategija. Kui ta sauna läks ja ka Marile tütrest teatas, hakkas see peaaegu suure häälega nutma.

„Vaene perenaine!“ karjus ta. „Mis jumala nuhtlus see küll temal on.“

Missuguse näoga läheb ta nüüd perenaist vaatama ja kuidas seisab ta temaga silm silma vastu, kui ta ei söanda enam teda nõnda lohutada, nagu tegi seda teise tütre puhul, on ju temal endal vahepeal sündinud poeg? Millegi pärast hakkab Krõõda saatus nii väga valusalt Mari südamesse kinni. Kui see oleks võimalik, vististi annaks ta oma poja perenaisele ja võtaks tema tütre omale. Eriti haledaks läheb Mari süda siis, kui mõtleb, et perenaine tema poja tarvis andnud mitusetu rätikut, vöö, teki, mütsi ja muud kribu-krabu. Ehk kuidas ilmus ta katsikule! Kooke ja mannaputru oli

nõnda palju, et sõi Mari ise, sõi Juss ja sai maitsta tädigi oma vanamehega.

Andres tegi endas imeliku leiduse. Tema oli teise tütre sündimisel mõelnud, et kui kolmas laps ka tütar on, siis lööb ta käega suure rähklemise peale ja hakkab elama hoopis teist elu: ta ei võta Vargamäge enam nii tõsiselt. Aga nüüd oli kolmas tütar käes ja Andres pani tähele, et tema tööhimu polnud põrmugi vähenenud, nagu ei olenekski see kuidagi tema enda vabast tahtmisest. Mitte tema ise ei otsusta oma elukĂĽsimusi, vaid keegi nägematu käsib, ajab, tõukab, Andresel pole muud kui mine, kuhu sind lükatakse.

Jussi ja Mari tõttu oli nüüd rohkem tööjõudu saadaval ja seda kasutas Andres kohe. Põldude vahele, piirile, heinamaale ja koplisse ilmus üks uus aed teise järel või tehti mõne vana asemele uus. Põllul peeti kividega nii ägedat võitlust, nagu oleksid Vargamäe Eespere kivid äkki hakanud peale tungima, peremees, vaene, paneb ainult kõigest jõust vastu, tarvitades selleks hoobasid, kangi, suurt vasarat ja tuld.

Sauna Madis oli labidatega soos, niipalju kui oma tööd vähegi mahti andsid. Vanemate kraavide ääres muutsid kased juba karva ja aastast kasvu. Andresele tegi see nii suurt rõõmu, et ta peaaegu igal pühapäeval ühes või teises kohas kraavikaldal kõndimas käis. Sealt tõi ta ikka hea meeleolu koju kaasa. Ja kui Krõõt vahel tütreid kuidagi meelde tuletas, ütles Andres naljatades:

„Minu pojad kasvavad soos kraavikallastel, sihvakad ja lopsakad teised, nii et aina lust vaadata. Mina võin surra, aga ei minu pojad niipea sure, need kasvavad ka pärast mind Vargamäel."

„Seni kui võerad käed nad maha raiuvad," lausus Krõõt.

„Kännust tõusevad uued asemele, Vargamäel on visa seeme," ütles Andres.

Visadust oma kemplemises ilmutas Oru Pearugi. Tänavu elas ta küll Andresega rahus, aga seda mitte tüdimuse või väsimuse pärast, vaid et tal oli nüüd

omas kodus tegemist. Ta oli endale uue sulase kaubelnud ja, nagu ikka, võimalikult tugeva, et oleks toeks üleaedse vastu. Aga nüüd juhtus nõnda, et Pearu läks ise oma tugeva sulasega vastamisi. See sündis millalgi, kui Pearu jälle suure ajuga kõrtsist koju tuli ja õuevärava maha ajas, mille eest ta naist ja lapsi tahtis karistada. Kui kisa ja karjumine liiga suureks läks, ei suutnud Jaagup välja kannatada ja astus pererahvale vahele. Ta tuuseldas pisut marruläinud peremeest ja viis ta siis sängi magama. Küll oli Pearu sulasele küüntega näkku ja kõrri kinni karanud, aga sulane ei hoolinud. Lõpuks sai peremees hammastega sulase pöidlast kinni. Nüüd võttis sulane teisest taskust kinnise liikmetega noa ja pistis selle Pearule hammaste vahele. Nõnda päästis ta oma haavatud pöidla. Aga niipea kui Jaagup Pearu lahti laskis, kahmas see sängiääre alt kirve ja oleks vististi sulase elu lõpetanud, kui see õigel ajal poleks saanud tooli löögiriistana tarvitada. Nüüd võttis sulane vöö ja sidus peremehe käed selja taha kinni. Nõnda viskles ja vandus ta, kuni uinus magama. Siis päästis perenaine ta käed.

Ärgates tegi Pearu näo, nagu ei mäletaks ta eilsest sündmusest midagi. Isegi sulasele ei lausunud ta ainustki halba sõna. Aga sest silmapilgust peale hakkas ta teda kiusama, kus ta aga iganes võis. Algas sellega, et ta hommikul sulasel magada ei lasknud ja et õhtul kauem pidi töötama kui harilikult. Eelmistel aastatel olid ikka Eespere mehed varasemad ja õhtul hilisemad, tänavu läks kõik vastupidi.

Sadas sügisel päevade kaupa külma vihma, siis nähti Tagapere Jaagupit hagu tegemas lepikus, mis puistas vett kahekordselt kaela. Või ta pidi kuski põllu all kraavi kaevama, külm soovesi jalus, vihmavesi turjal. Kõige kibedamaks muutusid päevad kartulivõtmisel ja rehepeksmisel. Siis polnud enam öö ega päeva maiku. Kogu töö ja tegemise oleks Pearu pea peale pööranud, et aga kiusata Jaagupit. Hea meelega oleks ta teinud kõik kodused tööd kuivaga, välised vihmaga. Oli ilm niisugune, et hea peremees

ei aja koeragi ulu alt välja, siis saatis Pearu sulase kas või üksipäini kartulimaale.

Talve tulekul, kui suuremad välistööd kõik tehtud, läks Pearu sinnamaale, et ta sulasele enam ei lasknud süüa anda. See nälgis paar päeva ja tahtis siis peremehega rääkida, aga peremees ei võtnud teda jutule. Jaagup ei osanud nüüd muud teha, kui läks Eespere Andreselt nõu küsima. See ajas Pearu hoopis marru. Ta tõstis sulase asjad toast ja aidast välja, ning kui see nõuküsimiselt koju tuli, ütles ta temale, et ta võib enda koristada, teda pole enam vaja. Jaagup nõudis palka, vähemalt teenitud aja eest.

„Mis palka?" karjus Pearu. „Sa oled mulle rohkem kahju teind kui su palk veart."

Ei aidanud midagi. Jaagup korjas oma kolid kokku ja kandis nad Andrese loal Eesperre, kuhu ta ka esiotsa jäi, sest minna polnud tal kuhugi. Oma palka hakkas ta Pearult kohtu teel nõudma. Aga nüüd esines ka Pearu vastuväidete ja vastunõuetega. Tema tõenduse järgi polnud õige, nagu oleks ta sulasele toitu keelanud. Tunnistajaks andis ta tüdruku, kes ka peremehe ütlusi kinnitas. Küll aga olnud sulane laisk tööle, hooletu hobustega ja kõigi oma tööriistadega, ropp suu poolest, nii et lapsi tema eest pidanud hoidma, kõlvatute elukommetega ja ööhulkur, joodik ja sõnakuulmatu, nii et tööd sagedasti otse peremehe käskudele vastuoksa teinud. Paned ta kraavi kaevama, siis teeb ta teisiti kui õpetatud, ajad ta hagu tegema või puid raiuma, siis raiub ta sul käsuvastaselt ilu- ja emapuud maha, nagu seda ka sauna Madis teadis tunnistada. Nõnda teinud ta Pearule rohkem kahju, kui et saadav palgaosa seda suudaks tasuda.

Kohus ajas peremeest ja sulast leppima, sest eesistnik arvas, et eesel ei pea mitte astla vastu takka üles raiuma ja pahmaja ei peaks härja suud siduma. Pearu oli valmis sulasega leppima ja temale ta palka kas või siinsamas kohtu ees välja maksma, ainult kui sulane enda süüdi tunnistaks ja teda, Pearut, ainsagi sõnaga paluks. Aga sulane seisis nagu tige härg peremeeste

kohtu ees ega lausunud sõnagi, nohises ainult. Kohus arvas, et ehk tahavad vastased asja isekeskis veel arutada, ja lükkas otsusetegemise järgmiseks kohtupäevaks.

Kohtust läksid Pearu kui ka Jaagup kõrtsi, ja ka seal ütles peremees, et tema maksab sulase palga kohe välja, niipea kui see temalt andeks palub. Aga siin polnud sulane valmis seda tegema. Isegi viina ei võtnud ta Pearult vastu, vaid ütles:

„Peremees valab minu jao oma emapuudele kasteks."

Nõnda ütles Jaagup ja sülitas, nagu olekski ta juba peremehe klaasist rüübanud.

„Ah sa oled ikka veel kangust täis!" hüüdis Pearu. „Küll mina su kaelakünnapuid mudin."

„Küllap näis, kumb kummal nad mudib," vastas Jaagup.

„Ah sa ähvardad mind?" küsis Pearu.

„Mis mina sust ähvardan," vastas Jaagup. „Mis on sulasel peremeest ähvardada."

„Säh, joo viina," pakkus Pearu. „Lepime ära. Kõrtsmik, korv õlut!"

Pearu pakkus ja pakkus oma klaasi, aga Jaagup ei teinud teda nägemagi.

„No rüüpa ükski kord minu klaasist," mangus Pearu, „siis maksan siinsamas kõrtsiletil su palga välja."

Pearu tahtis nähtavasti, maksku mis maksab, sulasega leppida.

„Poiss, ligund, võta klaas vastu, kui peremees pakub!" hüüdis kõrtsmik. Sama nõu andsid ka kõrtsilised. Kuid sulane oli oma otsuses kindel: ei võtnud.

„Mine siis p . . . e!" karjus Pearu lõpuks Jaagupile. „Tänasest päevast põle sa enam minu sulane! Asjad viisid Eespere Andrese juurde, sinna mine ka ise. Mis mulle ei kõlba, see on temale paras. Kui palju on sul veel palka saada? Maksan su kõrtsiletil kui mustlase setuka kinni, ja kasi kus ja kurat!"

Ning kui sulane saadava summa oli nimetanud, ladus Pearu raha kõrtsiletile ja kutsus kõrtsmiku tunnismeheks.

„Kasi mu silma alt!" karjus Pearu Jaagupile.

„Ega sa Vargamäel ole, et nõnda karjud," lausus poiss raha tasku pannes.

„Kas nüüd rüüpad mu klaasist?" küsis Pearu Jaagupilt.

„Maksa enne kõik mu rahapalk välja," vastas sulane. „Niikuinii läheb ta mul muidu kaotsi."

„Rüüpa enne viina," tingis Pearu.

„Ei, enne kõik rahapalk, riidekraam võib jääda," vastas sulane.

Kõrtsmik astus mõlema vahele lepitajaks, öeldes:

„Tehke mõlemad ühekorraga, peremees annab raha, sulane võtab viina."

„Nõnda olen nõus," ütles sulane.

Pearu mõtles pisut.

„Üks ta mats puha," ütles ta viimaks, „sulasest niikuinii meest põle."

Nõnda leppis Vargamäe Pearu oma sulase Jaagupiga. Lepituseks tühendati nii mõnigi klaas ja pudel. Alles hilja öösi hakkasid peremees ja sulane kõrtsist koju minema.

Aga kui Pearu oma peatäie oli välja maganud ja selle üle järele mõtles, mis ta purjus peaga teinud, siis kahetses ta oma tegu. Kuidas võis ta ometi sulasele nõnda palga välja maksta ja ta oma juurde tagasi võtta, oli see ju ometi Eespere Andreselt läinud nõu küsima tema vastu ning lõpuks oma asjadki Andrese ulu alla viinud.

Algas uus kiuslemine. Pearu murdis pead, kuidas Jaagupit sisse vedada, kuidas talle vingerpussi mängida. Viimaks arvas ta õige nükke leidnud olevat. Ta läks kõrtsi ja tuli sealt hirmsa mürgliga koju. Varsti oli kogu talu karjumist, jooksu ja nuttu täis. Perenaise palve peale läks Jaagup peremeest rahustama ja kas või jällegi kinni siduma, kui muidu ei aita. Nüüd pistis Pearu appi karjuma, nagu tehtaks temale jumal teab

mis liiga. Ja kui sulane ta lahti laskis, läks ta uksest välja ja vestiväel ning palja peaga läbi tuisu Eesperesse.

Oli õhtul kella üheteistkümne paiku, kui Pearu hirmsa müra ja karjumisega Eespere uksest sisse tormas ja seal lõõtsutades toolile langes. Eespere rahvas, kes alles ülal, ehmus õige tublisti, nähes Pearut säärases olekus.

„Mis on üleaiamehega juhtund?" küsis Andres.

„Juagup tahab tappa," lõõtsutas Pearu.

„Mis siis tema arusse läind, et ta sinu hinge himustab?" imestas Andres.

„Ta on kurjust täis ja segab end minu asjade vahele," vastas Pearu ja hakkas Andrest enesega kaasa kutsuma, sest tema ei julgevat enam üksi koju minna. Kui ta alles rääkis, tuli teispere perenaine oma vanamehele järele, kasukas ja müts tema tarvis kaasas.

Andres oli esiteks peaaegu valmis Orule vaatama minema, mis seal lahti, aga et Krõõt väga vastu seisis, siis jäi kõik niisama: Pearu läks viimaks ühes eidega.

„Mine nüüd end tema asjade vahele segama," ütles Krõõt, kui teispere rahvas läind, „aitab sellestki, mis sul endal temaga tegemist."

Ka Andres arvas, et küllap Pearu mõnda tempu sepitseb. Nõnda see oligi. Varsti saadi kuulda, Pearu kaevanud sulase kohtusse. Käidi paar korda ees ja asi lõppes sellega, et Jaagup sai viisteistkümmend vitsahoopi ja lahkus Vargamäelt.

Nõnda oli Pearu viimaks seda saanud, mis ta tahtis. Aga tema rõõm ei kestnud kuigi kaua. Sest kui ta mõni nädal hiljem tuisuse ilmaga hilja õhtul kõrtsist koju tuli, peeti ta teel kinni ja anti talle niisugune keretäis, et tal vaevalt veel hing sisse jäi.

Kes peksjad olid, ei selgunud. Pearu isegi ei tundnud neid. Ainult ühte pidi arvama: see oli Jaagupi töö, tema kättemaks. Sest nagu läbi udu mäletas Pearu hiljem, et peksjad olid parastades öelnud:

„See on vihmaga haotegemise eest, see emapuude

eest, see kartulivõtmise eest, see kraavikaevamise eest, see saamata jäänud söögitundide eest!"

Aga kindlasti ei teadnud Pearu mitte, oli ta neid sõnu kuulnud tõepoolest peksjailt või ainult iseendalt palavikus sonides.

Peksmisel kaotas Pearu vahetevahel mõistuse, aga siis topiti talle lund püksi ja krae vahele, ning kui ta sellest toibus, anti uuesti. Pearu palveist ei hoolitud. Palvesõnad olid kui herned, mis pillutakse vastu kivimüüri.

„Ah nüüd sa, kurat, palud," ütlesid peksjad. „Jõllsilm niisuke!"

„Pekske, aga jätke hing sisse! Mul on naine ja lapsed!"

„Ära karda, ei me tapa, peksame ainult, kuni sured," vastasid halastamatud tümmitajad.

Vististi oleksidki nad Pearu surnuks peksnud, kui mitte nagu saatuse pilkena neid selles poleks seganud Eespere Andres, see Pearu suurim vihamees, kes ta maastki korjas ja koju tõi, et külm peksust pääsenud elunatukest ei lõpetaks.

Ei saadud muidu, kui toodi kolme-neljakümne versta tagant arst Vargamäele.

„Sul on visa hing, vanamees," ütles tohter. „Mõni teine oleks selle nahatäie kätte ammugi surnud."

„Jään ma ikka elama?" küsis Pearu.

„Oled tänini elanud, elad ka edasi," vastas arst.

Rohkem Pearu ei tahtnudki teada: peaasi, et pole surmaks, et jätsid hinge sisse.

Asja uuriti, aga peksjate jälile ei saadud. Näis tõenäolisena, et kuigi ehk endine sulane Jaagup peksu oli korraldanud, siis ometi polnud ta ise sest osa võtnud: olid kindlad tõendused käepärast, et Jaagup oli peksu ööl ligi kümne versta taga. Tuisu tõttu olid hommikuks igasugused jäljed kadunud. Isegi kuritöö kohal oli hommikuks sügav hang. Aga hange all leidusid veremärgid, mis olid sündmuse tunnistajaks.

Kogu talve, järgmise kevade ja poole suvegi loksles Pearu, enne kui õieti jalad alla võttis. Harva sai

teda mujal näha kui tagakambris. Nagu haavatud metsloom, kes koopas oma haavu lakub, lamas ta seal. Ning nõnda oli Vargamäe Tagaperes rahu maa peal ja jumalal inimestest heameel. Eespereski tõmmati kergemini hinge tagasi, sest nüüd polnud karta veepaisutamist ega muud „rehnutipidamist". Ei puudunud palju, siis oleks Andres kahetsenud, miks küll just tema peksjaile peale pidi minema, muidu oleks ta ehk Pearu kiusust alatiseks lahti saanud. Pealegi, milleks hakkas tema teda sealt tee kõrvalt korjama, ta oleks võinud ta sinnapaika jätta.

Aga varsti mõistis Andres, et niisugused mõtted on kurjast ja et neid ei pea üldse mõtlema. Ta teab väga hästi, et ta ka tulevikus oma üleaedse teeäärest koju korjaks, kui seda tarvis peaks olema. Needki kurjad mõtted ei tekkinud otseteed Andrese omas peas, vaid Aaseme Aadu ja Hundipalu Tiidu sõnade tõttu. Sest kui need asjast kuulda said, ütlesid nad kohe Andresele:

„Last ta olla, mis sa tast tahtsid! Arvad, et maksab sulle heaga kätte? Eks oota!"

„Heaga või halvaga, ükskõik," vastas neile Andres. „Kudas sa siis inimese just lausa surema jätad. Hing oli ju teisel alles sees."

Aga sügiseks toibus Pearu jällegi. Juba nähti teda kõrtsi saksatoas. Jõulu eel tuli ta sealt juba kord hirmsa mürgliga koju. Näis, nagu tahaks ta nüüd seda tasa teha, mis ta aasta jooksul on pidanud tegemata jätma. Lõppes sellega, et Tagapere perenaine jooksis Eesperre pelgu, sest mees tahtvat teda tappa. Olid mingisugused segased asjad arutada, mis sündinud Pearu haiguse ajal.

Natukese aja pärast tuli Pearu eidele järele. Aga ta ei astunud Eesperesse sisse, vaid jäi õueväravasse teele ja hakkas sealt oma eite hüüdma. Andres läks välja, et naabrilt küsida, mis ta karjub ja miks ta sisse ei tule.

„Kus mu lambasihver on?" küsis Pearu.

„Kust mina seda tean," vastas Andres.

„Ta tuli ju sinu õueväravast sisse."

„Ei mina põle teda näind," kinnitas Andres. „Sinu eit on küll meil. Tahad ehk ise ka sisse astuda?"

Pearu võttis kutse vastu. Aga niipea kui ta kambrisse sai, küsis kohe:

„Kus sa siis oled, mu lambasihver?"

„Sinu eit on tagakambris, minu eide juures," ütles Andres.

„Või tema, lohakas, läheb saksakambri s . . . . e!" karjus Pearu ja taarus tagakambri poole. Niipea kui ta üle uksepaku sai, karjus ta oma eidele: „Mis sa, lohakas, siin vahid, kasi koju! Kasi silmapilk koju!"

Ja juba oligi ta tema natis kinni. Aga Andres astus vahele, võttis üleaedsel käsivarrest kinni ja ütles vaigistavalt:

„Kallis üleaedne, lase eit olla, küll ta läheb isegi koju, tal minu eidega pisut õiendamist."

„Minu lambasihvrel pole teispere perenaisega midagi õiendada, kasigu oma sõraväe juurde!" karjus Pearu ja kiskus ning mudis oma naist edasi.

„Armas naabrimees," palus Andres, „ole nüüd mõistlik, jäta eit rahule, mis sa tast karjutad, ajad meie lapsed magamast üles." Ja ta katsus Pearut eidest eemale tõmmata.

„Ära kisu mind!" sähvas Pearu, „ma põle sinu eide kallal."

„Naabrimees, mis sa nüüd nõnna," püüdis Andres ikka veel leplikult.

„See on minu vanamoor ja mina teen temaga, mis tahan!" karjus Pearu välkuvail silmil ja juba otsisid ta käed naise juukseid.

„Pai naabri peremees, ära lase mind kiskuda!" palus Oru eit.

„Ah sa saadana lõugut paitad naabri peremeest!" möirgas Pearu. Ja mõni seda teab, missugust etendust Eespere rahvas oleks pidanud pealt vaatama, kui mitte Andres naabril poleks kätest kinni haaranud, öeldes:

„Mina omas majas ei luba, mine kisu mujal, siin põle kõrtsikoht."

„Mina tahan oma eite kätte saada," vastas Pearu. „Mis sa tast omas majas peidad?"

„Mina pole peit, ta tuli ise," seletas Andres.

„Mis õigus on sinul keelata, kui ma oma eite tahan koju viia?" küsis Pearu.

„See siin on minu maja."

„Aga see siin on minu vanamoor! Mina võin temaga teha, mis tahan."

„Eks katsu, kui mina keelan."

Pearu tahtis uuesti naise natti kinni haarata, aga Andres astus vahele. Nüüd kaotas Pearu kannatuse ja virutas üleaedsele jalaga. See kahmas selle tõttu naabril kraest kinni, viskas ta esiteks nagu takutordi eeskambrisse ja sealt läbi koja õue, kus oli külm ja hele kuu taevas.

„Niisuke raisk, sinu oma toas sind ennast jalaga lööma!" siunas Andres kambrisse tagasi tulles. „Oleks veel käega, aga jalaga siis, raip."

„Mis nüüd küll minust saab!" nuttis Oru perenaine. „Minust ja lastest! Halises teine küll kaua maas, mõtlesin juba, et ega ta enam tõusegi, aga . . ."

Kulus natukene aega. Siis hakkas väljast uuesti karjumine kostma.

„See on tema heal," ütles Oru eit hirmul. „Ainult tema karjub nõnda."

Andres läks välja vaatama, mis üleaedsega on või kus ta karjub.

Pearu seisis õuevärava taga keset teed kuu valgel. Tal oli pikk ja haljas seatappe-puss käes ja karjus:

„Tule välja! Tule seia! Katsume, kumb kummal vere laseb! Sul põle julgust, sa poed tuppa eide selja taha, hoiad tema seelikust kinni! Sa hoiad kahe käega kahe eide seelikust kinni! Tule mehe vastu! Tule teele soolikaid laskma!"

Ka Krõõt oli uksele kuulama tulnud, mis see teispere vanamees küll nii suure häälega karjub. Ja kui ta tema sõnu kuulis, ütles ta Andresele, kes keset õue seisis:

„Tule ära, vanamees, ä'ä mine talle lähemale. Tule tuppa, las ta karjub, kaua ta selle külmaga ikka karjub, küll ta läheb isegi ära."

„Tal ju puss peos, ega see niisama ole," vastas Andres. „Ihus teine pikka seatapmise pussi."

Need sõnad ajasid Krõõdale veel rohkem hirmu peale.

„Mis sa tast tühjast kardad," ütles Andres. „Vaat' kui võtan teiba ja lähen näitan talle, kudas Vargamäe Eespere väravas pussi ihutakse."

„Kulla vanamees, jäta ta!" palus Krõõt. „Tule tuppa, tule kärmesti!"

„Ega ma tahagi minna," vastas Andres, „ma muidu ütlen, et vaat' kui võtan teiba . . ."

Ta astus mõne sammu edasi, nii et Pearu teda ulatus nägema.

„Naisepoeg!" hüüdis Pearu naabrit silmates. „Tule välja mehe vastu! Tule mõedame, kummal pikemad pussid! Aga too verepütt kaasa ja segamiseks mõla!"

„Vanamees, ära seisa seal, tuleb viimaks pussiga teine kallale," ütles Krõõt Pearu sõnu kuuldes.

„Oleks nüüd Matu oma kividega," arvas Andres toa poole tulles, „küll see ta minema kihutaks."

Nüüd kostis õuevärava poolt klibin ja klobin: Pearu võristas pussiga mööda väravapulki ja hüüdis:

„Hei, külamees! Kuule, sa sohinaise-poeg! Tule päid otsast võtma! Tule verepütti loputama, kui sul süda rinnas, mitte saapasääres! Siin on mees, kes tahab verd lasta!"

„Lähme ära tuppa," ütles nüüd Andres. Sellega oli Krõõt kohe nõus.

Toas hakkas Andres jämedat puud tahuma ja seda ainult selleks, et müraga Pearu karjumist katta. Kui Andres umbes poole tunni pärast välja läks, siis oli seal kõik vaikne. Täiskuu helendas kõrgel Vargamäe kohal.

XVII.

Viimane suur riid muutis Vargamäe meeste vahekorra jällegi väga pinevaks. Tegudes ei võinud see ometi kuigi palju avalduda, sest mis talvel sügava lumega Vargamäel ikkagi teha. Tõsine elu ja tegevus algab siin alles kevadel.

Üleaedsetel oli talvel üksainus punkt, kus nad kahekesi võisid kokku puutuda: ühine talitee heinte, hagude, puude ja muu materjali vedamiseks. See tee käis suure tüki mööda Oru maad. Aga kui Mäe Andres ühel päeval oma heinakoormaga kodu poole tuli, leidis ta seal paigal, kus ta ühiselt teelt omale krundile pidi pöörduma, kõva aia eest. Andres pidas pisut aru, aga siis võttis ta köie vahelt kirve, raius aia teelt maha ja viskas ta kõrvale.

Sellest päevast saadik ei tarvitanud Eespere mehed enam Tagapere meestega ühist teed, vaid nad tegid endile tee üle oma krundi. Oli küll tükk tühja vaeva, aga Andres arvas:

„Hakka viimaks iga õhtu naabrimehe taliaedu raiuma, kus sa sellega lähed."

Nõnda lõppeski see riid ainult uue talitee tegemisega. Kogu talve elasid üleaedsed vaikselt ja rahulikult, nagu oleksid neil vastastikku üsna sõbralikud mõtted.

Kevadel tundus Eesperes juba seda Vargamäge, millest Andres unistanud: kümmekond noort õunapuud, samuti ka kirsi- ja ploomipuud olid valendavalt õisi

täis, marjapuudest, toomingatest ja pihlakatest rääkimata. Juba porisesid põrnikad puude ümber ja juba nähti siin linde, kes tänini välja äärest kunagi mäele ei lennanud.

Andres oli mõnikord oma noorte puude keskel nii rõõmus, et oleks tahtnud seda rõõmu kellegagi jagada, aga ikka pidi ta üksinda olema, sest Krõõt kandis suure vaeva ja murega oma neljandat last rinna all, kuna kolm vanemat tal sabas sörkisid, nii et tema esialgne silmade nukrus oli levinud üle kogu tema olevuse. Seda neljandat last ei oodatudki aga enam Vargamäe Eesperes ja sellepärast ei teinud Andres tema tulekust väljagi.

Sauna Mari käis peres ühtepuhku abiks, sest perenaise tervis oli selle lapsega vilets. Mari ootas oma teist last, aga temale oli see nagu hane selga vesi — ei vaeva ega muret, vähemalt teiste näha mitte. Rõõmsalt kandis ta oma koormat, nagu polekski see raskuseks, vaid aina lõbuks.

„Mari, kui minuga midagi peaks juhtuma," ütles kord perenaine, „kas sa tuled siis ikka vahel ka minu lapsi vaatama?"

„Heldene aeg, mis siis perenaisega peaks juhtuma," vastas Mari. „On enne kõik ilusti läind, läheb ka nüüd. Eks minul ole ju seesama asi ees, minuga võib ju ka midagi juhtuda."

„Ei sinuga, Mari," vastas perenaine. „Enne põle ma kart, aga nüüd kardan, on niisuke imelik tundmus."

„Ära karda, perenaine," manitses Mari, „kartmine põle hea. Parem puhake, koguge jõudu, las mina teen."

Ja Mari tuuseldas all saunas kui ka ülal peres. Tema poeg Jukugi leidis üsna loomulikuna, et ta igapäev ühes emaga võis peresse minna teiste laste hulka. Viimaks harjusid sellega kõik, nagu ei võikski see teisiti olla. Aga siin sündis imelik asi: perenaisel pidi ikka enne raske aeg kätte tulema ja alles siis Maril, ometi sai Mari tütre, kuna perenaine ikka veel ootas.

See aina tekitas Krõõdas hirmu ja muret, oli talle kurjaks ennustuseks.

„Läheb üle võsade, kasvab suureks," kaebas ta Marile.

Pisut kartma hakkas nagu Marigi, kuigi ta endiselt katsus perenaist lohutada ja julgustada.

„Olen vahel mõelnd," rääkis perenaine kord pisarsilmil Marile, „kui mind änam ei ole, küll tahaks ma siis, et sina mu laste ema oleks. Sinu kätte jätaks ma nad rahuliku meelega."

„Issand jumal!" hüüdis Mari. „Perenaine, mis sa ometi räägid. Mul on ju Juss, kuhu ma siis tema panen?"

„Ega ma siis seda, ma ainult muidu räägin," seletas perenaine.

Mari südamesse hakkasid perenaise sõnad imelikult kinni. Nii mõnigi kord mõtles ta nende peale tagasi.

Viimaks saabus ka Eespere Krõõda aeg. Olid abiks mõlemad saunanaised. Aga vähe võisid nad perenaist aidata, kes vaevles kaua ja raskesti. Kui ta lõpuks oma piinast vabanes ja lapse häält kuulis, lõi ta suur ja kahvatu suu naerule, sest hääle järgi pidi olema poiss — kohapärija, tulevane peremees Vargamäel. Nõnda jäigi Krõõda suu nagu naeratama, ilma et oleks küsinud, kas on sündinud tütar või poeg. Andres, kes eeskambris ootas, astus sealt lapse häält kuuldes kohe tagakambrisse.

„Viimaks ometi poiss või?" küsis ta.

„Peremees!" hüüdsid saunanaised korraga.

„Peremees mis peremees," jätkas saunatädi üksinda. „Poiss kui purikas, suur ja tugev!"

Aga nurganaine ise ei lausunud sõnagi, nagu ei puutuks asi enam temasse. Ja kui Andres sängi ette astus küsima, kuidas Krõõt end tunneb, vastas see lihtsalt:

„Ei ma vist änam siit tõuse."

„Ä'ä hullu juttu a'a," vastas talle Andres.

„Ei see ole hullu jutt," ütles Krõõt.

Ja kui mees talle otsa vaatas ja tema näol ikka alles nagu õndsalikku naeratust nägi, siis aimas ta, et

naise sõnades võib ometi tõde peituda. Tal oli nii imelik näha, et Krõõdal, kel kõik need aastad aina nukker nägu olnud, korraga oleks nagu silmiski naeruhelk. See võis küll surma pärast olla.

Sõna lausumata istus Andres sängijalutsile ja vajus seal kössi, selg peaaegu naise poole. Vahest ehk esimest korda elus mõtles ta tõsiselt oma naise ja laste saatuse üle järele. Ta isegi imestas lõpuks, et temal võivad olla korraga niisugused mõtted.

Varemalt polnud tal kunagi pähe tulnud, et tema Krõõt võiks surra või et üles võiks öelda tema jõud lapsi ilmale kandes ja hommikust õhtuni ning pooled ööd rasket tööd tehes. Miks polnud ta kunagi uskunud, et naise nukrate silmade ja ägamise taga istub tõsine häda? Miks polnud ta tema sihvakamat kasvu ja peenemat konti kunagi arvesse võtnud? Ja ometi oskas ta seda teha iga hobusekronuga, kelle ta ostab koorma veoks. Igal märal ja igal lehmamullikal oli ta raskust arvesse võtnud, aga oma naisel mitte. Ta oli talitanud, nagu iga teinegi peremees, kes ütles: naine on ju inimene, mitte loom.

„Kui sõidaks õtte tohtri juurde, tooks ta kas või seia," ütles Andres naisele.

„Ei maksa, änam ei maksa, ma tunnen," vastas see. „Poiss võttis mu hinge."

Esimest korda oma abielus tunneb Andres, et Krõõda sõnad võivad südamesse lõigata. Poiss võttis hinge! Tema, Andres, oli poissi nii väga tahtnud ja iga tütre sünnil naisele etteheitvalt otsa vaadanud. Aga kui nüüd oleks mõni tulnud, kel vägi ja võimus, kui oleks tulnud kas või vanajumal ise ja oleks Vargamäe Eespere tagakambri uksest sisse astunud ja öelnud: „Tahad, ma teen poisi tüdrukuks, nõnda jääb Krõõt elama," siis oleks Andres praegu sõna lausumata nõus olnud.

Veel enam: ta oleks vanajumalale omalt poolt vastanud: „Tee tüdrukuks see poiss ja ka kõik teised poisid, keda sa mulle oled mõelnud anda, ainult lase mu Krõõt elada. Ja tänasest päevast saadik tahan ma

tema koormat kergendada, kui ta kannab ilmale sinu väe ja võimuga tüdrukuks tehtud poisse, keda mina ise sigitanud. Ma ei löö enam toaukse piitade külge kõrget lauda sigade takistuseks, ennem elan kas või sigadega ühes toas, et aga Krõõdal poleks vaja ämbreid üle selle laua rükkida. Ma ei lase teda enam raskeid toobreid tõsta ega sügavast kaevust vett vinnata, mis paneb mind ennastki niudeid pingutama. Ma teen toa otsa kerge jalgvärava, et Krõõdal igavesti vaja poleks suurt ja rasketväravat üle kõrge vaia rükkida."

Kui Andres mõttes vanajumalale nõnda oli öelnud, tõusis ta üles ja läks välja: ta tahtis põllul viimsed kaerad maha visata, sest pärast võib-olla pole selleks enam aega. Aga kui ta oma külimitu oli täitnud ja kandevööle seadnud, avanesid nagu äkki ta silmad ja kõrvad: ta nägi heledat päikesepaistet, tundis leiget kevadeõhku ja kuulis lõokeste laulu ning linavästrikkude vaikset, kuid rõõmsat häälitsemist künnivaos. Selle vastandina turgatas tal meelde Krõõt kodu sängis ja sõnad, mis tema, Andres, vahetanud vanajumalaga sängiäärel istudes.

Ja Andres tundis, et enam ei saa ta külvata, vaid et peab selle asemel midagi muud tegema. Ta võttis külimitu kandevöölt, pani ta lähema kivi otsa ja istus ise kivi äärde, selg vastu päikest, nagu oleks tal siin midagi tõsist toimetada või millegi üle järele mõelda. Aga enne kui ta midagi sai teha või mõelda, kiskus ta suu temale endalegi ootamata viltu ja silmist hakkas jooksma kibedat vett.

Andres rääkis uuesti oma jumalaga, korrates oma endisi tõotusi ja lisades juurde uusigi. Nõnda kestis see tükk aega.

Sulane ja temal abiks seemendamas olev Juss aina imestasid, kui nägid, et peremees, kes tuli ruttu väljale külvama, siin külimitu täitis ja ta korraks kandevöölegi asetas, nüüd päikesepaistel kivi ääres istub, nagu soendaks ta seal selga ja kuulaks lõokeste laulu. Niisugust asja polnud Andresest keegi varem tähele pannud.

Aga kui Andres kõik oma tõotused naise ja laste suhtes oli vanajumalale andnud ja kui ta oli nad kinnitanud kibeda veega, mis jooksis silmist, sai ta tundmuse, et nüüd on ta kõik teinud, mis sureliku inimese võimuses, sellepärast tulgu nüüd, mis tuleb. Jääb ainult veel oodata ja risti kanda, mis sulle peale pannakse.

Kergendatud südamega ja uue hooga hakkas ta külvama. Aga kivi ääres istumine oli tüki aega viitnud. Nõnda ei jõudnudki ta kõike seemet maha visata, enne kutsuti ta põllult koju. Seal ootas Kröõt, kes tahtis temaga rääkida, sest vanajumal polnud Andrese pühalikke tõotusi mikski pannud ja oli oma käskjala Vargamäele saatnud, nagu oleks peremees Andres rääkinud esiteks aina tühje sõnu.

„Noh, vanamees," ütles naine, „minu tund on vist tulnd."

„Kui see nõnda olema peab, siis sündku Tema tahtmine," vastas Andres alistunult.

„Aga mis lastega?" küsis Kröõt.

„Eks ma need kasvata üles," vastas Andres.

„Sa pead omale teise naise võtma," ütles Kröõt nüüd. „Aga ära võta kurja . . . lastele emaks."

See oli kõik, mis Eespere Kröõt oma vanamehele ütles. Peale seda hüüdis ta sauna Mari. Aga kui see sängi ette astus, ei öelnud perenaine talle midagi, vaatas ainult otsa. Ja nüüd nägi Mari, et perenaise silmad olid endiselt nukrad, hiljutine rõõmuhelk oli sealt jäljetult kustunud.

Kröõt liigutas oma paremat kätt, nagu tahaks ta seda Marile sirutada. See võttiski perenaise käest kinni ja jäi talle otsa vahtima ning ootama, mis ta küll ütleb. Perenaise huuled hakkasidki liikuma, aga häält kuuldavale ei tulnud. Huulte liikumisest ei võinud Mari midagi muud mõista, kui aimas ainult iseenda korduvat nime.

Nõnda vahtisid Kröõt ja Mari teineteisele üksisilmi otsa, kuni Kröõda silmad kustusid. Aga ka siis veel hoidis saunanaine perenaise kätt, nagu mõeldes, mida tahtis see temale küll öelda, kui ta keel enam suus ei lii-

kunud. Ometi aimas Mari niikuinii kadunud perenaise mõtted.

Andres surus Krõõda silmad ja suu; viimane kippus paotuma nagu ütlemata jäänud sõnadeks või õndsalikuks naeratuseks.

Ja ei olnud Vargamäe suurtes valgetes tubades muud kuulda kui aga nuttu. Nuttis sauna Mari, nuttis saunatädi ja nutsid nende nuttu nähes ka suuremad ja väiksemad lapsed. Perelastega kaasa hakkasid karjuma ka saunalapsed, sest ka nemad olid siin, polnud ju Maril neid sauna kellegi hooleks jätta.

Ainult Andres ise ei nutnud. Tema seisis muidu niisama Krõõda korjuse ees ja vahtis üksisilmi, aga vaevalt nägid tema silmad midagi, sest liiga kauge oli nende pilk.

Kulus pisut aega, siis tuli Tagapere perenaine Eesperre.

„Minu vanamees ajas mind vuatama, et kas õige teispere perenaisega midagi juhtund või, peremees kutsutud nii ruttu põllult ära koju," ütles Tagapere eit. „Tahtis teine ise tulla, ma ei last, et läheb teine jälle riidu."

„Teispere perenaist põle änam," vastas Andres naabri eidele.

Tükk aega ei lausunud see midagi, vahtis ainult, nagu ei mõistaks ta öeldud sõnu. Siis läksid tal silmad märjaks ja ta ütles:

„Põle teist änam mitu päeva näha olnd."

„Sündis poiss," lausus Andres.

„Elab?" küsis naabri eit.

„Laps elab, aga Krõõt . . ."

Andres ei saanud öeldud, mida öelda tahtnud. Midagi valusat pitsitas kurgu kinni.

„Heldene aeg!" hüüdis Oru perenaine. „Mis siis saab? Neli väikest . . ."

Ka temal jäid nüüd sõnad millegi valusa pärast kurku kinni.

„Jah, neli väikest," ütles Andres.

Nõnda seisid naaberperemees ja -perenaine hulk aega keset põrandat, näod teineteisest kõrvale pöördunud.

„Naabri perenaine," ütles Andres viimaks, „on sul ehk aega saunanaistele pisut appi jääda? Surnu tahab pesemist ja lapsed... Ma ise pean väljale minema, et viimased kaerad maha visata, muidu põle meestel varssi änam künda."

„Seda see minu vanameeski," vastas Oru eit. „Ütles teine, et mine vuata, ehk on teispere rahval abi tarvis, nende perenaisel peaks ju need päevad kätte tulema."

Nõnda jäigi Oru perenaine saunanaistele abiks. Andres ise tõttas põllule. Külvas teine seal kärmesti ja kärmesti, aga endal silmad jooksid vett, nagu pilluks kevadine tuul vahetpidamata kibedat tolmu. Süda ei valutanud, ta oli ainult tühi ja raske. Esiteks kivi ääres istudes oli Andres kõik öelnud ja tõotanud, mis tal üldse öelda või tõotada oli, ja kui see siiski polnud abi toonud, siis pidi edasi rühmama, kuni kaks kätt rinnal.

„Nagu Kröödalgi," lausus ta endamisi.

Kui Andres põllult koju jõudis, oli Krõõt juba aidas valge lina all.

„Tahad ehk aita vaatama minna, peremees," ütles sauna Mari Andresele, „aga ära unusta luuakontsu kassiaugu ette panemast."

Muidugi tahtis peremees aita minna, aga et Mari seda temale meelde tuletas, siis jättis ta seekord minemata. Selle asemel ronis ta aidalakka kirstulaudu otsima, tõi need sisse ja pidas aru ise hakata kirstu tegema. Aga siis ütles ta tüdrukule, et see endale puhtamad riided selga paneks ja Meistri-Antsu järele läheks.

Õhtuks jõudis Meistri-Ants Vargamäele. Temale kirstulaudu näidates ütles Andres:

„Mõtlesin esteks ise, aga sina tunned seda tööd muidugi paremini, sellepärast saatsingi sinule sõna, et tuleksid."

„Küllap juba mina sellega toime saan," vastas Meistri-Ants, tüse ja vimmas vanamees, kelle tömp nina näoga võrreldes liig punane. „Olen ennegi teind ja on kõik minuga rahule jäänd, küllap jääb ka sinu eit... Kuuselauad mis kõlisevad, head ja kuivad, panevad mitu ja mitu aastat vastu. Teen tubli ja tiheda, lase või vette, mitte tilkagi ei tule läbi."

„Eks ta hea olekski, surnuaed niisukese koha peal, et hauad kevadel nagu kaevud," ütles Andres.

„Nonäh, ega minagi muidu, ikka vee pärast," kinnitas Meistri-Ants.

Järgmisel hommikul algas Vargamäe Eesperes juba koidu ajal saagimine ja hööveldamine: perenaisele valmistati viimset ulualust, milles ta Vargamäelt pidi lahkuma.

Meistri-Ants oli isegi mingisugused hõbenarmad ja plekitükid tiivustatud punnpalgeliste inglinägudega kaasa toonud. Niisuguseid imeasju polnud lapsed veel kunagi näinud. Saunanaisedki aina vaatasid ja imestasid.

Tiivustatud inglinäod tuletasid neid meelde, mis olid kirikus kantsli küljes. Selle tõttu omandasid nad puht-pühaduse ilme. Sellepärast siis, kui naised pärast Krõõda juures, kes kirstus lamas, issameiet lugesid, siis ei teadnud nad hästi, tegid nad seda õndsa Krõõda või punnpalgeliste inglinägude pärast.

Kolm päeva, mis pühapäevani aega, kadusid Andresel nagu mingisugune raske uni; ta isegi ei teadnud hiljem, oli ta selle aja uinunud või ärkvel olnud. Asjad, mille peale ta ei osanud mõelda, sündisid nagu iseendast, sest sauna Mari, kes kõigega endisest ajast tuttav, talitas, nagu oleks ta alles eile siit lahkunud ja täna uuesti tagasi tulnud, et oma harilikku tööd jätkata. Pere poisi pani ta oma tütre kõrvale teise rinna otsa, ja esiotsa jätkus toitu mõlemale.

„Mari, löö sina pisut silma peale," ütles Andres, kui ta poest matusekraamiga koju tuli. „Sina oled ikka nagu oma inimene."

Ja nõnda see sündiski. Marist sai igale poole, Mari

nägi ja kuulis kõik, kuigi tal oli kummagi rinna otsas laps. Ja kuna teised nägid, et peremees kõik usaldas Mari hooleks, siis kuulasid nemad ta sõna, nähes temas nagu perenaise asemikku. Aga vististi oleksid nad muidugi Marit kuulanud, sest kõigil oli teada, kuidas Krõõt surres just teda oli kutsunud ja peaaegu tema käte vahele surnudki. Ainult Andres ise seadis kadunu silmi ja suud, seda ei teinud Mari mitte enam.

Matusepäeval oli Vargamäel kogu kõrvenurk koos: peremehed ja perenaised olid kutsutud Krõõta ära saatma. Tubades valitses imelik vaikus ja pühalikkus. Kõik käisid ja rääkisid nii tasa, nagu kardaksid nad Krõõta tema rahus segada. Kogu eluajal polnud keegi teda sel määral arvesse võtnud. Naised käisid aida vahet, kus puhkas Krõõt, valged höövlilaastud pea all.

„Küll oli temale vähe neid päevi antud," ütles Hundipalu eit silmi pühkides.

„Mis muud, koorem oli liig raske," arvas Ämmasoo perenaine.

„Põlnd seda konti ega jäksi," lausus Oru pereeit.

„Liig pikk ja peenike Vargamäele," ütles Aaseme eit elutargalt. „Ja nooruke! Alles alla kolmekümne, aga juba neli väikest . . ."

Lapsi nimetades hakkasid kõik eided silmi pühkima.

„Jah, tema ise sai vaevast lahti, aga lapsed . . ." lausus Hundipalu.

„Jah, mis temal endal nüüd änam," kiitsid ka teised eided nõus olles.

Söögiajaks toodi puusärk kambri, nagu tahaks kadunud perenaine ühes tuttavatega viimset korda leiba võtta, et siis alatiseks lahkuda Vargamäe eluhooneist. Viimset korda pidi olema Krõõt Vargamäel perenaiseks, kuigi tegi ja talitas juba sauna Mari.

Luges ja laulis Krõõda saateks Andres ise. Ja ehk küll hääl kippus kurku kinni jääma, ometi tegi ta kõik nagu kord ja kohus. Aga nuttu olid kõik Vargamäe hooned täis. Sõnad olid suhu hangunud, voolasid ainult pisarad. Mehedki pühkisid silmi, Oru Pearugi pühkis.

Aga temale nähtavasti ei meeldinud niisugune silmapühkimine ja sellepärast läks ta enne teisi uksest välja, nagu oleks päikesepaistel seda parem teha.

Õueväravast teele minnes leidsid surnumatjad, et sügavad roopad tasaseks tehtud ja suuremad kivid vankrirataste ning inimeste jalust koristatud.

„Oled teedki silunud," ütles Hundipalu Tiit Andresele.

„Mina mitte," vastas Andres.

„Siis on õige Pearu selle tembuga hakkama saand."

„Tema vist küll, kes muu."

Soosillal oli hulk tööd tehtud, nii et täna mindi sealt üle mis kõbinal. Rava Kustas, kes alati valmis rumalat nalja heitma, ütles oma eidele:

„Vargamäel peaks sagedamini matukseid olema, siis saaks varsti sileda tee."

„Mis sa lõõbid," vastas eit talle etteheitvalt ja lisas siis juurde: „Vargamäe mehed sillutavad teed surnutelegi, aga teised ei tee sedagi."

Andrest ärritas millegi pärast see sillutatud tee. Oli küll parem sõita, aga ikkagi ajas südame täis. Temal endal polnud teesillutamine pähegi tulnud, aga Pearu oli oma meestega selleks kogu laupäevase päeva ja poole ööd tagant järele viitnud.

Andresel tuli meelde, mis nad Krõõdaga soosillast rääkinud, kui nad kahekesi esimest korda temast üle sõitsid — Vargamäe poole. Ja nüüd läks nõnda, et eluajal ei näinudki Krõõt paremat teed, ainult puusärgis sõites võis ta tunda, et soosild oleks nagu siledamaks muutunud. Ehk on hea seegi! Ja Andres ise? Näeb tema oma eluajal paremat silda? Näeb ta seda puusärgiski? Ja ometi oli ta Krõõdale lubanud siin varsti tõllaga sõita, kaks hobust kõrvu ees.

Õhtul Vargamäele tagasi tulles olid mehed kõik juba lõbusas tujus. Andresel endalgi oli paras kilk peas, sest kurvastuse tõttu oli ta pudelist harilikust rohkem rüübanud. Sauna Mari aina imestas, missuguse menuga matuselised õue sõitsid. Kõigist kõige valjemini rääkis aga Oru Pearu. Ja ta rääkis vahet-

pidamata. Ikka kaldus tema joobnud jutt kadunud Krõõdale. Iga natukese aja tagant hüüdis ta söögilauas, kus võeti söögialust ja söögipealist:

Kuule, sina nuabrimees! Veart eit oli sul. Niisukest änam ei tehta! Vargamäe silmad ei sua änam niisukest nähja. Hallelooja! Sinu kadund eide terviseks! Issand olgu meile armuline!"

Nõnda valas ta klaasi klaasi järel endal kurgust alla. Aga mida rohkem ta jõi, seda sagedamini hakkas ta keel lällutama kadunu nime. Viimaks ei saanud ta muidu, kui tõusis oma paigalt ja läks istus üleaedse kõrvale.

„Kallis nuabrimees," hakkas ta sellele rääkima, „veart eit oli sul, seda tulin ütlema. Nüüd on sul kurvad päevad, sest niisukest eite ei ole änam ja teist niisukest põle ühelgi olemas. Mina kurvastan ka, aitan sul kurvastada, kallis nuabrimees . . . Tegin eilse päeva ja terve öö sinu eidele sulastega teed. Aga sulased hakkasid öösel porisema, ei taht sinu eidele teed teha, siis tegin üksi, ilma poisteta. Tegin, jah, teed ning mõtlesin: seal ta nüüd on see nuabrimehe elu, oli teisel eit, oli teisel veart eit, aga nüüd änam ei ole. Ja siis ma mõtlesin, et ma lõhkusin sel korral aja rukki eest ära ja su sead läksid rukkisse, tahtsin näha, mis sa teed, kui näed, et sead minu rukkis ja et mina aja maha lõhkusin. Aga sina ei tulnd, tuli sinu eit — nüüd viisime ta ära, Essuke olgu temaga! — nonäh, tuli sinu eit ja ütles niisukese pehme jaalega: ‚Kallis nuabrimees, miks sa aja eest ära lõhud, meie sead lähvad ju sinu rukkisse?' Veart eit oli sul, tundis rehnutti — sead lähvad mu enda rukkisse! Ja ma vastasin temale, et kallis nuabri perenaine, mul on aeda teisale vaja, sellest see lõhkumine ja sigade rukkisse laskmine. Aga tema — Essuke ülendagu tema hinge! — tema tundis rehnutti, nii veart eit oli sul, tundis ja ütles: ‚Kuule sina, nuabrimees, sina ei reagi tõtt, sina luiskad.' Just nõnda ta ütles see kord: ‚sina luiskad.' Aga mina valetasin siis lausa, lõhkusin aeda kiusu pärast, tahtsin sind kiusata. Ja siis ütles sinu eit veel:

,Kui sa aja tahtsid rukki eest ära lõhkuda, miks sa siis meile enne ei öelnd, et oleks teand loomad ära ajada?' Ning, kallis nuabrimees, siis hakkas mul sinu eide ees häbi seal lõhutud aja juures, sest tema tuli, laps süles, sigu ajama. Ja ma tahtsin ise sigadele rukkisse järele minna, aga sinu eit hakkas sigu heleda jaalega kutsuma, ikka põssa, põssa, põssa, kotsu, kotsu, kotsu (Pearu katsus kadunud Krõõda häält, maksku mis maksab, järele teha). Ning sead ajasid kõrvad kikki, kuulatasid ja pistsid siis jooksma, aina sinnapoole, kust kostis hele jaal. Nüüd ei ole änam seda ajaauku, kus sinu eit siis seisis, sina tegid ta kinni. Ja seisku ta nõnda seal igavesti, mina teda ei puutu, seisku mälestuseks, et sinu kadunud eit kutsus siis sigu minu rukkist. Aga kui sead, sindred, kõik rukkist välja tulid, palja kutsumisega, ja sinu eidele järele traavisid, siis tahtsin ka mina sinu sigadega kaasa traavida, pangu sinu eit mind kas või oma sigadega ühte lauta... Ning nüüd, kallis nuabrimees, oleme siis kahekesi, peame sinu eide matukseid. Öösel, kui soosilda tegin, mõtlesin, et mis meist kahest nüüd küll suab. Kui sinu eit alles elus, lepitas ikka tema meid, sest tema oli meist mõlemist targem. Tema oli ka minu eidest, sellest minu lambasihvrest parem, sest minu eit põle niisuke, kui oli sinu eit. Peksteski põle minu eit nii hea kui oli sinu eit peksuta. Nüüd on ta aga surnud ning kui tegin öösel ja täna, pühapäeva hommikul, päev tõusis juba, soos silda, mõtlesin, et nüüd oleme kaks vaest vanameest Vargamäel. Kui lähme riidu ja riidu me lähme, siis põle änam lepitajat, kui tahme vahel leppida. Põle änam, kes ütleks hea sõna, vaataks hea silmagagi. Aga sinu eidel olid head silmad. Ja siis hakkas mul hirm seal soosillal minu ja sinu pärast siin Vargamäel. Nagu kaks kärbest istume siin s . . ahunniku otsas, kõnnime ja peame aru ning tühised on kõik meie arupidamised ja suured rehnutid. Seni kui elas sinu eit, oli meil ikka hea elu. Riidlesime mis riidlesime, aga ega me sellepärast halvasti eland. Me olime muidu niisama kaks kanget vanameest, üks ei kuuland

ja teine ei and järele! Aga nüüd! Sinu veart eit on nüüd surnud, peame kahekesi tema matukseid ja mäletame oma kurja pattu. Ja põle änam kedagi, kes meid näeks ehk kuuleks, sest ..."

Pearu mõttering tõmbus koomale. Lõpuks ei saanudki ta sõnadega enam kaugemale, kui keerles kadunud „veart eide" surma ümber. Endal hakkasid silmad ikka enam ja enam vett jooksma. Habemekarvadelt tilkusid pisarad kuuerinnale, söögilauale ja viinaklaasi. Viimaks sai ta meel nii härdaks, et pidi tahes või tahtmata kallile nuabrimehele kaela langema. Mis Pearu südame nii härdaks tegi, kas Krõõda surm, öösine teesillutamine, üleaedsega riidlemine või purjus pea, seda ei teadnud vististi ta ise ega teised.

Rava Kustas, kes Pearut tahtis pisut kainestada, küsis temalt:

„Misukese silla sa oma eidele teed?"

„Mis? Mis see Rava rädiseb?" küsis Pearu.

„Ma küsin, et misukese silla sa oma eidele ükskord teed?" kordas Kustas.

„Minu eit matab minu ja sinu, temale põle meie silda vaja," vastas Pearu. „Aga kudas sinu eidega lugu?"

Matuselised naersid, sest Kustas seisis oma hea suuvärgi peale vaatamata eide päka all.

„Ä'ä Pearut puutu, tema torkab kohe," ütles Aaseme Aadu.

„Ah Vuaseme Vuadu kua seal," imestas Pearu nüüd.

Ja siis pöördus ta uuesti oma üleaedse poole, nagu poleks teisi toas olemaski. Aga kui see tema joobnud jutust tüdis, ütles ta tõsiselt:

„Kallis üleajamees, mis sa niipalju selle asjaga lõõbid, anna minu eidele hauaski rahu."

„Mis? Mina lõõbin?" küsis Pearu haavatult. Ja kui Andres temale midagi ei vastanud, võttis Pearu viinaklaasi ja läks istus nurka. Ning kõik nägid, et ka seal tal pisarad habemekarvadelt tilkusid kuuerinnale, põrandale ja viinaklaasi.

XVIII.

Vargamäe Andresel olid Krõõda surmast saadik rasked päevad. Tänini oli ta vaevalt osanud aimata, et inimesel võiksid olla niisugused päevad. Ainukese lohutusena tundus temale, et seisukord polnudki veel kõige hullem. Tal oli vähemalt sauna Marigi, kes täitis perenaise ja osalt ka ema kohuseid mahajäänud lapse vastu. Aga kui ka Marit poleks olnud, mis oleks pidanud Andres siis tegema?

Vaadates, kuidas Mari oma rinna väikesele Andresele suhu pistab ja kuidas poiss seda ahnelt imeb, tekkisid vanal Andresel endal mõnikord imelikud mõtted. Kui sauna Mari võikski peresse jääda ja kui ta võiks siin perenaiseks hakata ning kasvatada ühes väikese Andrese ja teiste Krõõda lastega ka omad lapsed! See meeldiks vististi ka kadunud Krõõdalegi, sest miks muidu püüdis ta surres nii väga Mari kätt. Aga Maril on oma Juss ja sellega elab ta saunakambris. Kui Andres oleks oma elu ette teadnud, siis poleks ta vist Jussil kunagi sauna lubanud asuda ning nõnda võibolla oleks Mari veel tänapäev tüdruk. Ning siis? Siis oleks võinud Marist saada Vargamäe Eespere perenaine. Aga nüüd ei teadnud Andres, mida teha.

Andres peaks endale uue perenaise otsima, sest ega Marist ikka jumal teab kui kauaks saa, aga ometi elab ta päevast päeva edasi, ilma et midagi perenaise otsimiseks teeks: veel üks nädal ja veel üks nädal. Mari mängib endiselt perenaist ja karjatab niihästi iseoma

kui ka pere lapsi. Jusski sööb nii sagedasti pere lauas, et paistab, nagu polekski nad saunarahvas.

Aga sügise poole, kui hakkasid pikemad ja pimedamad ööd, siis hakkas ka Jussil igatsus Mari järele.

Sellepärast ütles ta temale kord peres:

„Sa'p tahagi änam sauna tagasi tulla, jäädki Andresele perenaiseks."

„Põle peremehega veel jutuks tulnd, ei tea, kuis uue perenaisega lugu," vastas Mari.

„Peaksid õige Andresega rääkima," arvas Juss.

„Mine ikka, kuis siis mina," ütles Mari tõrjuvalt. „Ise suretasin Krõõta ja nüüd siis peaksin hakkama uuest perenaisest rääkima."

„Kuis siis saab?" küsis Juss. „Kaua ma üksi saunas olen nagu vana hunt. Tädi juba nokib mind, ütleb, et küllap jääd Marist ilma, sest Marist saab nüüd perenaine, Jussi lastest saavad viimaks veel perelapsed."

„Juss, ä'ä niisukest juttu a'a," ütles Mari.

„Ega siis mina, teised," vastas Juss. „Nemad võtavad minu kallal."

„Ära kuula, mis teised loravad," manitses Mari meest. „Las tuleb saanitee, küll peremees toob siis uue perenaise koju ja meie lähme jällegi kahekesi sauna. Ega ma praegu saakski ka tulla, kes hakkab siis poissi toitma, kuhu ma väikse Andrese jätan, pean ta ikkagi nüüd piimast välja imetama, sest perenaine palus surmavoodil nii. Kõvast' ja kõvast' hoidis ta veel surreski minu kätt."

„Ütle, Mari, kas sa oled vahel kahetsenud, et sa mulle tulid?" küsis Juss natukese vaikimise järel.

„Ei, Juss," vastas Mari mõtlemata. „Miks sa seda küsid? Meil on ju kaks last."

„Ma muidu niisama," vastas Juss. „Üksinda tulevad vahel niisukesed mõtted, öösel sängis, kui üles ärkan. Ei tahaks küll nõnda mõelda, aga ikkagi mõtlen, ei saa parata, nagu iseenda kiuste."

„Mis sa siis iseendast nõnda kiusad," noomis Mari. „Ega minulgi siin kerge ole. Kaks last rinna otsas, terve kari suuremaid sabas, suure koha tegemine ja toimetus pealekauba."

„Olen mõelnd, et just niisuke lastekari ja suur toimetus ning tegemine kõlbakski sinule," ütles Juss. „Ja kui sa minule põleks tulnd, siis oleks sa võind ehk nüüd selle kõik kätte saada."

„Juss, sa lähed saunas üksinda arust ära," ütles Mari mehele. „Või ajab see tädi sul oma juttudega seal pea segi?"

Tuli külm ja tuli lumi, aga sauna Mari askeldas ikka veel perenaisena Vargamäe Eesperes. Ei saanud alla minna oma lehmagi lüpsma. Seda tegi pahatihti tädi. Viimaks võttis Juss ise lüpsiku kätte ja läks lehma alla — esimest korda muidu naljaks, ainult katseks, sest mis üksinda igavusega ikka teha.

Aga lehmalüpsmine polnudki nii väga suur kunst ja nõnda hakkaski Juss ise oma lehma lüpsma, et poleks tädi tülitamist, tema juttude kuulamist. Ta oleks liivamollil püttegi küürima läinud, aga tänini oli tädi seda ikka nii korralikult teinud, et Jussil polnud mingit põhjust end tema tegevusse segada.

Pikisilmi ootas sauna Juss, et millal küll pere Andres hakkab pulmamõtteid mõtlema. Millal hakkab ta käima ja liikuma, nagu oleks ta poissmees, kes otsib tallu perenaist. Aga Andres elas endiselt, rühmeldas ainult hommikust õhtuni tööd teha, nagu tahaks ta nõnda summutada igasugused mõtted.

Juba hakkasid ümberkaudsed tuttavadki Andresele mõistu ja avalikult rääkima perenaisest, sest mis kohapidamine see muidu on, kui pole kodu õiget otsalist, õiget majalukku. Aga Andres tegi, nagu ei mõistaks ta hästi inimese mõtteid. Kui ta enam kuhugi ei pääsenud, siis lausus ta harilikult:

„Eks ta ole küll, aga tänini olen sauna Mariga läbi ajand."

„Kauaks siis temast," vastati, „temal ju omal mees ja lapsed. Sinul vaja oma inimest."

„Muidugi," oli nüüd ka Andres nõus, „oma on ikka oma. Aga või see oma siis kohe poissi imetama hakkab."

Nõnda see perenaise-jutt enamasti lõppeski.

Lähenesid jõulud. Nende eel sõitis Andres oma kodukohta. Kõik mõtlesid: nüüd on see aeg käes, nüüd läks perenaist otsima. Ka sauna Mari mõtles nõnda, ja millegi pärast käis tal valus hoog südamest läbi, nagu oleks keegi pussiga torganud. Nagu oleks keegi lausa päeva ajal ette astunud ja pussi südamesse pistnud. Aga siis oli kõik möödas, oli ainult rahustav tundmus, et nüüd võib ta sauna oma Jussi juurde minna. Väikest Andrest vaadates, kes parajasti rinna otsas rahuldunult talle vastu naeratas, tõusid Mari silmad vett täis. Niisugune hale süda oli tal.

Aga Andres tuli mõne päeva pärast Vargamäele tagasi, ilma et midagi oleks öelnud või teinud, mis oleks lasknud üht või teist oletada. Ainult tööd hakkas endise hooga murdma, ei andnud armu endale ega teistele.

Jõuluks oli nõnda, et sauna Juss läks kirikusse esimesel pühal ja mangus ka Marit kaasa minema. Aga Maril polnud võimalik, sest kuhu panna või kelle hooleks jätta kaks väikest last. Nõnda läkski Juss üksinda, läks jala ega võtnud peremehelt hobust, kuigi see pakkus.

Keskmise püha hommikul hakkas Andres ise kirikusse asutama ja ei olnud tal kedagi, kes oleks toonud aidast riided tuppa sooja, andnud puhtad sokid või seadinud kaelarätti ja salli. Polnud parata, sauna Mari pidi seda tegema, nagu oleks ta tõelik perenaine Vargamäel. Aga kui Mari parajasti seda tegi, ütles talle Andres:

„Mõtlesin, et kui õige sina tuleks ka, oled niikuinii ööd-päevad nagu ahelas, saaksid end vähegi lahutada ja hinge tagasi tõmmata."

„Mina nüüd," ajas Mari vastu. „Kus siis lapsed?"

Aga endal hakkas süda nii hullusti peksma, ei tea, kas suure rõõmu või hirmu pärast.

„Laseks saunatädi alt üles tulla, eks tema nendega see mõni tund ikka hakkama saa," arvas Andres.

Mari ei lausunud enam sõnagi. Mõelda, et tema paneb enda täna kirikuriidesse ja istub Andrese kõrvale saani, mille seljatagusel ilusad suured roosid — Mari oli neid nii mõnigi kord imetlenud — tegi ta otseteed keeletuks.

„Kas sa ise tahaks tulla?" küsis Andres. „Täna ilus pehme ilm..."

„Kui peremees tahab..." kogeles Mari.

Sellega oli kirikusõit jaatavalt otsustatud. Peremees saatis jalamaid saunatädi järele ja käskis temale öelda: tulgu üles laste juurde ja toogu ka Mari kirikuriided kaasa, sest see sõidab ühes peremehega täna kirikusse.

Seda kutset ja käsku kuuldes istus Juss lähemale järile, sest jõud tema ihuliikmeist võeti äkki nagu käega. Aga kui tädi oli Mari riietega juba peresse läinud, ajas Juss endale ruttu pihtkasuka selga ja jooksis veel rutemini läbi pehme lume üle väljamäe teisele poole sooserva tihedate kuuskede vahele ning jäi seal ootama, kuni tuli nähtavale pere hobune, kõrge look peal ja saan järel, kus istus kaks inimest — peremees Andres ja Mari. Juss piilus kuuskede vahelt möödasõitjaid, kes tema lähedalolu ei aimanud. Ainult mära pööras oma kikkis kõrvadega pea tihniku poole ja vahtis: tema aimas midagi. Andreski märkas mära vahtimist, sest ta ütles, nii et Jusski kuulis:

„Ei tea, mis see hobune nii sinna metsa poole vahib, mõni rebane või."

See mõjus Jussisse nõnda, et puudus vähe, siis oleks ta peremehele vastu hüüdnud. Ta isegi ei teadnud, mis ta oleks hüüdnud, aga ometi oleks tahtnud ta hüüda ja kirikulistele teada anda, et metsas pole rebane, vaid Vargamäe Juss, kes piilub tihnikus, kuidas küll tema Mari sõidab jõulu keskmisel pühal pere Andresega kirikusse, nagu oleksid nad juba mees ja naine. Juss käis eile üksinda, aga Mari sõidab täna peremehega, niisugused lood on Vargamäel.

Kui saan oli Jussist tüki maad mööda jõudnud, ronis see lumiste kuuskede vahelt välja teele ja vaatas selja tagant, kuidas sõitis tema Mari pere Andresega — saaniroosid särasid veel siiamaalegi. Juss vahtis neid roose, kuni nad kadusid põõsaste varju. Näis, nagu oleks Juss nende rooside pärast siia tulnudki.

Aga kui oli silmist kadunud kõik — roosid saaniga, kaks pihta ja kõrge look, — lonkis Juss tasakesi kodu poole tagasi: jällegi otse üle väljamäe, sumades tükati sügavas lumes, et aga mitte pere õuest läbi minna. Vaevalt olid tema jalad kunagi kõveramana ja tema kael lühemana paistnud kui tänasel jõulu keskmisel pühal. Põlvist saadik lumisena jõudis ta koju ja kui Madis temalt küsis, kus ta käinud, vastas ta:

„Käisin korraks õige jänesejälgi vaatamas."

„Oleks püss, siis," arvas Madis.

„Jah, oleks püss, siis," oli ka Juss nõus.

Mari oli lasknud hommikul Jussile öelda, et ta tema äraolekul peresse tuleks lapsi vaatama, aga Juss ei läinud. Mitte, et ta poleks tahtnud minna, vaid ta nagu unustas. Tema meeli täitis painajalikult midagi muud, mis ei lasknud teisi mõtteid pähe. Isegi kui ta lõunauinakut tegi, mõtles ta seda ainukest mõtet.

Andres ja Mari tulid üsna varakult koju, nagu oleks neil päris harilik kirikuskäik olnud. Ainult üht kiitis Mari: küll olevat pere noorel märal väledad jalad, mõisa lagedal sool ajanud Andres tervest kirikuliste voorist mööda, Maril käinud ainult külm tuul südame alt läbi.

„Ei peremees tee saunamehe sõitu," arvas selle kohta saunatädi.

„Ei jah seda," kinnitas Mari.

Andrese enda kõrvu saunanaiste jutt ei puutunud. Ka Jussi kõrvust läks ta alguses mööda, aga pärast hakkas ta tema kuulmeisse ometi kinni — tädi suu läbi. Sest perest alla sauna saanud, ütles ta seal kohe Jussile:

„Pere mära oli aina märg kohe, kui kirikulised koju tulid."

Tädi ootas, mis Juss selle kohta ütleb, aga kui see oma suud ei paotanud, jätkas ta:

„Ajanud teised mõisa soos võitu. Andres kupatand pikast kirikuliste voorist mööda, Maril käind kohe külm tuul südame alt läbi, nõnda lõigand noor mära mõisa soo peal."

Ja kui Juss ka selle kohta midagi ei lausunud, ütles tädi lõpuks:

„Jäi teine nüüd poissi-tüdrukut imetama, rinnad olid piima täis nii et. . . Peremees ost teisele kõrtsi juures magust viina, toond välja, sisse põle Marit kutsund."

Aga Juss vaikis ka nüüd. See ajas tädi imestuma.

„Miks sa midagi ei lausu, Juss?" küsis ta nüüd.

„Mis ma ikka lausun," ütles Juss.

„Jah, eks ta ole," oli nüüd ka tädi alistunult nõus. „Mis saunamees ikka peremehele võib. Aga ei ta hakka ühti veel teist naist võtma, ei tea kuda ta nõnda läbi saab, priske ja noor mees teine, inimesel ju ikka oma tahtmised ja tujud."

Rohkem Juss ei kuulanud. Ta pani riided selga ja läks välja.

„Lähed õige peresse või?" küsis tädi.

„Lähen vaatama," kohmas Juss vastuseks.

„Nojah, eks ta ole, lapsed seal ja kõik," arvas ka tädi.

Kui Madis Orult koju tuli, ütles eit temale:

„On sel Jussil, vaesekesel, nüüd õige päevad!"

„Mis tal siis viga on?" küsis Madis, nagu ei teaks ta midagi või nagu ei puutuks see temasse, mis ta teab.

„Ei ole tal ju naist änam ega kedagi," seletas eit, nagu oleks ta Jussi pärast mures.

„Eit, jäta niisukesed jutud," noomis Madis. „Kes talt ta naise on võtt."

„Näh, naine on ju peres, juba kevadest suati," seletas eit. „Tahab naise juurde, mingu vargsi, käigu nagu ehal. Aga ega ta siis änam poissmees ole, tal ju lapsedki."

„Sina, eit, ära topi oma nina teiste asjade vahele," manitses Madis. „Mis peres on, see on pere asi, saun on pere kohta kurt ja tumm. Mõistad?"

„Ega siis Juss peres ole, tema on ju alles meie juures saunas," vaidles eit vastu.

„Eit, ma ütlen, ära puutu Andrest, tema on hullem kui Pearu, kui sa ta vihale ajad. Tehku tema, mis tema tahab, sinul põle sellega tegemist. Ei puutu tema sind, siis hoia end tema eest, mida kaugemal, seda parem."

„Ma ju ainult sinule, vanamees, teistele mitte poolt sõnagi. Jussile ainult, hale meel teist, vaesekest, vaadata," seletas eit.

„Juss on mees, ajagu ise oma asjad," vastas Madis. „Võtku naine perest ä'ä, kui tahab, mingu kas või Vargamäelt minema, kui muidu ei sua, ega ta põle seia laulatud."

„Juss nüüd mõni mees," mõnitas tädi. „Kus on see mees, kes läheb lehma alla, kui omal naine peres? Kas Andres läheks lehma alla? Oled sina läind? Sa äratad mu veel surnustki üles, kui vaja lehma lüpsa."

„Nojah, olgu pealegi nõnda, aga mis meil sest?" küsis vanamees.

„Ei midagi, ma muidu aga, oma inimene ju."

„Ä'ä räägi muidu ega asjagi pärast, parem on parem," arvas Madis.

Niisugune oli sauna Madise arvamine pere Andrese ja sauna Mari asja kohta.

Aga Jussi arvamine oli teine. Tema küsis: kuidas võis Mari teisel pühal peremehega kirikusse sõita, kui ta ei tulnud temaga esimesel pühal? Seda tahtis ta Marilt teada saada. Kuid peres olid pühade tõttu kõik inimesed kodu, istus seal paar külalistki. Nõnda oli Maril pisut rohkem toimetamist ja tegemist ning Juss ei leidnud kuidagi mahti ega kohta, et seda küsida, mida ta küsida tahtis. Nagu möödaminnes ütles Mari kõigi kuuldes Jussile:

„Sa põle täna taga lapsi vaatamas käindki, kui ma kodunt ära olin."

„Ei tulnd meele," vastas Juss otsekoheselt.

„Niipalju sina neist hoolid," ütles Mari naljataval etteheitel, millele Juss vastust ei leidnud.

Juss istus ja istus peres, aina oodates silmapilku, et saaks mahti Marile oma küsimuse ette panna. Aga see silmapilk ei tulnud ega tulnud. Juss kibeles juba ammugi minema, ei läinud ometi. Pakuti talle peres süüagi, Mari ise pani lauale, aga toit ei tahtnud kurgust alla minna, sest see oli pere toit. Tõstis õllekappagi suule, aga ei saanud kuidagi neelata.

Alles hilja õhtul küsis Mari Jussilt:

„Tahtsid õige minuga rääkida või?"

„Oleks taht jah," vastas Juss.

Ta tegi minekut ja Mari läks teda toa otsa saatma. Siin oligi see paik, kus Juss sai Marilt küsida:

„Miks sa täna peremehega kiriku sõitsid ja esimesel pühal minuga ei tulnd? Ma oleks ka perest hobuse võtt."

„Peremees kutsus," vastas Mari.

„Mina kutsusin sind ju eile ka," ütles Juss.

„Aga lapsed. . ." põikles Mari.

„Kas täna lapsi ei olnd?" küsis Juss, kes asja hästi läbi mõelnud.

„Täna tuli saunatädi," vaidles Mari edasi.

„Eks ta eile oleks niisama tulnd."

„Täna kutsus teda peremees."

„Eile oleks mina kutsund."

„Aga sina põle ju peremees, sina põle kellegi kutsuja. Ega ainult meie lapsed, pere lapsed ju ka."

Selle peale polnud Juss mõelnud. Maril võis nagu pisut õigust olla.

„Aga kui oleks peremehega rääkind," arvas Juss.

„Ma ei julend peremehe poja pärast, et kes teab. . ." vastas Mari.

Jussi Marit seisid toa otsas nii ligistikku, et nad oma riietega teineteist puutusid. Juss sai äkki üsna nõutuks. Tema oli tahtnud Marile oma küsimuse ette panna ja oli lootnud, et saab Marilt selge ja otsekohese vastuse ning nõnda teab ta, kuis asjad on. Aga nüüd sai tema küsimusest hulk küsimusi ja ühegi peale ei

vastanud Mari nõnda, et see oleks tõesti vastatud. Nõnda jääb jällegi kõik ehkupeale.

„Kas sa siis ei taht, et ma läksin?" küsis Mari, kui Jussil enam midagi polnud öelda.

„Ma mõtlesin terve tänase päeva, et miks sa küll eile minuga ei tulnd," vastas Juss. Aga sellest, kuidas ta hommikul üle väljamäe jooksis ja lumiste kuuskede vahel piilus ning pärast saaniroose silmitses, ei lausunud ta sõnagi.

„Ma änam ei lähe peremehega, kui sa ei taha," lausus Mari nagu vabandades.

Sellega lõppeski saunarahva jutt seal Eespere toa otsas tähtise taeva all. Juss läks mööda mäge alla sauna poole ja Mari jooksis peretuppa, külmajudinad kehal, sest ta oli ju kerge riidega välja tulnud meest saatma.

„Mis see Juss tahtis?" küsis Andres Marilt. „Oli tal asja ka või?"

„Ei, mis asja nüüd," vastas Mari. „Niisama tuli teine aega viitma, pühade aeg."

Aga peremehel oli nägu, nagu kahtleks ta sauna Mari sõnade tões.

„Mõtlesin, et tuli ehk selle kirikuskäima pärast," ütles ta. „Istus teine niisukese näoga, ei läind söök ega jook tal sisse."

„Mis nüüd sellest," lausus Mari. „Aga väljas nimetas, et..."

„Seda ma arvasin kohe, kui nii kauaks välja jäite," ütles Andres. „Mõtlesin juba hommikul seda, kui sõitsime... Mõtlesin, et kui me kahekesi võikski nõnda sõita."

Aga Mari ei võtnud viimaseid sõnu kuuldavakski. Sellepärast jätkas peremees:

„Sina, Mari, kõlbaks nii hästi Vargamäele perenaiseks, oled kraps ja kärmas ja lastega saad ka toime."

„Miks peremees kallil pühade ajal niisukest patujuttu a'ab," ütles Mari nüüd, „mul ju omal lapsed ja Juss."

„Mari, see põle patujutt, kui ma ütlen, et sa kõlbaks," vaidles Andres vastu. „Tõejutt, sina kõlbaks küll seia perenaiseks ja oleks võindki selleks saada, kui asjad oleks teisiti. Mul põleks olnd otsimist ega kedagi, perenaine oleks olnd tubli ja töökas, muud kui las käia. Ja ega kadund Krõõdalgi selle vastu põleks olnd, ta nii pidas sinust lugu. Ja lapsed armastavad sind. Suuremadki armastavad, poisist põle rääkidagi, tema nagu olekski sinu laps, mitte Krõõda."

Mari nuttis. Maril oli millegi pärast halb. Peremees ei rääkinud küll midagi halba, aga Marile ajas see nutu peale. Perenaine, kadunuke, oligi ju ükskord öelnud, et kui ometi Mari tema lapsi kasvataks, nende eest muretseks, siis sureks tema rahuliku südamega, sest siis oleks tema laste eest hoolitsetud. Ja nüüd tuleb ka peremees selle jutuga, nagu oleksid nad kahekesi millalgi kokku rääkinud. Aga mis võib siis Mari sinna parata, et temal on Juss ja kaks last, tütar ja poeg. Ega ta siis ometi saa Jussi maha jätta. Samuti ei saa ta ühel hoobil sauna Jussi naine ja Vargamäe perenaine olla, seda peaks peremees isegi teadma. Ometi räägib tema ja rääkis ka kadunud perenaine, nagu võiks Mari elu muuta.

„Peremees ei peaks nõnda rääkima," ütles Mari viimaks põllenurgaga silmi pühkides.

„Miks siis mitte?" küsis Andres vastu. „Miks ei või ma siis öelda, et kui sinul põleks Jussi, siis võiks sa kas või tänapäev Vargamäel perenaiseks saada? Nutta põle siin midagi."

„Kadund perenaine rääkis ka sellest... laste pärast," ütles Mari ja puhkes uuesti nutma.

„Näed, ka Krõõt, mitte ainult mina," rääkis peremees julgemalt. „Sina, Mari, oled kohe perenaiseks nagu loodud, sul on niisukesed käed otsas, saunas ei jätku neile tööd, tuleb puudus kätte."

Nõnda jutlesid Andres ja Mari tagakambri kinnisukse taga. Aga et nad seda ka varemalt olid teinud, siis ei pannud ükski seda mikski. Oli räägitud ja oli arutatud ning sellega lõppeski. Täna oli pisut teisiti.

Sest kui Mari täna tagakambrist välja tuli, mõistsid kõik — sulane, tüdruk ja suuremad lapsedki, — et on räägitud mingisugust iseäralikku juttu, sest Mari silmad olid nutetud, suu sõnakehv ja nägu tume, nagu oleks tal äkki mõni raske mure.

Ometi möödusid pühad Vargamäe Eesperes, ilma et midagi harukordset oleks sündinud. Samuti tulid ja läksid ka uusaasta ja kolmekuningapäev. Seejärel elati harilikke tööpäevi. Mari mängis endiselt perenaist ja imetas Andrese poega oma tütre kõrval, nagu oleksid tal sündinud kaksikud. Peremees ei rääkinud Mariga peale tarviliku enam midagi.

Uue perenaise otsimisest polnud kippu ega kõppu kuulda. Eided vaterdasid mis võisid, aga see jäi sinnapaika, Andrese kõrvu see ei puutunud. Nõnda oleks võinud Vargamäel kõik endiseks jääda, kas või kevadeni. Aga siis juhtus nõnda, et Andres läks sulasega vallavoori. Sealsamas oli ka Oru Pearu oma sulasega. Õhtul said nad kõrtsileti ääres kokku. Tipsutati ja lõõbiti, kuni Pearu juba paraja auru peale sai. Siis hakkas naabrite vahel vastastikune nokkimine, kuni Pearu pahvatas:

„Kallis nuabrimees, sul on küll head lõuad, aga miks sa sauna Jussi naise käest ära võtsid? See, vaesekene, vahib vesise suuga pealt, kui sina tema eidega. . ."

Mida Pearu öelda tahtis, seda ei tea, sest enne lause lõppu andis Andres talle rusikaga lõua alla, nii et ta kõrtsipõrandale selili kukkus. Aga sealt jalule ajanud, astus ta uuesti üleaedse ette ja ütles:

„Miks sa mind lõid? Kõik reagivad ju, et sina sauna Mariga. . ."

„Kui sa mind oma sauna Mariga rahu ei jäta, löön su maha nagu konna!" põrutas Andres Pearule.

„Ega sa kõiki ikka jõua maha lüüa, kes reagivad," karjus Pearu põrandalt.

„Sinu käest kuulen esimest korda," ütles Andres.

Peatu ajas end uuesti jalule ja hakkas tunnistajaid otsima, kes oleksid näinud, kuidas Andres teda löönud.

„Kaevan kohtusse!" karjus Pearu. „Küll kohus seletab!"

Andres rüüpas viimse viinatilga klaasist, maksis arve ja lahkus ühes sulasega kõrtsist. Pearu jäi kõrtsi endale tunnistajaid nõutama.

Järgmisel päeval teadsid kõik, keda asi huvitas, et Vargamäe mehed sauna Mari pärast kõrtsis riielnud ja et Andres lubanud Pearu kui konna lõhki lüüa, kui ta veel julgeb sauna Marit puutuda. Saunatädi kaudu puutus asi ka Jussi kõrvu. See tahtis esiteks kohe Andrese jutule minna, aga kui ta oli pisut järele mõelnud, jättis ta selle nõu katki. Kes teab, ehk sünnib temaga samuti nagu Oru Pearugagi, kui ta Andresele läheb Marist rääkima. Pealegi, mis oleks Jussil peremehele öelda? Et ta Pearule vastu vahtimist andnud? Aga mis siis ikka teha.

Juss mõtles ja mõtles, ta ei saanudki enam muud teha kui mõtelda. Iga silmapilk leidis ta, et juba jälle seisavad käed töö juures, ainult mõtted liiguvad. Ainuke pääsetee — jällegi Mariga rääkima minna. Kuulata, mis tema ütleb, mis tema arvab, see otsustab.

Aga Mari oli nagu oma endise käbeduse ja sõnakuse kaotanud. Jussile näis, nagu oleks tal perenaisepõlves arugi vähemaks jäänud. Juss teadis ühtki asja kindlasti, Mari ei teadnud sedagi. Juss teadis: Mari tulgu perest ära, Mari tulgu jalamaid perest ära.

„Armas aeg, kuis siis jalamaid saab," ajas Mari vastu, „lapsed, loomad ja kõik."

Aga Juss ei andnud järele, nõudis nagu täismees kunagi, sest saunatädi oli tal kihutajaks. Maril ei jäänud muud nõu üle, kui pidi peremehega rääkima, sest muidu ikkagi ei või. Õhtul leidis selleks paraja silmapilgu. Kuid Andres ei tahtnud Mari minekust kuuldagi.

„On see selle kõrtsiasja pärast või?" küsis Andres.

„Juss on ju kuulda saand, käis teine siin," vastas Mari.

„Mis sa selle tühja pärast," ütles peremees. „Oleks

veel mõni muu, aga va Oru Pearu. Ma andsin talle paar korda vastu vahtimist, lubas kohtu kaevata."

„Kõik räägivad kangesti, sellepärast," seletas Mari.

„Just nagu siis jääksid teised vait, kui sauna lähed. Hakkavad veel hullemini. Ei nüüd aita änam midagi, muud kui peab ära kannatama. Laterdavad selja taga, tõmmaku, tulevad suu sisse ütlema, lõikan vastu vahtimist, muud ei midagi."

„Aga Juss ei lepi, tahab, et mina pean sauna minema."

„Mis ta nüüd hullu ajab," ütles Andres. „Kust ma siis üleöö omale uue perenaise võtan? Kes hakkab laste järele vaatama? Kes toidab poissi! Ei, Mari, praegu ei tule sellest midagi välja. Ole aga ilusti edasi, ja kui Juss jälle tuleb, siis saada ta minu juurde, ma kõnelen temaga ise. Mina olen teda toimetand, tema peab ka mind toimetama. Ega ma siis paha pärast."

„„Ei noh, ega seda nüüd küll," oli ka Mari nõus.

Järgmisel päeval läks Juss naisele peresse uuesti järele, aga see saatis ta peremehe juurde. Hulga aega kõnelesid mehed tagakambris küll vaiksemalt, küll valjemalt, aga ei olnud järeleandmist ei peremehe ega saunamehe poolt. Ainult sedavõrd leppis Juss, et Mari võib veel seniks peresse jääda, kuni Andres otsib temale kiires korras asemiku. Nõnda kogu asi seks korraks jäigi.

Nüüd muutus peres üsna vaikseks: Andres oli tumm, Mari keeletu, nagu varjaksid nad kahekesi mõnd paha asja. Nõnda jõudis kohtupäev kätte. Pearu oli enne seda nädalapäevad kõrtsi saksakambris veetnud. Võimalik, et Andres oleks ainult valuraha maksmisega Pearu heaks pääsenud, kuid ta ei talitsenud kohtu ees oma keelt, lubades ka tulevikus igaühele vastu vahtimist anda, kes julgeb temale niisuguseid asju nina alla hõõruda, nagu seda Pearu teinud. See ei meeldinud kohtule, sest tema oli enne seda Andresele südame peale pannud omavoli mitte tarvitada, olgu kõrtsis või kirikus, sest mõlemad asutised on ju ülemuse poolt lubatud ja jumalast seatud. Andres aga

oma suurustavate sõnadega astus nii-öelda maksva korra vastu. Sellepärast siis tuli tal peale rahatrahvi ka kaheks päevaks vee ja leiva peale minna.

Pearu nägu hiilgas. Andres oleks heameelega talle otse kohtukulli ees veel kord äianud. Ometi polnud parata, pidi alistuma.

Kohtuotsusest teadis peagi kogu vald, muidugi ka Vargamäe. Ja kui siis päev kätte jõudis, kus Eespere Andres vallamajja vee ja leiva peale läks, ilmus Juss tema äraolekul peresse ja nõudis, et Mari nüüd sauna läheks, vähemalt enne kui Andres koju tagasi tuleb. Mari punnis vastu, ja kui Juss järele ei andnud, ütles naine:

„Oled sina ka Pearu nõumees või, et sa niisukest asja tahad? Teine ise kodunt ära ja nüüd pista plehku, jäta maja kõik ui-ai. Mina täna ei tule, saagu homme või sitem."

„Kui sa täna tema selja taga ei tule, siis sa ei tulegi," ütles Juss. „Just sellepärast ma täna tahangi, et Andrest kodus põle, nüüd ehk ometi. Mari, tule koju. Võtame endi lapsed ja lähme."

Seda öeldes oli Jussil endal niisugune imelik nägu, nagu kutsuks ta Marit surmasuust põgenema. Juba võttiski ta poisi sülle ja hakkas teda riietesse mässima, ilma et ta õieti isegi märkaks, mis ta teeb.

„Juss, ä'ä ole ikka imelik," ütles Mari. „Lase poiss olla. Mis su sisse siis nüüd nii korraga on läind?"

„Sa ei tulegi enam sauna, Mari," ütles Juss värisevail huulil.

„Tulen, Juss, usu mind, aga täna mitte, täna ei või, mõistad isegi," seletas Mari.

„Ei sa tule, kui sa täna ei tule."

„Kust sa selle võtad, et ma ei tule?" küsis Mari.

„Ei tule," kinnitas Juss.

„Tulen, usu."

„Tule täna, tule praegu kohe, tule enne kui peremees koju jõuab. Mina üksi änam sauna ei lähe."

„Mine täna veel, Juss, homme räägin ma pereme-

hega uuesti. Kui tahad, räägin veel täna õhtul, oota, las ta aga tuleb koju."

„Ära jää peremeest ootama," mangus Juss. „Ära räägi änam temaga, tule koju."

„Ei, Juss," vastas Mari kindlasti. „Enne peremeest ei tule, tee mis tahad."

Juss istus ja langes ikka enam kössi. Viimaks oleks ta nagu mingisugusele otsusele jõudnud, ta tõusis püsti ja küsis kõlatul häälel:

„Kas sa siis tõesti täna ei tule, Mari?"

„Praegu mitte," vastas Mari. „Ma ei või lapsi ega maja omapead jätta."

Juss kobis uksest välja. Mari ei saanud muidu, kui pidi natukese aja pärast talle järele minema, et vaadata, kas ta ikka läheb sauna poole. Sinna ta lonkiski mööda väljamäge alla, sest kelle teise kuju see seal kevadtalve õhtupimeduses mustendas. Nõnda võis Mari rahuliku südamega tuppa tagasi minna.

Andres tuli hilja koju, oli pisut purjus ja hoidis käies paremat jalga, nagu oleks sel midagi viga. Ta läks otseteed tagakambrisse ja kutsus ka Mari sinna. Seal laskis ta oma parema jala saapa otsast ära tõmmata, käskides Marit seda ettevaatlikult teha.

„Ui aeg!" hüüdis Mari kohkunult, kui ta saapa jalast oli tõmmanud. „Peremehe jalg on ju üleni verine, narts on verest punane."

„Kukkusin soosillal ja ei tea mis terav ork otse jalga, pealepoole põlve. Pea risu põle ju üsna selge, sellepärast," seletas Andres ja lisas juurde: „Võta kapist piiritusepudel, vaata seal all, pahemat kätt, panen õige seda peale, see parandab."

Mari otsis kapist piirituse, samuti ka puhta lapi, et peremehe jalga kinni siduda. Aga kui peremees verise püksisääre üles kääris, et haava piiritusega pesta, seisis Mari juures ja imestas:

„Just kui pussiga löödud!"

„Eks ole," kiitis ka Andres naeratades, „just kui pussiga löödud. Pagan teab, kuhu otsa ma seal kukku-

sin, päike on soosillal lõuna poolt oksatüükad juba välja sulatand. Hea, et silma ei juhtund, oleks eluajaks pimedaks teind... Aga küll piiritus ta varsti parandab, sest põle midagi. Õnnetused käivad ikka mööda inimesi, kiva ja kända nad ei puutu... See pagana viin, põle ju teisega harjund. Öeldakse küll, et joobnul ja lapsel on kukkudes padi all, aga seal ta nüüd on..."

Kui haav kinni seotud, laskis Andres endale kasuka kätte anda ja võttis sealt taskust saiad ning kompvekid ja ladus nad lauale, öeldes ise Marile:

„Need siin on lastele, see sinule nende hoidmise eest... Ei oleks mina seda uskund, et mina pean sinu pärast kinni istuma ja nõnda oma jalga veristama. Siiski ei taha sa mulle perenaiseks tulla."

„Peremees, ä'ä räägi nõnda, see on kurjast," vastas Mari paluvalt.

„Kui kurjast siis kurjast," ütles Andres, „aga perenaiseks tahaks sind ikkagi, ega ma siis muidu põleks istuma läind. Ja nüüd see jalg ka veel."

Mari hakkas nutma, sest mis muud oleks pidanud ta tegema. Sai ei läinud tal kurgust alla, käis suus ringi. Mõtles, et hoiab teise Jussile, pistab talle pihku, kui homme tuleb peresse. Siis räägivad nad ka peremehega, sest kauem see nõnda jääda ei või, peab lõpu tegema, nii või teisiti. Maril kipub kõik üle pea kasvama.

XIX.

Aga Jussil oli enne kõik üle pea kasvanud, see oli rutemini sündinud, kui Juss isegi oskas aimata. Saunatädigi ei teadnud sellest midagi, ehk küll tema Jussi oma sõnadega kui punase raudoraga vahetpidamata kõrvetas.

Õhtul mäelt alla tulles otsustas Juss, et homme on viimne päev ja kui Mari ka siis ei tule, siis on lõpp. Mis ta selle lõpuga mõtles, see polnud talle endalegi hästi selge, vähemalt poleks ta osanud seda täna sõnastada.

Aga kui ta kodu pimedas toas asemele heitis, hakkas teda kuri kiusama, kes kiusanud teda varemaltki Mari pärast, nagu tuleks see kuri just Marist. Nõnda ei võinud Juss muidu, kui tõusis asemelt, nagu ta sinna oli heitnud, üleriided seljas, võttis seinalt lõksust pussi, pistis selle põue, lahtiselt, nagu ta seisis lõksus, ja läks välja.

„Juss, vaeseke, ei saa ega saa rahu," ütles saunaeit vanamehele.

„Las ta läheb ja käib, mis sinul temaga asja," vastas Madis.

Aga tädi ei saanud rahu. Natukese aja pärast lausus ta uuesti:

„Kuhu ta nüüd küll veel pidi minema, õige Marit vaatama või?"

Vanamees ei vastanud selle peale midagi.

Aga saunatädi eksis: Juss ei läinud Marit vaatama, sest sealt ta ju alles vähe aja eest tuli. Juss läks sama

teed üle väljade, kust ta oli joosnud jõulu keskmisel pühal, kui ta tõttas lumiste kuuskede vahele piiluma, kuidas tema Mari sõidab pere Andresega kirikusse, roosilise saani, punasekirju teki ja kõrge loogaga, mis noorel märal peal.

Praegu, pimedas, polnud tema rutt sugugi väiksem kui sel jõulu keskmisel pühal. Juss jooksis, nii et kopsud töötasid sepalõõtsadena; ise hoidis kramplikult pussi peast kinni, esiteks põues, nagu oleks teda pimedal väljamäel kellegi eest varjata, pärast lausa õhus vehkides, et oleks soodsam joosta. Juss jooksis seni, kui jõudis sinnasamasse kuuskede vahele, kus ta oli piilunud jõulu ajal. Lõõtsutades ja ajuti hinge kinni pidades kuulatamiseks ronis ta varsti teele lähemale ja kükitas viimaks otse teekaldale kahe paksu ning madala kuuse varju. Aga natukese aja pärast tõusis ta uuesti püsti, sest ta sai aru, et praegu pole tal ennast kellegi eest varjata. Hulk aega pidi ta siin kahe kuuse varjus seisma, enne kui hakkasid kostma teelt sammud ja kui hakkas viimaks paistma tulija must kogu.

Juss kükitas maha ja hoidis pussipead kramplikult peos. Süda kippus kui meeletu peksma, kuski üleval lõua all või mõnes muus paigas arvas ta teda tundvat. Kui ometi tulija enneaegu tema hirmsat südamepeksmist ei kuuleks, siis oleks kõik otsas! Aga ei, tulija ei kuulnud nähtavasti midagi, sest ta lähenes omasoodu vahet pidamata, ikka samm sammu järel aina jalg jala ette, nagu oleks tal aega küll.

Imelikul viisil ei tulnud Jussil kuuskede varjus sugugi pähe mõelda või kavatseda, mis ta oma pussiga teeb või kuidas ta tõelikult talitab. Selle asemel nägi ta äkki enese kuski kuuse all, mille oksas silmusega nöör, ja tema ning Mari hoiavad kahekesi nöörist kinni. Juss tahaks selle loo üle pikemalt järele mõelda, aga enne jõuab tulija ligi ja hakkab kuuskedest mööda minema. Paras silmapilk. Mõtlemata kargab Juss kuuskede tagant välja, aga tema parem jalg hakkab lumes seisva alumise kuuseoksa taha kinni, ta komistab, kukub peaaegu, toibub ometi kohe ja jookseb ülestõste-

tud pussiga. Aga teine on Jussi komistuse ajal ümber pöördunud, ja et tal kaitseks midagi käes ei ole, siis lööb ta Jussi jalaga. Nõnda satubki Jussi puss talle pealepoole põlve. Seega arvab Juss, et kõik on nurjas, viskab pussi ja hüppab üle kraavi metsa sügavasse lumme, kadudes paksude kuuskede vahele. Andres jätkab oma teed kodu poole.

Juss sumas mööda sügavat lund välja äärde ja läks üle mäe otseteed sauna sihis. Lagedal põllul aedade ääres kandsid hanged. Aga kuigi nad poleks kandnud, ometi oleks Juss vististi neist läbi roninud, ilma et midagi oleks tähele pannud. Praegu talitas ta nagu kuutõbine. Koju jõudes läks ta lehmalauda ette, seisatas seal üürikeseks, avas siis laudaukse ja vaatas sisse, nagu tahaks ta lehmalt milleski nõu küsida või lohutust leida. Aga see magas rahulikult, ei tõusnud üleski, sest ta teadis, et praegu pole ei sööki ega jooki loota, on ju südaöö. Juss vaatas natukese aega magavat lehma ja kuulis selgesti, kuidas see mäletses, sulges siis ukse, ronis lauda otsast üle aia, kus ta oma kätt kriimustas, ilma et ta seda oleks märganud, läks lähedase kuuse alla, millel üks oks nii madalas, et ulatus seda kikivarbaile tõustes puutuma. Siin võttis ta pükstelt nööritüki, millel alles silmus otsas. „Eks olnd hea, et ta jätsin," mõtles Juss silmuse kohta, „nüüd on valmis, põle tarvis teha." Nõnda mõeldes sidus ta nööri otsa kuuseoksa, pistis pea silmusesse ja tõmbas jalad kõverasse. Sealt Madis ta koidikul leidiski, kui tahtis minna kuusikusse jumala asjade üle järele mõtlema.

Aga kõik panid pärast väga imeks, et kuidas see küll nõnda võis sündida, sest Jussi jalad puutusid ju rippudes maad. Kuidas võis silmus nõnda kokku joosta?

„Küll vanakuri selle eest hoolitseb, et silmus kinni jookseb," seletas saunatädi, seo nöör kas või aja tugiteiba külge. Tema sulle silmusegi kaela paneb, või siis inime ise niisukese teoga toime saab, liiatigi veel Jussisugune mees. Tema ei teind ju kärbselegi kurja."

Kui Madis vastu algavat koidupuna Jussi rippuvat kuju nägema ärkas, jäi ta esiteks ammuli suuga vahtima, nii et piip maha kukkus, ja karjatas siis: „Juss!" Nüüd pöördus ta kanna pealt ümber, jättis mahakukkunud piibu sinnapaika ja ruttas tuppa tagasi. Tema liigutused ja nägu olid niisugused, et eit, kes juba kambris käinud ja leidnud Jussi vajaka olevat, kohe aimas ja omakorda karjatas: „Juss!"

Polnud parata, Madis pidi jalamaid peresse minema. Esiteks tahtis eit minna, aga vanamees ütles:

„Sina ehmatad oma kisaga pererahva ära, ma lähen parem ise."

Nõnda jäi eit üksinda sauna. Ja ehk küll Vargamäe sauna uksi kunagi polnud lukutatud ega riivitatud, ometi lükkas eit nüüd sisemisele uksele riivi ette ja surus selja kõvasti vastu ust, nagu tahaks sealt keegi sisse tikkuda. Niisuguse hullu hirmu ajas Juss poodult saunatädile peale, ehk küll teda elavalt kogu Vargamäel peaaegu mikski ei pandud. Sai tõeks Vargamäe saunas targa sõna, et peab kartma surnuid, mitte elavaid.

Peres polnud hirm poodud Jussi pärast väiksem kui saunas. Hääletu, tumm hirm! Ainult peremees ise, kes alles magamast ärkas, sai viimaks öeldud:

„Või siis nüüd enda, hull, üles poond."

Need sõnad vabastasid nagu kogu maja kangestusest. Joosti uksest välja ja mööda mäge alla sauna poole — Mari poolpaljalt ees, teised tagant järele. Andreski mõtles esiteks minna, aga kui ta oma jalga liigutada katsus, siis tundis, et parem on teda mitte liigutada, sest muidu läheb teine ehk veel käest hukka, hakkab mädanema. Nõnda jäigi ta tagakambrisse sängi pikutama ega võtnud üldisest jooksust osa.

Kui Mari Jussi nägi, karjus ta kohe:

„See on sama nöör, mis seekord heinamaalgi!"

Teised ei mõistnud Mari sõnu ja see ei andnud nende kohta ka mingit seletust, nagu oleks ta nad määranud ainult iseendale ja surnud Jussile.

Sauna Jussi surm oli mitte ainult Vargamäel, vaid kogu ümbruskonnas suureks sündmuseks. Andrese ja Pearu vahele langes ta tumeda varjuna paljude aastate kestel, võib-olla eluotsanigi. Juba esimesel kokkupuutumisel ütles Andres Pearule teiste kuuldes:

„Said oma lõõpimise palga kätte: sauna Juss poos enda ülesse."

Ja Pearu kas ei osanud või ei tahtnud vastata, aga ta vaikis.

Mari oli kui tapetud. Piim kadus rinnast tilgatumaks. Lastele pidi hakkama lehmapiima andma. Õnneks lüpsis peres kaks lehma, nii et piima jätkus pere ja ka Mari lastele.

Mari esimene mõte oli: kui võiks oma pea pista samasse silmusesse, kus oli Jussilgi! Kui võiks sama nööri siduda samasse kuuseoksa, siis oleks kõik möödas!

Aga igakord äratas teda neist mõtteist laste kisa ja nutt. Raske oli öelda, mõjus nõnda ainult ta oma laste häälitsemine või hakkas südamesse kinni ka perelaste karjumine. Üks oli kindel: niipea kui ta kuulis laste häält või tundis nende puutumist, kadus tal kohe silmist ainiti, tühjusesse sihitud pilk ja silmi tulid selle asemel ikka pisarad. Need tõid pisut nagu kergendust.

Andres ei lausunud millestki sõna, lamas ainult sängis, haige jalg siruli, või istus toolil, midagi nokitsedes. Unustas Mari midagi tegemata, siis laskis ta tüdrukul teha. Seda märgates oli Maril tundmus, nagu annaks peremees talle märku, et temal oleks aeg minna. Aga nüüd polnud Maril enam paika, kuhu pugeda. Külmas saunakambris lamas Juss ja ootas puusärki.

Jälle tuli Meistri-Ants Vargamäe Eesperesse surnukirstu tegema, aga aidalakka laudade järele ei roninud nüüd peremees ise, vaid Meistri-Ants läks ühes sulasega sinna.

„Kukkusin jala, mädandi, katki, hoian seda, et halvaks ei läheks, muidu mõni teab mis teeb teine," seletas peremees Meistri-Antsule.

Ei olnud nüüd ka enam sellest juttu, kas puusärk Jussile ka meeldib ja kas ta vett peab, tehti ilma igasuguse arutuseta, nagu poleks sellel, kellele ta tehakse, tema kohta midagi ütlemist. Samuti puudusid Meistri-Antsul ka hõbenarmad ja punnispaletega tiibinglid läikivail plekitükkidel. Ei topitud nüüd vorsti ega sõtkutud saia. Sealiha-käntsakadki jäeti ahju panemata, nagu oleks see kõigil meelest ununud. Need olid tõesti kurvad matused, kus polnud kellelgi vähematki rõõmu.

Juss maeti laupäeval. Peale oma inimeste olid matusel veel Hundipalu Tiit ja Aaseme Aadu, et oleks, kes aitaksid puusärki tõsta ja hauda kinni ajada, sest Andrese oma jalg oli ikka alles haige. Aga juba käis ta longates tuba mööda ja toa ümber. Matusepäeva hommikul pani ta enese riidesse ja sõitis Jussi maha viima.

Juss maeti meelega laupäeval, et poleks võõraid pealt vaatamas, sest Juss maeti surnuaia taha puude alla, maeti ilma kirikukella-löömiseta, ilma õpetaja ja isegi ilma köstri-isanda lugemise ja laulmiseta. See oli Marile kogu õnnetuse kurvem külg. Juss oli ju ikkagi tema mees ja tema laste isa ja nüüd peab ta matma nagu looma! Ei ole nii suur õnnetus surra kui autult surra.

Küll oli Mari ise õpetajat palumas käinud ja lõpuks kõigest loobunud, ainult ühest mitte: et Jussile lubataks lüüa ühegi kellaga, aga õpetaja oli kui jää ja raud, ei lubanud.

Nõnda siis sõitis Juss üsna vaikselt oma viimsel teekonnal, polnud isegi puutelgedega vankrite loginat kuulda — oli ju lumitee. Ja kui jõuti sinnamaale, kus mõisapõllul surnuvoorid peatusid, et valge riidega kellalööjale kirikutorni märku anda, siis sõideti Jussiga peatumata edasi, sest polnud ju kellelegi midagi lehvitada. Ei olnud üldse põhjust kiriku juurde minna, vaid sõideti otseteed surnuaiale. Aga isegi sellest viimsest jumalaarmust, õnnistatud ja pühitsetud maast, pidi Juss ilma jääma.

Ometi oli keegi, kes halastas: see oli Vargamäe

Andres. Sest kui puusärk oli juba hauda lastud ja köied välja tõmmatud ning kui mehed haarasid labidad mulla pealeajamiseks, võttis Andres taskust palveraamatu, tegi selle lahti, paljastas oma pea ja ütles laulusõna ette. Sauna Mari oli ikka laulda armastanud ja oskas kõiki viise, mis kirikus lauldi, aga täna ei saanud ta piiksugi teha, nii hirmus suur valu oli tal äkki kurgus. Suur valu suure rõõmu pärast! Temal polnud kunagi pähe tulnud Andrest paluda, et see Jussi haual loeks ja laulaks, Andres oli seda ise omast peast teinud. Marile tuli see nii ootamata, et tal otse ihuliikmed pehmeks läksid. Ja siis sai tundmus võitu: nüüd on kõik jälle hea. Sellepärast oli nii hea nutta, kui mehed laulsid ja Andres luges. Aga lõpuks ei saanud Mari muidu, kui pidi meestega kaasa laulma, suure häälega nutma ja laulma, nii et mehed õieti ei mõistnudki, kumba Mari tegi.

Kõik arvasid, et Mari nuttis suure kurvastuse pärast Jussi haual, aga ometi polnud see nõnda. Rõõmu pärast tahtis Mari laulda, aga nutt kippus millegi pärast kangesti peale. Nõnda laulsid Jussi haual mehed ja ainukese naisena Mari, sest teisi ei olnud. Küll oli tahtnud ka saunatädi tulla vaatama, kuhu see Juss õige pannakse, aga tema ei saanud, pidi jääma pere laste karja.

Pere Andrese hoole tõttu maeti siis Juss nagu kord ja kohus ja kui keegi võõras oleks surnuaiast mööda läinud ja laulu kuulnud, siis oleks ta ehk ainult seda imestanud, miks küll laupäeval surnut maetakse, aga tal poleks mõttessegi tulnud, et lauldakse surnuaia taga, mitte aia sees.

Mari oli mõelnud, et niipea kui ta Jussi on maha viinud, läheb ta perest ära — läheb kogu Vargamäelt minema, niipea kui on omale ulualuse kuulanud. Aga Andrese lugemine ja laulmine Jussi haual tõi tema meeltesse muutuse. Ta sõitis ühes temaga Vargamäele tagasi ja äraminek ei tulnud tal enam pähegi. Mingisugune ähmane või uimastav tuimus võttis tema üle võimust. Ja kui siis peremees ise mõne päeva pärast

Mariga tema minekust juttu tegi, küsides, tahab ta edasi jääda või lahkuda, siis ei vastanud Mari midagi, hakkas ainult nutma.

„Ega ma sind ei aja, ä'ä seda mõtle," ütles Andres talle siis. „Mul oleks muidugi parem, kui sa jääd, võiks rahuliku südamega kodust ära minna, maja sinu hooleks jätta. Aga ma mõtlesin, et kui ehk sa ise, siis . . ."

Aga Mari ise polnud midagi arvanud, tema ei teadnud üldse enam midagi. Sauna ümbrust ja saunakambrit kartis ta, mujale polnud minna oma kahe lapsega.

„Noh, eks elame siis edasi, aeg annab arutust," lausus peremees. Ja et asjad ühel pool oleksid, toodi Mari lehmgi alt üles ja mahutati pere lauta.

XX.

Algas harilik argipäevaelu. Olnud tormi järel tundus Vargamäel nii vaiksena. Polnud nagu kellelgi siin muud huvi ega muret kui aga kodu loomade-talitamine, tubade-toimetus, vokkide-vuristamine, lõngade-haspeldamine ja -kerimine ning kangaste-kudumine, ikka ühest poolööst teise poolööni.

Ainukeseks vahelduseks oli kirikuskäimine. Nüüd sõidavad Andres ja Mari sootuks vaikselt, nagu istuksid nad saanis seljad vastakuti. Tõelikult ei lähegi nad kiriku, vaid surnuaia ja selle taguse pärast, sest ühes puhkab ju Krõõt ja teises Juss. Kirik on kõrvaline asi, muidu moodi pärast rääkida, sest Andres pole kunagi suur kiriku sõber olnud ja Mari võõrdus temast Jussi matuste pärast.

Nõnda siis ajab Andres hobuse surnuaia väravasse ja paneb talle seal heinavõrgu ette. Ise lähevad nad Mariga, kuni üks astub väravast sisse ja teine pöördub aia äärt mööda kaugemale puude alla. Lumi on sügav, Mari sumab põlvini sees, aga sest pole midagi, sest ta pani endale kahed villased sukad kodu jalga.

Kulub tükk aega, siis tulevad mõlemad jälle saani juurde tagasi, Andres võtab hobusel heinavõrgu eest, istuvad peale ja sõidavad kodu poole tagasi, sõna lausumata, nagu nad tulnudki. Peaaegu kunagi ei peatu Vargamäe Andres nüüd kõrtsi juures ega astu sinna sisse.

Juba enne liikus Vargamäel vähe inimesi, aga nüüd liigub veel vähem, eriti talvel, kui teed käivad silmalt

üle soode ja rabade. Oli tundmus, nagu hoiduksid kõik meelega Vargamäest eemale. Tuli vahetevahel ainult mõni sitsikaupmees oma kelgu või kandamiga ja kaltsukaupmees kausikoormaga.

Naabrite vahekord oli Jussi surmast saadik ehk pinevam kui kunagi enne. Ometi julges Pearu ühel õhtul Eesperesse sisse astuda, muidugi purjus peaga, nagu ikka niisuguseil korril. Suure müraga ronis ta uksest kambrisse. Oli õhtune aeg ja Eesperes kõik kodu.

„Tere kua, kallis nuabrimees!" hüüdis Pearu Andresele. „Sina ei tule ega tule mind vuatama, mina tulin siis sind. Kuda sa elad ja oled kua? Põle sind millalgi näind. Kõrtsis sa änam ei käi, surnuajale põle minul asja, seal suaks sinuga kokku. Ootasin, et kutsud mu kua Jussi maha viima, aga ei ühti, laulsid ja lugesid ilma oma nuabrimeheta."

„Ega mina matuselekutsuja olnd, kutsuja istub seal," ütles Andres Marit näidates.

„Tõsi jah, ega sina, kallis nuabrimees," oli ka Pearu nüüd nõus. Ja Mari poole pöördudes hüüdis ta: „Tere kua, Mari! Alati on sul nii rõõmus nägu ja aeva laulujaal suus, kuula ja imesta. Aga nüüd oled ära lõppend, põle sul änam ossi ega tussi. Kõik Jussi pärast. Veart mees oli see va sauna Juss, ei mina teda laida. Ja minu kallis nuabrimees — me riidleme küll kahekesi, aga ma armastan teda, — nojah, kallis nuabrimees, tema ei jäta, tema ei jäta kunagi, olgu see köster, kirikuõpetaja või mina, Oru Pearu. Sellepärast ma armastangi teda, et ta ei jäta. Mangu köstrit, mangu õpetajat, ei tule teised, ligundid, kirikumeeski põleks tulnd, kus nüüd seda, aga näe, Andres tõmbab raamatu taskust ja laseb laulu lahti. Vänge mees, veart mees! Ma tulin temaga leppima. Olen küll pisut purjus, aga sest põle ühti, nuabrimeeste asi, muidu ei julge, ei ole südant ega kuraasi, sellepärast. Sina, sauna Mari, oled nüüd jälle nagu pere Mari, lehmamullikagi tõid peresse. Jah, nõnda'p see sinugi elu käib. Oli sul mees ja kõik, tegi sulle lehmalaudagi, elasid saunas,

aga mis on inimese elu — nagu rohi vikati ees. On veel lapsed sul, omad lapsed ja pere lapsed, üks, kaks, kolm (Pearu luges sõrmedel) ... viis, kuus last, sinul endal kaks ja Krõõdalt neli, kokku kuus. Jah, oli see Eespere perenaine üks veart inimene, ainult nõrga verega, suri ära, ei pidand Vargamäel vastu. Aga minu eit peab, tema peab küll ... Nojah, suri ära õnnis perenaisuke, sinu hoida jättis oma tütred ja poja. Sellest suab Vargamäel peremees, kange peremees suab. Aga kahju on kadund perenaisest. Sinust on kua kahju, sauna Mari. Sest vuata, kui ma mõtlen, et ma seekord Andresele kõrtsis nõnda ütlesin, ja et siis Juss — Essuke aidaku teda taevariiki! — nojah, et Juss ... Ma ei sua muidu, kui pühin silmi, lähen tagakambri ja pühin seal (Pearu pühkiski silmi, sest seal olid pisarad) ning ütlen siis oma eidele, oma lambasihvrile, et Eespere Andres, see mu kallis nuabrimees, on ikka täismees, virutas mu siis kõrtsis põrandale, kaks korda virutas, sest miks ma puutusin sind ja Jussi, kallis Mari. Aga kui mu kõrvu puutus, et Andres, see kallis nuaber — kange vanamees on ta, hästi kange — Jussi haual on lugend ja laulnd — Hundipalu Tiit kiitis, — siis nutsin ma suure jaalega Hundipalu Tiidu kaelas ja ütlesin temale, et oh miks ei kutsutud mind Jussi hauale lugema ja laulma. Kas mina ei ole veart mees? Sest kui ei kögise köster ega õgise õpetaja, siis teeb Oru Pearu oma toru lahti ja laseb kuulda, nii et Jusski hauas kuuleb ... Ja veart mees on see minu nuabrimees, sellepärast tulin temaga leppima. Sinuga, Mari, lepin kua, et ma kõrtsis nõnda ütlesin ... Rahu olgu Jussi põrmule surnuaia taga! Kui lumi ära sulab, lähen tema hauda vuatama. Sina ise, Mari, võtad mu käest kinni ja viid mu sinna, käsikäes lähme Jussi vuatama, ja sinu kõrval tahan talle issameie ära lugeda, sest oh inimene usinast, sa vuata vara hilja. Anna mulle oma väike käsi, Mari ..."

„Ära puutu!" hüüdis Mari, kui Pearu temale läheneda tahtis. „Räägi suuga, mitte kätega."

Nõnda pidigi Pearu ainult sõnadega leppima, Mari

talle kätt ei andnud. Aga seda ei pannud Pearu mikski, rääkis edasi, kuigi ükski õieti aru ei saanud, millest. Ikka uuesti ja uuesti pöördus ta leppimise ja andeksandmise juurde tagasi. Leppis kõigiga mitu korda. Leppis lastegagi. Aga kui jõudis väikese Andrese juurde, ütles ta:

„Noh, sina Vargamäe noor peremees, kudas siis sinu käbarad käivad? Kas sinust kua nii kange vanamees suab kui sinu isa, minu kallis nuabrimees? Aga tead: veart mees on sinu isa, kasva sina ka veart meheks, sina räbalake, sina sitaratas. Minu Joosep kasvab ka veart meheks ja siis on Vargamäel kaks veart peremeest, kanged nagu isadki, mina ja Andres, kaevate kahasse kruavi ja käite kohut. Ema ei ole sul, vaesekesel, võerast rinda pidid imema, nagu mahajäetud põrsas ute all. Veart ema oli sul ja hele jaal. Kui suureks saad, siis reagin sulle kõik, kes oli sinu veart ema ja kes olen mina, sinu nuabrimees, Oru Pearu . . ."

Pearu meel läks uuesti härdaks ja silmad hakkasid tal vett jooksma. Et laps karjuma pistis, siis pöördus Pearu Andrese poole ja pidas temale pika kõne leppimisest ja andeksandmisest, mida see kuulas nagu sääse pirisemist, ilma et vaevaks oleks võtnud sõnagi vastata. Nõnda hakkas Pearu jumalaga jätma, sattus aga uuesti kõnelusse ja selle järel algas uus jumalagajätmine ning käeandmine. Veel ukselt ja ukse eest väljastki tuli ta tagasi, et midagi öelda, mida ta oma arvates unustanud.

„Pearul on vist Jussi hing südame peal," ütles Mari pärast Andresele, kui teisi polnud kuulamas.

„Kes teda teab, mis temal südame peal on," arvas Andres.

„Aga silmad jooksid teisel nii vett, kui ta rääkis."

„Purjus pea," lausus Andres.

„Ei tea, kas ainult purjus pea," kahtles Mari. „Hale süda teisel ikka ka."

„Viin teeb haledaks, kurjaks ja haledaks. Eks sa vaadand, silmad teisel kui ussisilmad ja kõrvad kui metsloomal. Katsu midagi öelda või teha, torkab sind

teine kord nagu naaskliga. Külap olid tal täna omad asjad, miks ta tuli, ei muidu. Mitte Jussi ega Krõõda pärast!"

„Ei tea."

„Mis seal teada," vastas Andres. „Tuli muidugi meid kahekesi vaatama, kuidas elame ja oleme, kas hakkab midagi silma."

Selle kohta ei öelnud Mari midagi. Natukese aja pärast jätkas Andres:

„Tuli vaatama, kuis asjad meie vahel on. Nägid, kuis ta silmega minu poole vilksis vaadata, kui ta sinule käsitsi kallale tikkus. See oli kõik sellepärast. Tahtis näha, mis mina teen."

Mari süda lõi värisema, sest ta tundis, et peremees räägib asjust, mis temale hirmu peale ajavad. Kui ometi oleks võinud eluotsani sauna Mariks jääda, kes täidab Vargamäel perenaise kohuseid! Mari tahaks seda teha nurisemata, kas või palgata, ainult kui ta võiks oma lapsed kaelakandjaiks kasvatada. Rohkem Mari ei soovi.

Aga Andres soovib rohkem. Tema tahab Vargamäele perenaist ja iseendale naist, sest tema tahab veel lapsi. Tema tahab veel palju lapsi, tahab poegi ja tütreid, kes peavad Vargamäe selleks tegema, milleks tema ta mõelnud ja mõttes määranud.

„Kõik ju ootavad," rääkis Andres natukese aja pärast edasi, „et mis meie nüüd teeme, sest Jussi põle änam ja minul on perenaist tarvis . . . Et kas hakkame viimaks õpetaja juurde minema või. Sest ega siis ükski usu, et me niisama teineteise kõrval siin elame. Kõik arvavad, et meie juba enne Jussi surma teisiti olime, sellepärast see kõik ongi."

„Ega nad siis ometi arva, et nii ruttu peale Krõõda ja Jussi surma. . ." kohmas Mari.

„Kes sellest hoolib," vastas Andres. „Kel siin ilmas aega surnutega rehkendada. Surnud elavad omaette, meie omaette."

Mari ei vastanud, peremees ei jätkanud. Liiga värske oli haudadel alles muld, liiga värsked südames

haavadki. Vaevalt oli Andrese jalg üsna terveks saanud. Oodati kevadet.

Kevad tuligi, aga siis hakkasid uued hädad ja uued mured, nii et Andresel perenaise küsimus üsna näis ununevat. Kevadel hakkasid kemplemised Pearuga. See oli küll talvel leppimas käinud, aga seda polnud rohkemaks tarvis kui ainult armulauale minemiseks kirikusse. Juba esmaspäeva hommikul pärast kirikuskäimist mõtles mees teisi mõtteid, mõtles mehiseid mõtteid: kuidas üleaedse krundile vett paisutada, soosilla kõrvale auke kaevata, põlluteele kive veeretada, piiril aedu lõhkuda, põllupeenraid üles künda, naabri karjapoissi kimbutada, tema sulasega riielda või ükskõik missugust vingerpussi mängida, et üleaedset ärritada ja teda kohtuskäimisele hukutada.

Varsti oldigi sealmaal, et protsessiti küll kraavide, küll loomade, küll tee, küll teesillutamise, küll põllupeenarde pärast. Kord oli üks kaebaja, kord teine. Kel õigus, kel kõverus, võis vanajumal mõista, mitte maapealne kohus. Aga rukkilõikuse ajal juhtus ometi niisugune asi, et iga inimene tahes või tahtmata pidi mõistma: Pearu on oma üleaedse vastu kelmistüki teinud või vähemalt temale kahju sünnitanud. Kohus kahtles küll hulga aega, aga ka tema ühines viimaks harilikkude surelikkude arvamisega. Oli nimelt nõnda, et kui Andres ühel ööl keset rukkilõikust kustki voorist koju tuli, leidis ta Pearu, kes joobnult vankris magas, hobusega oma rukkist. Seda nähes ruttas Andres koju, äratas sulase ja tüdruku, laskis ka sauna Madise alt üles kutsuda ning nõnda neljakesi läksid nad Pearut vaatama. Võis ainuke arvamine olla: Pearu pidi olema meelega hobuse teelt kõrvale juhtinud ja temaga läbi odra sõitnud, et üleaedse küpsesse rukkisse pääseda, kus ta ei sasinud hobuse ja vankriga niipalju kasvavat rukist kui lõhkus valmis hakke. Tunnistajate päralejõudmisel norutas hobune keset Eespere rukist, ohjad ratta ümber, kuna Pearu ise vankris õndsa und näis magavat.

Kui asi kõigile üsna selgeks oli tehtud, saatis And-

res üleaedse eide järele, et las see ise toob oma vanamehe tema rukkist välja, näeb asja ometi oma silmaga, teab, kel õigus, kel ülekohus. Nõnda see sündiski: teispere eit ise sõidutas oma vanameest läbi üleaedse rukki ja odra teele ning mööda teed koju, endal silmad vett täis, nagu oleks ta surnumatja. Katsus teine vanameest äratadagi, aga sel oli uni kui tina.

Lepitusest ja kahjutasust ei räägitud ei perenaisega ega hiljem ka Pearu endaga, sest üleaedsed ei rääkinud teineteisega üldse mujal kui kohtukulli ees või kõrtsileti ääres, nii-öelda avalikus paigas. Vargamäel võis vastastikku ainult sõimelda ja teineteist näägutada.

Nagu ikka, nõnda oli Pearul ka seekord oma mõjuv vabandus: ta olnud purjus, hobune läinud omapead, tema enda raskesti magades. Selle vabanduse võttis kohuski arvesse, sest joomine on ju ülemuse poolt mitte ainult lubatud, vaid ka seatud ja viin ise on jumala armuand kurbadele rõõmustuseks. Seega ei võiks viinastunu uneski midagi kuriteolist olla.

Aga Andres tegi tunnistajate varal tõenäoliseks, et Pearu ei võinud siis magada, kui ta läbi odra tema rukkisse sõitis ja seal kuivad, eelmisel päeval tehtud hakkjalad maha ajas, vaid tema pidi siis tingimata ärkvel olema ja ise hobust ohjadest juhtima, kui tal kaasas polnud kedagi teist, kes seda võis teha, kuna ta hiljem ära läks ja Pearu sinnapaika jättis. Alles siis, kui hakid juba maha aetud, pidi olema ohjad ratta alla lastud, sest hobuse omapead minnes oleks see vististi ammu enne sündinud ja siis oleksid hakid jäänud maha ajamata ning raske kahju sündimata.

Mis aga puutub sellesse, et joomine on ülemuse, s. t. jumala asemikkude poolt lubatud ja seatud ning et viin on jumala armuand kurbadele rõõmustuseks, nagu auväärt kohus arvab, siis oli Andres sellega üsna nõus. Aga tema nõrga arusaamise järgi oli Pearu kallist jumala armuandi kurjasti tarvitanud — ligimesele kahjuks. Sest mis sünniks, kui tema, Vargamäe Andres, ja ka kõik teised valla peremehed enese Pearu eeskujul purju jooksid ja siis vastastikku üksteise küpse rukki

läbi sõidaksid ning hakkjalad maha ajaksid? Andrese arvates poleks seegi soovitav, kui igaüks oma rukkis purjus peaga nõnda sasiks ja oma hakkjalad nõnda purustaks, rääkimata võõra vara raiskamisest. See ei võiks enam kuidagi jumala armuanni ja tema armunõuga kokku käia.

Lõpuks kaldus ka auväärt kohus arvamisele, et üldine rukkisasimine purjus peaga, olgu omal või võõral põllul, ei võiks mitte jumala armunõu olla, sest kirjutatud on: kel on, sellele peab antama, ja rukkisasimine ning hakkide purustamine pole mitte andmine, vaid võtmine. Nõnda sai Pearu raskema karistuse, kui ta alguses oli kartnud. Muidugi, Andrese arvates oli seegi vähe, nagu ta väheseks pidas oma kahjutasugi. Aga polnud parata, kohtukullile pidi alla heitma.

Pärast kohut läksid üleaedsed kõrtsi. Mis ühes ütlemata jäänud, sellest võis teises vabalt rääkida. Viinaklaasi juures sobis jutt üldse paremini kui kohtukulli ees, sest siin polnud vaja vastast poolt kuulata, võis korraga karjuda, niipalju kui rinnast häält tuli. Nõnda oli asi mõlemale palju selgem, sest igaüks kuulis ainult ühte arvamist.

Üks asi oli ometi olemas, mille kohta Pearu oleks tahtnud kuulda oma vastase arvamist, nimelt: kuidas sattus tema küll läbi odra naabri rukkisse ja ajas seal tema hakid maha? Pearu ei suutnud kuidagi uskuda, et hobune ise nõnda oleks heast-paremast teelt kõrvale pöördunud ja mööda vilja läinud ümber kolama. Ta oli ju ennegi küllalt vankris maganud, aga hobune polnud kunagi muud teinud kui mööda teeservi süües lõpuks koju läinud. Üsna purju jäädes julges Pearu naabermehelt minna seletust küsima, aga see vastas mitteteadmisega, sest tema leidnud ju ainult Pearu omast rukkist, see on kõik.

„Siis oled sa niisama rumal nagu minagi", ütles Pearu, kuigi ta oma sõnu ise ei uskunud, sest tema arvates pidi Andres asjast rohkem teadma kui tema.

Andrest tabasid Pearu sõnad õigesse kohta: tema

tahtis ikka Pearust targem olla. Sellepärast vastas ta üleaedsele:

„Kes siis oma tarkust teisele õpetab."

Ise muigas kavalalt.

„Sa siis tead, kuda ma sinu rukkisse sain?" küsis Pearu.

„Tean või ei tea, sinu ninale ma seda ikkagi ei kirjuta," vastas Andres iseteadvalt.

„Mis sa maksu tahad, kui ütled?" küsis Pearu. „Võta kümme rubla! ... Säh kakskümmend viis!"

„Pane juurde," ütles Andres, „ega minu tarkus nii odav ole."

„No kolmkümmend!" karjus Pearu.

Kõrtsmik laskis rinnuli letile. Kogu kõrts oli pinevil.

„Litsid mehed need Vargamäe omad," ütles kõrtsmik ja laskis hammaste vahelt lirtsti üle leti põrandale, ärplejate jalge ette.

„No võta raha!" karjus Pearu.

„Hea küll," ütles Andres viimaks, „kolmekümne eest ma ütlen. Aga sina ei tohi kellelegi edasi öelda, kohtulaua ees ka mitte."

„Pea, pea!" hüüdis Pearu ja katsus joobnud peaga mõelda. „Ei, sellega põle ma nõus," ütles ta siis. „Sina võid minu rahaga teha, mis tahad, ja mina teen sinu sõnadega, mis mina tahan: lasen kas kirikus kantslist maha öelda või kiriku ukse ette paplisse lüüa, et kõik teaksid, mis sõnade eest Oru Pearu Mäe Andresele kolmkümmend rubla maksis."

„Üks ta mats puhas!" hüüdis Andres nüüd. „Tee mis tahes, lase või lauluraamatusse üles panna."

„Kas kuulete, mehed, ja sina, kõrtsmik, seal leti taga: Mäe Andres ütleb mulle siin kõrtsileti ees, kuda sain mina tema rukkisse, ja mina võin sellega teha, mis tahan."

„Anna raha kõrtsmiku kätte, muidu pärast petad, sind põle uskuda," ütles Andres.

Pearu andis raha ja kõrtsmik võttis selle vastu. Nõnda oli nüüd kõik korras, oodati ainult, millal And-

res oma uudise ilmutab. Aga äkki astus see Pearu juurde, pani oma suu tema kõrva äärde, käe ette varjuks, et teised midagi ei kuuleks, ja sosistas nõnda midagi. Pearu polnud sugugi ette valmistatud, et ta nii ruttu Andrese saladuse teada saab. Aga niipea kui ta selle oli kuulnud, karjus ta:

„Sa pidid ju kõvasti, et kõik kuulevad!"

„Seda kaupa ei olnd," vaidles Andres vastu. „Kõrtsileti ääres, kõigi ees, nõnda oli meie kaup ja nõnda mina tegingi. Kõik kuulsid meie kaupa."

Tõusis üldine kisa ja kära. Kõik olid muidugi arvanud, et Andres pidi ütlema oma saladuse valjusti, nii et ka teised kõrtsilised kuuleksid, aga kõik mäletasid ka seda, et valjusti või salaja ütlemisest kauba sees juttu ei olnud. Tõusis küsimus: kuis otsustada? Pearu nõudis kõrtsmikult raha tagasi, Andres keelas andmast, sest tema oli ju oma saladuse Pearule öelnud.

Kõrtsmik irvitas.

„Litsid mehed need Vargamäe omad," kiskus ta läbi hammaste ja sülitas alla oma jalge vahele põrandale, sest teisel pool letti oli praegu niisugune liikumine, et sinna sülitada mingit võimalust ei olnud.

„Mina pidasin kaubast kinni," seletas Andres. „Kui Pearu tahab, võin talle oma sõnu korratagi ja pangu nad siis lauluraamatusse, löögu paplisse või lasku õpetajat kantslist maha kuulutada. Aga seda ütlen ma sulle, Pearu, et kui sa oma sõnu tunnistajate suu läbi ei või kinnitada, või kui sina mind avalikult laimama hakkad, siis annan su kohtusse, seda pea meeles."

Kõrts möirgas.

„Pearu on sees!" hüüti mitmelt poolt.

Aga asi polnud veel otsustatud. Raha seisis alles kõrtsmiku käes. Pearu lubas kohtusse kaevata, kui see Andresele välja antaks.

„Ole ikka mees, Pearu," rääkis kõrtsmik. „Kõrtsil kõrtsi õigus, kohtul kohtu õigus. Oled asja kõrtsis alustand, siis lõpeta ta leti ees, ära poe temaga kohtukulli ette. Kui muidu ei saa, las teised otsustavad, kuulake ise Andresega pealt. Ütleme nõnda, et kõrt-

silett on kohtulaud ja mina sellel laual kulliks. Mehed, vaadake ise, kas mina kõlban kohtukulliks?"

„Kõlbad, kõrtsmik!" hüüdsid mehed naerdes.

Nõnda siis algas kohtumõistmine Vargamäe meeste riiuasja üle kõrtsileti ees, kus peal seisis kohtukullina kõrtsmik rõõtsakil. Aga juba asjaarutuse algul rääkis Andres oma kavalad sõnad, öeldes:

„Kõrtsmik ja kõrtsilised, mina seda Pearu raha ei tahagi, mul omalgi teda niipalju kui kulub. Kui teie see kolmkümmend rubla minule peaks mõistma, siis jätan ma ta kõrtsmiku kätte ja tema andku selle raha eest igaühele, mis keegi soovib. Jooge ennast kas või käpuli maha, kui aga sellest rahast jätkub."

Need sõnad tõid asjasse kohe selguse. Varsti mõistsid kõik ühes kõrtsmikuga, et Andres kaubast kinni pidanud. Kui Pearu kaotas, siis polnud selles keegi muu süüdi kui tema ise: miks tegi ta nii halva kauba.

„Ka Pearu ise võib oma raha eest juua," ütles Andres peale otsuse väljakuulutamist.

Vastuseks oli üldine hirnumine.

„Sinu sea mollile ma ei tule," vastas Pearu ja tellis kõrtsmikult omal arvel. Aga sel polnud esiotsa aegagi tema tellimist täita, tal oli tähtsamat teha: kogu kõrtsile anda.

Kõik jõid rõõmu pärast, Pearu üksi aina kurvastuse ajel, sest nii õnnetut päeva polnud tal mil ega mil ajal olnud: ta kaotas kohtus ja sai kõrtsis teiste naeruks. Andres oli ta ühel kui ka teisel pool lihtsalt üle löönud. Pearu oli ikka arvestanud tema ausust ja tõearmastust, aga nüüd leidis ta korraga, et Andres on „krutskid" täis nagu temagi.

Seda pani Pearu oma üleaedsele väga pahaks. Tema arvates pidi mees ikka olema, mis ta on, aga mitte nõnda, et ükskord nii ja siis jälle naa. Oleks Andres algusest saadik krutskitega tulnud, siis oleks Pearu ennast teadnud hoida, aga tema usaldas Andrest ja nõnda sündis see, mis täna sündinud.

Pearu oli vihane ja muutus aina vihasemaks, nähes teiste joomist ja lõõpimist tema raha eest. Meeleldi

oleks ta Andresele hammastega kas või ninaotsa kinni karanud. Teades aga tema jõudu ei teinud ta esiotsa muud kui näris teda sõnadega. Aga täna oli Andres nii häbemata heas meeleolus, et Pearu sõnad temasse üldse kinni ei hakanud, kõigest pääses ta rumala naljaga üle. Pearu katsus õnne küll Jussiga, küll Krõõdaga, aga mitte miski ei läinud Andresele südamesse. See ärritas Pearut ikka enam ja enam. Viimaks ei teadnud ta enam isegi, kuidas see juhtus, aga äkki leidis ta oma küüned Andrese habet kiskumas.

„Mehed, minge vahele!" käskis kõrtsmik.

Aga enne kui käratsejaist ükski jaole sai, langesid Vargamäe mehed teiste ette porisele põrandale, Andres alla ja Pearu peale. Mõlemad karjusid — Andres jämedama, Pearu peenema häälega, mis muutus peaaegu kiljumiseks.

Kõrtsmik kargas leti tagant välja ja tahtis kantsikuga Pearule mõne tulise anda, et ta teise lahti laseks, aga parajal silmapilgul kargas keegi talle kätte kinni ja ütles:

„Kõrtsmik, kurat, ole mees, jäta soor, las nad ise!"

Kõrtsmik peatus ja nüüd mõistis ta asja: Andres karjus vist viguri pärast, ainult Pearul oli tõsi taga. Ta oli valu pärast vastase habemest juba lahti lasknud ja tahtis tõusta, aga ei saanud, sest Andres hoidis teda kustki hellast kohast kinni, nii et tal silmad pahempidi pähe läksid.

„Litsid mehed need Vargamäe omad," irvitas kõrtsmik ja läks leti taha tagasi. „Põle niisukesi sindreid enne näind."

Kui naabrid põrandal küllalt olid vehelnud ja karjunud, hakkasid teised hüüdma:

„Aitab küll! Tõuske üles, ega see kõrtsipõrand ainult teie päralt ole."

Nõnda siis tõusidki Vargamäe mehed. Õigem, tõusis ainult Andres, kuna Pearut pidi aitama, nagu oleks ta äkki nii purju jäänud, et jalgu enam alla ei võta.

„Ära, saadan, tahtis teine tappa!" kirus Andres ja lisas juurde: „Habeme rikkus ära, näo kiskus veriseks."

Tõepoolest oligi habemele liiga tehtud; tükid vedelesid põrandal, kust Andres nad korjas, et kohtule tõenduseks ette panna, sest nõnda ei tahtnud ta seda asja ometi jätta. Pealegi oli tal ka nägu mitmest kohast verine; seda nägid kõik.

Aga Pearul polnud midagi viga. Tema habeme karvad olid kõik alles ja nägu oli üsna terve. Niisugune pagana kange mees oli Oru Pearu: purjus peaga kisub teise läbi, nii et las aga olla. Keegi poleks seda uskunud, kui poleks oma silmaga näinud.

Ise istub teine seina ääres pingil ja tal on nägu, nagu ei tunneks ta oma võidust vähematki rõõmu. Otse selle vastu on tal tundmus, nagu oleks ta lausa surmasuust pääsenud. Ja kui Andres viimaks talle naljatades ütleb, et nüüd võiksid nad üheskoos koju sõita, on nad ju kahekesi kohtus käinud, kõrtsis kembelnud ja kiskunud, karjub Pearu talle vastu:

„Sinu kuradiga ma ei sõida, sina tapad mu tee peal ä'ä!"

„Mis mina sust nirust tapan, sured isegi, kui õige aeg," vastab Andres.

„Aga raha on veel järele, mis sellega?" küsib kõrtsmik.

„Jääb sinu kätte hoiule," vastab Andres. „Kui Pearuga jälle kõrtsi tuleme, siis joome ise ja anname ka teistele."

Nende sõnadega lahkub Andres kõrtsist.

„Ära tahtis teine, sunnik, mu vigaseks teha," vandus Pearu toibudes ja esimest lonksu klaasist võttes. „Mis minu vaesest vanamoorist siis oleks suand."

Joobnud hulk hirnus, nii et kõrtsi suurtuba kajas.

Andres logistas üksipäinis kodu poole sõita. Ta oli rohkem joonud kui ta tahtnud, sest täna oli tal omasugune õnnepäev: ta oli võinud ometi kordki Pearule õieti kätte maksta. Sellepärast oli ta süda rahul ja meel rõõmus. Kui Pearu praegu oleks tema ette astunud ja leppides oma kätt pakkunud, siis oleks Andres vististi selle õiglase meelega vastu võtnud.

XXI.

Vargamäel magasid juba kõik, kui Andres koju jõudis. Marigi oli endale akna kõrvale toolidele aseme teinud ja riides sinna pikali heitnud. Siin magas ta juba ammust aega, et oleks käepärast kuulma ja aitama, kui lapsed häält teevad.

Keegi ei näinud selles midagi halba, et sauna Mari magas väikeste laste pärast pere tagakambris. Pealegi seisis Krõõda surmast saadik uks kahe kambri vahel öösiti alati lahti või praokil, nii et sulane ja tüdruk, kes magasid eeskambris, alati võisid näha ja kuulda, mis sündis tagakambris.

Suvel oli lugu muidugi teisiti. Siis magasid sulane ja tüdruk ühes karjapoisiga väljas, ainult Mari lastega ja peremees ise jäid läbi aasta tuppa. Nüüd poleks ka sellel tähendust olnud, kas Mari ees- või tagakambris magab; kes rääkida tahtis, võis mõlemal korral ükskõik mis rääkida.

Peremeest koju oodates oli Maril ikka linnu uni. Vähemastki krõbinast oli küll, et teda jalule ajada. Samuti oli see ka täna. Mari ärkas, kui õuevärav kääksus, ja läks Andresele õue vastu.

„Otsi hobusele heinu vankrisse ette," ütles Andres, „ma panen ta seiasamasse sööma, ei lähe teda praegu metsa viimagi."

Seni kui Mari heinu läks tooma, võttis Andres ise hobuse rakkest lahti ja sidus ta vankri külge. Temal polnud kunagi viisiks selle toimetuse pärast sulast äratada, ehk olgu siis, et mõni ise peremehele appi tuli.

„Kas peremees tahab süüa ka?" küsis Mari kambris.

„Lase olla pealegi, eks ma hommikul söö," vastas Andres. „Säh, rüüpa parem siit pudelist, katsu, kas on ka magus."

Andres rääkis niisuguse hääle ja tooniga, et Maril millegi pärast tuli meelde Juss heinamaal kuuse all, mille oksas rippus silmusega nöör, kuna Juss ise nöörist kinni hoidis.

Areldi lähenes Mari peremehele, et pudelit vastu võtta.

„Las jääda ka see hommikuks, peremees, hilja on," ajas Mari vastu.

„Mis hilja," ütles Andres. „Midagi ei ole hilja."

Ja kui Mari viimaks pudeli vastu võttis ning suule tõstis, kahmas Andres tal äkki ümbert kinni, nii et Mari pidi ehmatusega pudeli põrandale pillama.

„Peremees, lase lahti, ära jända," palus Mari.

„Ma ei jända ju, Mari, ma mõtlen tõsiselt. Ma olen ikka sinuga tõsiselt mõelnd, juba Jussi päevil. Ma olen ju küll oodand. Täna on mul nii hea meel, et tahan ka sinule head meelt teha: hakka mul perenaiseks, päriselt kohe, laste emaks ja kõik. See niisuke üksinda virelemine põle ka midagi väärt."

„Lase lahti, peremees," palus Mari.

„Ei või lasta, Mari, tee mis tahes, änam ei või," vastas Andres.

„Lapsed pärast ärkavad üles, näevad," rääkis Mari.

„Nähku," arvas Andres, „ükskord peavad nad seda ikka nägema: neile on ju uut ema tarvis."

„Mõni teine kord," palus Mari.

„Mis see teinegi kord parem on," vaidles Andres vastu.

„Sa tuled täna väljast, viinapudel taskus," põhjendas Mari.

„Arvad, et ma olen purjus?" küsis Andres. „Ma olin pisut purjus, kui kõrtsist välja tulin, aga teel lahkus ära, pea läks üsna selgeks. Praegu olen päris kaine, ainult meel on nii rõõmus, et ma ükskord selle Pearule sain ometi näidata."

Et peremeest teistele mõtetele viia, hakkas Mari kohtuasjast pärima ja laskis tal jutustada kõrtsitempudestki. Kui jutt saladuseni ja kolmekümne rublani jõudis, küsis Mari:

„Kas sul siis oli midagi saladust?"

„Muidugi oli," vastas Andres, „ja salaja kõrva sisse ütlesin talle sula tõtt, et ta teaks, muidu arvab viimati, et tema üksi on mees, kes krutskid mõistab teha."

Andres peatus ja ootas, kas ehk Mari uudishimus veel midagi küsib, aga kui see vaikis ja nagu ootas, ei saanud Andres muidu, kui pidi kõik südame pealt ära rääkima, nagu ta seda teinud Krõõdagi päevil. Nii mõnigi kord olid neil siis vaidlused ja pahandused tekkinud, aga ikkagi pidi Andres Krõõdale aeg-ajalt oma südant puistama.

„Mina ise viisin Pearu oma rukkisse ja hakkjalgadesse sel korral," ütles Andres kavalalt naeratades. „Sest vaata, lugu oli siis nõnda, et kui mina öösi koju tulin, ise tukkusin peal, jäi hobune äkki seisma ja kui silmad lahti tegin, et vaadata, mis on, oli Pearu oma vankri ja hobusega mul risti tee peal ees. Hüüan — ei kedagi, hüüan kõvemini — keegi ei kõssa, karjun kõigest jõust — vait kui haud. Ei kedagi, ronisin siis maha ja läksin vaatama: mis muud kui Pearu täis ja magab vankris, nii et norin taga. Hobusel ohjad ratta all, ei saa edasi ega tagasi. Võtsin siis ohjad ratta alt välja ja pidin nad vankrile kinni siduma, et hobust koju saata, oma väravast mööda, aga äkki tuli hea mõte. ‚Ahaa, vennas, nüüd oled mul ometi ükskord peos!' ütlesin iseendale. Saatsin siis oma hobuse kojupoole minema, panin ohjad istekoti alla, pöörasin Pearu linalaka ümber, ronisin ise ka vankrisse, et jälgi ei jääks, ja lasin läbi odra rukkisse, sealt hakkjalgadesse ning siis uuesti rukkisse, kus jällegi ohjad ratta alla ajasin, nii et põlnd võimalik edasi ega tagasi. Siis pistsin peenrale ja mööda peenart koju, õueväravasse, kus mära mind juba ootas ja vastu õhötas. Nõnda oli see, seda pead sa teadma, aga ä'ä hinga sellest kellelegi, ainult sinule räägin, kuis asi oli. Pearule endale ütlesin

ka kõrva sisse, et mina viisin, aga tal põle tunnistust, las ta teab, niisuke võrukael kui ta on."

„Ah nii! Sina ise!" imestas Mari. „Sellepärast ma sel korral kuulsin, et oleks nagu vankri mürin tulnd, aga õueväravat ei tehtud lahti, et oleks kääksund, mõtlesin, et mõni sõitis mööda."

„Mära tuli ju vankriga üksinda, mina jõudsin alles natukese aja pärast väravat lahti tegema," seletas Andres magusal suul.

„Aga kas see on õige nõnda teha?" küsis Mari. „Ja miks sa Pearule endale seda ütlesid, ta hakkab ju viha kandma?"

„Tema kannab niikuinii viha, las siis olla õieti, teadku, kellega tal tegemist, ja hoidku end. Ja õige on see ka, lähen kas või vanajumala enda ette sellega. Sest mis tegi Pearu, kui me kahekesi kahasse kraavi kaevasime? Ta hakkas minu oma rahaga kaevatud kraavist minu karjamaale vett paisutama. Oli see õige? Kui temal on õigus niisukest tempu teha, siis on ka minul õigus teda oma rukkisse viia."

Andres surus Marit ikka kõvemini oma käte vahel ja ütles natukese aja pärast:

„Vaata, Mari, see oli minu üks saladus. Aga mul on veel teine ja see on palju suurem, see puutub sinusse ka, õigem Jussisse."

„Andres!" hüüdis Mari kohkunult. „Siis sa sel korral ei kukkunudki? See oli Juss?"

„See oli Jussi raibe sel korral, sest kuhu ma siis lumega nõnda pidin kukkuma," vastas Andres. „Aga kust sina seda tead? Kas Juss ise rääkis või?"

„Ei, Jussilt ei kuulnud ma midagi. Tema ei tulnd peale seda änam minu juurde," vastas Mari.

„Kes sulle siis rääkis?" päris Andres. „Peale tema ja minu ei teand sellest ju ükski hing."

„Mulle põle keegi rääkind," vastas Mari. „Aga sa mäletad ju, et kevadel leidis sulane sealt tee äärest pussi ja kõik arutasid, et kelle oma see võiks olla, kes ta sinna on kaotand. Ka mina vaatasin seda pussi ja ütlesin siis, et see on ju kadund Jussi puss. Arutasin

siis, et kust võis küll see puss sinna saada, ja äkki vilksatas mul läbi pea, et ega ometi Juss sinul siis tee peal vastas käind. Tahtsin sinu käest mitmel korral küsida, aga ei julgend. Aga kui sa täna sellest teisest saladusest nimetasid, siis teadsin kohe, et see oli tol korral ometi Juss."

„Tema mis tema!" kinnitas Andres. „Ja kui ta jalad kuuseokstesse põleks kinni hakand, nii et komistama ajas, kes teab, kudas sel korral oleks läind. Siis ta oleks saand mulle ehk esimese sopsu selja tagant ära anda, sest ma olin ju pisut purjus. Aga komistamise ajal pöörasin ma ümber ja andsin talle jalaga või panin ainult jala ette, ma isegi ei tea õieti, nõnda läkski hoop põlve ligi."

Andrese jutustust kuulates tõusid Mari silmad tulvil vett täis. Jussis oli ometi rohkem, kui tema kunagi oletanud. Peaaegu oleks Mari tahtnud, et ta kuuseoksadesse mitte poleks komistanud. Ükskõik mis siis oleks tulnud, ainult kui Juss oleks saanud näidata, mis ta võis ja tahtis.

„Niikuinii oleks ta ehk minu sel korral seal vagaseks teind," rääkis Andres edasi, „sest minul põlnd ju kusagilt miskit löömariista võtta ja temal oli pikk puss käes. Mul oli küll peaaegu täis viinapudel taskus, aga see ei tulnd mul sugugi meele. Alles pärast mõtlesin, et näeh, seal ta nüüd on see joobnud pea, lase ennast kas või ära tappa, aga ei märka pudeliga pähe valada. Nojah, tema oleks võind mu tingimata siis vagaseks teha, seda mõtlesin pärast, aga tal põlnd mehe südant. Kui selja takka ei saand ja esimene kord ei õnnestand, hüppas ta üle kraavi, metsa. Et ta pussi lumme viskas, seda mina muidugi ei näind, ei teand tähele panna."

„Eks oli ometi hea, et kõik nõnda läks, nagu läks," arvas Mari nüüd, kui ta kuulis, mis Andres Jussist ja tema teost seletas. „Juss oli ehk ometi ainult Juss, muud ei midagi."

Millegi pärast läks Mari süda nagu tühjaks ja va-

lusaks. Aga see tühi ja valus süda hakkas värisema ja värin kaldus nagu kehassegi.

„Nüüd sa tead kõik, Mari," rääkis Andres nagu kergendatud südamel. „Sellepärast joo, joo iseenda ja minu terviseks."

Andres istus pingile ja tõmbas Mari oma põlvele. See hoidis ikka veel pudelit peos.

„Ma oleks ehk täna kauemaks jäänd, aga sina tulid mul meelde ja siis ei saand änam jääda, pidin tulema," rääkis peremees.

Mari ei joonud pudelist. Ta istus muidu Andrese põlvel, istus, nagu oleks tal nutt varaks.

„Miks sa nii tõrges oled," ütles Andres. „Kas sa siis mulle tulla ei taha või?"

„Ma ei tea, peremees, mis see on," vastas Mari.

„Ikka see Juss sul oma surmaga meeles?"

„Võib olla. Juss ja kõik. Nii imelik on. Nagu õudne, ajab hirmu peale," seletas Mari.

„Ära karda," julgustas Andres. „Juss ei või enam midagi ei sinule ega minule ega meie temale. Mis on, see on. Minul suri Kröõt, sinul Juss, kahekesi oleme järel."

„Aga lapsed?" küsis Mari.

„Lapsed," kordas Andres nagu mõeldes. „Mis siis lastega ikka on? Meil mõlemil on ju lapsed. Las nad olla siis meie lapsed, kasvatame nad üheskoos ülesse, leiba Vargamäel jätkub ju. Kõik olgu ühesugused, minu ja sinu lapsed, kõigil ühed õigused."

Maril tõusid jällegi silmad vett täis: tema lapsed saavad perelasteks!

„Ä'ä nuta, Mari," lohutas peremees ja surus teda omale vastu rinda. Pisarad hakkasid täna Andrese südamesse kinni, ehk ta küll kadunud Krõõda pisaratega nõnda oli harjunud, et ta neid mikski ei pannud, nagu oleksid nad üsna harilik nähtus naiste elus.

Andres võttis Mari peost viinapudeli ja pani selle tagasikätt pingi alla. Siis võttis ta naise sülle, tõusis püsti ja tahtis üle läve tagakambrisse astuda.

„Mitte, peremees!" palus Mari härdalt. „Mitte täna! Mitte!"

Aga Andres ei kuulanud. Ta vastas ainult:

„Sa saad ju Vargamäe perenaiseks, sinu lapsed saavad perelasteks."

Keegi polnud neid sosinal öeldud sõnu kuulamas ega keegi polnud nägemas, kui Vargamäe Andres astus sauna Mariga üle läve tagakambrisse. Ei olnud ka järgmisel hommikul sellest sündmusest muud märki järel kui viinapudel eeskambris pingi all, aga sellegi korjas Mari ja pani tagakambrisse kappi, enne kui läks palgalisi äratama.

Ometi oli tal tundmus, nagu aimaksid sulane ja tüdruk, nagu aimaksid omad ja võõrad lapsedki, et on midagi sündinud tema ja peremehe vahel. Pahatihti tabas Mari enda pilkudelt, sõnadelt ja tegudelt, mis polnud enne seda üldse mõeldavad ega võimalikud.

Sellest kõigest poleks ju midagi olnud, kui mitte Juss, kadunuke, poleks Marile nii väga pähe tükkinud. Juba varemalt oli see nõnda, aga viimasest Andrese jutustusest saadik sai surnud Juss Mari südames nagu uut elu. Mari ei võinud ega võinud unustada, et Jussil sel viimsel õhtul ometi nii tõsi taga oli, et läks pussiga tee äärde Andrest varitsema.

Järgmisel pühapäeval ruttas Mari kohe Jussi hauale, ja kui ta enne oli seal lugenud ühe issameie, siis luges ta nüüd kaks ja haualt lahkudes veel kolmandagi. See rahustas pisut meelt. Paar kuud käis Mari nõnda surnuaia taga oma südant rahustamas, siis ütles ta ühel ööl Andresele:

„Minu asjad on juba sedasi."

„Ega siis muud, peab aga õpetaja juurde minema," vastas Andres.

„Ega vist muud jah," oli ka Mari nõus.

Nõnda rakendaski Andres hobuse vankri ette, võttis Mari peale ja sõitis väljamäest alla. Nüüd oli kõigil selge, kuidas lood Andrese ja Mari vahel seisavad. Kui saunatädi tänini aina oli imestanud, et miks nad küll õpetaja juurde ei lähe, siis ütles ta nüüd otse selle vastu:

„Ei läbend teised aastatki oodata. Juss põle jõund heasti äragi jahtuda, suri ju alles veebruari lõpul, aga juba tuli taga, ei tea kas teiste asjad õige sedasi või."

„Nende oma asi," porises vanamees, „noored tublid rahvad teised mõlemad."

„Nonäh, pererahva asi, mis meie saunikud nüüd," arvas eit.

XXII.

Õpetaja juures ootas Andrest ja Marit väike üllatus. Niipea kui vaimulik Andres Paasi nime kuulis, ütles ta:

„Ah sina oledki see Vargamäe Eespere peremees?"

„Seda küll, õpetajahärra," vastas Andres.

„Ja see on sinu sauna Mari? Tema mees Juss poos enda üles ja sina lugesid ning laulsid tema haual?"

„Nii see on, õpetajahärra," kinnitas Andres.

„Miks sa tegid seda, armas hing, kui seda ei teinud sinu õpetajahärra ega köstriisand?" küsis pastor.

„Vaese naise pärast tegin seda, temal oli oma mehest kahju," seletas Andres.

„Naine ise on tema kirstunael, seesinane sinu sauna Mari on patune inimene, nagu sina isegi. Sina, Vargamäe Andres, oled see rikas mees, kes himustab vaese mehe talle."

„Kui Juss suri, oli minu ja sauna Mari süda puhas," ütles Andres.

„Aga kas teie tulete puhta südamega ka oma õpetaja juurde ja altari ette?" küsis pastor.

Nüüd pidi ka Andres oma silmad maha lööma, nagu seisis langetatud laugel Mari juba ammugi ning pühkis aina pisaraid.

„Kuule, sina Vargamäe sauna Mari, tuled sa puhta südamega ja ihuga oma õpetaja juurde ja kiriku altari ette, nagu see on õige lesknaise kohus?" pöördus pastor Mari poole.

Mari ei vastanud. Selle asemel hakkas ta peaaegu suure häälega nutma.

„Sina, Vargamäe Eespere peremees, oled patune inimene. Sina jood ja lakud kõrtsis ja riidled seal oma naabermehega. Kohtulaua ees seisate teie ühtepuhku . . ."

„Aulik õpetajahärra," vastas Andres, „iga inimene peab oma õigust nõudma."

„Armas hing, armu peab nõudma, mitte õigust," õpetas vaimulik. „Aga sina oled kangekaelne mees ja paned oma südame kõvaks. Sina loodad oma suure rammu ja õiguse peale, aga jumal on sind katsuma tulnud — alles hiljuti matsid sa oma naise. Sina ei hoidnud teda kui nõrgemat astjat ja nüüd on sinu lapsed vaeslapsed. Sina tahad neile uut ema, aga mina ei või teid enne maha kuulutada, kui olete mõlemad oma pattu kahetsenud, sina, peremees, oma naise Krõõda ja sina, Mari, oma mehe Jussi surma pärast ja selle halva elu pärast, mis te olete kahekesi seal Vargamäel elanud."

„Õpetajahärra, see põle võimalik," ütles Andres. „Põle võimalik änam oodata."

„Ei, pai õpetajahärra, see põle mitte võimalik," ütles ka Mari nuuksudes.

Õpetaja vaatas neile küsivalt otsa ja ütles siis:

„Teie vahel seisavad kaks surma, armsad hinged, teie peate leinama ja oma pattu kahetsema."

„Eks me jõua pärastki kahetseda, kui seda tarvis tuleb," arvas Andres, „aga täna ehk paneb õpetajahärra meid ikkagi kirja, et oleks kõik korras, kui sünnib laps."

Jälle mõtles pastor pisut ja ütles siis peaaegu liigutatud häälega:

„Hea küll siis, armsad hinged, teie lapse pärast teen ma seda, et tal oleks juba sündides õige isa ja ema. Laste kätte ei taha ma vanemate pattu mitte maksta, sest enam ei ela me hirmu, vaid armu all. Aga õige ei ole see mitte, mis ma teen, pea seda meeles, sina, Vargamäe Eespere peremees. Sellepärast ära

nõua ka sina oma naabermehelt ikka aina õigust taga, vaid mõtle vahel ka armu peale. Õigus teeb sinu südame kõvaks, sinu meeled kurjaks, õigus paneb silma silma vastu, hamba hamba vastu. Mina, sinu hingekarjane, ei mõõda sulle täna õigust mööda, vaid armu mööda, miks ajad siis sina nii väga oma õigust taga? Nõudkem jumala armu, mis ülem on kui kõik mõistus, see olgu meie õigus."

Nende sõnadega laskis vana hallpea-õpetaja Andrese ja Mari minema. Aga kahe nädala pärast pidid nad uuesti ilmuma, et ta võiks neid veel kord enne laulatust noomida.

Kiriku juurest kodu poole sõites pidasid Andres ja Mari isekeskis aru, kust küll õpetaja nende asju nii hästi teab. Aga ei üks ega teine osanud seletust anda. Alles hiljem, kui Andres Aaseme Aaduga, kes kiriku „vöölmünder", sellest juttu tegi, sai ta asjale otsa peale.

Keelekandjaks oli nende oma saunatädi, kes peaaegu iga pühapäev kiriku vahet käis ja kel oli harukorril sinnapoole asja ka nädala seeski. Kiriku juures ei käinud saunatädi aga kunagi muidu, kui pistis ikka jalad ka kirikumõisa, muidugi tagaukse kaudu, kust käis kogu kihelkond.

Tädi käis õpetajaprouaga juttu vestmas, kes armastas väga eitede kõnet, sest need rääkisid aina meheleminemisest ja naisevõtmisest, mis oli vanale prouale põlevamaks eluküsimuseks. Temal endal oli üheksa last ja kaheksa neist tütred, keda nii raske oli kaelast ära saada, sest vähese kaasavara tõttu polnud väimehi kustki võtta. Sellepärast huvitas teda alati küsimus, kui palju kuski lapsi ja mitu neist tütreid, mitu poegi. Peaaegu sooja südamega võis ta mõne pereeide rõõmust osa võtta, kui see oma tütred ükssteise järel kõik mehele pani, ja ohates arvas ta, et perenaistel on ometi kergem kui nende õpetajaproual, kelle tütreid ei tule keegi kosima.

Niisugune oli see loomulik põhjus, mis tegi kõik saunaeided kirikumõisas kutsutud külalisteks, ja harva

lahkusid nad sealt, ilma et õpetajaproua neile midagi pihku poleks pistnud. Eitede kaudu tundis õpetajaproua vähemalt poolt kihelkonda nimepidi ja mäletas nende elu ning olu. Proua andis saadud teated õpetajale endale edasi ja kui need osutusid tähtsaiks, nõuti eitedelt täiendavaid teateid. Nõnda oli õpetajal kogu tema hingekari kõigi oma vooruste ja pattudega nagu peo peal. Ja et niihästi saunatädisid kui ka kirikumõisa eriti just inimeste patud huvitasid, olgugi et voorused olid haruldasemad asjad kui patud, siis rääkisid eided enamasti ainult pattudest, nagu polekski kihelkonnas muud leida. Nagu sellest näha, ei tuntud ei kirikumõisas ega kihelkonnas haruldaste asjade vastu erilist huvi.

„Mis temal küll sellega peaks tegemist olema," ütles Mari saunatädi kohta, kui Andres talle rääkis, mis ta Aaseme Aadult kuulnud.

„Kade meel, et sina perenaiseks saad," arvas Andres.

„Ega ta siis enne seda teand," püüdis Mari suusoojaks vastu vaielda.

„Või ei teand," venitas Andres. „Teadis tema, teadsid teised, ega siis Pearu muidu kõrtsis minu ninale põleks tükkind, nii et talle paar vurakat pidin andma."

Kui Andres ja Mari kahe nädala pärast uuesti õpetaja juurde ilmusid, võttis see veel peenemalt kogu asja läbi. Mari ei saanud jällegi muidu, kui pidi aina silmi pühkima. Aga Andres ütles:

„Õpetajahärra ei peaks niipalju vananaiste lora kuulama."

„Armas hing, kuidas sa oma õpetajahärraga räägid!" hüüdis pastor.

„Andke andeks, õpetajahärra, aga ma räägin tõsist mehejuttu," vastas Andres. „Õpetajahärra arvavad, et meie oleks Mariga nagu selle Jussi, kadunukese tapnud. Aga kui see tõesti nõnda oleks, kes see meid siis veel lahti hoiaks, ammugi oleks me siis pulkade taga."

„Ma ei räägi kuriteost inimeste, vaid jumala seaduse ees," seletas õpetaja. „Inimeste seadused võivad su õigeks mõista, aga kas oled sa õige ja puhas ka oma Issanda ees? Kas sa võid endale vastu rinda lüüa ja öelda: Juss oleks ka siis surnud, kui sa tema naisel oleksid lasknud õigel ajal sauna tagasi minna? Ehk kas võid sina, Mari, kallis hing, püha piibli juures kinnitada, et sina oma kadunud mehe sõna õieti kuulda võtsid, nagu vaga naise kohus? Kas ei olnud sul juba oma mehe elu ajal salajane patuhimu võõra mehe ja tema varanduse järele? Seda küsin mina, mitte seda, kas teil maapealse seaduse järele õigus."

„Aulik õpetajahärra," ütles Andres, „minu süda on puhas. Mina ei keeland ilmaski Marit Jussi kokku saamast, olgu päeval või ööl. Aga kui Juss Marit kutsus sauna, siis ei saand ta ju minna, mul põlnd perenaist ega lapseimetajat. Mari andis oma lapse kõrval rinda ka minu pojale, kes Kröödast maha jäi, nõnda oli see, õpetajahärra. Ja Mari ei teind seda omast peast, vaid õndsa Krööda soovil: Kröõt pani seda temale veel surmavoodil südame peale, sest ta teadis Mari head südant ning arvas, et kui vaeslapsed on Mari käes, siis on nad toidetud ja kaitstud..."

„Perenaise, kadunukese sõna järele ma paergugi õpetajahärra ees seisan," pistis Mari siin vahele, „sest tema, õnnis, ütles enne surma paar korda minule, et Mari, kui sa ometi veel prii oleks, et võiks minu asemele tulla, kui mina kaon. Aga mina nutsin siis ja ütlesin perenaisele, et, perenaine, see on patujutt nõnda rääkida, sest minul on oma Juss, Jussiga laps ja teine tulemas, kuda võin siis mina sinu asemele tulla, kui sina kaod. Ja ma ütlesin perenaisele veel, et, perenaine, ära karda, ega sa ei kao, kui see on jumala tahtmine. Aga perenaine vastas minule, et, Mari, ega ma siis seda, muidugi on sul nüüd oma Juss ja Jussiga laps ning teine tulemas, vaid ma räägin muidu, et kui see võimalik oleks, et Jussi ei oleks ega kedagi, siis. Noh, ja siis tuligi nõnda, et perenaine suri ja lapsed jäid maha ja et ka Jussiga juhtus nõnda

ning ta maeti kirikaaia taha, sinna puude alla. Ja ei olnud, kes oleks talle kella löönd ehk lugend ja laulnd. Ning siis võttis peremees ise raamatu taskust, laulis ja luges ning meie kõik laulsime ka, kes seal olime, et Jussi vaene hingeke ei jääks sootuks ilma jumala sõna ja armuta. Ütelge nüüd ise, õpetajahärra, kas ma ei pidand siis peremehe poega imetama ja hoidma, nagu oleks ta mu oma laps. Ja kui mul pattu südames on, õpetajahärra, siis on see mu südame patt, et ma olen peremehe poega rohkem armastand kui oma last, see patt on mul küll, muud ei tea."

Nõnda rääkis Mari, kui ta seisis nuttes õpetaja ees ja Andres tundis, et Mari räägib hästi, räägib paremini, kui tema ise rääkis.

Mari ise polnud oma sõnadega päris rahul. Ta oli küll puhtast südamest rääkinud, aga ta ei rääkinud ometi südant õpetaja ees puhtaks. Sinna jäi midagi, mis teda piinas. Oleks ta üsna üksinda õpetaja ees seisnud, siis oleks ta ehk kõik öelnud, aga nüüd kartis ta Andrest ja rääkis tema meelt mööda.

Üksinda õpetaja ees seistes oleks ta tahtnud öelda, et tema on tõesti pattu teinud Jussi vastu, ja et ta on ehk tema surmaski süüdi. Et sest ajast saadik, kui perenaine teda oma järeltulijaks soovis, tõusis temal endalgi see soov ning et ta peaaegu kahetses, miks ta Jussiga sauna läinud. Et peremees on hoopis teistsugune mees kui Juss, ja et temal pole kõveraid jalgu ega midagi ning et pea seisab tal kõrgel õlgade vahel. Et tema armastuski peremehe poja vastu on patu armastus, sest peremehe poega armastas ta ehk peremehe enda pärast ja teda armastas ta natukene juba Jussi elu ajalgi. Et võib-olla ei armastanudki ta ainult peremeest ennast, vaid ka tema koda ja varandust, mis seal sees: armastas tema emist, kes toob kevadel põrsad; tema uttesid, kel krubis villaga talled, üksikud ja kaksikud, mõnikord ka kolmikud; tema lehmi, kes annavad hulga piima ja võid; tema hobuseid, kellega võib kiriku sõita, roosidega saan taga, kõrge look peal.

Nõnda oleks ehk Mari öelnud, kui ta oleks seisnud ihuüksi õpetaja ees, ja see oleks talle endale rohkem meeldinud kui tänased sõnad, mis ta rääkis Andrese pärast. Mis õpetaja oleks öelnud niisuguste sõnade kohta, seda ei tea, aga Mari tänastele sõnadele vastas ta lepitatult:

„Kui sa tegid seda armastuse pärast, kallis hing, siis annab jumal sulle andeks, sest armastus on enam kui käsutäitmine. Mine rahuga."

Nõnda lahkusid Andres ja Mari õpetaja juurest. Andrese meel oli üsna rahulik, aga Maril kipitas süda sees. Kord sattus ta isegi mõttele: mis oleks, kui läheks õige Andrese salaja ja pihiks õpetajale kõik südame pealt ära. Annab ta ka siis andeks ja paneb Andresega paari, siis oleks Mari südames kõik selge ja puhas.

Ometi ei teostanud Mari oma kavatsust ja nõnda läks ta Andresega altari ette, ilma et oleks oma südamemõtlemisi õpetajale avaldanud.

Pulmad peeti nagu kord ja kohus ja poleks saabunud niipalju kontvõõraid, siis oleks vististi kõik hästi lõppenud — oleks söödud, joodud, käratsetud, lõõbitud, tantsitud ja „Vares vaga linnukest" mängitud, muud ei midagi. Aga pikkamisi puges tuppa hulk kutsumata külapoisse, kes peale seda, kui olid pruudi põlle lappimisest tegelikult osa võtnud, omandasid nagu kutsutud võõraste õigused. Muuseas oli nendega tuntud hambamees Laulu-Lullu, kes krõbistas klaasi süüa nagu jääd, väänas aruheinu keresse nagu mõni mäletseja ja valas pudeli õlut endal kurgust alla, ilma et kordagi oleks neelanud. Peale selle ajas ta vigurijuttu ja võis kas ööd läbi laulda, ilma et lauludel lõppu oleks tulnud.

Tänagi oli ta juba palju laulnud ning kõigile nalja teinud. Aga lõpuks hakkas ta midagi saladuslikku laulma, mida kuulsid ainult lähedased omad poisid. Kui laul oli vaikne, siis poiste naer oli seda valjem. Andresele paistis millegi pärast laul kahtlasena ja ta läks ka kuulama. Teda nähes jäi Lullu vait ja ütles:

„Pai peremees, see põle peremeeste laul, ammugi mitte peigmeeste laul."

Nõnda ei saanudki Andres kuulda, mida need poisid nii väga naerda hirnuvad. Aga siis võttis ta kavaluse appi: saatis enda asemel kellegi teise kuulama, keda ei teatud karta. Kui see mõni aeg oli kuulanud ja kuuldust Andresele aru andis, sattus see otse marru, sest juba esiteks oli poiste salalik irvitamine teda ärritanud. Sõna lausumata kargas ta istmelt, tormas poistesumma keskele ja enne kui ükski oskas aimata, sai Laulu-Lullu rusikaga hoobi lõua alla ja langes kägarasse maha.

„Koristage see raisk siit!" karjus Andres poistele, ja katsuge, et ise minema saate, muidu . . ."

Ta ei öelnud, mis muidu sünnib.

Poisid jahmatasid. Ükski ei julgenud kätt tõsta, sest kõik teadsid Andrese jõudu. Pealegi oli ta omas majas ja poistel polnud eneste vahel kokku räägitud, kes on õieti Lullu poolt, kes vastu või kes ei seda ega teist. Nõnda siis kobisid poisid sõna lausumata minema.

„Õueväravast välja!" hüüdis Andres neile järele.

Sellegi käsu täitsid poisid esimeses õhinas. Alles värava taga teel peeti uitsetava vihma käes aru. Imelikul viisil ei oldudki peremehe peale väga kuri, sest leiti, et — mis ta siis ikka pidi tegema. Terav punkt oli aga kuski mujal, nimelt: kes teatas Andresele Lullu laulu sisu, sest ega ta ometi huupi, palja poiste naeru pärast vihaseks saanud? Ja ise ei võinud ta kuulda.

Arutati ja tuletati meelde, aga kedagi ei teatud kahtlustada. Poisid olid olnud liig ülevas tujus ja laul oli neile niipalju lõbu valmistanud, et kellelgi ei tulnud meelde ettevaatuseks tähelepanelik olla. Nemad olid ainult Andrest ennast silmas pidanud, mitte teisi.

Pealegi ei mõelnud keegi Lullu lauluga midagi eriti halba, imestati ainult, kuidas küll Lullu oskab eitede lõksutatud asjad nii ilusasti „remiisi" panna, et katkesta või kõht naeruga.

„On sel, saadanal, aga rusikas," kirus Laulu-Lullu Andrest. „Aga seda ma talle ei kingi. Teen uue laulu ja mitte änam Pearu tellimise peale, vaid omast tahtmisest. Teen palju pikema ja vängema, löön ta salaja kiriku paplasse, las loeb terve kihelkond. Sel kuradil aga, kes mu laulust Andresele sõna viis, tärgin ma naha, kui ma ta kätte saan."

„Ei noh, selle naha peab tärkima, muidu ei või jätta," arvas ka keegi teine.

„Aga mis nüüd?" küsis keegi. „Kas ära minna või mis?"

„Lähme ja roogime nad kõik läbi," ütles Lullu. „Teeme mürgli, mida põle Vargamäe näind enne meid ega näe ka pärast meid."

Kainemad andsid nõu täna ära minna ja asi soola panna, sest aeg pole jänes, et ta eest ära jookseks, ja keretäis pole metslind, et ta soojaga halvaks läheks. On paremaid paiku kui Vargamäe, sest siin on peremehel õigus, kuigi raiuks kirvega või laseks püssiga.

Kainemate arvamine pääses võidule. Ometi ei võinud ägedamad värava tagant muidu lahkuda, kui pidid üle aia mõne paraja kiviga toa poole virutama. Üks kivi lendas läbi akna sisse.

„Ega te karjapoisid ole, et kividega loobite," noomis Lullu. „Oleme mehed, siis võtame pussid pihku või teibad õlale ja lähme, kui ei, siis andke jalgadele teada."

Poisid läksid mäest alla. Küll paluti Lullut, et ta veel laulaks, aga see jäi vait.

„Eks te ise last omale ka Andrest üks mööda lõugu anda, küll ma siis oleks vaadand, kudas te oleks õige laulnd," ütles ta. „Las teen uue ja parema, tulge siis kuulama."

Alguses kartsid pulmalised, et tuleb üldine löömingʼ, millest iga mees peab osa võtma, kui ei taha piduperemeest ennast üksinda kontvõõraste kätte jätta. Läbi akna sisse lennanud kivi oleks nagu räksi löödud säde püssi hakanud. Aga varsti rahustusid

kõik, sest toodi teade, et kontvõõrad lähevad väljamäest alla.

Ainult Mari ei leidnud ega leidnud rahu. Mitmendat korda küsis ta juba Andreselt, miks ta poiste peale nii vihaseks sai. Aga Andres põikles vastusest kõrvale.

„Rumalaid laule laulis Lullu, sellepärast," ütles Andres. „Niisugused sead! Tulevad kaanivad ja pugivad end su oma laua ääres täis ja siis veel su oma nina all laulma!"

„Aga mis ta siis laulis, et sa nii vihastad?" päris Mari.

„See põle naiste asi niisukeste laulude järele pärida," ajas Andres vastu.

„Seal oli minust ja sinust?" usutas Mari pelgavas uudishimus.

„Minust muidugi, kellest siis muust," ütles Andres.

„Aga minust ja Jussist? Oli seal Jussist ka? Eks! Ütle, Andres."

„Meist kolmest kõigist," vastas Andres viimaks.

„Seda ma arvasin kohe, et ega sa muidu," lausus Mari väriseval südamel. „Ma kartsin esteks, et lööd Lullu maha. Aga mis ta laulis?"

„Kes seda siis sõna-sõnalt jõuab meeles pidada. Nende möga või kedagi. Ainult ärgu tulgu minu oma nina alla," seletas Andres.

Aga Mari ei leidnud neist sõnadest lohutust. Haiglases uudishimus ajas ta veel peale pulmigi Lullu laulu jälgi, et ometi teada saada, mis sellega õieti on. Mõni teab kui kaua Mari oma uudishimu käes oleks vaevelnud, kui poleks midagi ootamatut sündinud: ühel hommikul leidis ta aidast kirstukapist lauluraamatu vahelt paberilehe ja lehelt otsitud laulu — mõnikümmend salmi pikk, igas salmis neli rida.

Juba esimesi ridu lugedes lõid Mari põlved värisema. Kirstuservast pidi ta kinni hoidma, et mitte kukkuda. Toibudes läks ta nagu varas aidauksele vaatama, et keegi ei tuleks, ja siis hakkas ta lugema, veerima, sest kirjast oli raske aru saada. Ise aga vilk-

sis teise silmaga ikka toa poole, nagu kardaks ta sealtpoolt seda, kes ta kuriteolt tabaks.

Kui Maril viimaks laul lõpuni loetud, tundis ta oma keha üleni nõresveel. Aga sellest hoolimata hakkas ta uuesti otsast peale, korrates üksikuid salme, kuni nad meelde jäid; kuni hakkas kõrvus kumisema kogu laul, mis algupoolel seadsam, kuna aga lõpp nii „rasvaseks" muutus, et Mari üksindagi ei söandanud teda hästi lugeda. See „rasvane" lõpp pidi olema küll peale Andrese ja Mari pulmi kirjutatud, sest temas räägiti mitte niipalju Andresest ja Marist kui Andresest ja Pearust, nimelt viimase rukkisse ja rukkihakkidesse viimisest, nagu oleks Andres teda eksikombel nooreks neiuks pidanud.

Alguses käis laul nõnda:

Ui-tui-tude rulla
Paasi Andres kutsus pulma,
Põlnd temal änam Krõeta,
Kellega end mõeta.

Sauna Mari punus sukapaela,
Riputas tema tuppa naela,
Tegi ilusa ja pika,
Nagu mõni edev plika.

Aga rangjalg sauna Jussi,
Mängis Marile vingerpussi,
Võttis naelast sukapaela,
Tahtis panna ta omal kaela.

Mari ütles siis: „Armas Jussi,
Tahad mängi mul vingerpussi,
Võta anerasva voki otsast,
Lauda tagant leiad kuuse metsast.

Anerasv on meardeks hea,
Juss, mu kallis, seda tea,
Silmuse viib kinni hästi,
Pane sukapael või ristirästi.

Uuh, kuuradi, Jussi juuradi,
Rangjalgadi, kenuskaeladi!
Kuuseoksas ta siis vaene kõlkus,
Sest et Mari vahet Andres jõlkus.

Jussist põlnd küll Maril kahju,
Aga sukapaela viskas ahju.
Mari nuttis oma sukapaela,
Jussi-roju pand ta oma kaela.

Mari viis oma Jussi maha,
Kella eest ei maksnud raha.
Kiriksaks ta välja visand,
Putku pannud ta eest köstri-isand.

Aga Andres laulis ise haual;
Mari tantsis Jussi kirstulaual,
Et ei tõuseks kirstust poodud Jussi
Ega paitaks Mari t....

Kirstukaane all Jussi lesis,
Laulujörinast ta hirmus väsis,
Mõtles: sukapaela otsas parem,
Seal veel Mari oli pisut arem.

Nii sai mulda Jussi-roju,
Rõõmsalt sörgiti siis koju.
Kahju ainult — sest põlnd kasu,
Keegi ei ju maksnud tasu.

Sauna Mari oli kena naine,
Eest ja takka ta üsna kaine.
Saunast alt ta Mäele tüüris,
Tagukambri ta välja üüris.

Pearu saksakambris kõndis sokkis,
Suures toas tema Andrest nokkis.
Mari pärast nad seal läksid kokku,
Nagu kaks kanget sarvis sokku.

Eite, taati nad mängsid kõrtsis,
Pearu peal ja Andres lörtsis.
Aga Mari sest kasvas kõhtu,
Olgu hommikul või hilja õhtu.

Mõtles Andres siis: mis on lahti?
Mil saand Pearu küll mädand mahti?
Miks läeb sauna Mari mul sohiks,
Pearu tegin ma ju üsna kohiks?

Vahtis Marit ta siis eest ja takka,
Ronis tema järel sängi, lakka.
Aga tee sa mis iial tahad,
Maril ponduvad kõhunahad.

Andres ütles siis: „Põle viga,
Minul paisub ju iga siga."
Mari aga tõstis põrgukära,
Karjus Andresele: „Võta ära!"

Polnud muud siis kui pulmad taga,
Et kõik oleks jälle tumm ja vaga,
Muidu tulevad ju varrud kaela,
Pista pea kas või sukapaela ...

Mari luges ja luges, ta ei saanud kuidagi lõpetada. Ja imelik, laulutegija vastu polnud tal mingit viha, ta tundis ainult nagu meeletut hirmu.

Jälle hakkas tal väga kahju, et ta enne pulmi üksinda õpetaja juurde ei läinud ning temale oma südant tühjaks ei puistanud. Võib-olla, kui õpetaja oleks öelnud, et Maril selles asjas nii väga suurt süüdi ei olegi ja et sellegi, mis tal on, annab jumal talle andeks, kui ta aga tõsisest südamest kahetseb, siis poleks see laul ehk Marisse sugugi nii valusalt kinni hakanud. Aga nüüd oli ta ilgete sõnade vastu kaitseta. Need puresid tema südant ja õõnestasid rinda, sünnitades seletamatut piina. Ainuke lohutus, mis Mari endale leidis, oli see, et kui ta veel praegu Jussi pärast nõnda kannatab, siis ei võinud ta ju tema vastu nõnda olla, nagu laulusõna ütleb. Tema, Mari, peab laulust parem olema.

Üks oli Maril kohe selge: Andresele ei näita ta seda laulu mitte ega lausu tast temale sõnagi. Aga millegi pärast ei saanud ta ka tema põletamisega hak-

kama, vaid tahtis ta iseendale mälestuseks hoida, et ei kustuks kahetsus. Aga kuhu ta panna, kuhu peita, et ta ei puutuks ei Andrese enda ega kellegi teise näppu?

Aga kui ta laulule hakkas peidupaika otsima, tuli tal äkki meelde küsida: kust oli ta siia saanud? Kes oli ta kirstusahtlisse lauluraamatu vahele pannud? millal? Oli seda teinud mõni oma inimene, sulane või tüdruk, või keegi võhivõõras?

Muidugi, võimalik oli see nii ja teisiti, sest Vargamäel ei kardetud vargaid ja sellepärast seisis võti sagedasti ka ööd läbi aidaukses, mingu sinna sisse, kel süda kutsub. Ainult sest päevast saadik, kui perenaine Mari selle lorilaulu kirstust kiriku lauluraamatu vahelt leidis, ei jätnud ta enam kunagi võtit aidaukse, nagu kardaks ta tõepoolest Vargamäel vargaid. Aidavõtme toomine muutus õhtuti mingisuguseks eluküsimuseks.

„Mis sa selle võtmega nii kibeled," ütles talle Andres kord, „kes seia Vargamäele ikka tuleb. Võerad on kaugel ja omad ei puutu. Kröõt ei teind võtmest suurt väljagi. Aidauksed seisid meil öösel samuti lahti, nagu kambriuksed veel tänini, tulgu sisse, kes tahab."

„Mis uhkuse pärast see lukk siis sinna ette on pandud, kui võtit ööseks tuppa ei tooda," vastas Mari ega jätnud ka tulevikus võtit ööseks enam kunagi lukku. Aga keegi ei teadnud, et perenaine kartis rohkem varanduse juurdekandjaid kui vargaid.

XXIII.

Vargamäe Mari oli oma saladuse Andrese ja kõigi teiste eest kirstu põhja kangarullide alla matnud ja valutas nüüd oma südant. Kõik arvasid, et Mari võiks olla rõõmus, sest mis ta süda veel võiks ihata, aga Mari kõndis nukra näoga, nagu peaksid kõigil Vargamäe perenaistel paratamata nukrad näod olema: kadunud Krõõdal oli, teispere perenaisel on, kuidas võiks siis Marigi teisiti olla. Aga kui ta oli siin alles tüdrukuks, siis oli ta rõõmus ja laulu ning naeru oli kogu Vargamäe täis. Orulgi oli sellest kuulda ja saunarahvas sai temast oma osa.

„Mis imeasi see küll on," ütles Andres ükskord naise nukrat nägu tähele pannes, „et siin ükski rõõmus ei ole. Krõõt oli mul alati nukker, nagu peaks mina selles süüdi olema, ja nüüd oled sina, Mari, just niisama. On sul nii raske elu või?"

„Eks ole ikka raske ja eks ole muresid, pere asi põle sauna asi," vastas Mari.

„Võtaks õige suveks veel teise tüdruku abiks?" küsis Andres.

„Mis sest teisest tüdrukust," tõrjus Mari vastu, „ega tüdruk perenaise muret vähenda. Tööga saan isegi toime."

„Ei siis mina tea, mis teha, et sa rõõmsam oleks," lausus Andres nõutult. „Eks sa laula ka vahel, lapsedki kuulevad, ei jää teised tummaks, kui suureks kasvavad."

Aga Mari ei laulnud, nagu ei oskakski ta seda enam, ja kuigi ta katset tegi, siis oli kurk kinni, hääl ei pääsenud välja

Andres oli Lullu lorilaulu ammugi unustanud ja sellepärast ei tulnud tal uneski pähe, et Lullu lorilaul võiks olla Maril kirstu põhjas, kust ta külvab Vargamäele nukrat meelt. Aga Andresele tuletati asja meelde, soendati nii-öelda uuesti üles. Soendajaks oli Oru Pearu kõrtsileti ääres. Juhtus nimelt nõnda, et kui nad seal kokku said, küsis kõrtsmik:

„Kuule, Vargamäe mehed, kui kaua te oma viinaraha minu käes hoiul peate? Hakkate viimaks intressa nõudma. Jooge ta maha või võtke tagasi."

„Palju seal veel on?" küsis Andres.

„Ligemasti pool tervest summast," vastas kõrtsmik. „Kas võib anda?"

„Tehke ots lahti," käskis Andres ja lisas juurde: „Oru Pearu laseb kõigile anda."

„Oru Pearu ise seda solki ei joo," ütles see. „Mina maksan omast taskust."

Nõnda läks pidu lahti, sest anti ju kogu kõrtsile.

„Saaks võerast rahast lahti," ütles kõrtsmik andes.

Kui kõik juba parajas tujus olid ja mehed üksteisele salajuttu kõrva sisse rääkisid, nii et kõrts vastu kajas, ütles Pearu Andresele, kes täna üsna kaine:

„Nuabrimees, miks sa mind oma pulma ei kutsund?"

„Sa ei olnd siis minu nuabrimees, sellepärast," vastas Andres.

„Kas Lullu oma lauluga oli rohkem?" küsis Pearu irvitades.

„Sellest rääkisin juba Lullu endaga sealsamas," ütles Andres ja lisas ähvardavalt juurde: „Aga kui keegi tahab, siis võin ka temaga rääkida."

„Tahad jälle hakata eite-taati mängima?" küsis Pearu pilkavalt.

„Mis?" küsis Andres. „Ah soo!" hüüdis ta taibates. „Kas mekkis hea, nii et tahad veel? Tule aga siis seia, hakkame peale."

Pearu taganes eemale.

Aga et jutt juba kord Andrese pulmadele ja Lullu laulule kaldus, siis hakkasid ka teised sellest rääkima. Selgus, et peaaegu kõik olid Lullu laulu lugenud, või neile temast räägitud. Samuti sai Andres teada, et mitte Lullu omast peast polnud seda lorilaulu tegema hakanud ega teda tulnud Andrese ja Mari pulmas teistele ette lugema. Kogu vingerpussi taga seisis Oru Pearu. Et Andres ta viimati nii üle löönud, seda ei suutnud ta unustada ja kättemaksmiseks otsis ta Laulu-Lullult abi. Kõrtsi saksakambris oli ta sellele öelnud, et joogu, mis joob või võtku maksu, mis võtab, aga tehku Andresest ja Marist laul, mis oleks mehelaul. Tehku laul, mida kõik laulaksid, nii et teda enam tarvis poleks ei kiriku kantslist maha kuulutada ega paplisse lüüa, muidugi teavad ja oskavad teda kõik.

Vanalt Aasemelt kuulis Andres veel enam, sest see vaga palvemees ja kiriku võõlmünder oli alati kursis kõigega, mis tema ümbruskonnas sündis. Tema teadis jutustada, et Lullu lorilaul olla ka Marile tervena kätte toimetatud, kuidas just, seda ta ei öelnud, olgu oma tagasihoidlikkuse või teadmatuse tõttu.

„Kas Mari sulle põle reakind?" küsis Aadu Andreselt.

„Ei, mina põle midagi kuulnd," vastas Andres otsekoheselt, mida ta pärast kahetses, sest kasulikum oleks olnud nägu teha, nagu teaks ta ammugi kõik.

„Nojah, kes siis nüüd niisukest asja mehele," lausus Aadu.

Oli see vast mürk Andrese hingele! Tema oli Marile kõik oma saladused usaldanud, oli enda tema ees nii-öelda hingeliselt ja kehaliselt alasti kiskunud. Ja Mari? Andresel tükkis tundmus peale, nagu oleks talle solgipang kaela kallatud, ja kallaja pole keegi muu kui tema oma Mari, mitte mõni Pearu või Laulu-Lullu.

Soo, või nii! Sellepärast siis ongi Mari nukker ja käib ümber, nagu oleks talle jumal teab mis kurja teh-

tud. Ometi võiks ta ennem rõõmustada: alt saunast pääses ta üles tallu.

Andres tundis, et Mari on temale üsna võõras, sest ka ülal talus elab ta ikka oma elu ja Andres oma. Krõõdaga polnud Andresel kunagi seda tundmust. Krõõdal polnud saladusi, mida oleks võinud teada saada enne kõrtsileti ääres mõnelt purjus vanamehelt kui temalt endalt. Mariga sündis aga niisugune asi juba mõnekuulise abielu järel.

Aga Aaseme Aadu joobnud keel lällutas Andresele aina uusi teateid juurde. Kogu asjas, olgu õpetaja noomimistes, Lullu lorilaulus või selle kättetoimetamises, etendanud saunatädi tähtsat osa. Vähemalt olla temalt tarvilikud teated saadud. Mis teistel tume paistnud, see olnud saunatädil üsna selge.

Nõnda siis, kui Andres kodu poole sõitis, otsustas ta kõik kolm käsile võtta: Pearu, Mari ja saunatädi. Pearuga oleks ta kas või täna oma arved õiendanud, aga see oli saksatuppa pugenud ega näidanud hiljem enam nägu.

Mari peapesu algas järgmisel päeval. Aga juba öösi oli see märganud, et Andrese sisse midagi on läinud: ta pööras asemel Marile selja ja mässis enda nõnda vaiba sisse, et Marile teda ei jäänudki, tema pidi kasuka katteks võtma. Pealegi oli Mari juba eelmisel ööl mingit halba und näinud. Halb uni ei või kunagi head tähendada, arvas Mari, ja sellepärast ta aina ootas, et millal see kätte tuleb, mis tulema peab.

„Kus on see laul?" küsis Andres Marilt äkki.

Maril läks kogu keha nõrgaks. Pärani silmi vahtis ta Andresele otsa, ilma et oleks sõnagi suust saanud.

„Ma küsin, kus on see lorilaul, mis saunatädi tõi?" küsis Andres uuesti.

„Ah siis saunatädi!" hüüdis Mari nüüd ja märkas alles peale seda, et ta juba kõik üles tunnistanud. Ometi oli ta mõelnud salata, maksku mis maksab.

„Kas saunatädi või mitte saunatädi, aga kus on see laul?" nõudis Andres.

„Mul põle ju teda," lausus Mari ja nüüd kahetses ta, et ta laulu polnud ära põletanud, sest siis oleks võinud ta Andresele puhtsüdamlikult vastata.

„Ära valeta!" karjus Andres. „Kus ta on sul?"

„Aidas," ütles Mari nüüd.

„Too ta seia, too minu kätte," käskis Andres.

„Mari läks aida poole. Polnud ta üsna surnud ega ka päris elav. Pikkamisi ja tapetult läks ta, nagu viiks ta oma pead pakule. Ainuski silmapilk veel elada! Veel seda jumala ilma näha! Ise kordas ta kuuldavalt: „Mis teha, mis teha?" Aga kui ta laululehe oli kangarullide alt välja võtnud, tuli tal äkki päästev mõte: läheb ja ütleb Andresele, et nagu laul talle salaja toodud, samuti on ta ka salaja viidud — teda pole enam kuski. Ise tegi aga paberilehe laiemalt lahti, et oleks õhem, ja pistis ta siis suure ja raske liharaiumise paku alla, mis seisis aida nurgas. Tulgu Andres ja otsigu, kui tahab! Endal hakkas tal äkki nii hea meel, et peaaegu kippus naer peale.

„Noh, kus on?" küsis Andres, kui Mari kambrisse astus.

„Ei ole," vastas Mari.

„Kus ta siis on?"

„Ei tea kus! Ära võetud."

„Sa valetad!" karjus Andres. „Too paber välja, ehk muidu . . ."

„Usu, Andres, tõepoolest ei ole," kinnitas Mari ja jutustas siis, kuidas ta laulu ühel päeval kiriku lauluraamatu vahelt leidnud ja tema kangarullide alla peitnud, kust ta sama saladuslikult kadunud, nagu ta esiteks ilmunudki.

Andres kuulas ja jäi peaaegu uskuma. Aga siis tuli tal uus mõte.

„Millal sa selle laulu leidsid?" küsis ta.

„Mitte ammu, mõne päeva eest," vastas Mari ebamääraselt.

„Sa lugesid teda?"

„Vaatasin, heitsin silmad peale, oli hirmus segaselt kirjutatud," vastas Mari.

„Soo," ütles nüüd Andres, „või sina peitsid seda laulu ja ei lugend. See on vale. Ütle, mis seal oli kirjutud."

„Ei mäleta änam."

„Tuleta meelde, loe ette, ma tahan ka kuulda."

„Peast ei mäleta," ajas Mari vastu.

„Pead mäletama ja mäletadki, kui nii kaua oled teda lugend. Kust sul muidu korraga need mured, perenaise mured tulid, ainult lorilaulu lugemisest. Noh, hakka peale," käskis Andres karmilt. Ja kui Mari vaikis, küsis ta ähvardavalt, nagu räägiks ta väikese lapsega: „Noh, kas tuleb juba? Saad sa juba kord hakkama, ma ootan."

„Ma ei mõista ju peast," lausus Mari paluvalt.

„Küll mina su mõistma panen," vastas Andres kurjalt, otse õelalt. Hääles ja toonis kõlas halastamatus ja julmus. Ta võttis varnast rihma, pani selle kahekorra, võttis parema käega rihmaotsast kinni, astus Mari ette ja küsis: „Kas loed või mitte? Ei või jaa?"

„Ei loe!" karjus Mari nüüd nuttes vastu. „Niisukest lori ja roppust ei loe ma sinule ega lastele ette, löö või maha, kui tahad!"

Andrese käsi tõusis kahekordse rihmaga lae alla, aga enne kui ta jõudis langeda, pistsid kõik lapsed, olgu Krõõda või Mari omad, nagu ühest suust lõugama ja jooksid Mari ümber kokku, nagu tahaksid nad teda ähvardavate hoopide eest kaitsta. Väike Annugi roomas oma kasuema juurde, nagu oleks ka teda siin vaja. Ja Mari nagu ei pannudki enam Andrest ega tema kavatsust tähele, vaid ta kummardus laste poole, kus tal esimesena ei tea miks pihku puutus peremehe ainus poeg.

Mari selg oli küll parajasti vimmas, et pole muud kui läigita rihmaga küürule, aga ometi ei löönud Andres. Seisis muidu niisama naise ees, nagu vaataks ta tema askeldust lastega, laskis siis käe langeda, viskas rihma uuesti varna ja läks tagakambrisse.

Imelikult mõjus see Marisse. Ta tundis, temal oleks kergem olnud, kui Andres oleks löönud. Nüüd

oli millegi pärast raskem. Ja ta isegi ei teadnud, miks ta üles tõusis, aita läks, raiepaku alt paberi võttis ja selle tagakambrisse Andrese kätte viis — sõna lausumata.

„Kust sa ta nüüd välja võtsid?" küsis Andres; ja kui Mari midagi ei vastanud, ainult nuttis, lisas ta juurde: „Eks sa ka muidu ei kuula, kui ikka kurjaga."

„Mitte sellepärast, vaid et sa mind laste ees ei löönd," ütles Mari nuuksudes ja läks eeskambrisse laste juurde.

Andres mõtles naisele otsa vaadata, aga ta nägi teda ainult selja tagant ja ta vahtis talle veel siis järele, kui enam midagi näha polnud. Viimaks tegi ta paberi lahti ja luges, luges hoolega, nagu oleks see mõni uus palveraamat. Ja kui himu lugemisest otsa sai, kiskus ta paberi pisikesteks tükkideks. Siis läks ta eeskambrisse ja küsis Marilt:

„Miks sa teda mulle kohe ei näidand, kui leidsid?"

„Kartsin, ei julend," vastas Mari silmi pühkides. „Mõtlesin, ei tea mis teed."

„Aga miks sa siis nüüd esteks vastu ajasid?" päris Andres edasi.

„Kartsin veel rohkem kui enne. Seal on minu kohta nii hullusti sees." Mari sõnad lämbusid pisaraisse.

„Oled ikka ka," ütles Andres. „Selle rumala lorilaulu pärast teed sa nõnda. Oleks sa kohe näidand, põleks midagi olnd, isegi naerda oleks saand."

Nõnda seks korraks lõppeski. Aga Mari süda ei saanud rahu. Õhtu asemel, nagu lepituseks, jutustas ta Andresele kõik kuni peensusteni, kuidas ja kuhu ta laulu peitnud ja kuidas ta tema täna lihapaku alla pistnud. Aga Andresele ei meeldinud nähtavasti Mari enesepaljastus, sest ta ütles:

„Sa teed neid asju nõnda, nagu oleks sa ikka alles sauna Mari. Iga tühise asja pärast vaevad oma südant ja mängid minu ees peitust. Krõõt nõnda ei teind."

Need olid rasked sõnad ja Maril olid nad rasked unustada. Sest tegi, mis ta tegi, rääkis, mis ta rääkis, ikka mõtles ta iseenda kui sauna Mari peale ja püüdis arvata, kuidas oleks küll praegusel korral talitanud Krõõt. Enese alaväärtust tundes käis ta nagu ennegi nukral meelel Vargamäel ümber, nagu oleks tal siin perenaisena tõesti raskem elada kui teenijana või saunanaisena.

XXIV.

Ometi polnud ka saunanaise põli Vargamäel kerge. Seda võis saunatädi elust igapäev tundma õppida. Tippis teine kärmesti ja kärmesti sauna ümber ja kui mahti sai, lippas siin-seal ümber ning kandis keelt, sest see oli ainuke asi siin ajalikus elus, mis tõelikult huvi pakkus ja erkusid kõditas. Lõksutas teine Marist, Jussist ja Andresest, kuni jutulõnga otsad sattusid kõik viimase kätte. Aga kui see oli Mariga oma asjad õiendanud, nõudis ta saunatädi üles ja andis talle niisuguse peapesu, et see ei osanud kolmegi lugeda. Aga sellestki polnud Andresele küll, sest kui saunatädi hakkas nutetud silmadega perest alla minema, ütles talle peremees:

„Saada Madis ülesse."

„Ah Madis või? Mis siis temast?" küsis eit.

„Põle sinu asi," vastas Andres, „kässi ta ainult üles tulla."

„Ega peremees ometi selle minu asja pärast?" küsis eit hirmul.

„Mis siis muud?" küsis Andres kurjalt vastu.

Nüüd hakkas saunatädi suure häälega nutma, nii et nutt hakkas pere lastessegi.

„Pai peremees," palus eit, „tee muud, mis teed, pane päevi juurde, kui arvad, aga ära ütle minu vanamehele. Kui tema sellest kuulda saab, peksab ta mu vaeseomaks, lööb maha hoopis ja minu elu tuleb siis sinu hinge peale."

„Tulgu!" vastas Andres kalgilt. „Jussi olen ma sinu rääkimise järel muidugi juba poonud, eks ma või siis ka sinu hinge võtta, üks hing ees või taga, sest põle ühti."

Ei aidanud palved ega pisarad, eit pidi alla minema ja vanamehe üles saatma.

Väljas kohtas tädi Marit, keda ta tänini igal parajal silmapilgul ja paigal oli lõhnanud, temast kui mehetapjast ja abielurikkujast kõigil kõrvad täis puhunud, aga nüüd pidi ta teda ometi ise oma suuga paluma. Ehk jõuaks tema Andresesse pehmendavalt ja lepitavalt mõjuda, mille tagajärjel ka tema vanamees pärast leplikumalt perest alla tagasi tuleks.

„Ega ma siis halba põle reakind, muidu niisama," nuttis tädi Mari ees. „Sa ehk oled ka pahaks pand selle Jussi pärast, aga mina põle ei sinust ega temast midagi halba. Olen vahel ainult moka otsast suud mööda nimetanud, et oli ja elas teine, näh, meie juures saunas ja siis tegi sihukese hullu asja iseendaga ära. Tegi teine selle laudatagusegi kõik na halvaks, vahi alati, silmad püsti peas, kui sealt mööda lähed. Peremees, kallis, võttis küll selle kurja kuuse maha, kännugi juuris välja ja istutas asemele pihlaka, aga ega see põle ainuke kuusk, kus oksad, kõigi kuuskede asemele põle veel pihlakaid pandud. Aga peremees on nüüd minu peale kuri, nagu oleks mina Jussi surmas süüdi, on ju teisest kahju, oli nii tubli töömees. Või siis mina Jussilegi kedagi, muidu reaksime vahel, aga tema, hull, tegi kohe sihukese tembu. Tema ei mõistnud nalja, aina tõsi taga. Keegi ei uskund, et temal ikka nii tõsi taga, oli ju muidu teine nii tasane ja vaikne, nagu põlekski ta mees. Lehmalüpsmisegi õppis teine ära. Läksin vahel lauda juurde vaatama, aga juba tema seal — kükitab lehma all, tõmbab, silgutab. Ma mõtlesin juba siis, et tule ime appi, mis see küll peaks tähendama, mees kükitab lehma all. Aga näe, mis see tähendas. Niisukesed asjad ei tähenda kunagi head. Ja nii naljakas oli ta ise selle

juures, et ei tea kohe, kas nutta või naerda. Vesi tuleb silma, kui vahel tema peale tagasi mõtlen."

Saunatädi pühkiski silmi. Ka Mari silmad kippusid niiskeks. Aga tädi ei võinud ta kuidagi aidata, sest Andresele ei julgenud ta tema heaks sõnagi lausuda. Nõnda tuli Madis peresse ja kuulas siin Andrese sõitlemist, miks ta oma eide suud ei talitse.

„Ma'p teagi sest asjast midagi, kuulen peremehelt esimest korda," vabandus Madis.

„Nüüd siis tea, et kui see veel millalgi kordub, siis lähed saunast ühes oma eidega," ütles Andres. „Ennem lasen sauna tühja seista või pistan talle oma käega tule otsa, kui et niisukest lõksutamist kannatan. Mine kiriku või kõrtsi, pea pulmi või varrusid, aina kuula sinu eide plära, kõigi kõrvad puhub ta täis."

„Kui ma siit alla lähen, ei ta siis änam oma suud paota, peremees," ütles Madis. „Aga sauna ära maha põleta, parem lase meid ikkagi Vargamäel edasi elada. Ja kraavitööd ära ka teistele anna, olen tänini kaevand, las kaevan ka edasi."

„Hea küll," vastas Andres leplikumalt, „aga siis lõpeta oma eide lõugutamine."

„Küll mina selle lõpetan, peremees," kinnitas Madis ja kobis peretoast välja, et alla minna. Aga juba ammugi polnud keegi näinud, et sauna Madisel oleks nii kiire perest allaminemisega. Nagu oleks tal tuli taga. Ka eit pani seda läbi saunaakna tähele.

„Vanamoor, mis oled sa pererahva peale reakind?" küsis Madis sauna astudes.

„Ui aeg!" hüüdis eit vastu. „Mina pererahva peale?"

„Seda sa sahetasid siin oma Jussiga, nüüd tahtis Andres meid saunast välja ajada," ütles vanamees.

„Või kohe saunast välja!" hüüdis eit ja lisas alistunult juurde: „Pererahva asi, kes sinna midagi võib. Ühe ajavad kuuske, teised kuuse alla, muud kui sina virele ja kannata."

Seda ütles eit halvasti, ta isegi tundis seda, aga mine võta sõna sabast. Madis võttis üsna asjalikult

pükstelt rihma ja pani selle kahekorra kokku ja ilma et ta veel ainustki sõna oleks raisanud, hakkas ta eidele andma.

„Ah ikka veel hambad kihelevad!“ siunas ta ise. „Keda on pererahvas kuuske ajand? Vaata, et sa ise seda selle Jussi-tössikesega ei teind, aina lõksutasid ja lõksutasid, aina nimetasid talle Mari ja Andrest, kuni ta kui marukoer ümber hulkus, saba longus, silmad hallid. Kas pead hambad rahu? Kas jääb meelde?“

Aga eidel olid enne palved lahti, kui vanamees polnud veel kordagi nokanud. Ta tõotas igavesest ajast igavesti rääkimisegi unustada.

„Kasvagu keel mul suulae külge,“ ütles ta.

Jussi, Andrese ja Mari nime ei lubanud ta enam kunagi suhu võtta. Ta tahab nõnda elada, et nemad, kaks vanainimest, võiksid rahuga Vargamäe saunas surra.

„Me võimegi siin auga surra,“ ütles Madis, „sest Andresel on niipalju kraavi kaevata, et jätkub minu eluks, tapa ennast kas või kraavikaevamisega ära. Ja sina, raip, lähed niisukese peremehe peale õpetaja juures keelt kandma, sina sahetad Laulu-Lulluga, selle heina- ja klaasisööjaga! Kus su aru on? Ega Andres ometi Pearuks ole, kes teeb ja unustab. Tema kannatab, kannatab ja siis korraga — lööb lihtsalt maha, pistab kas või oma käega punase kuke saunaräästasse. Tema ei hooli. Ta ise ütles mulle kord Pearu kohta, kui see tema karjamaale vett paisutas, et: annaks teisele, litsile, kere peale, aga pärast löö teine, ligund, südametäiega maha, mine teise pärast veel Siberi. Niisuke mees on Andres. Ja hoia oma nahk, et sa minu sõnu kohe ei jookse edasi laterdama, siis tuleb pannal,“ ähvardas Madis.

„Sa andsid juba täna viimased korrad pandlaga,“ nuttis eit.

„Ega siis paljas rihm sinu vana naha peale änam hakka,“ vastas vanamees asjalikult.

Eit nuttis ja hädaldas:

„Nii on see saunanaise elu, ei tohi pererahva nimegi suhu võtta, siis on kohe sul rihm küürul. Võtaks see ja teine niisukese meheroju, nagu see Juss oli! Ei mõista muud teha kui ennast puua! Ja mina aitasin teda veel pesta ning riidesse panna! Ptüi! hauapõhja talle veel järgi. Reostas sauna ära, mädand!"

„Eit, jäta see Juss hauaski rahu, saunas olid muidugi ta ümber nagu munas kana," ütles vanamees.

„Eluotsani mõnan teda hauapõhja," vastas eit. „Tema raipe pärast pidin ma sinu käest peksa saama ja viimased korrad veel pandlaga!"

„Oled ennegi saand ja ikka lõugade pärast," ütles Madis.

„Miks see suu on siis mulle loodud, kui ma teda tarvitada ei tohi?" küsis eit.

„Pane tähele, vanamoor, pannal tuleb veel täna," ähvardas vanamees. „Ennem näen vaeva sinu peksuga, kui et lähen omale uut ulualust otsima."

Nüüd vaikis saunatädi. Aga mõttes siunas ta Jussi, Andrest ja Marit edasi. Heldene taevas, kui õelad on inimesed! No mis nad temast, vaesest vanainimesest, ometi tahavad? Poogu end üles või elagu peres, aga lasku ka temal elada. Kas on tema kellelegi halba soovinud, on tema kellegi vastu kurja südames kandnud? Mis võib tema sinna parata, kui ta sest päevast saadik, kui Mari oma rinna perepojale suhu pistis, teda enam kannatada ei või. Aga missugune teine saunatädi võiks seda kannatada? Ei keegi! Jumala eest! Saunatädi nägi oma silmaga, kuidas poiss Mari rinna otsa pandi, ja sestsaadik on tema sõprus Mariga läinud.

Ka Andrese väärtus on tädi silmis sestsaadik langenud, kui ta Mari endale naiseks võttis. Mõni aeg Mariga elada ja siis ta uuesti tädi juurde sauna saata, sellest oleks tädi aru saanud, see oleks talle isegi meeldinud, aga Marist perenaine teha, Mari ära võtta, temaga õpetaja juurde ja altari ette minna — seda ei saa saunatädi Andresele andeks anda. Ah siis Var-

gamäele ei olnud paremat perenaist tulemas kui Mari? Oleks võtnud ükskõik kelle, mitte aga Mari.

Nõnda olid saunatädi arvamised pererahva kohta, ja need arvamised olid õiged. Aga vanamees ei saanud neist aru, nii väga kartis ta Andrest. Sellest ei saanud jälle eit aru. Oleks tema oma vanameheks, siis kardaks tema ükskõik keda, aga Andrest nüüd enam mitte mingi hinna eest, ajagu ta või neid Vargamäelt minema. Mõni mees ka, keda karta, ei saanud endale paremat naistki, võttis Mari. Mis on Mari? Kui tädi võiks, kui ta tohiks, siis ütleks ta Marile endale suu sisse, mis loom ta õige on. Aga tädi ei tohi, sest ta kardab oma vanameest, kes kardab Andrest, nõnda et tädi isegi nagu Andrest kardaks, oma tahtmise ja parema arusaamise vastu. Ja mis kõige hullem, tädile tundub vahel, et ta peaks Maritki pisut pelgama, muidu läbi ei saa. See teeb elu hirmus raskeks ja tuleviku tumedaks.

Aga tumedad pole päevad ainult saunatädil, vaid ka ülal peres. Andres ja Mari on sõnakehvad ja nende näod on tõsised, nagu poleks nad oma eluga üsna rahul. Tuimalt omaette nohiseb ka sulane-vanapoiss ja lausub vaevalt kellelegi lahkema sõna. Nõnda on ta kodu kopitsedes, pastlaid lapides, hobust rakendades või reel pikutades, kui läheb heinu või hagu tooma. Ei laulu ega naeru. Vilegi oleks tal nagu suhu ära kuivanud. Ainuke, kes koeraga ukse ees vahetevahel jändab, temale kõrva huilgab, nii et ta pahaendeliselt ulguma pistab, on noor sõstrasilmaline tüdruk. Aga tema vallatusis nähti Vargamäel nagu midagi kurja.

Alles kevade poole, kui jäi sama tüdruk teiseks aastaks ja kui tuli uus sulane, noor, pikk ja sihvakas poiss — alles siis tekkis ka Vargamäe Eesperes rõõmsam ja lõbusam meeleolu. Oli kuulda vilet ja naeru ning ennatut kilkamist.

Pererahvasse endasse see suurt ei puutunud, kuid neil olid omad asjad, mis lahutasid meeli. Nimelt sündis Maril Andresega esimene laps, ja pealegi veel poeg. Andres ei öelnud küll midagi iseäralikku, aga

Mari märkas tema pilgust ja näoilmest, et ta on pojaga rahul. Sõnagi kulutamata mõistis naine, et ta poja tõttu mehe silmis võitnud. Ainuke, mis Marile muret tegi, oli see, et poiss oli nääpsuke ja nõrgake. Päris ime kohe: Jussi lapsed olid hoopis tuiakamad ja ometi — mis oli Juss Andrese kõrval. Laps oli juba mõnekuune, kui Mari julges sellest Andresegagi juttu teha. Aga see lohutas ema, öeldes:

„Pole viga, peremees kasvab ees terve ja tugev, Innu võibki nõrgem olla. Aga vaata, kui suured ja eredad silmad teisel, tuleb tark poiss, saab koolmeistriks või kirikuõpetajaks."

Mari naeris rõõmu pärast, et Andres nende esimesest pojast nii suuri asju räägib. Aga mitte ainult Andres ise ei rääkinud nõnda, vaid ka poisi ristiisa Hundipalu Tiit. Tema ei läinud kunagi Vargamäelt muidu mööda, kui astus ikka kas või silmapilgukski sisse oma ristipoega vaatama. Need külaskäigud tõid Marile palju rõõmu, sest Hundipalu Tiit oli kõrvenurga arukamaid ja lugupeetavamaid mehi. Tiiduga juttu ajades kasvas Mari nagu saunast ikka kaugemale ja nihkus aegamööda tõelikult kohaomanikkude õhkkonda.

„Hoia aga teda hoolega," rääkis Hundipalu Tiit Marile. „Tarkuseks põle rammu tarvis, aga tarkusest on meil rohkem puudu kui rammust. Kui temast kord õpetud mees saab, siis pistab ta meid kõiki ühes meie suure rammuga kotti. Ja Vargamäe peaks ometi jõudma ühtegi poega koolitada, kas või Tartu suurkooli saata."

Mari säras õnnest niisuguseid sõnu kuuldes. Küll ei mõistnud ta kõike, mis Hundipalu Tiit rääkis, aga niipalju taipas ta ometi, et räägitakse millestki suurest ja ilusast, millestki peaaegu võimatust, mis ülendas nagu teda ennastki pisut selles Vargamäe igapäevsuses.

„Kui siia suurde kolusse ka midagi sisse ei mahu," rääkis Hundipalu Tiit, näidates poisi suurele peale, „kuhu siis veel peaks mahtuma."

„Ainult kui aga kael kasvaks, et hakkaks pead kandma," arvas Mari, püüdes targas jutus ka sõnakese kaasa lausuda.

„Küll kasvab, kui poiss süüa saab," julgustas Tiit. „Ega ta nii peeneks jää."

„Kes seda enne näind, et lapse kael nii peeneks jääks, nagu ta sündides on," arvas ka Andres.

Juba Indreku varrudel oli Hundipalu Tiit tema koolitamisest rääkinud. Aga siis oli Oru Pearu temale vastu vaielnud ja pärast lapse emale purjus peaga õpetuseks öelnud:

„Kallis Mari, armas nuabri perenaine, rahu olgu Jussi põrmule seal surnuaia nurga taga. Uamen! Aga ära kuula sina seda va Hundipalu Tiidu juttu, sest kirjutud on: sina ei pea mitte hunti paluma, vaid valvake ja paluge, et ei tuleks teps kiusatus. Aga Hundipalu Tiit kiusab sind, kallis Mari, ja Andrest, sinu vänget vanameest, sest tema tahab poisist teha varga, puht hobusevarga, kelle vald lubab ä'ä Siberi. Jah, liha on küll valmis, aga vaim on nõder, nagu on kirjutud minu hinge suu läbi pühakirja raamatusse. Sest ma olen pisut purjus, oh Issand, ja anna andeks meile meie võlad! Nii siis ära ütelda, kallis Mari ja armas nuabri eit, valva poissi ja hoia teda Tiidu ning Andrese eest, sest nemad ihkavad tema hinge. Hallelooja! Uamen!"

XXV.

Mariga esimese lapse saanud, tundus Andresele, nagu algaks ta oma elu uuesti. Ometi oli Vargamäel alles kõik vana. Uued kambridki polnud enam kuigi uued ja neid ei tulnud enam keegi uudishimus vaatama, sest leidus ju ümbruskonnas talusid, kus juba uuemad, suuremad ja valgemad eluruumid kui Vargamäe Andresel — nii ruttu veeres aeg ja muutus elu.

Talus sibas nüüd seitsmehingeline lapsekari: Krõõdalt kolm tütart — Liisi, Maret, Anna — ja poeg Andres; Marilt poeg Indrek ja peale selle veel Jussi lapsed — Juku ja Kata. Nõnda siis võis selle poolest Andrese süda üsna rahul olla: Vargamäele tulles oli ta lapsi tahtnud ja neist polnud, jumal tänatud, puudu.

Andrese ja Krõõda ning Jussi ja Mari lapsed, olgu pojad või tütred, olid kõik tublid ja terved. Tulid küll vahetevahel haigused — sest kus siis lastelises peres ilma selleta saab, — aga need raputati nagu halb uni ihuliikmeist. Ainult köhast, kurjast ei saadud igakord nii kergesti lahti ja siis oli kuulda, nagu raiutaks Vargamäe Eesperes aina puid. Peamureks oli — et jätkuks, mis lastele hamba alla panna, sest suud jahvatasid neil hommikust õhtuni. Mõni ajas isegi südaööl silmad asemel lahti ja painas emalt süüa.

Ainuke, kes oleks nagu teisiti loodud, on väike Indrek kiigus. Aga küllap hakkab ehk temagi viimaks kaela kandma, las aga Mari turgutab teda. Et see väike kõige nääpsukesem, siis paistab vahel, nagu ei

näekski Mari teisi lapsi, aina hoolitseb aga Indreku eest. Ongi temaga suurem häda kui teistega nii vanalt olnud. Ikka on teine pirin, nagu oleks tal midagi viga või puudu, ei anna teine õieti rahu ei öösi ega päeval.

Liisi, kes peab teda kiigutama ja hoidma, ning Maret, tema abiline, on poisist surmani tüdinud, sest ta ei rahuldu ju millegagi, sea teda nii või teisiti. Ehk kui ta veel otseteed karjuks, siis oleks teine asi, sest siis tuleks ema. Aga ei, ta on ainult rahutu, kögiseb ja piriseb. Ja et lapsest silmapilgukski vabaneda, ei jää Liisil ja Maretil nii mõnigi kord muud pääseteed, kui peavad teda vahetevahel näpistama — mitte väga kõvasti, sest siis jäävad märgid järele, aga ikkagi peab, muidu ei saa kuidagi. Näpistamist kannatab aga Indrek naeruväärt vähe, nagu arvavad Liisi ja Maret, kes ainuüksi on pühendatud lapsehoidmise ametisaladustesse. Kussuta ja äiuta teda niipalju kui tahad või lase kiigu vibu otsal kas või vastu lage käia, nii et laps aina hüppab, see midagi ei aita, ikka lõugab teine, kui pisutki teda näppudega puutuda.

Iga kord kui laps nõnda lõugama hakkab, ilmub ema, võtab lapse väheks ajaks oma sülle ja vabastab hoidja, kes pistab silmapilk minema, nagu oleksid tal kurjad vaimud kannul.

„Ä'ä sa kaugele jookse, mul on sind varsti tarvis!" hüüab Mari hoidjale järele, aga vaevalt paneb see neid sõnu tähele. Kaua peab ta pärast hoidjat hõikuma, enne kui see tuleb.

Hoidjal on vaheajal hirmus palju tähtsat toimetada. Eelkõige peab ta tulist ja tuhat mööda tänavat alla kopli kupatama, sest seal on laste ühine majapidamine, millest osa võtab ka karja-Atu. Seal on murul kogu Vargamäe oma põldude, niitude, saarte, soode ja rabadega. Jõgigi jookseb kuski vintavänta, aga see on sügav ja pehmete, kõikuvate kallastega, nii et temast peab eemale tõrjuma loomad ja lapsed.

Koplid ja tänavadki on seal laste Vargamäel. Ei puudu ka piirid, kupitsad, ristikivid, kraavid ja soo-

sillad. Elab seal kaks perekonda, meie- ja teispere, kes alatasa riius ja vihavaenus. Häda sellele sarve- või kabjakandjale, kes julgeb üle piiri minna teispere krundile, kohe on kinnivõtmine, kohtukäimine, trahvimaksmine — kasetohust valmistatud rahadega, ümmarguste ja nurgelistega, millel numbrid peal ja kõik.

Loomi on aga mõlemas peres päratu hulk ning nii mõnedki neist ajavad aedu või kargavad kraavi. Aiaajamiseks on kõige maiam suur kirju sõnn, muud kui möirgab teine aga Atu, Liisi või Mareti suu läbi, ammub, vajutab rinnaga aiale ja see langeb kokku, nagu oleks ta tõepoolest ainult lepapilbastest tehtud. Sauna küüt, see, sinder, on kange üle kraavide hüppama, nagu polekski teine õige kariloom, vaid elus kits. Isegi jõgi ei pea teda, ujub läbi, nina aga teisel vee peal ja puhutab.

Sellest teab karja-Atu otse imeasju jutustada. Tema'p see meistergi on, kes asutanud kopli suure kivi äärde murule kogu selle tibatillukese Vargamäe meieja teisperega. Tema tehtud on hooned (suvise keedukoja moodi), karjaaiad, tänavad, mets karjamaal, kased heinamaal. Tema meistriteosed on ka kõik need pudulojused, sõra- ja kabjakandjad, kes ammuvad, möirgavad, määgivad ja hirnuvad laudas, karjaaias, tallis, tänaval ja metsas, aga ikka Atu enda, Mareti või Liisi suu läbi. Ühel hobusel ja suurel härjal on isegi jalad all ning linased sabad taga. Need on kopli Vargamäe au ja uhkus. Aga need ei taha muidu hästi püsti seista, kui peab jalad maa sisse vajutama. Seda peab aga parajasti tegema, muidu tulevad loomadel jalad alt ära, kui neid hakatakse maa seest välja tõmbama. Õiget mõõtu tunneb ainult Atu, pisut ka Liisi, aga Maret paneb loomad ikka nõnda seisma, et jalad kõik otseti maa sisse jäävad, kui looma tahad liigutada.

Peaaegu iga päev, kui Atu karjaga metsast tuleb, koliseb tal uusi loomi taskuis ja leivakotis — kõik aina suursugused mõisapullid ja peened sõiduhobused, kes elavad toredates tallides. Neid viimaseid ehitab

Atu lõuna ajal, kui kari kodu. Küll käsib perenaine temal natukeseks magama heita, sest muidu ei saa teda hommikul kuidagi lakast maha, aga pole parata, poisil ei jätku aega magamiseks: kogu kopli Vargamäe ootab korraldajat, ehitajat, kavatsejat. Liisist, Maretist või Annist kui tütarlastest pole suurt asja, sest neil puudub arusaamine tõsisest „rehnutipidamisest", Juku on aga selleks liiga väike. Nõnda lasub karja-Atu õlgadel kogu suur mure, mis on seda suurem, et mõnikord nagu laastav keerdtorm Vargamäest üle käib, olgu Liisi ja Mareti kurja vallatuse või mõne rõngasnina näol. Siis tuleb kõik uuesti ehitada ja ainult Atu teab, kui suurt vaeva see nõuab.

Niisugune on see tähtis paik, kuhu lapsehoidja nii tulist ja tuhat lippab. Peab järele vaatama, mis on uut kavatsetud, uut tehtud. Issand Jumal! Kui ometi aega oleks koplis istuda, Atu meisterdatud loomi karjatada, lehmi lüpsta, sõnne sarvipidi kokku lasta, hobuseid jooksutada ja talveks neile heina teha! Aga enne kui veel õieti saad tööle hakatagi, kostab juba hüüdmine, kord-korralt ikka kõvemini, ikka käskivamalt ja kurjemalt. Ei aita muu, kui jäta kogu töö ja toimetus jumala hooleks ja katsu, et jällegi saad lapse juurde.

See on hirmus, kui vähe on kõigil arusaamist kopli Vargamäe rõõmudest ja muredest. Ükski ei pane neid mikski. Kõik arvavad, et nende asjad on hoopis tähtsamad — et nende asjad on ainukesed tõsised ja tähtsad asjad. Aga Liisi ja Maret lohutuvad sellega, et ükskord saavad ka nemad suureks ja siis teevad nad, mis süda kutsub: mängivad kas või päevad otsa, kogu suve koplis Vargamäed ega lase endid kellestki segada, mingu päris Vargamäe kas või tükkideks. Nad teevad siis kopli suure, suure Vargamäe, võtavad poole koplit tema alla, teevad talle tugeva aia ümber — muidugi ühes karja-Atuga —, nii et sead, lambad ega veised enam sinna tallama ei pääse, ja istutavad siis sinna päris juurtega puud, ainult väikesed peavad nad olema, palju väiksemad kui harilikud puud.

Aga nüüd pole parata, peab minema, kui ema hüüab, ehk küll süda sees aina valutab. Öösigi vahel on Liisil ja Maretil rind täis kuuma tuska oma kopli Vargamäe pärast, nagu oleks see neil tõelikult olemas. Sellepärast on nii raske jännata tüütavalt piriseja Innuga.

Mari isegi tundis, et Indrekuga oli raskem kui teiste lastega. Andres ja Kata väsisid õhtuks sedavõrd, et nad jäid magama, nagu oleks neile rondiga pähe löödud, suuremaist lastest rääkimata. Nõnda lamasid nad hommikuni, kus silmaluugid avanesid uuteks askeldusteks.

Indrekul oleks nagu linnu-uni. Öö jooksul ärkab ta mitu korda ja äratab ka Mari, sest temalgi oleks nagu linnu-uni. Vaevalt saab laps ennast liigutada, ilma et ema seda kohe ei kuuleks. Ometi peab hommikul õigel ajal jalul olema, sest kari ootab väljalaskmist, majatöö tegemist. Ja kui olekski veel endine töö! Aga Vargamäel töö aina kasvab. Krõõdal oli kolm last kaelas, neljas juba tappis ta. Maril on neid seitse karjatada ja kasida. Ainuke õnn, et kahest vanemast hakkab juba abi saama, lühendavad emal nii mõnegi jalatäie.

Õhtuti tunneb Mari mõnikord, et luud-liikmed polekski nagu tema luud-liikmed. Ainult hommikul peab nad tahes või tahtmata omaks tunnustama, nad asemelt kokku korjama ja uuesti ikkesse panema — käima aida ja lauda, keldri ja kaevu, kartuli ja kapsaaia vahet.

Töö on kasvanud ka Andresel, kuigi ligi kümneaastane rähklemine jõudu pole kasvatanud, ennem kahandanud. Peremehe piht oleks nagu pisut juba vimma tõmbunud. Kui Krõõt hauast võiks tõusta ja vaadata, siis ütleks ta vististi, et Vargamäele tulles Andresel niisugust pihta ei olnud.

On kasvanud suude hulk toas kui ka laudas, nõudes aina pea- ja kõhuvarju. Pole muud kui roogi uut põldu ja puhasta rägust uut niitu, muidu pole varsti ei toas ega laudas enam midagi suhu ega silma pista.

Andres teebki üht kui teist, on seda teinud kogu aeg Vargamäel.

Alguses tegi ta seda nagu mingisuguse eesmärgiga või unistuse teostuseks, nüüd teeb ta seda juba nagu mõnda harjumust või paratamatut tarvidust — ta ei või teisiti. Ta on sattunud nagu mingisugusesse nõiakeerdu ja siin tallab ta ringi nagu orav rattal puuris. Kasvab põllu- ja heinasaak, peab loomi juurde muretsema, muretseb ta aga neid juurde, siis tekib varsti vajadus suurema saagi järele, olgu põllul või heinamaal. Nõnda vahetpidamata ja lõpmata. Kasvata kõik kas või kümne- ja sajakordseks, ikka keerled endises nõiaringis. Niipea kui puutud käega maamulda, avanevad arvamata võimalused, ainult tööd, tööd, muidu ei sünni midagi.

Andres ei suuda kõike teha, mis Vargamäe temalt loomulikult nõuab, seda mõistab ta ligi kümneaastase rähklemise järel. Vaevalt suudaks seda noor Andreski, kui ta astuks vana Andrese jälgedese. Üht tahaks ta ometi: muuta sood loomakandvaks. Tänini pole ta veel sinnamaalegi saanud, sest ikka alles ronivad lehmad tümas ja kisuvad oma jalgu mudast, nagu hoiaks mõni soovaim neil kümne küünega sõrgadest kinni.

Andres usub alles oma jõudu ja tulevikku, sest elatakse suurel majandusliku tõusu ajajärgul. Põllusaaduste hinnad kerkivad ja nõudmine nende järele kasvab. Viinavabrikud nõuavad aasta-aastalt ikka suurema hooga kartuleid ja need kasvavad head. Mehed, kes ei karda kartulikasvatamisega oma põldusid liiga kurnata, saavad oma kohtadest nii palju raha, et kaotavad ise aru ja ajavad ka teistel segi.

Andres on tänini kartuliga ettevaatlik olnud. Tema arvab, et kartul aina võtab põllult, aga ei anna midagi tagasi. Aga pikkamisi saab üldine rahahimu ka temast võitu.

„Kui katsuks õige mõne aasta kartulitega," ütleb ta Marile, „saaks hulga raha, maksaks mõisavõla kinni, siis alles oleks omas talus pärismees."

Aga need, kel taskud krabisevat paberit pungil täis, unustasid sagedasti kohavõlad ja elasid nagu mingisuguses muinasilmas. Raha pidi ju igavesti voolama, sest ikka ajas mõisnik viina ja ikka pidi põld sama hästi kartuleid kasvatama, pole muud kui vea viinakeldrisse ja võta ülalt häärbärist raha.

Meestel oleksid äkki nagu tiivad külge kasvanud, ei saanud ega saanud kuidagi kodu püsida ja tööd teha või tööväsimusest puhata. Sõideti mööda laatu ümber, sest need olid ainukesed suured pidupäevad. Vedeleti päevade ja nädalate kaupa mööda kõrtse, sest need olid ainukesed lõbupaigad. Löödi raha peale kaarte, ärbeldi rahaga.

Pühapäeviti seisis kiriku juures kõrtsiesine hilja ööni hobuseid täis. Mõnel oli heinavõrk ees, mõni kõnutas niisama, närides ajaviiteks lasilapuud. Aga peagu igal vankril kössitas eideke, olgu noor või vana, ja ootas meest, kes ajas kõrtsis ühiskondlikke asju: lällas leti ääres või seisis keset põrandat, viinaklaas käes.

Kogu kõrts kõmas üldisest vaidlemisest, ärplemisest ja lõõpimisest. Suitsu tõttu, mis kibe ja vänge nagu viingi klaasis, ei küündinud silm ühest toa otsast teise. Talvel külmaga katsusid ka eided kõrtsi pugeda, aga nii mõnegi rinnad ei pidanud meeste piibusuitsule kuigi kaua vastu: eided hakkasid läkastama ja vesiste silmadega ruttasid nad õue tagasi.

Kõige suuremad pidupäevad kõrtsis olid kevadtalvel, kui mõisast kartulite eest raha kätte saadi. Hoidku jumal siis mõnda sulasmeest, saunataati või vaest peremeest kõrtsileti ääres kõrvu sattumast mõne rikkaga!

„Mis sa ka reagid, sul põle ju raha," öeldi talle silmapilk, ning varsti tõmmati rahapung taskust ning virutati letile.

Oru Pearugi oli üks neist, kes palju kartuleid maha tegi ja mõisast palju raha sai. Parajate „semlakkidega" kokku juhtudes sõitis ta vahel päevade kaupa mööda ümberkaudseid kõrtse ümber, jõi, ärples ja riidles, kui vastasest muidu võitu ei saanud. Tema

suurus ja mõju aina kasvasid ja tema kuulus pisut nagu kõrgemasse ringkondagi. Andres ei olnud tema kõrval „seltskondlikult" midagi, sest tema käis harva kõrtsis ja joomisega ei teinud ta suurt tegu. See aga oli paratamatu vaesuse märk, sest iga mees pidi jooma, kui tal jätkus selleks raha.

Kui nad Andresega kõrtsileti ees kokku sattusid, läks nende vahel kohe vastastikune nöökimine ja vedamine lahti. Sõnakad mehed olid nad mõlemad ja sellepärast saadi neist palju nalja. Et Pearu kurss viimasel ajal sedavõrd tõusnud, siis hakkas ta Andresega samuti rääkima, nagu oli ta seda teinud nende naabruse algusel.

„Tahad, ma maksan su sandi kinni, mine Vargamäelt ära," ütles Pearu kord Andresele.

„On sul siis nii kole palju raha?" küsis Andres.

„Ikka rohkem kui sinul, kõnnil," vastas Pearu uhkelt. „Tule, paneme välja, kui mees oled."

„Sinusuguse mehega ei maksa mul hakatagi," lõõpis Andres vastu.

„Sina, kõnn!" hüüdis Pearu põlglikult. „Või minuga ei maksa hakatagi? Tule lagedale! Tule jaanipäisele jääle! Sa arvad, et kui sul on rammu rohkem, et siis ka raha."

„Ütlesin juba, et ei maksa sinusugusega jännata, kui paremaid mehi ei ole," kordas Andres üsna rahulikult, nagu oleks tal tõepoolest jumal teab kui raske rahapung taskus. Ometi oli tema suurustamine ainult sõjakavalus, sest juba alguses oli ta Hundipalu Tiidule märku andnud, et see tuttavailt raha kokku ajaks ja salaja tema kätte toimetaks. Niipea kui Tiit oma ülesande oli täitnud, muutis Andres kohe tooni.

„Kui su paberikrossid taskus nii väga kihelevad, eks tule siis välja, katsume, kes on vägevam, Mäe või Oru," ütles Andres viimaks nagu pahaselt.

„Krossid!" hüüdis Pearu ja virutas Katariina letile. „Pane kõrvale!" käskis ta Andrest.

See võttis oma rahakoti ja otsis sealt sajalise välja. Silmapilk virutas Pearu esimesele Katariinale teise

peale. Andres tegi sedasama ja nüüd oli tema oma sajaste tagavara läbi. Pearu mürtsutas kolmanda sajalise letile ja kui Andresel kohe polnud panna, ütles Pearu:

„Oled könn mehe kõrval, tunnistajaks terve kõrts."

„Pea ikka, pea," vastas Andres rahulikult, „mul peab kusagil veel tagavaraväge olema."

„Tule välja, kui mees oled!" karjus Pearu.

Andres pusis ja otsis ning mehed ümberkaudu naersid, sest suurem hulk arvas, et Andres teeb Pearuga muidu nalja. Lõpuks aga võttis Andres ometi taskust rahakoti, tegi selle lahti, otsis sealt sajalise ja pani ta kolmandaks teiste sajaliste juurde letile. Pearu tõmbas rahakotist neljanda sajalise: sedasama tegi ka Andres. Nüüd läks asi juba põnevaks niihästi ärplejail enestel kui ka pealtvaatajail. Pearu silmad välkusid juba valgelt: temal oli veel üksainus sajaline tagavaraks. Andres aga ei teadnudki, kui palju tema kotis veel raha on, sest kott polnud ju oma.

„Tule aga lagedale, mis sa kõmmeldad seal!" hüüdis ta Pearule, kui see oma viimase sajalise letileviirutamisega viivitas. „Püksid sõeluvad juba tusti? Kevadel lähed magasiaita?"

Pearu pani viienda Katariina virna otsa. Viienda virutas ka Andres ja ütles:

„Tule veel, kui mees oled!"

Nüüd pani Pearu juba kahekümneviielise.

„Könn!" karjus Andres ja virutas kuuenda sajalise teiste peale.

Pearu pani veel kaks kahekümneviielist.

„Könn!" karjus Andres veel kord ja pani seitsmenda sajalise.

Pearu otsis kümnelisi.

„Könn!" karjus Andres kolmat korda ja pani kaheksanda sajalise.

Kogu kõrts aina rõkkas imestusest, ainult Hundipalu Tiit ja mõned teised naersid heasüdamlikult.

Pearu oli löödud. Ta hakkas oma raha letilt korjama. Andres suurustas. Aga sel silmapilgul avanesid saksakambri uksed ja uksele ilmus Kassiaru Jaska,

— kahe koha omanik, hobuseparisnik, mõisale härgade ja vilja ostja, — kes laskis oma naist emandaks hüüda ja kunagi perega ühes lauas ei söönud. Ta oli Pearuga suur sõber ja alles täna hiljuti istusid nad üheskoos saksakambris.

Kõik pöördusid Kassiaru poole. Ta ei lausunud sõnagi, seisis saksakambri lävel — palja jalu, iga varba vahel krabisev tuliuus Katariina. Peale selle olid tal ta sõrmede vahed sajaliste ja väiksemate rahadega täis topitud.

Kui kõik olid küllalt Kassiaru imetlenud, astus see pikkamisi ja pühalikult saksakambri lävelt letikambrisse. Mehed andsid talle aupaklikult teed. Valitses surmlik vaikus. Mõned olid endal piibunosudki suust võtnud, nagu mõtleksid kirikusse astuda või nagu tahaks kirik korraks ka kõrtsi tulla vaatama, mis siin tehakse.

Kassiaru Jaska astus pikkamisi suure toa läveni, nagu tahaks ta ka sinna minna ennast näitama, aga ometi ei läinud ta sinna, kas suure pori pärast põrandal või mõnel muul põhjusel, kes seda teab. Suure toa lävel pöördus Jaska ümber ja läks saksakambri poole tagasi — särgiväel, jalgu mööda põrandat vedades ja kätega imelikult vehkides, et uusi paberrahasid võimalikult kuuldavalt krabisema panna.

Veel tükk aega peale seda, kui Kassiaru Jaska saksakambrisse kadus, valitses kõrtsi suures toas ja letikambris vaikus. Keegi ei pannud enam Vargamäe mehi tähele. Nemad olid mõlemad löödud ja seisid nagu kaks könni leti ees.

Pearu pistis oma raha kotti, jättis välja ainult kümnerublase paberi, süütas selle lambil põlema ning pani siis piibule tuld, popsides teist seni, kuni kõik raha põlenud. Siis läks ta Jaska järele saksakambrisse ja tegi seda niisuguse näoga, nagu oleks ta üksipäinis kõrtsis: kõik muu on tuhk ja tolm, mille peale ei maksa aevastadagi.

Ka Andres pani oma raha kotti ja pistis selle tasku. Võõra raha toppis ta teise kotti ja hüüdis siis valjusti:

„Hundipalu, säh, võta oma raha, anna meestele tagasi, sa tead, kelle see on!"

Ainult nüüd mõistsid kõik, et Vargamäe Andres oli lõõpinud, kuna aga Pearu tõelikult oli ärbelnud. Ja ei teatud, kellest rohkem pidada, kas Pearust, kes kümnerublasega piipu süütab, või Andresest, kes oskab nii rumalat nalja heita. Aga vist olid kõik kõrtsilised kõrtsmikuga ühes nõus, kui see üle leti sülitada lirtsas ja läbi hammaste kiskus:

„Litsid mehed need Vargamäe omad!"

Kassiaru Jaska nime ei tihanud keegi suhu võtta. Kõrtsmik vaikis temast, nagu oleks ta mõni puutumatu pühadus, mis pühitseb kõrtsigi jumala meelepäraseks asutiseks.

Äkki avanes saksakambri uks ja lävele ilmus Oru Pearu. Ka tema oli nüüd vestiväel ja kapukates.

„Kõrtsmik!" hüüdis ta.

Viivitamata kuulas kõrtsmik käsku ja läks saksakambri uksele.

„Anna kõrtsile toop viina!" kostis saksakambrist Kassiaru Jaska hääl.

„Minu poolt pool!" hüüdis Pearu.

Kõrtsmik läks leti taha tagasi ja teatas pühaliku näoga:

„Kassiaru isand laseb kõrtsile toop viina anda ja Oru Pearu poole."

Nagu nõiaväel võtsid mehed piibud hambaist ja pühkisid suud.

Kõrtsmik kallas klaasidesse ja mehed hakkasid rüüpama. Vähe oli neid, kes leti äärde ei läinud. Nende väheste seas olid ka kõrvenurga mehed — Vargamäe Andres ja Hundipalu Tiit.

Aga veel polnud viin otsas, kui Pearu uuesti uksel ilmus kõrtsmikku kutsuma. Ja kui see leti tagant jällegi saksakambri uksele ilmus, kostis seest:

„Kõrtsile toop viina!"

„Minu poolt pool!"

Veel suurema hooga hakkas kõrtsmik klaase täitma, mehed veel suurema hooga rüüpama.

Aga natukese aja pärast kordus endine mäng, jällegi kostis saksakambrist:

„Kõrtsile toop viina!"

„Minu poolt pool!"

Viina voolas ojana ja kisa kasvas kõrtsis iga silmapilguga.

Natukese aja pärast avanes saksatoa uks ja sealt astusid letikambrisse Kassiaru Jaska ja Oru Pearu, mõlemad vestiväel, käed püksitaskuis, särgirinnad lahti, kust paistis Jaskal lihav ja roosa ihu, Pearul kõhnavõitu ja karvane. Nõnda ilmusid saksakambri-isandad eeskõrtsi end pisut „luhtitama", kõndides kõrvu, silmad maas ja kõrvad kurdid ümbrusele, nagu oleksid nad ihuüksi rahvaga täidetud kõrtsis. Ainult isekeskis vahetasid nad mõne tähtsa ja tarviliku sõna, aga see puudutas aina peeni asju — hobuseparistamist, härgadeostmist, võiduajamist ja muud niisugust „rehnutipidamist".

„Kuradi vänged mehed!" kiitsid kõik nagu ühest suust, kui Jaska ja Pearu uuesti saksakambrisse kadusid, kus istusid ainult suured ja peened mehed: mõisa hantvärgid ja teised, nagu vallatalitaja ja peakohtumees, kelle käes võim ja õigus.

Võis olla kella pool kaheteistkümne paiku, kui kõrtsmik jällegi saksakambrisse nõuti. Kui ta sealt välja tuli, hüüdis ta tüdrukut, aga tuli sulane.

„Kus on Maali?" küsis kõrtsmik. „Toogu õled sisse, saksad soovivad puhkama heita."

Neid sõnu võis kogu kõrts kuulda, nii valjusti öeldi nad.

„Kas mina ei võiks tuua?" küsis sulane.

„Kui on öeldud, et õled toogu Maali, siis toob ka Maali," vastas kõrtsmik kurjalt. „Sina mine tee sakste hobused rakkest lahti ja anna neile härjapeaheinad ette ning kaeru niipalju kui nad söövad."

Muidugi ei mõelnud keegi saksatoas veel magamisele, õled lasti ainult peenuse pärast sisse tuua. Peenusena mõistis seda ka kogu kisatsev ja käratsev kõrts. Eriti saadi sellest aga alles siis aru, kui kõrts-

mik käskis meestel eestoas vaiksed olla, sest sakstel ei tule muidu uni peale. Nüüd algas kogu kõrtsis salajutt üksteisele kõrva sisse, olgugi nii valjusti, et ruum aina kõmas, aga sest polnud ühti, sest saksad salajuttu ei võinud ju kuulda.

Oru Pearu tuli koju alles esmaspäeva õhtuks ja siis oli seal suur kisa ja kära, nagu oleks ta terve kõrtsi ühes rahvaga Vargamäele toonud. Aga polnud seal muud rahvast kui ta oma eit lastega, kes puges lõpuks lakka pelgu, ja sulane, kes tuli Eesperesse, et siin oodata, kuni peremees magama jääb.

Järgmisel hommikul hüüdis Pearu, kui ta nii mõnedki head lonksud oli peaparandust võtnud.

„Vanamoor, mu kapukad!"

Naine otsis kapukad soojamüüri august ja viis nad mehele. Aga see viskas nad eidele vastu vahtimist ja karjus uuesti:

„Minu kapukad!"

Eit korjas uuesti kapukad üles ja andis mehele kätte. Nüüd sai Pearu hirmus vihaseks. Ta viskas tagakambri uksest välja niihästi eide kui ka kapukad, ise aga karjus endiselt:

„Minu kapukad, lambasihver!"

Eit arvas, et vanamees on hulluks läinud. Aga sulane tundis „rehnutti", tema teadis, kuidas kõrtsitüdruk Kassiaru Jaskale peab kapukad kätte viima. Sellepärast küsis ta perenaiselt valge taldriku, pani kapukad sinna peale, andis taldriku perenaise kätte ja ütles:

„Anna nõnda!"

See meeldis Pearule: ta võttis kapukad vastu ja ütles eidele:

„Minu kallis vanamoor, õnnistatud olgu sinu ihusugu, sest sina austad ja armastad oma vanameest, et sinu käsi hästi käib ja sina kaua elad maa peal."

Aga juba natukese aja pärast pidi tagakambris uus häda olema, sest Pearu möirgas sängis metsalisena ja pildus lõpuks oma kalli vanamoori ühes kapukatega

välja, sest see ei osanud ju vanamehele kapukaid õieti jalga tõmmata.

Jälle pidi sulane perenaisele appi astuma, sest Kassiaru Jaska kaudu teadis ta, kuidas peened peremehed elavad ja kuidas neid peab teenima.

„Perenaine, pane kirikukindad kätte, mine siis," õpetas sulane.

Ei aidanud eidel muu, kui pidi aita jooksma, sealt punasekirjud kirikukindad võtma ja need kätte ajama. Nüüd võis ta oma kallile vanamehele jalga tõmmata kapukad, mis haisesid magusalt venesaabaste määrdetökatist ja rasvast. Ainult punasest pudelist pidi ta veel rüüpama, siis sai ta sama peeneks, nagu oli tema vanameeski. Varsti hakkavad nad nüüd oma lastega iselauas sööma, et vaja poleks enam sulase ja tüdrukuga ühel pannil või ühes silgukausis sõrmitseda ega supilusikaga samas vaagnas solistada.

Aga Oru perenaisele teeb vanamehe peenus muret, tema ei saa sellest hästi aru, sest tema on ju sauniku tütar ja temal on orjahing, nagu vanamees talle vahel ütleb. Ka ei tea ta, mida peaks ta sulasele ja tüdrukule muud lauale panema kui iseendale, oma vanamehele ja lastele. Võiks ehk ainult nõnda teha, et „perele" annaks kolmanda, iseendale võtaks teise nädala leiba, sest värsket ei raatsiks ka ise süüa, kulub palju. Aga silku peaks samuti sööma, nagu peregi, ja silgusoolvesi peaks ikkagi kartulitorkeks jääma, sest ega ometi selle asemel või hakata tegema rasvaga jahukastet. Samuti pole ka ühtepuhku seapekki pannil säristada, muidu ei jätku ehk perele üheks korrakski nädalas. Piimaga on talvel muidugi suur pikk vahe, aina lõrbi haput kalja suutäiele peale rüübata.

XXVI.

Jälle kulus Vargamäe Andresel üks talv, kus polnud öö ega päeva vahet: ta vedas materjali, et uut rehetuba ja rehealust ehitada. Vara, vara hommikul mindi kodunt välja, ilma et oleks hoolitud pakasest või sajust. Valgehakul jõuti metsa, pandi seal koormad peale ja alles hilja õhtul jõuti koju tagasi. Järgmisel päeval algas sama tegevus, ehk olgu siis, et heinad kodunt otsa lõppesid ja neid pidi vedama. Hobuste kõrvad kippusid lonti langema, kaelad nõkku vajuma, nagu oleksid neil kurjad vereimejad ja lihaõgijad laka all. Tehti katset ka veotalgutega, aga need ei õnnestunud, sest ilm juhtus tuisune ja hobustele võis ainult pooled koormad peale panna.

Kambrite ehitamise ajal olid Oru mehed ja hobused kutsumata appi tulnud, nüüd ei tulnud nad kutsudeski — sedavõrd oli üleaedsete vahekord aastate jooksul muutunud. Polnud küll vahetpidamata lausa tüli, aga vaen hõõgus ometi nagu tuli lees tuha all. Oli vastamisi nii palju vingerpusse mängitud ja teineteist tögatud, et andeksandmisest ja unustamisest ei võinud enam juttugi olla. Kodumail hoiti teineteisest eemale, juttu julgeti sõlmida ainult väljas, teiste keskel, kus polnud karta, et sõnadest võiks niipea tüli tõusta.

Seni kui Krõõt veel elas, vahetasid perenaisedki kokku puutudes teineteisega mõne sõna, kuigi mitte just sõbralikult, siis vähemalt leplikult ja vaenuta.

Nüüd oli ka see kadunud. Oru perenaine kui vanem ja pealegi veel jõuka sauniku tütar, pidas endast palju rohkem lugu kui uuest Eespere perenaisest, kelle ema oli ainult vaene vabadik. On ometi vaks vahet, kas oled kasvanud oma toanurgas, kuigi saunas, või oled könutanud teise ulu all, kus oled kõigi lükata ja tõmmata. Seda vaksapikkust seisusvahet ei võinudki Oru perenaine unustada.

Ainukesed, kes vargsi kokku said, olid lapsed, need armastasid vargsi üheskoos mängida. Pearu kaks vanemat poega, Joosep ja Karla, olid Andrese Liisist ja Maretist küll mõni aasta vanemad, ometi sobisid nad üksteisega väga hästi.

Kevadel, kui Eesperes ehitus algas, põlesid Oru poisid kustumatus uudishimus, kõlas ju hommikust õhtuni mäelt raiumine ja meeste jutt ja naer. Paistsid ka laualõikamise pukid ja ülal kõrgel mees, kes vahetpidamata kätega üles ja alla kõigutas. Joosep ja Karla teadsid, mis see kõik tähendab. Valgeid laaste pidi ju olema terved virnad ning pukkide all sõredat saepuru rohkem kui jahu nende suures kirstus. Ning vaiku ja tema lõhna!

Poisid oleksid heameelega seda kõike oma silmaga vaatama läinud, aga ei tohtinud isa keelu pärast ega julgenudki kartusest Andrese ees. Nõnda pidid Liisi ja Maret poistele appi asuma, neile kuuesabas saepuru ning laaste kandma piiriaia äärde ning seal roigaste vahelt läbi toppima teisele poole aeda. Muidugi pidi seda tegema söögi ajal, kui mehi nägemas polnud, ja kandamiga pidi nõnda minema, et haopinu, mis toa ees, seisaks vahetpidamata akna kohal varjuks, sest kui isa nende tegu näeks, saaksid nad tingimata triibulised.

Emaga saab ikkagi veel kuidagi hakkama, sest tema ise tütreid ei puutu, ütleb, pole tema omad; kardab kui võõras neile liiga teha ja sellepärast kaebab ta isale, kui tütarde kuriteod liiga suureks lähevad. Aga Maril on hale ja pehme süda, nii et kui teda ilusasti paluda, pisut nutta ja teda emaks nimetada, siis

annab ta ikka andeks, ei ütlegi isale, aitab pealegi veel laste tempe varjata.

Andres ei mõista lastega nalja, tema roogib nad läbi, kui asi tõsiseks läheb. Sellepärast on saepurukandmine Oru poistele, kes niiske külma maa peal piiriaia taga kõhuli, üsna hädaohtlik töö, sest tüdrukud panevad oma nahad mängu. Kõige hullem on see, et Oru poisid on väga nõudlikud, neile ei ole kunagi küll.

„Kui meie isa hakkab uusi kambreid ehitama, küll siis toome kätte," seletab vanem poiss Joosep.

„Millal ta hakkab?" küsib Eespere Liisi.

„Millal just, seda ei tea, aga ta hakkab," kinnitab Joosep.

„Aga kas toote meile niisama head puru?" küsib Maret. „Niisukest valget ja kuiva? Me korjame päevapaistelt, soe kohe teine võttes. Paremat ei ole."

„Meie toome teile ka kõige paremat, see on kindel," ütleb Karla.

„Kuda siis muidu, ikka kõige paremat," kinnitab ka Joosep.

„On teil laastu ka vaja?" küsib Liisi.

„Oleks küll," vastavad poisid nagu ühest suust.

Nüüd peavad tüdrukud ka laaste piiriaia äärde kandma ja nad roigaste vahelt läbi toppima, kõik ükshaaval. Kahekesi nõnda kõrvu käies, küsib Liisi äkki õelt:

„Mis sa arvad, kas nad toovad meile saepuru ja laastud kätte?"

„Ah siis, kui nende isa hakkab uusi kambreid ehitama?" küsib Maret vastu.

„Siis näh," vastab Liisi.

„Miks nad ei too," arvab Maret. „Kus nad siis pääsevad, nad ju lubasid."

„Aga kas mäletad, mineval suvel viisime neile rukkitalgute ajal nisuleiba. Eks nad siis luband ka kätte tuua, kui neil rukkitalgud, aga ei toond ühti," seletas Liisi.

„See oli nisuleib, aga nüüd on ju saepuru ja laastud," arvab Maret poiste kaitseks.

„Olgu," ütleb Liisi, „aga mina ei usu, et nad toovad. Nad muidu ütlevad, et meie nii rumalad oleks ja neile kannaks. Mina änam ei vii."

„Aga sa ju lubasid," ütles Maret.

„Mis sest, aga näe ei vii."

Maret ei saa ega saagi aru, kuidas küll Liisi võib lubada ja siiski mitte teha. Tema on lubanud ja tema kannab.

„Miks Liisi änam ei kanna?" küsib Joosep.

„Liisi ei taha," vastab Maret.

„Miks? Ta ju lubas," ütleb Joosep.

„Liisi ütleb, et teie ei too meile saepuru ja laastu kätte, kui isa hakkab uusi kambreid ehitama, sellepärast," seletab Maret.

„Meie toome tingimata," ütleb Karla. „Kuda siis muidu saab."

„Aga mineval suvel varastasime rukkitalgute ajal ema järelt nisuleiba ja tõime teile, aga te kätte ei toond, lubasite muidu," seletab Maret edasi.

„Ah sellepärast siis Liisi ei kannagi?" küsib Joosep.

„Just sellepärast," ütleb Maret.

Poisid peavad tasakesi aru ja Maret vahib neid läbi roigaste. Viimaks ütleb Joosep:

„Meie ema tegi odrakaraskit, puht hapupiimaga, ise sõtkus, kas tahad, me lähme toome seda teile ema järelt?"

See on tähtis teade. Maret peab sellest Liisile sõna viima.

„Oodake!" hüüab ta läbi roigaste poistele ja jookseb ise koju Liisi juurde, kes laastude ja saepuruga kibedasti ametis.

„Joosep pakub nisuleiva eest odrakaraskit," räägib Maret lõõtsutades Liisile, sest hing kipub kurku kinni jääma. „Puht hapupiimaga tehtud, ema ise sõtkund."

Liisi ja Maret jooksevad kahekesi aia äärde. Seal lepitakse odrakaraskis lõplikult kokku.

„Kas siis tood meile veel saepuru?" küsib Joosep Liisilt.

„Siis toon," ütleb Liisi.

„Ja usud, et me kanname kätte, kui isa hakkab uusi kambreid ehitama?" pärib Joosep edasi.

„Jah, siis usun," kinnitab Liisi.

Nüüd jooksevad Oru poisid omakorda koju: nad lähevad vaatama, kas saaks ema järelt odrakaraskit võtta.

Ka Liisi ja Maret lähevad toa juurde ja nad on üpris õnnelikud, sest kõik nende hingelised kahtlused on kõrvaldatud. Nad istuvad haopinu taha päikesepaistele, sest siit on hea näha, millal Oru poisid odrakaraskiga tulevad.

„Kui aga teised enne söönd ei saaks!" õhkab Maret.

„Ei nad saa," lohutab Liisi. „Pea's nad jooksevad."

Pikisilmi ootavad tütarlapsed, aga poistest pole kippu ega kõppu. Lõunaaeg jõuab mööda, Liisi ja Maret peavad tuppa minema, et süüa ja siis oma harilikku töösse asuda — Indrekut karjatama, kes juba igale poole ronib ja kõik endale kaela kisub, nii et asjad aina kolisevad. Muidugi, Maret võiks ju vahetevahel aiaaugule joosta, aga kui isa seinal, siis on see võimatu.

Nõnda kulub aeg õhtuni. Liisi arvab, et Oru Joosep ja Karla neid jällegi petnud, nagu nad seda tegid juba mullu suvel. Aga õhtul, kui mehed tuppa läinud ja kui Liisi ja Maret tõttavad uusi laastu- ja saepuruhunnikuid üle vaatama, kostab piiriaia poolt vile. Nagu elus jumalavälk pistavad tütarlapsed aia äärde. Teisel pool aeda kohmetunud mullal kükitab Karla.

„Säh, siin on karask," pistab poiss käe läbi aiaaugu, „Joosep ei saanud tulla, mina pean kohe minema."

Ütles ja pistis kodu poole, niipalju kui jalad võtsid.

„Näed nüüd," ütles Maret, nagu tahaks ta Liisile tema kahtlust ette heita.

„Ikka tõid," vastab Liisi ja murrab karaskitüki pooleks.

„Katsu kui hea," kiidab Maret ja mugib kõigest jõust.

„Meie nisuleib oli mullu ka hea," vastab Liisi.

Nõnda mugivad nad ruttu ja ruttu, kuna karask paiguti hammaste all ragiseb, sest tooja käed olid mullased ja mulda puutus karask ka läbi aiaaugu tulles.

„Kas hoiame teistele ka?" küsib Maret, mõeldes Annit, Annut, Jukut ja Katat, sest Indrekut ei loe nad veel eneste hulka.

„Ütlevad pärast emale," vaidleb Liisi vastu ja lisab juurde: „Ega nemad saepuru ja laastu kanna."

Selle põhjendusega on ka Maret nõus. Peaasi: peab ise sööma, siis ei saa keegi teada. Nõnda on kõige parem.

Aga kui karask söödud, hakkavad Liisi ja Maret veel täna õhtul saepuru aia äärde kandma, tahavad paargi korda kumbki rüpes viia. Kõrrepõld on õhtu vilus juba kohmetunud ja kõrs ise torkavalt kõvaks tõmbunud, nii et laste jalad käies kibedat valu tunnevad.

„Sest põle midagi, kannatame aga välja," manitseb Liisi Maretit.

Ja Maret kannatabki välja, nagu teeb seda Liisigi.

Samal ajal ilmub Mari õue ja küsib tüdrukult, kes loomi toimetab:

„Madli, kas oled lapsi näinud? Liisi ja Maret on vajaka."

„Näe kus teised!" näitab Madli käega.

Mari astub mõne sammu edasi, et haopinu enam ees poleks, ja nüüd näeb ta Liisit ja Maretit, kes põlvili maas aia ääres midagi toimetavad. On juba pisut videvik ja sellepärast ei seleta Mari silm hästi, mis need lapsed seal aia ääres teevad.

„Liisit Maretit!" hõikab Mari.

Lapsed kargavad püsti ja peksavad kätega oma kuubi.

„Tulge ära koju!" hüüab Mari. „Külm võtab teid ju ära, väljas on üsna viluks läind."

Lapsed tulevad nagu suured kurjategijad, sest nad arvavad, et võõrasema on juba kõik näinud.

„Mis te seal tegite?" küsib Mari, kes laste kohmetust märkab.

„Ei midagi," vastab Maret.

„Me muidu," lausub Liisi.

„Mis teil seal on, et te salgate, nagu oleks teil mõni teab mis saladus?" pärib Mari.

„Ei ole midagi, ainult aja sees roigaste vahel auk," seletab Liisi.

„Mis selle auguga siis on?"

„Ei ole midagi, muidu on auk," ütleb Liisi, kuna Maret vaikib, silmad maas.

„Te räägite sellest ajaaugust, nii et minagi tahaks seda auku vaatama minna," ütleb Mari.

Lapsed vaikivad.

„Noh, kas ütlete, mis teil seal on," räägib Mari, „muidu lähen ma ise vaatama."

Lapsed hakkavad nutma, esiteks Maret, siis Liisi.

„Mis hull auk teil seal aja sees siis õige on," ütleb Mari juba päris uudishimuga, astub lastele ligi, puutub neid kätega, silitab, meelitab, julgustab.

Nõnda hakkavad lapsed rääkima ja jutustavad kõik: saepurust, laastudest, odrakaraskist ja isegi mullusest rukkitalgute nisuleivast, mille nad Oru poistele viinud.

„Miks te siis minu salaja võtsite?" küsib Mari nisuleiva puhul.

„Kartsime," vastab Liisi.

„Olete ikka ka rumalad," ütleb Mari ja lisab juurde: „Et sinagi, Liisi, targem ei ole, ise juba suur tüdruk. Ega ma põleks ju keeland."

„Sina ei ole meie ema, sellepärast," seletab Maret ja mõlemad hakkavad uuesti nutma.

„Kes seda ütleb?" küsis Mari.

„Oru Joosep," vastas Maret. „Nende ema on rääkind, et sina ei ole meie pärisema."

Mari on nõutu. Nüüd on tema käes kord nutta, sest nüüd oleksid nagu lapsed juba arunõudjad ja tema vastuseandja. Ta oli varemalt selle silmapilgu peale mõelnud, aga et ta nii lähedal seisab, seda ei oletanud ta mitte. Ta arvas ikka, et sellega aega küll, aga nüüd on ta nii tühisel juhtumusel käes.

Esiteks ei oska Mari muud teha kui tõmbab lapsed enda juurde ja silitab nende sasipäid. Sõna lausumata jooksevad neil kõigil silmist pisarad. Nõnda seisavad nad kolmekesi tüki aega haopinu taga, kust nad ei paista silma ei kambrisolijaile ega õueskäijaile. Ainult tüdruk Madli, kes alles lauda ja toa vahet tallab, imestab, mis see perenaine ometi nende lastega nõnda õhtuvidevikus seal haopinu taga seisab.

„Tead mis, Liisi," ütleb Mari viimaks ja tema hääl on tõsine ning emalik. „Sina oled suurem ja targem, sellepärast räägin sinuga. Oru Joosepil on õigus, mina olen teie võõrasema, aga ega te siis sellepärast pea niisukesi asju salaja tegema. Nagu tänagi. Mõtelge ometi, mis oleks, kui isa teid seal oleks näind või kui mina isale ütleks."

„Ema, ä'ä isale ütle," paluvad lapsed.

„Hea küll," ütleb Mari, „aga siis ei tohi teie ühtigi minu salaja teha, kas lubate seda?"

„Lubame," vastavad lapsed.

„Talgute ajal nisuleiba ka ei võta?"

„Ei, me küsime sinu käest."

„Ja kui teispere poisid teile odrakaraskit toovad, siis ütlete?"

„Siis ütleme," lubab Liisi.

„Toome sulle ka," lubab Maret.

„Teate, lapsed, mis siis on, kui te nõnda teete?" küsis Mari, ja kui lapsed ootama jäid, et mis nüüd tuleb, ütles ta: „Siis olen ma teie vastu nõnda hea, nagu oleks ma teie pärisema. Mina tahan teid ikka isa kurjuse eest kaitsta, nagu oleks te minu omad lapsed ja Jukut ning Katat ei taha ma sugugi rohkem armastada kui teid, Annit ja Annut. Olete nõus?"

Lapsed ei saanud räägitud sõnust mitte väga palju aru, aga toon mõjus neisse nõnda, et nad pugesid Marile lähemale.

„Siis me võime nüüd saepuru ja laastu edasi kanda?" küsis Liisi.

„Muidugi," vastas Mari, „aga ärge liiga palju kandke, ütelge Oru Joosepile ja Karlale, et väga palju ei või, meil läheb omal ka saepuru ja laastu tarvis."

„Aga, ema," küsis Maret, „kas nad toovad meile saepuru kätte, kui nende isa uusi kambreid hakkab ehitama?"

„Kas nad lubasid?" küsis Mari.

„Lubasid."

„Siis nad toovad," vastas Mari „Aga lähme nüüd tuppa, väljas on külm, tunnete, näe, maa pealt kõik kahutand."

„Isale sa ei ütle?" küsib Maret.

„Ei, mu laps," vastab Mari.

„Mitte ilmaski?" pärib Liisi.

„Mitte ilmaski, kui olete head lapsed ja änam ühtigi minu salaja ei tee," seletab Mari.

„Meie oleme head lapsed," kinnitavad mõlemad.

Tuppa minnes olid kõik kolm ühesuguselt õnnelikud, et olid isekeskis kinnitanud suure ja saladusliku lepingu, mis sihitud peaaegu isa vastu. Nõnda oleks võinud tänane õhtu olla Liisi ja Mareti elus üks ilusamaid. Aga Mari rikkus selle sedavõrd, et lapsed peaaegu kippusid uskuma — neil pole emaga mingit saladuslikku lepingut. Põhjus niisuguseks arvamiseks oli küllalt kaaluv: ema tahtis nimelt nende jalad enne magamaminemist sooja vee ja seebiga puhtaks pesta.

„Kured teevad muidu nairid peale," kinnitas Mari lastele.

Aga jalgadepesemine oli hirmus tüütu ja piinav talitus, nii piinav, et Maret sängis teki all Liisilt küsis:

„Kas pärisema oleks me jalgu pesnud, kui nii valus on?"

Liisi kindlasti seda ei teadnud, aga ta kaldus arvamisele, et ei oleks, kui nii valus on.

Muidugi, õhtune jalgadepesemine polnud naljaasi. Varasemast kevadest saadik tõmbasid suuremad ja väiksemad põngerjad alatasa palja jalu ümber, esiteks ainult õues, niipea kui seal hakkas maapinda nägema, hiljem ka põldudel, mis varem lumest vabanesid, päterdades kas või poolest säärest lumevees ja külmas poris. Hakkasid jalad seal külmetama, siis lõigati kevadise tuule ja päikese käes tahedal põllul ümber, kuni sääred kuivad ja päkad palavad. Nüüd võis uuesti vette ja porri minna, sest seal oli palju huvitavam kui tahedal maal. Nõnda aina vaheldumisi, kuni mitte ainult labajalad, vaid ka pahkluud ja sääremarjad muutusid lõhkenud kuusekoore taoliseks. Siin ja seal ilmusid kärisenud naha pragudesse verepisarad. Aga kes võis neist hoolida, kui lõõtsus kevadine tuul üle Vargamäe, kui helendas päike sinitaevas lumivalgete pilvede keskel, kui karjusid kured ja lõõritas lõoke. Keegi ei näinud neid verepisaraid jalul enne kui õhtul pestes ja ploomirasvaga sisse määrides. Rasvatükki paisteti aeg-ajalt tule ääres ja kui ta pealt sulama tõmbus, siis võiti jalale ja hõõruti seal sisse: tehti kure naerimaa ära, et seal midagi ei kasvaks. Aga kurg oskas ikka nõnda külvata, et naerid kasvasid, sest temal olid abimeheks kevadine tuul, päike, veeojad ja lauljad linnud. Nõnda pidi laste jalgu iga õhtu pesema ja määrima ja nagu päeval olid kõik õue- ja põllunurgad naeru ja kilkamist täis, samuti kostis õhtuti igal pool tubades laste nutt, olgu Vargamäel, Hundipalul, Kingul, Raval või isegi peenel Kassiarul, sest ka sealsed lapsed armastasid kevadist tuult ja pori, päikest ja lindude laulu.

Järgmise päeva lõunal olid Liisi ja Maret jällegi oma aiaaugul. Täna oli juba asi julgem, sest kartma pidi ainult isa, mitte ema. Ja isagi polnud enam nii väga kardetav, sest ema lubas neid ju isa vastu kaitsta.

Oru poistest ilmus ainult Karla, kes teatas, et Joosep ei tule, pole võimalik. Karlale siis ütlesidki Liisi ja Maret, et kui nad veel mõne korra toovad, siis

enam mitte, sest neil enestel läheb ju ka saepuru tarvis.

„Mis te temaga teete?" küsis Karla uudishimulikult.

„Ema ütles, et läheb tarvis," vastas Liisi.

„Siis ema teab juba?" küsis Karla.

„Juba teab ja ei ütle midagi," setetas Maret.

„Kas isa ka teab?"

„Isa ei tea."

„Aga kui ema ütleb."

„Ema ei ütle," kinnitasid Liisi ja Maret nagu ühest suust. „Aga meie ütleme temale kõik," seletas Liisi üksinda edasi, „ja tema on meie vastu hea, nagu meie pärisema kohe. Seda ütle ka Joosepile, et ta teaks, ja kui ema veel ütleb, et meie ema põle pärisema, siis võid ka temale öelda, et ka tema teaks. Nüüd on ema päriselt meie ema ja armastab meid niisama nagu Jukut ja Katat, kui oleme head lapsed ja räägime temale kõik ilusti ära."

„Ja meie räägime kõik," kinnitas Maret. „Rääkisimegi juba teie odrakaraskist ja rukkitalgute nisuleivast ja kõik."

„Aga meie ei räägi kõik," ütles Karla.

„Miks teie ei räägi?" küsis Liisi.

„Meie oleme ju poisid, ega me tüdrukud ole," vastas Karla.

„Miks siis poisid ei räägi?" küsis Liisi.

„Seda mina ei tea," vastas Karla, „Joosep, tema teab ja ütleb nõnda."

Nõnda seisid nad kolmekesi suure elusaladuse ees ja nad ei osanud muud teha, kui vahtisid vastastikku läbi aiaroigaste: kaks paari siniseid silmi ühel ja üks paar teisel pool aeda.

„Kas te meile änam sugugi saepuru ei too?" küsis Karla viimaks.

„Ei, änam ei too, meil läheb omal ka tarvis," vastas Liisi asjalikult, „aga kui sa tahad, siis toome kuusekoori, päeva poolt tulevad teised nagu kasukad pealt ära, libedad ja siledad. Tahad, me toome neid?"

Oh jaa! Miks ei! Karla oli nõus. Küllap neil kuusekoorigi tarvis läheb, mis nagu kasukad pealt ära tulevad.

„Ja tead," rääkis Liisi edasi, „meie vana tuba, mis nüüd ära lõhuti, on puht kervega tehtud, ilma saeta. Isa rääkis ja teised rääkisid ka, kõik imestasid. Niisukest tuba põle nüüd änam kuskilgi, ainult meil oli. Ükski ei tea, kui vana ta oli ja kes ta nõnda teind, mõistad, ainult kervega. Tahad, me toome teile sellest vanast toast mõne tüki, paar pakuotsa ehk kedagi muud. Tead, kõik on must, nii et kiiskab, seest pruun, läbi mis läbi, suitsu töö, kõva nii et kõliseb, põle tänini mädand ega mädane eluilmaski."

Ka neid vana toa tükke oli Karlal vaja, pealegi veel, mida rohkem, seda parem, sest küll nemad juba Joosepiga teavad, mis nad neist teevad. Liisi ja Maret kandku aga kõik siia, mis nad kätte saavad, andku läbi augu neile, küll nemad nad paigale panevad, kui aga nimelt läbi aiaaugu kätte antakse, sest nõnda peab see olema, mitte teisiti.

Nõnda kandsid Liisi ja Maret aina edasi, aga kõigist asjust teatud määral, rohkem ei võinud, sest neil endil läheb ju ka tarvis. Materjalivirn kasvas teisel pool aeda ja virna asemele tekkisid peagi mingisugused ehitised. Aga need olid ikka nii keerulised, et Liisi ja Maret seal taevast ega maast aru ei saanud, vahtisid nad läbi aia niipalju kui vahtisid, ninad lössis vastu roikaid.

Iseasi, kui võimalik oleks olnud üle aia ronida ja siis vaadata, aga see oli keelatud vitsahirmuga. Nõnda tuli leppida aia vahelt piilumisega ja Joosepi ning Karla seletustega. Nemad mängisid nimelt Türki ja Venet, pidasid sõda. Priidu-onu käinud seal sõjas ja tema teab, kuidas seal kõik olnud. Tema sõnade järgi on poisid ehitanud kindlused, teinud mäed ja kõik. See laastuosm seal ning kuusekoore-osm teisal pole muud midagi kui puht kindlused, kus mürtsuvad mustad pakuotsad kahuritena poiste eneste suu läbi.

Ainult ühest on kahju: materjalist tuleb puudus

kätte, nagu sõjas kunagi. Laaste ja kuusekoori on vähe kindlusteks, saepuru vähe lumemägedeks, pakuotsi vähe „suurestükkideks". Sest mis sa paraku mürtsutad, kui Türgil on ainult üks ja Venel kaks suurtükki. Oleks saepuru ja kõike muud materjali tarbeks, küllap siis Joosep ja Karla Liisile ja Maretile näitaksid, mis nad mõistavad ja kuidas õieti sõditakse. Nad ehitaksid niisugused kindlused, et hakka kas või ise neid kividega vinnima, ikkagi ei lähe nad puruks. Nad ehitaksid niisugused lumemäed, et ei jõuaks kepigagi neist üle hüpata, hea, kui käpuli maas suudad otsagi ronida.

Aga polnud parata: Liisi ja Maret ei võinud nii palju kanda, kui Oru Jooseb ja Karla teisel pool aeda nõudsid, sest neil endil läks seda kallist materjali ka tarvis. Pealegi oleks liiga suur kandmine isa tähelepanu äratanud ja selle eest pidi hoiduma, maksku mis maksab. Sest ema noomis lapsi alatasa:

„Ärge nüüd isa pahandage ega tüüdake, tal põle aega ja sellepärast on ta kuri. Isa teeb uut tuba ja reiaalust, näete, kui palju mehi laua ääres, üks tegu leiba teise järel läheb nagu kerisele. Lihatünnil käiks nagu vargad kallal. Sellepärast olge head lapsed, muidu saan mina ja saate ka teie."

Ja Maril oli õigus. Seda võis juba sellest näha, et tänavu oli esimene kevad, kus Vargamäe Eesperes peale hariliku sulase kaubeldi ka suviline. Pealegi oli veel sauna Madis vahet pidamta pererakkes, sest tema oskas kirvega sama hästi raiuda kui labidaga kaevata. Tema peretöö oli seda loomulikum, et ta peale Jussi surma hakkas jällegi Eespere saunikuks, saates lehma siia karja, tehes siin endale kartulid maha ja kõõpides siin niitude servi ning raba ääri.

Saunatädi, kes Andresele kuidagi ei võinud andeks anda, et ta Mari perenaiseks teinud, ja kes Marit vihkas, et see perenaiseks läinud, pidi viimaks leppima ühe kui teisega. Isegi nahatäis, mis ta Mari ja Andrese pärast vanamehelt saanud, ununes pikkamisi. Lullu lorilaul oli küll väga ilus, nii et ilusam üks laul

enam ei sünnigi, aga Mari ja Andrese peale ei hakanud nähtavasti ka Laulu-Lullu hammas mitte. Polnud ühtki mürki, mis oleks neile küllalt kange. Tahes või tahtmata peab saunatädi uskuma, et tema vanamehel on õigus öeldes:

„Ei hakka Mäe Andrese peale ühegi hammas. Vaata, ostab teine ehk veel Lullule kõrtsis poolkortlit ja ütleb, et söö parem heinu ja krõbista klaasi, sinu laulust põle niikuinii suurt asja."

Mariga oleks ehk muidu hakkama saadud, seda usub saunatädi, aga nüüd on ta ju Andrese tiiva all, kasvatab seal oma Jukut ja Katat ning muretseb uusi lapsi majja juurde. Käib ja talitab teine nagu perenaine kunagi, pole liiga kitsi ega midagi, annab ikka ennem peotäie rohkem kui vähem. Seda kõike teab saunatädi ja sellepärast vuristas ta kogu minevase talve Marile kedrata või lõgistas sukavardaid.

Nõnda olid Andrese ja Mari asjad ja keegi ei arvanud, et nad oleksid halvad. Tööd jätkus siin paljudele kätele, eriti aga Andresele ja Marile. Teised võisid ikka veel vahetevahel hinge tagasi tõmmata, nemad ei kunagi. Kirikuteelgi mõtle aina koduste asjade peale; vaevalt saad argipäeva mured peletada üks kord aastas altari ees, kui õpetaja ütleb: „Võtke ja sööge, see on minu ihu ja veri..." Aga ikkagi veel ei suudeta kõike, mis vaja.

Juba mineval sügisel oleks pidanud aias marjapõõsad ümber kaevama ja neile rammu peale panema, aga jäi tegemata, sest polnud mahti, külm ja lumi tulid enne. Kevadel ei võinud muidugi selle peale mõeldagi, siis olid teised, suuremad mured, mis aja röövisid. Aia puhastamisekski ei leidunud vaba silmapilku. Viimaks võttis Andres pühapäeva õhtupoolikul reha kätte, arvates, et aiaharimine pole ju päris argipäeva töö, vaid umbes nagu ligimeseaitamine või lamba august väljatõmbamine, mis vanas seaduseski lubatud.

Samuti on lugu põllul, heinamaal ja karjamaal.

Igal pool kipub ajast nappus kätte. Ei jõua seda teostada, mis kavatsetud ja mis oleks tarvis.

Põllul algas Andres salakividega — need kõige enne välja. Aga mõne aasta pärast pani ta imelikku asja tähele: põllulapil, mille ta oma teada salakividest puhastanud, nii et sahatera pärast pidi võima mureta olla, raksati äkki sellel tükk otsast ära. Mis see siis on? Kust see nüüd tuli? Käis sahk tänavu sügavamalt maa sees? Ei, sahk on endises hambas. Ajavad ehk kivid maapõhjast pinnale, nagu oleksid nad kalad sogases vees, kes tulevad üles hingama, lõuad laiali peas? Või on Vargamägi mõne koletise lõualuu, kuhu tekivad aina uued ja uued hambad? Näib, nagu oleks see ja teine. Puhastad ja puhastad põldu, aga väljavõetute asemele ilmuvad uued ja suuremad. Kui mõelda, et kogu selle kõrge Vargamäe sisemus kubiseb suuremaist ja väiksemaist raudkividest ja et kõik need kivid kipuvad maapinnale päikesevalgusele, nagu oleks neil ühist Vargamäe lastega, siis läheb ta meel raskeks ja süda langeb ära. Kui maapõhjast kerkivad aina uued salakivid, millal pääseb siis nende kallale, mis seisavad halli hundikarjana lausa maa peal ja ootavad, Andres tunneb, et ootavad. Ta ei mõtlegi sagedasti enam lagedast põllust, vaid aina kividest, mis kuuluksid nagu Vargamäe karja hulka ja mis sigivad ja kasvavad nagu loomadki laudas, ainult pole vaja nende eest hoolitseda. Nemad sigivad ja kasvavad puht jumala armust. Hoova ja purusta neid niipalju kui tahad, ikka seisab hall kari endiselt keset põldu, nagu tipiks keegi kiusupunn iga äraveetu asemele uue.

Paremat pauku pole ka karjamaal ja heinamaal. Kaevad ja kaevad sinna kraave, aga enne kui järgmine valmis saab, hakkab eelmine juba ummistuma, nagu käiksid põllukivid öösi salaja kraavikallastel kõndimas, neid sisse tallamas. On mingisugune salaside nende hallide kivide ja musta soomuda vahel; mõlemad töötavad üheskoos ühise eesmärgi poole — Andresele vastu. Põllul kui ka soos hakka aina uuesti

otsast peale. Nõnda hommikust õhtuni, kevadest sügiseni, hällist hauani, põlvest põlve. Aga sellest ei tohi mõelda, seda arutada, sest mõtlemine teeb nukraks ja enneaegu vanaks. Seda tunneb Vargamäe Andres. Parem juba rühmeldada. Nõnda kasvab küll kühm selga, aga seda on kergem kanda kui nukraid mõtteid.

XXVII.

Andrese ja Mari esimene poeg Indrek käis juba mõnda kuud neljandat aastat, kui sündis järgmine poeg, kellele nimeks pandi Ants.

„Ongi hea, et see asi tänavu kätte tuli," ütles isa poja sündimisel, „sest kui kartulid sama head kasvavad kui pealsed on, siis peab tuleval kevadel uued aidad ehitama."

„Ma mõtlesin ikka, et karjalautade kord tuleb enne kätte," ütles Mari. „Saaks ometi kord kindlad uksed ette, loomad oleksid varjatud."

„Ega neid keegi sealt võtma tule," arvas Andres.

„Võtma mitte, aga ..."

Mari ei lõpetanud, sest ta teadis, et Andres teda nõndagi mõistab.

„Sa mõtled ikka seda asja," lausus Andres.

„Näh, jällegi leidsin niisukese rasvatüki ja karvatordi laudast," ütles Mari.

„Ä'ä ole nii ebausklik," manitses Andres. „Las nad kannavad ja teevad, mis loomadel sellest on."

„Aga miks see õhviti tulnud mullikas ära suri? Tuulest või? Misuke lehm tast oleks saand, aga põle muud kui aja auku. Närbib, närbib, kuni sirutab sõrad välja."

„Kes teab, mis haigus tal oli," arvas Andres.

„Haigus ..." kordas Mari. „Küllap see haigus oli tal suust sisse läind. Kes kurja teab, mis nad loomale kurku ajasid, ei muidu. Näe Punik seisis terve mine-

vase talve hernesveel, iga karva otsas tilk, kui hommikul lauta lähed. Õhtuks taheneb ära, teisel hommikul seesama. Nõnda vaevavad looma. Eks mine katsu Oru lauta pääseda, vaata, mihukesed lukud ja latid seal ees. Perenaine ise käib terve öö laternaga lauda vahet, aina valvab, nagu oleks ei tea kes tulemas. Ja nende loomad on ka terved. Meil on laudad lahti ja sellepärast põle muud kui mata ja mata, iga aasta mõni suur või väike."

„Jah, aga aitadega on ka häda, põle änam vilja kuhugi panna, saak põle ju änam endine. Mõni aasta müüme nüüd rohkem vilja ära, kui alguses kõigega kokku saime," rääkis Andres.

„Nojah, aga loomi on meil nüüd ka rohkem, ei leia teistele kuhugi ruumi, pead-jalad teistel igal pool koos ... Ja mina neid Oru rahvaid kohe ei usalda, mina kardan neid, nemad käivad laudas loomade kallal," lisas Mari saladuslikult juurde.

„Ä'ä a'a hullujuttu," ütles Andres peaaegu pahaselt. „Vaata, et lapsed ja teenija sind ei kuule, kus selle kõla ots, kui niisuke asi haisma hakkab."

„Ei hinga mina sellest kellelegi, aga mina tean, mis ma tean. Aaseme eit ütleb ka, et teeb loomad ä'ä. Õpetas, kuis ohutada, aga ma põle ilma sinuta taht, sellepärast räägingi, et kord jutuks."

„Ei mina usu ega karda kedagi," ütles Andres.

„Ära usu," vastas Mari, „aga üks on kindel, meie loomadega põle änam õige asi. Meil ei ole looma õnne. Kui mina alles siin tüdrukuks olin, siis oli teisiti. Ja oleks veel, et teised neid söödavad ja joodavad, igal pool olen ise. Aga mis ei lähe, see ei lähe. Lammastel kisuvad aga kaelad rõngasse, kuni aja taha, loomad ei võta kevadel jalgu all, sööjad sabas ..."

„Aga mina tahaks ikka aidad enne ehitada ja siis alles laudad," ütles Andres.

„Hull on ta küll!" ohkas Mari ja lisas siis juurde: „Mineval talvel mõtlesin mitu korda, et läheks õige lauta varitsema, saaks teise kurja kätte. Aga ikka jäi seks. Hommikuti käisin vahel jälgi ajamas: aina Oru

poolt tulnd ja sinna ka läind. Ainult tulnd ja õigetpidi, läind tagurpidi, ikka jalg-jalalt, jälg-jäljelt. Vaevalt saab mõnes kohas aru, et iga jälg kaks korda astutud."

Nõnda sattusid rääkima Vargamäe Andres ja Mari, kui nad mõtlesid aru pidada oma teise poja varrudest: karjalaudad ja aidad tulid põiki ette. Aga lõpuks jõudsid nad ka oma pärisasjas otsusele, nimelt, et varrud on kõige paremad pidada nelipühiks, mil on aega endal ja ka külalistel. Siis oleks ka ühine ettevalmistamine niihästi pühadeks kui ka varrudeks. Õllest, kui hea suur tegu teha, jätkuks ehk isegi kolmeks tähtpäevaks — nelipühiks, varrudeks ja sõnnikuveoks.

Juba talvel oli ette näha, et tänavu kulub pisut rohkem linnaseid kui harilikult. Sellepärast viidi odrad varakult kottidega likku: lasti köie otsas jääaugust alla. Kui leotatud odrad viimaks koju toodi ja uues, avaras rehetoas, mis soojaks köetud, kasvama pandi, kuni odralade muutus ühiseks mättaks, siis oli omasugune pidulik talitus neid segada ja kuivatada. Linnastes käperdamine hommikuti oli Andresele peaaegu nagu käte ristipanemine ja palvelugemine söögi alla. Isegi piibu võttis ta siis harilikult suust ära ja pistis tasku.

Terve tuba oli magusat jumalavilja lõhna täis, mis ulatus otsaga kambritessegi. Peremehe nägu omandas pehmema ilme ja silmi tikkus naeratav helk, kui ta askeldas linnastega, neile ahju küttes ja kätt katsumiseks üles tõstes, kas soojus paras. Käis ise linnaseid nuusutamas ja kutsus ka teisi seda tegema, sest linnaste lõhnast võis eeldada õlle maiku. Isegi kevadel veel, kui ta viimsed linnased veskil oli ära jahvatanud, võttis ta koju jõudes linnasejahukoti lahti, et lõhna nuusutada ja Maril nuusutada lasta. Samuti otsustati ka humalate väärtust lõhna järgi, olgu need omast tapuaiast saadud või poest ostetud.

Need kõik olid tähtsad küsimused, sest õlu taheti ju teha niisugune, et kes mehejanu joob, see laulu jörisema hakkab, et kuluks vähem viina. Mõned armas-

tasid õllele lõhnaks panna kadakaid, aga Vargamäe Andres armastas ennem humalaviha. Ka toorest rukkijahu ei tarvitanud ta õlletegemisel, kuigi see oli piduperemehele kasulik kaup, sest kes niisugust märjukest janu jõi, see hoidis peagi kõhtu kinni ja mõneks ajaks oli tal söögiisu nagu peoga võetud. Selletaolist õlut tegi mõnikord Oru Pearu, aga tema suurmeister oli rikas Kassiaru Jaska. Tema õlle kohta teati igal pool öelda, et kes janu joob, see nurga taha jookseb.

Andres arvas, et õlu peab panema laulma suu, mitte kõhu. Selleks oli vaja, et õlu seisaks enne joomist mõne aja tammankruis hinge all. Aga pulgad ehk prundid tehti sealepast, millest ülearune hing võis läbi „viriseda". Vahetevahel käis Andres oma õlleankruid vaatamas. Ja kui ta märkas, et mõnel ankrul suure hinge pärast viimne häda käes, s. t. et lepapulkade läbi hingamine napp ja selle tõttu põhjalauad juba kõmmeldunud, siis avas ta natukeseks „vissipulga". Pidi mõnikord täit mehejõudu tarvitama, et ankruhing pulka käest vastu taevast ei virutaks ja siis ise kõik ankrust plehku ei pistaks, mis võiks kaasa tuua õlle kolkumise.

Kui siis ükskord see pidulik silmapilk kätte jõudis, et esimesest ankrust mindi õlut laskma, siis ei usaldatud seda talitust kellegi teise kätte, ikka läks Andres ise. See oli raske ja hädaohtlik töö, sest pidi hoidma, et pulk käest ei lipsaks, muidu lendab hingeline õlu suure hooga ankrust kõik välja. Ainult pisut võis pulka paotada, nii pisut, et kannu tuli palju rohkem valget vahtu kui õlut ennast, ning ninasse lõhna, lõhna, lõhna. Pidulik õllelaskmine oli ikka nagu külma tuši võtmine, said oma jao käed, aga ei jäänud ilma ka silmad.

Seekord tegi Andres esimese ankruga katset juba mõni päev enne pühi. Põhjuseks oli vasikatapmine, keda puht-rõõsa piimaga suureks ja vanaks joodetud, et jätkuks temast sültdiks ja ka küpsiseks. Lihunikutööd ei teinud Andres kunagi heameelega, sellepärast

avaski ta õlleankru, et enne tubli janu juua, kui hakkab kõhutama pussi.

Selles talituses oli ikka midagi õudset. Peaosa tunti temast sügisel, kui tehti liigsed lambad lihaks. Lapsed käisid siis kartlikult ühest kohast teise ja vahtisid suuril, tummil silmil üksteisele otsa. Väiksemad, kes veel midagi ei aimanud, tahtsid kisatseda nagu harilikult, aga suuremad sundisid ja meelitasid neid vaikimisele, kuni ka need viimaks loomusunniliselt aimasid, et täna oleks Vargamäel nagu midagi kardetavat ja kohutavat.

Ei läinudki palju aega, kui tuppa ilmusid pead-jalad kartulikorvis ja ema hakkas keeva veega karva võtma ning sõrgu otsast murdma. Lapsed kükitasid korvi ümber, püüdes üht või teist pead ja jalga ära tunda. Nimepidi tähendasid nad oinaid ja uttesid, kellest nad rääkisid nagu oma headest tuttavatest ja sõpradest. Alguses püüdis ema neid korvist eemale tõrjuda, aga kord-korralt omandasid nad ikka suuremad õigused vaatamiseks ja arutamiseks.

Lammastetapmine oligi ehk kõige raskem ja õudsem silmapilk, sest siis sündis kõik nii saladuslikult ja vaikselt. Pealegi oli lammas nii-öelda vaga loom. Tema sisse polnud keski kunagi ühtegi kurivaimu ajanud ja temast lauldi kiriku-lauluraamatuski. Ämmasoo vanataat, kes kange kohitseja-meister (ainult täkkusid ei ruunanud ta), ei pannud kunagi nuga muidu jäära külge, oli see vana või noor, kui paljastas ikka oma pea, kus polnud enam karva udetki näha. Isegi siis, kui ta poole kortlit piiritust enne ära viskas, nii et silmist tuli välkus, ei unustanud ta kunagi jäära kohitsemisel mütsi pähe. Nii püha loom oli lammas.

Sigadega oli teine lugu. Need karjusid, olgu kohitsemisel, rõnga ninassepanemisel või tapmisel, ja karjumine oleks nagu pisutki laste meeli kergendanud. Ometi kuulatasid nad ka sea hädakisa kuski akna all või paotatud uksel ja nii mõnegi kuulaja ihuliikmed tõmbusid kangeks ja jäätunuks. Harilikult algas sea kisa hommikul vara, kui lapsed alles magasid.

Aga kui keegi seda läbi une juhtus kuulama, siis äratas ta kohe oma kaaslased, hüüdes: „Kuule, kuule, siga tapetakse, siga tapetakse! Karjub, karjub! Kuulge!" Veel siis, kui seale prill ninale saadi ja tal suu kinni keerutati, nii et ta enam kõvasti karjuda ei saanud, ainult pisut inises, kuni seegi vaikis, veel siiski kuulatasid lapsed hinge kinni pidades, nagu puutuks asi neisse enestesse — nagu karjuks keegi neist ühes seaga.

Lapsed aimasid, et nad seisavad mõnesuguse suure elusaladuse ees, mis varjatud paksu looriga. Tahaks minna asja lähemalt vaatama, aga ei tohi uksest välja astuda. Pärast näed ainult, et ema tuleb verepütiga, millel pulk sees, ja mehed kannavad oimetunud siga, kel suur haav kurgu all. Vanemadki inimesed liiguvad ja räägivad suuril verevalamispäevil nagu ebaharilikult, seda on lapsed ammugi tähele pannud. Sellepärast tahtis Vargamäe Andreski enne varruankrust janu juua, kui läks puht-rõõsa piimaga joodetud vasikat tapma, kes polnudki enam õieti vasikas, vaid peaaegu juba mullikas, paras kas või eluloomaks jätta.

Varrude tõttu pidid tänavused nelipühad Vargamäe Eesperes eriti pidulikud saama. Küpsetati saia oma ja poejahudest, sõtkuti sepikut ja jännati magushapuleivaga. Vorsti tehti ja tehti, ja nende tegemisel ei tahtnudki lõppu tulla, sest ikka veel jätkus soolikaid pütis ja putru toobris. Vorstitikke kulus nii hirmus palju, et neid ei jõudnud keegi tarbeks teha. Tegid neid Liisi ja Maret, tegi noor Andres, tegi sulane ja tegi vana Andres, aga ikka tuli puudus kätte, nii et perenaine ja tüdruk pidid ise vahepeal pussid puusse panema.

Liisil ja Maretil oli varrudega suur mure, sest nemad käisid tänavu kahekesi karjas. Juba paar nädalat enne pühi küsisid nad emalt:

„Aga kas meie peame ikka siis karja minema, kui kodus on varrud?"

„Kuis siis," vastas Mari, „loomad tahavad ikka süüa, ega muidu."

Aga Mari ise ei uskunud oma sõnu, sest tema arvas, et vähemalt esimeseks pühaks võivad lapsed koju jääda, sest ühe päeva kõhutäied korjavad loomad ka lepiku alt. Ometi ei tahtnud ta lastele tõtt öelda, sest valega arvas ta Liisi ja Mareti rõõmu suurendada. Tõepoolest aga sai laste rõõm suurem, kui Mari seda oskas ette arvata, sest esimesel pühal läks sauna Madis karja, nii et lepikualuse võis teiseks pühaks hoida.

Varrulisi oli suur hulk kutsutud, sest viimased aastad olid põllumehele soodsad olnud, nii et jaksas võõraid sööta ja joota. Kõrvenurga meestest oli kutsutud Kingu Priidu Sooväljalt, see tüse vanapoiss, kes ennem plõnnitas tüdrukuile simlit kui vedas meestega sõrmkooku. Soojast ilmast hoolimata oli tal ehteks kaelas all lihtne valge rätik, selle peal siidrätik ja kõige peal roosa villane sall, mille otsad pintsaku hõlmade alt välja ripnesid. Olgu kõndides või istudes, ikka ähkis ju puhkis ta, nagu lamaks ta saunalaval või nagu oleks ta mõni vana mesikäpp.

Teistest Soovälja meestest oli kutsutud veel Vihukse Anton oma eidega, sest tema oli hea mehe poolest Andresel abiks käinud ehitusmaterjali vedamas. Oli vaikne mehike ja niipea kui paar janu õllekannust juua sai, magas ta kas või söögilaua ääres, poolpuretud suutäis suus, ilma et märkaks seda alla neelata. Tema sai omal ajal kuulsaks kirikus norskamisega, mis nii vali oli, et õpetaja kantslist naabritele käsu andis teda üles äratada. Sestsaadik ei läinud Anton kunagi enam nii kantsli lähedale, vaid istus ikka taha otsa, kust tema norskamine õpetaja kõrvu ei kostnud. Sellele nii-öelda pühalikule ja pidulikule unele tasakaaluks aga võis Vihukse Anton kibedal töö ajal kas või nädalate kaupa peaaegu ilma magamata elada.

Olid peale nende veel kõrve poolt Ämmasoo Villem oma eidega, Võõsiku Mihkel omaga, samuti ka Hundipalu Tiit ja Rava Kustas. Kukesaare Jaani ja teisi kaugemaid mehi Andres enam ei kutsunud, liiga kauged ja võõrad olid nad.

Välimaa poolt olid kohal Metsakandi meestest Aaseme, Võlla ja Aiu oma naisega, siis veel paar peremeest ja perenaist Luistelt. Kutsuti ka Kassiaru Jaskat, aga see jäi tulemata, sest tema naine oli mõisa aidamehe tütar, oskas mõne sõna saksa keeltki, nii et ta seeläbi kuulus pisut kõrgemasse ringkonda, kui oli seda Vargamäe Andres oma Mariga.

Oru Pearuga oli paar viimast aastat rahulikult läbi saadud, sellepärast kutsuti tema kui üleaedne kogu oma perekonnaga, sulane ja tüdruk kaasa arvatud. Muidugi ei puudunud ka saunarahvas, sest need olid ju peaaegu omad inimesed, aitasid kogu aeg peres kaasa.

Et seltskond täielik oleks, siis ei puudunud ka oma nurga rätsep — suur laulja, isamaalane, kõrgete mõtete ja aadetega idealist, kel juba mõnisada rubla linnas intressi peal ja kes enne ei tahtnud jätta kui tuhat rubla täis. Siis tahtis ta rätsepaameti maha panna ja enese täielikult isamaale pühendada: laulda, pasunat puhuda, äratavaid kõnesid pidada, eeskujuks olla kõigile isamaad teenides. Rätsep Taar oli nimelt arvamisel, et seni kui inimene pole varanduslikult kindlustatud, ei või temal olla tõsist arusaamist isamaa-armastusest ega õiget lugupidamistki isamaa vastu. Nõnda oli siis tema tuhanderublane ideaal ühtlasi ka isamaaline ideaal. Sest tuhat rubla linnas intressil oli tema isamaa-armastuse eluküsimus.

Välimuselt oli Taar lüheldane ja matsakas, värske näovärviga, elavate ja lapselikult heledate ning süütute siniste silmadega, mis aina nagu naeratasid. Laulda võis ta hommikust õhtuni, ja kui kõrvenurga poisid, eriti aga tüdrukud ja noorikud, isamaalisi laule oskasid, siis võlgnesid nad selle eest tänu ainuüksi Taarile. Karjapoistele oli aga lõbus rätsep hoopis teises asjas kättesaamatuks eeskujuks: ta oskas vilistada, ilma et ta huuli torusse ajas. See oleks otse uskumatuna kõlanud, kui kõik karjapoisid oma silmaga poleks näinud: rätsep vilistab ja ometi ei saa silmaga põrmugi aru, et ta vilistab. Küll katsusid kõik karja-

poisid seda järele teha, tegid proovi sulaspoisidki, aga rätsep vilistas nende kõrval nagu mõni noor jumal, kes kiidab vilega oma kallist isamaad.

Lapseristijaks pidi tulema köster, sest et ei tahetud halva teega kiriku juurde logistada, mis väikese lapsega väga tüütu. Et aga köster alles peale lõunat võis Vargamäele sõita, siis kutsuti ka teised külalised samaks ajaks.

Nelipühade esimese püha õhtupoolikul sumises siis kogu Vargamäe Eespere jutukõminast, mis kostis kambrist, toast, rehealuselt ja rohuaiast. Püha talitusegi ajal ei saadud kõiki kambrisse kokku, vaid nii mõnedki seisid kojas, ukse ees väljas ja lahtiste akende tagagi. Sellest laulminegi nii viisipärane sai, päriselt nagu lauldaks kirikus, kus köster ühes oreli ja kooriga kihutab ees ja kiriku keskpaik laseb silmnäos järel, kuna altariesine laulusõnu alles siis algab, kui köster oreliga lõpetab. Siin, Vargamäel, oleks võinud öelda, et köster jäi lauldes ikka köstriks, aga rätsepast sai orel, Andresest ja Hundipalu Tiidust kooripealne, kojast kiriku keskpaik ja aknatagusest altariesine. Ning kui veel arvesse võtta, et nii mõnedki mehed juba tublisti varruõlut olid rüübanud, siis võib ilma pikema seletusetagi mõista, kuidas köster Vargamäel oreliga ees kihutas ja kui pikaks venis järelajajate saba, mille tipp ulatus altari ette, s. t. akna taha. Vihukse Anton sai vist kõige ennem laulu tõsisest mõnust aru, sest peagi magas ta niisuguse norinaga, et eit teda pidi raputama, öeldes:

„Mis sa, pime, siis kohe norinal."

„Ei anna muidu õiget vahmiili välja," sosistas eidele Rava Kustas, kes istus Antoni kõrval.

Ometi õnnestus kogu püha talitus väga ilusasti, nii et rahule jäi köster ise, lapse vanemad ja ka kõik kutsutud külalised. Nõnda siis võis pühitsetud suu ja südamega lauda asuda, sest kui köster issameiet luges, posises terve kogudus seda kaasa.

Lauda istuti nõnda, et köster asus laua otsa, tema paremal käel Andres ise, pahemal Hundipalu Tiit, kes

pidi köstriga ajama viisipärast ja tarka juttu, et oleks seadsam.

Pikk pidulaud, valge kui kriit, ägas kausside ja taldrikute raskuse all, sest need olid kuhjaga täis sealiha ahjus hautatult, pajas keedetult ja kerisel küpsetatult, et oleks igaühel võtta, nagu kellelegi rohkem maitseb. Võtku igaüks kausist oma käega, niipalju kui kõhtu mahub, ja söögu, kuni süda läikima või kurgus kõdistama hakkab. Lihaliudadega kõrvu süldikausid, heeringataldrikud, võitassid. Ning vorstid kui võmmid, aina nuusuta ja nuusta ja nilpa keelt, ujuvad teised lausa sulas rasvas. Kõike on küll, kõigest jätkub. Aga üht peaksid sööjad meeles pidama — lõpuks tulevad koogid ja kohv suhkruga kui kalju.

Enne kui julgeti näppu söögi või söögialuse külge pista, oodati, mis köster teeb, sest kõik arvasid, et ega tema niisama muidu sööma ei hakka. Ja ei hakanudki, vaid ütles oma salmikese laulmiseks ette ning tegi siis kena palve. Ühe sõnaga — kõik nagu kord ja kohus. Aga kui juba natukene aega oli söödud, tõusis köster lauas püsti ja pidas pikema ilmaliku kõne. Kuna tema nagu rätsepki suur isamaaline tegelane oli, siis jutlustas ta ikka ja igal pool oma kõrgeid aateid: soovitas „Linda" aktsiaid, Aleksandri-kooli, Eesti Kirjameeste Seltsi, „Postimeest" ja muud sel ajal pakutavat isamaalikku kaupa. Samas vaimus kõneles ta ka täna kõrvenurga rikastele kohaomanikkudele.

Rätsep sattus köstri kõnest vaimustusse, sest räägitud sõnad olid nagu tema südamest tulnud. Suurem hulk ei teadnud midagi arvata, tema ainult kuulas. Eriti hoolega tegi seda Vihukse Anton, nii et kui köster veel viis minutit oleks kõnelnud, siis poleks ta enam suutnud silmi söögilauas lahti hoida.

Ainuke mees, kes köstri kõne kohta midagi oleks võinud arvata, oli Hundipalu Tiit. Aga see ei olnud nähtavasti kõnest kuigi vaimustatud, ennem oleks tahtnud ta nagu vastu rääkida juba kõnelemise ajalgi. Seda ei pannud tähele mitte ainult teised, vaid ka Oru Pearu, kes istus rätsepa vastu teisel pool lauda, kihel-

des nagu selle vaimustuse pärast. Pearu ei sallinud ei köstrit ega rätsepat, sest temale oli kahtlane iga inimene, kes rääkis isamaast ja isamaalisist asjust, millest temal polnud vähematki aimu. Kui tal pisutki rohkem teadmisi oleks olnud, siis oleks tahtnud ta isamaalastele öelda:

„Ega me saksad või linna untsakad ole, et te meile isamuast reagite, meie oleme puht muarahvas, reagime muakeelt ja teame isegi, mis mua on, olgu ta isa ehk ema mua."

Et aga Pearul enesel teadmised puudusid, siis otsustas ta Hundipalu Tiiduga kaasa lüüa, kui see peaks köstriisandale vastu astuma. Ja Tiit hakkaski köstrile vastu vaidlema, sest tema oli köstri kõnes haistnud Jannseni ja Hurda pooldamist ning Jakobsoni mahategemist. Aga seda ei võinud tema kannatada, oli ta ju ustav „Sakala" lugeja ning suur Kalja Pärdi ja Nalja Märdi austaja.

Siiski, köstri kõnega oleks Hundipalu Tiit ikkagi veel leppinud, sest tema oskas parajal paigal piiri pidada ja isamaalikkude kaljude vahelt targu läbi loovida. Rätsepal aga, kes köstrile hakkas kaasa aitama, puudus see oskus ja tema tormas ummisjalu küsimustele ning nimedele, millest köster ettevaatlikult oli kõrvale hoidunud. Õigupoolest siis rätsepale hakkaski Tiit vastu vaidlema, mitte köstrile endale, kes oli asja algataja. Tema jäi vaidlusest esiotsa nagu välja, etendas ainult lepitaja ja vaigistaja osa, nagu see kirikusulasele kohane. Aga siis sündis väga imelik asi, mis sünnib väga sagedasti ilmalikkude asjadega, kui jumalamehed oma käe nende külge pistavad: mida rohkem köster lepitas, seda rohkem mehed marru läksid, nagu oleksid isamaalised asjad omakasulised äriasjad või nagu oleksid nad ainult selleks jumalast ilma loodud, et üksteist isiklikult tõrvata ja haavata.

„Et vaimulik rahvas „Postimehe" poolt on, sellest saan ma aru, aga et ka rätsep nendega kaasa sörgib, selle kohta ei mõista ma midagi öelda," ütles Tiit Taarile.

„Kas rätsep ei tohi oma isamaad õieti armastada ja kas tema ei või tõe ja õiguse eest seista?" küsis Taar, endal põsed lõkendasid ja sinised silmad täis lapselikku tõsidust.

Siin kohal arvas joobnud Pearu, et ka tema oskab isamaalikkudele asjadele pisut kaasa rääkida, ja sellepärast ütles ta üle laua vastuistuvale rätsepale:

„Kuule, sina kõrvenurga rätsep Taar, mis on kirjas ära seletatud hapu kali, sinu tõde on kasukas ja sinu õigus pükstes. Aga kas sul oli õigus minule, Oru Pearule, rikkale kohaomanikule sihukesi püksa teha — p... etagune ripub põlvekõverduses ja jalad on käies nagu kukel kammitsas? Vasta mulle seda meie saksa isamaa ees, kui sa prosessid tõe ja õiguse nimel, nagu minu kallis nuabrimees, Eespere Andres, kes peab täna oma poja varrusid. Ja meie kõik oleme tema varrulised, ainult sina, kallis rätsep, oled kontvõeras, sellepärast siis vasta mulle, sest õpetaja ütleb ikka: sina pead, sina pead, köster aga: sina ei pea mitte, sina ei pea mitte..."

Pearu oleks vististi edasi rääkinud, aga köster tahtis juttu isamaalikelt asjult kõrvale juhtida, sellepärast küsis ta:

„Aga kumma käsku siis Pearu peab, õpetaja või köstri?"

„Targa peaga pean köstri käsku, purjus peaga õpetaja käsku, sest siis pean ma rätsepale oma punktid kõik viimane ette panema," vastas Pearu.

„Nüüd on ju armuaeg, mitte hirmuaeg, sest meie oleme vene kotka tiibade all," seletas Hundipalu Tiit, „aga „Postimees" tahab, et oleks aina põrguvalu ja sakste malakas."

„Armas peremees," ütles köster, „seda ei taha „Postimees" mitte, tema just hoiatab meid selle eest, on ikka hoiatanud. Ikka tasa ja targu, ainult nõnda jääb roosk tulemata, see on tema arvamine. Jakobson kogub tuliseid süsa iseenda ja oma laste pea peale. Kes tuult külvab, lõikab tormi, ütleb tark vanasõna.

Aga mina ütlen, et kes vaenu külvab, see lõikab vaeva, ja kes sõda kuulutab, see lõikab verd."

„Õige, köstriisand, väga õige!" hüüdis Taar.

„Kuule, sina va hapu Taar," ütles Pearu üle laua, „kui sa nii väga seal karjud, siis mina sind änam omale õmblema ei võta. Sest vuata, sinul ei ole õigus nõnda karjuda, kui minu püksip... etagune ripub põlvekõverduses."

Neid sõnu ei pannud teised ega rätsep ise tähele, sest tema arvestas praegu rohkem köstrit kui Pearut. Selleks olid tal oma erilised põhjused. Nimelt oli ta juba ammugi hammast ihunud köstri õmblustöö peale, mida tänini oli ikka keegi teine teinud, mitte tema. Aga rätsep oleks esimene kord köstriisandale kas või jumalamuidu õmmelnud, ainult kui aga saaks kord sinna, sest siis oleksid kõik paremad kohad tema käes, mõisa-hantvärgid ja untsakad, vallakirjutaja ja -talitaja ning peakohtumees. Ainult parun, opman ja õpetaja seisaksid tema riigist väljas, aga need ei tee temale peavalu, sest nende juures käib ikka saksa rätsep.

Just täna oli paras silmapilk, kus rätsep lootis köstriisanda lõnga vedada. Selleks oli ta tahtnud erilise käigu Ämmasoole ette võtta, kuhu tal nagu pisut asja, aga sattus Vargamäel peatuma, sest ta sai kuulda, et Ämmasoo rahvas siin. Nõnda palutigi ta varrusid kaasa pühitsema.

„Oru peremees ähvardab mind mammonaga," ütles rätsep Pearule, kui see aina kordas, et ta Taari enam õmblema ei võta, „aga minu jalga ega mõtet põle veel kunagi mammon juhtinud, vaid ikka aated ja tõde ning õigus."

„Mis teeb vaene mees tõe ja õigusega," arvas Rava Kustas lõõpivalt, „seda on rikastele vaja."

„Õige, Kustas!" hüüdis Pearu. „No ütelgu või köstriisand ise, mis teen ma selle tõe ja õigusega, kui ma prosessin oma kalli nuabrimehega või kui tema mind kõrtsis ....dest nii valusasti piigistab, et mul

silmis mustaks läheb? No ütelge, mis ma teen, tema on ju minust üle?"

Kogu ruum kõmises laiast naerust, mis kostis läbi akna kaugele õuegi. Andres isegi naeris kaasa, kuigi istus köstri kõrval, kes jäi ühes Hundipalu Tiiduga tõsiseks, nagu poleks ta Pearu rumalaid sõnu kuulnudki.

„Rätsep on ju rikas, sellepärast," ütles Vihukse Anton, kes vaidlemisel peaaegu magama pidi jääma, suure naeru tõttu aga ärksamaks muutus. Temal saab kümne aasta pärast tuhat rubla linnas intressi peal täis."

„Kas see põle õigusega teenitud või?" küsis rätsep naerjailt.

„Õigusega, ikka õigusega, kuidas siis muidu," kiitis Rava Kustas. „Aga kui see nõnda edasi läheb, siis saad sa varsti saksaks oma õigusega, ajad sakste asju, õmbled sakstele püksa."

„Kuule, sina va kalja-rätsep, mis on ära seletatud Taar, sina oled sakste sabarakk," ütles Oru Pearu, kui ta oli oma klaasi tühjaks rüübanud. „Mina sind änam õmblema ei võta, mina sinu riideid änam selga ei pane."

„Sul paergugi minu õmmeldud püksid jalas," ütles rätsep.

Need sõnad ajasid Pearu marru. Juba ammugi andis Hundipalu Tiit Andresele märku, et see rätsepat ja Pearut katsuks taltsutada, sest nemad tegid mõnusast jutust rumala lõõpimise, ja Andres ootas parajat silmapilku, et meestele vahele astuda. Aga nüüd sündis kõik nii äkki ja ruttu, et ükski polnud sellele ette valmistatud. Nimelt kiskus Pearu laua taga endal püksid jalast ja pani need üle laua rätsepale pähe, kuna ta ise karjus:

„Säh, võta oma püksid, aja uadetele jalga, las kõnnivad tões ja õiguses, minul põle neid tarvis, minul pole nii suurt p... etagust, sest minul põle uateid!"

Kogu maja oli möirgamist täis. Kõige heledamalt karjus rätsep, kel Pearu püksid peas. Suurem hulk

hirnus naerda, sest nii halenaljakat asja polnud nad kogu eluajal kuulnud ega näinud: püksid rätsepa peas, sääreotsad lihaliuas ja sülditaldrikus. Naerdi, nii et pisarad jooksid. Andreski ei saanud muidu, kui pidi kaasa naerma, ehk küll tema kui piduperemehe kohus oleks olnud pahandada. Köster kui ka Tiit, vaidluses vastased, olid mõlemad südamepõhjas haavatud, sest nende arvates polnud rumalamat asja, kui et aatemehe pea on majandusmehe pükstes, liiatigi veel ristseil, keset pidulauda, mida alles hiljuti pühitsetud jumalasõnaga.

„Armas piduperemees, sa peaksid oma võõraid pisut talitsema," pöördus köster Andrese poole. Aga Andres ei teadnud, mis vastata, nii et Hundipalu Tiit tarvilikuks arvas tema asemel seletada:

„Köstriisand ei tunne nähtavasti Oru Pearut. Andres oleks võinud tema kutsumata jätta, muud ei saa temaga midagi teha. Aga et ta on üleaiamees, siis ..."

Sellega oleks võinudki vahejuhtum lõppeda, aga Pearu istus ju alles püksata ja särgiväel pidulauas. Midagi pidi ometi tegema.

„Vanamoor!" hüüdis Pearu oma eite, kes laua otsas istus, „mine too mulle kodust omatehtud takused püksid jalga, kaua ma siis nõnda palja reisi köstriisandaga ühes lauas istun. Toast varnast võta teine pintsak, see põle selle hapu kalja tehtud."

Oru eit läkski koju, et oma vanamehele teisi riideid tuua. Aga et Pearu seni ööülikonnas või reherabajana lauas tahtis istuda, siis tehti söömingule pisut enneaegne lõpp — tõusti lauast ja mindi laiali. Köstril jäi seekord lõpupalvegi pidamata, sest inimeste meeled rippusid rohkem Pearu pükste kui jumalasõna küljes — nii halvasti mõjus asjaolu, et rätsep unustas tõe ja õiguse eest võideldes kohaomaniku püksitagumiku peale erilist rõhku panna.

Ühes teistega tõusis lauast ka Pearu, ja et tal pükse jalas polnud, siis pidi ta paratamata palja reisi varruliste keskel kõndima. Kõlblusevastast polnud selles küll midagi, sest tal oli seljas ilus valge linane

särk, mis ulatus põlvini, ja kaelas kirju sitsrätik, sõlm lõua all. Aga niisugune kõndimine haavas kasinate ja neitsilikkude perenaiste viisakustundeid ja nemad arvasid, et neil on võimatu ainult pealtvaatajaiks jääda. Kui siis Pearu välja päikesepaistele astus, ilmusid naised vitste, tikerpuu-okste ja värskete nõgestega ning algas üleannetu karistamine — aina mööda paljaid sääri, mis särgi alt välja paistsid. Esiteks kannatas Pearu, aga siis pistis ta naiste eest jooksu, need suure kisaga järele. Pearu jooksis õueväravast välja ja siis mööda peenart edasi, mis seisis kesa ja rukki vahel. Aga purjus pea tõttu komistas ta ja kukkus rukki äärde maha. Et naised tal kannul olid, siis ei saanud ta enam üles tõusta ega uuesti jooksu pista, vaid ajas enda kükakile ja peitis jalad ning sääred särgisaba sisse. Aga naised ei hoolinud sellest. Silmapilk kisti Pearul särk üle piha kukla peale kokku ja vitsad, tikerpuuraod ja nõgesed töötasid roosal seljal, pihal ja tagumikul, kuni hakkasid paistma siinseal verepiisad. Pearu karjus.

„Palu andeks!" käskis Hundipalu perenaine.

„Palun andeks, et eided mu t . . . i tahtsid näha," vastas Pearu.

Särk kisti Pearul uuesti üle piha. Mõnes kohas lõi juba veri roosal ihul nirisema. Mehed seisid natukese maad eemal õueväravas ja ässitasid naisi. Lapsed piilusid rukki ääres ja aianurkade taga.

„Andke!" kõlas igast küljest.

„Kas palud?" küsisid naised Pearult.

„Palun," vastas see juba üsna taltsalt.

„Palu!" kõlas käsk.

Ja nüüd palus Pearu üsna tõsiselt naisi. Nõnda lõpetati peksmine. Naised läksid minema ja jätsid Pearu sinnapaika. See kükitas esiteks natukese aega üksinda rukki ääres ja tõusis siis püsti. Aga kui ta mõtles õueväravа poole minema hakata, nägi ta, et naabri teine poeg Indrek istub rukkiserval, vahib temale otsa ja nutab. See tegi Pearu südame kohe härdaks, meele haledaks. Ta astus lapse juurde, võttis

selle sülle ja kui poiss siis peaaegu suure häälega karjuma pistis, ilma et ta Pearu sülest maha kipuks, hakkas ka Pearu peaaegu väikese lapsena tönnima, ja nõnda läksidki nad kahekesi õueväravast sisse. Keset õue tuli neile Mari vastu.

„Tema üksi haletseb mind," nuttis Pearu naabri perenaise ees seistes, „ja nemad tahavad ta hobusevargaks teha... nemad kõik... Andres, Tiit, rätsep ja köster... kõik nad ihkavad poisi hinge. Sest kirjutatud on: oh jumala tall ja needsinatsed teised sõnad, mis ep ole mitte kirjutud."

Sel silmapilgul jõudis Oru eit takuste pükste ja pihtkasukaga pärale. Teda nähes andis Pearu kohe lapse Mari sülle ja hüüdis:

„Minu kallis vanamoor, minu armas lambasihver, ometi tuled mulle appi! Külalised murravad mu ära, sest et ole mitte kirjutud, et sina ei pea himustama oma ligemese meest, vaid — naist!"

„Pane püksid jalga!" hüüdsid võõrad naised Pearule. Aga see ei teinud sellest väljagi, vaid ütles oma eidele:

„Kallis vanamoor, vuata, mis nad m'uga tegid." Nende sõnadega tõstis ta oma särgi kaenla alla ja pööras selja naiste poole.

„Anname veel!" hüüdsid eided, kui nägid Pearu punaseks pekstud selga. „Või tema kisub särgi kaela!"

„Kui külanaised võivad mu särgi kaela kiskuda, miks ma siis ise ei või," vastas Pearu.

Ja selle asemel, et püksid nüüd kohe jalga tõmmata, pani Pearu nad pahemale käele, võttis siis eide kaela ümbert kinni ja kõndis nõnda päikesepaistel mööda õue.

„Vanamees, pane püksid jalga," palus eit.

„Las veri kuivab enne ära," vastas Pearu.

„Veri ongi kuivand," ütles eit.

Viimaks ometi tõmbas Pearu püksid jalga ja pani pihtkasuka selga. Aga nüüd tuli tal kohe uus mõte.

„Kus on rätsep?" hüüdis ta. „Tema pärast sain ma naiste käest peksa. Kus on pressraud ja hapu kali?"

Aga rätsep oli ühes köstriga minekut teinud. Köster vabandus ajapuudusega nii rutulist lahkumist, aga vististi oli see ainult ettekääne, põhjuseks oli Pearu oma tempudega. Seesama oli ka rätsepa lahkumise põhjus, sest tema tundis Pearut ja teadis, et ega asi ainult sellega lõpe. Ometi oli rätsepal selle kõrval veel teine põhjus, mis samuti tähtis: köstriga kahekesi jäädes lootis ta õmblusest võida juttu teha. Oli küll esimene püha, mil kohatu rääkida argipäeva tööst ja toimetusest, aga päike vajus juba õhtu poole ja Pearu oma tempudega oli niikuinii juba seda kallist päeva sedavõrd „retsinud", et polegi ehk nii väga hull, kui rätsep katset teeb köstriga pisut ilmalikku juttu ajada. Sest köster pole ju õpetaja, tema ei seisa kirikule nii lähedal. Õpetajaga räägi kas või kündmisest ja sõnnikuveost, ikka oleks nagu pisut issameie ja peatükkide maiku.

Köstrile hobuohje kätte andes vabandas Vargamäe Andres üleaedse tegu nii hästi kui oskas, aga polnud parata, temp jäi ikkagi tembuks. Rätsep oli veel Vargamäelt alla minnes Pearu pükstest heidutatud ja juba mitmendat korda kinnitas ta köstrile:

„Jah, kurb, väga kurb, Oru Pearu ei pea vaimuvalgusest lugu, tema ei salli aateid."

„Aga naised," kihistas köstriisand naerda, „need olid vaprad! Küllap nemad Pearulegi viimaks vaimuvalgust ja aateid õpetavad."

Rätsep kui kasinate elukommetega vanapoiss ei saanud köstriisanda naerust kuidagi aru. Veel siis, kui nad jõudsid üle soosilla, Aaseme välja äärde, kinnitas ta:

„Ei, ei, köstriisand, rahvas ei armasta vaimuvalgust."

„Soo, nüüd on õhk puhas," ütles Andres, kui ta köstri oli õueväravast välja saatnud.

„Pearu, sinder, peletas köstriisanda minema," ütles Aaseme vanamees, kel väga piinlik, et tema kui kiriku vöölmündri ringkonnas niisugused hullud asjad pidid sündima.

„Köstrist põle nii väga lugugi, aga rätsepast on kahju," ütles Hundipalu Tiit, „see oleks meile laulnud. Kirikus põle köstri häält kuuldagi, aga kui Taar oma toru koori äärelt lahti teeb, siis tead, et käib üle kiriku, nii et õpetajagi kuuleb altari ees."

Piduliku tundmuse tõstmiseks katsusid mehed omasoodu laulu jöriseda, aga sellest ei tahtnud midagi välja tulla, sest ikka laskis Pearu oma toruga sekka, ja et tema toru ajas sootuks oma joru, siis läksid ka teiste hääled segi.

„Las naised parem laulavad," arvas Hundipalu Tiit.

„Eided ja vanamoorid, naised ja noorikud!" hüüdis Pearu ja tuigerdas nende poole, „laske oma armast jaalt kuulda, sest te peksite mu reied küllalt veriseks, mu oma eit vuatas kõik viimane ilusti läbi. Ma istun te ette murule ja kuulan ning ei tõsta oma kisa ega silmi teps."

Pearu läks ja jäigi naistega vaterdama, sest nendega oli tal lõbusam kui meeste seltsis. Mehed istusid ja lamasklesid rohuaias värskel rohul põõsaste vahel. Pearust vabanedes püüti juttu uuesti isamaalikkudele asjadele juhtida. Kõnelejaks võis siin olla ainult Hundipalu Tiit, sest teised ei teadnud mitte kui midagi, välja arvatud ehk Vargamäe Andres, sest temal oli kapis-peale vaimulikkude raamatute ka mõni ilmalik, üks isegi peaaegu piibli suurune, aga ilma kaanteta ja esimeste lehtedeta, nii et keegi ei teadnud, mis raamat see õieti on. Hundipalu Tiitki oli seda raamatut lugenud, aga ka tema ei saanud temast aru ega otsa.

Hundipalu Tiit oskas ja armastas rääkida. Tema kõne algas ikka sellega, et ta kõige harilikumale lausele juurde lisas: nagu ütles see ja see või tegi see ja see. Ja et ükski ei teadnud, kes nõnda ütles või tegi, siis pidi Tiit seletama. Seega oligi päris jutuots käes. Ja oli see juba kord käes, siis voolas vaheldumisi Aleksandri-koolist ja Kolmest isamaa kõnest, „Linda" aktsiatest ja Isamaa sündinud asjust, Joosep Haideni elukäigust ja Eesti Kirjameeste Seltsist, Nalja Märdist

ja Kalja Pärdist ning Oja möldrist, Vagast Jenoveevast ja Jakobsonist, eriti just viimasest. Sest see asunud elama samuti soode ja rabade taha, nagu temagi, Hundipalu Tiit, ainult mõni aasta pärast teda, nii et võiks täie õigusega öelda: mitte Jakobson polnud eeskujuks Hundipalu Tiidule, vaid Hundipalu Tiit Jakobsonile. Aga oli Tiit eeskujuks juba Jakobsonile, siis ammugi oma nurga meestele, olgu teedetegemisel, põlluharimisel, kraavikaevamisel, rohuaia asutamisel, mesilastepidamisel või ükskõik milles. Vähemalt arvas Tiit ise nõnda.

Hundipalu Tiidu juttu tuli kuulama Oru Pearugi, sest naistega ei tahtnud ta asjad pärast tänaseid tempe hästi sobida. Tema katsus esiteks Tiidu jutule vahele lööpida, aga kui ei Tiit ise ega teised temast välja ei teinud, vaid kuulasid, nagu räägiks mitte köster, vaid õpetaja ise põrguvalust, siis jäi ka Pearu oma hallide jõllis silmadega kõnelejale otsa vahtima, nagu püüaks ta iga sõna elavalt alla neelata. Tiit sattus ikka paremasse hoosse.

„Oh, kui nüüd köster kuuleks!“ ohkas Pearu ja vahtis Tiidule otseteed suhu.

Aga nõnda ei kestnud see kuigi kaua, sest varsti vajusid Pearu silmad väsinult kinni. Veel kord käristas ta nad lahti, aga siis langesid rasked laud jäädavalt. Juba enne teda oli rohul lamav Vihukse Anton norskama hakanud ja Aaseme vanamehel käsipõsikil olles piip suust maha kukkunud. Neile järgnesid peagi teised, kuni norskas peaaegu terve kogudus, kellele Hundipalu Tiit pidas ilmalikku jutlust. Ärkvel oli veel Vargamäe Andres, kes istus Tiidu kõrval, ja Kingu Priidu, kel kahe rätiku ja villase salliga higitilgad pärlidena otsa ees.

„Lähme ära, las nad magavad,“ ütles Andres tasa.

Seda tahtis ka Hundipalu Tiit teha, aga kuna kõne paremas hoos ja hääl vali ning hele, siis ärkas Pearu silmapilk, niipea kui Tiidu kõne vaikis.

„Ole reod,“ siunas Pearu silmi pärani ajades, „kisub ja kisub silmad kinni, nagu loeks eit piibliraama-

tut või kuulaks kirikus õpetaja jutlust. Tiit, sa peaks oma poja õige õpetajaks koolitama, sul head lõuad ja jaal, pojal ehk tuleb niisama... Hei! Vihukse! Mis sa norised! Ja sina, Vuaseme Vuadu, kus su piip on? Ajad noore rohu põlema. Mis te, põrgulised, magate, Tiit reagib ju. Muast lahti, muidu tulevad naised nõgestega!"

Virgusid kõik, aga enam ei saanud Hundipalu Tiit kõnega hakkama, sest vaevalt sai ta lausuda: „nagu ütles" või „nagu tegi", kui juba mõni mees tõepoolest midagi ütles või midagi tegi, mis sulges Tiidu suu. Kõigil olid varsti nii tähtsad asjad jutustada, et pidi, maksku mis maksab, üksteist üle karjuma.

Õhtusöögil valitses laua ääres üldine kisa ja kära. Kostsid juba naistegi hääled, sest mõned olid rüübanud punasest pudelist ja maitsnud meeste kannu märjukest. Üsna tummad olid Vargamäe perenaised ja Andresegi häält polnud suuremat kuulda, selle tasuks aga karjus Pearu kõigi kolme eest, karjus isegi siis, kui tahtis naabrile kõrva sisse rääkida salajuttu. Aga naabri kõrvatrumlid pidasid vastu, see ei raputanud pead ega midagi. Kui niisugune salajutt oleks räägitud koera kõrva, siis oleks see tingimata kõrvu laksutanud, nina vastu taevast tõstnud ja uluma pistnud.

Ka pärast lauast tõusmist kestis endine kära kaugele üle poolöö. Alles hommiku poole hakkasid mehed üksteise järel reast välja langema. Päike oli juba ammugi tõusnud, kui viimsena õllekannu juures laua ääres istus Oru Pearu. Tema kõrval, rõõtsakil laual, norises Vihukse Anton, keda Pearu katsus äratada, ilma et sel tagajärgi oleks olnud. Nõnda siis rüüpas Pearu üksinda kannust ja sonis:

„Magab... magavad... Mina üksi... Issanda pale ees. Hallelooja! Uamen!... Kas on linnukesel muret... ja needsinatsed teised sõnad... Uamen!"

„Vanamees, hakkame koju minema, kõik magavad juba," ütles teispere eit juba kümnendat korda.

„Armas vanamoor," ütles Pearu oma halle silmi lahti käristades, „meie üksi seisame Issanda ees, sest

kirjutud on ... nojah ... kirjutud on ... oh inimene usinast ... ja need teised sõnad. Säh, joo, vanamoor, mu kallis lambasihver."

Aga eit ei tahtnud juua, tema tahtis ainult oma vanamehe koju viia. Ta võttis tal ümbert kinni ja katsus vanameest laua tagant üles tõsta. Ometi viimaks võttis see jalad alla. Algas kojuminek. Aga tee oli hirmus kitsas, kõver ja kallakas, õnneks, et viis allamäge.

Kui Oru eit oma vanamehega koju õueväravasse jõudis, hakkasid kirikukellad lööma.

„Veart kellad," sonis Pearu eide najal väravast sisse tuigerdades. „Väga veart kellad... üle raba... üle soo ... üle heinamua ... veart kellad ... pim-pam, piu-pau, pim-pam, piu-pau ..."

Nõnda lõppes varrude esimene päev teise päeva hommikul, kui päike oli juba kõrgel taevas.

Lõokesed lõõritasid Vargamäe kohal.

XXVIII.

Järgmine talv oli kõrvenurgale väga õnnetu. Tõelikult ei teadnud keegi, mis küll võiks nii suure õnnetuse põhjuseks olla. Siiski, üks oli, kes teadis — õpetaja kantslis. Temale oli kõik üsna selge. Iga pühapäev kinnitas ta, et kõiges on süüdi rahvas ise oma suure patuga. Mis peaasi: kõik tahavad olla nagu saksad, nagu saksad. Aga jumal ei anna ennast pilgata. Mis inimene külvab, seda tema ka lõikab. Kes liha peale külvab, see lõikab lihast igavest hukatust.

Õnnetus sai alguse Kassiarult. Kui vana Jaska millalgi laadasõidult jälle koju tuli, jäid tal lapsed üksteise järel kõik haigeks, nagu oleks mõni lausuja talle laadalt lastehaiguse kojuviimiseks kaasa andnud. Haigus võttis kohe hädaohtliku pöörde, ähvardades laste kurgud kinni matta. Ei jõutud asjas õieti täielikule teadvuselegi, kui juba suri esimene laps ja varsti peale seda teine. Polnud muud kui hakka matuste vastu valmistuma.

Peiepidu kahele lapsele tehti Kassiaru talu ja Jaska kuulsa nime kohane. Ümberkaudsed peremehed ja perenaised olid kõik koos. Harva leidus, kes puudus, nende seas ka Vargamäe Andres oma Mariga. Neid oli küll kutsumas käidud, aga nemad polnud veel unustanud, et nad nelipühiks Kassiaru omi asjata Vargamäele ootasid. Kui neil ei kõlvanud Vargamäele tulla, miks pidid siis nemad kohe Kassiarule minema? Ons matused tähtsamad kui varrud?

Need olid kuulmata kurvad matused, sest samal ajal, kui söödi ja joodi kahe auks, kes puhkasid puusärgis, käed rinnal, vaakusid juba kolm teist last sängis hinge. Laste seisukord oli sedavõrd raske, et ema ise ei saanud koolnuid nende viimsele puhkepaigale minna saatma, vaid pidi koju jääma teisi suretama. Nii uskumatu kui see ka kõigile näis, ometi oli nõnda, et kui matuselised õhtuvidevikus surnuaialt koju jõudsid, oli Kassiarul juba jällegi kaks väikest laipa — kaksikud sündides, kaksikud ka surres, mõlemad poisid. See rabas matuselisi nõnda, et ühelgi ei läinud enam söök ega jook sisse, sest igaüks pidi tahes või tahtmata iseenda laste peale mõtlema, kes jäid omapead koju. Leidus neidki, kes sõnalausumata kreskule istusid ning tühja kõhuga koju sõitsid, nagu oleks neil vanakuri ise kannul. Sõitsid vaikides puristava ja aurava hobusega, kuna aga Kassiarul samal ajal asjata ootasid sööjaid auravad verivorstid, lihakausid, sülditaldrikud, peen- ja saialeivad, paremad ja peenemad kui kuski mujal.

Kaksikud poisid viidi juba üsna vaikselt maha, sest matuselisi polnud kuigi palju ilmunud. Kassiarul oldi sedavõrd arutud, et ei teatud enam, keda kutsuda või keda mitte. Õnnetus oli suurem kui isa ja ema mõistus suutis kanda, olgugi et üks oli kaval hobuseparisnik ja teine peaaegu haritud nagu mõni saks.

Kahele paarile järgnes kaks üksikut laipa surnuaiale, kuhu nende hauad kõik kõrvu kaevati. Viimne neist viidi nii lihtsalt, nagu polekski ta Kassiaru ja tema Matilde oma laps, vaid mõni sauniku poeg. Kui poleks talle kahe kellaga löödud, siis poleks tema matustes midagi peremehelikku olnudki. Kõigist lastest jäi vanemate silmateraks üksainus: pooleaastane Maali ema rinna otsas. Ema ise istus nagu vahakuju, ükskõikne ja külm, nagu poleks temal sellest midagi, on lapsel ta süles veel hing sees või on ka tema hingetu, nagu teisedki, keda viidi surnuaiale. Esimese lapsepaari suremisel nuttis ta, teise paari juures mur-

dis ta ainult käsi, silmad kilavalt kuivad peas, kahe viimase lapse surivoodil muutus ta juba selleks, millena ta praegu liigub Kassiaru suuris hooneis — elavaks varjuks.

Kassiaru Jaska oma eidega polnud kunagi suur kirikusõber, aga nüüd nõrkus pisut ka tema süda, nõtkusid ka tema põlved. Eit ei saanud kuidagi muidu, kui pidi isiklikult õpetaja juurde ilmuma troosti otsima: ehk teab tema, miks neile see karistus kaela saadetud. Raske oli õpetajagi seisukord neil raskeil päevil. Sest mis pidi ta muud tegema kui rikka perenaise ja tema uhkeldaja vanamehe kanget südant nõrgutama. Issand ei taha ju külmaks pealtvaatajaks jääda, kui Kassiaru Jaska kihutab mööda laatu ümber ja paristab hobuseid. Issand ei salli hobuseparistamist ega kannata prassimist, seda ütles õpetaja.

Aga kui naine sellest kodu Jaskale rääkis, pani see oma südame kõvaks ja vastas, nagu oleks tema pool tõde ja õigus:

„Ikka see hobuseparistamine ja hobuseparistamine, nagu põleks ma tervel eluajal muud teindki. Aga ma olen ju kümmekond aastat mõisale härgi ostnud ja olen kasulikult ostnud, see peaks ometi jumala-meelepäraline töö olema."

„See on ju ka," arvas perenaine oma vagas südames, „ja sellepärast ehk jäetigi Maali meile rõõmuks ning lootuseks."

„Ehk tullakse ka sellele järele, ä'ä suurusta nii ruttu," vastas mees, kes püüdis nagu jumalat iseenda vastu üles ässitada. Naine hakkas nutma ja ütles:

„Sa räägid, nagu oleks sul kahju, et Maali meil järele jäi."

„Ei," vastas mees, „aga mu hing on täis, et miks just meid nõnda nuheldakse, nagu oleks meie need kõige suuremad kurjategijad. Nagu teised ei paristaks hobuseid ega jooks kõrtsis. Mina lasen veel teistelegi anda, aga teised ei tee sedagi, joovad ainult ise. Miks siis just meie lapsed pidid surema? On see õigus?"

„Õpetaja ütleb, et peab nõudma mitte õigust, vaid paluma armu, kõik muu on kurjast," seletas perenaine silmi pühkides.

„Miks siis just mina pean armu paluma, mitte teised?" küsis Jaska. „Olen mina see kõige vaesem ja viletsam? Teised võivad õigusega elada, ainult mina palugu armu. Aga minul on suurem koht ja rohkem raha kui neil."

„Ehk tulevad ka teistel kutsumispäevad!" õhkas perenaine oma vagas südames, nagu paluks ta Issandalt neile seda katsumist. Tema arvas, et oleks tõesti hea, kui ka teised peaksid hakkama armu paluma, sest siis saaks ehk ka tema vanamees sellega toime, muidu aga lubab ta südamekanguses ennem oma viimse lapse jumalale, kui et ta oma meelt pööraks kõigevägevama palge ees.

Varsti näiski, nagu oleks jumal Kassiaru emanda vaga õhkamist kuulda võtnud.

Kõige enne tabas kuri kaelahaigus nende lapsi, kes käisid Kassiarul kahe esimese lapse matusel. Nagu oleks Kassiaru langenud äkki jumala erilise viha alla, nii et ei tohi enam appi minna tema lapsigi maha viima! Niipea kui pistad jalad üle ukse sinna, et osa võtta nende raskest leinast, kohe saadetakse sulle endale sama lein kaela.

Haigeks jäid lapsed Orul, Hundipalul, Ämmasool ja Raval ning igal pool pidas surm varsti lõikust. Oli lõpuks peaaegu nõnda, et igaüks pidi matma iseoma lapsed, kellelgi polnud võimalik teise juurde matusele minna.

Orul suri kaks väiksemat last — tütar ja poeg, suuremad ja päris väetikesed jäid terveks. Hundipalu mattis kaks, neli jäid haigusest ja surmast puutumata. Siia olid ka Vargamäe Andres ja Mari matusele kutsutud, sest nende lapsekari kilkas alles rõõmsasti.

Oli imeliselt õudne pilt külmal ja selgel pühapäeva hommikul. Päike tõusis, nagu oleks ta verre kastetud. Väljaäärsed kaasikud ja soo võserik oli pak-

sus valges härmas, nagu oleksid puud äkki helendava lehestiku saanud. Eemal, väljaotsal kaskedes paistsid tedrekuked kui kustunud söed vaikselt valuva hõõguse keskel.

Hundipalul seati alles puusärke reele, kui alt soolt hakkasid paistma kaks-kolm hobust, sealt tuli Rava Kustas oma pojukesega, kelle surm võtnud peaaegu ema rinna otsast. Aga veel polnud Rava Kustas Hundipalu välja alla jõudnud, kui juba kaugemal tuli nähtavale teine voor: seal vedas väsinud hobusekronuga surnuaia poole Kukesaare Jaan oma tütart, kes juba karjaskäija. Hundipalul peatusid mõlemad voorid, oodates, et see oma puusärkidega ees läheks — ikka riburada mööda, nagu jumal ise taludki loomisel laia sohu tippinud.

Nõnda siis läks Hundipalu mäelt neli laudkasti üksteise järel alla soo poole. Lumi karjus reejalaste all, nagu krigistaks keegi meeletus vihas või valus tuhandeid hambaid. Eemalt kuulduna näis nõnda, nagu karjuksid lapsed alles valgeis laudkastides, mis paigutatud regedele, õlekood aluseks. Aga ükski ei kuule nende väetit kisa, sest kõik on nende ümber kurdiks jäänud, omaksed ja võõrad.

Kui see surnuvoor jõudis sinnamaale, et ulatus nägema Ämmasoo õue, siis paistis, et seal ootab juba üks puusärk reel, kuna teist alles sinna seatakse: esimene oli Võõsiku Anna, kes naabri väravasse peatuma jäänud, teine Ämmasoo Kusti. Ühes olid nad mänginud, ühes taheti nad ka surnuaiale viia, et oleks seltsis segasem. Hundipalu, kes oma voori eesotsas sõitis, pidas hobuse kinni, kuni Ämmasoo ja Võõsiku voor tema ette olid jõudnud, siis alles mindi edasi.

Heideti pilk üle soo Kingu väljamäe poole. Selle kõrgemal tipul seisis üksik inimene kui must post. Vististi oli see Priidu ise, kes oli tulnud eemalt matuserongi vaatama, sest temal endal kui poissmehel polnud ju lapsi, keda surm oleks võinud võtta, ja teiste Soovälja meeste omad olid alles terved.

„Kingu Priidul hea põli," arvas Ämmasoo küürakas eit, „põle tal laste matmist ega kedagi."

Vanamees ei lausunud eidele sõnagi vastuseks. Aga kaugel tagapool, kus ei võidud Ämmasoo eite kuidagi kuulda, ütles Rava Kustas, nagu mõtleks tema eidele vastata:

„Jah, mis Kingu Priidul viga, põle muud kui võta simmel kätte ja plõnnita, las teiste lapsed tantsivad."

„Tänagi ei või sa ilma lõõpimata," manitses teda naine.

„Ei noh, ega see lõõpimine ole," kaitses end Kustas, „Priidul põle ju naist ega last, ainult simmel ja see roju ei sure ju."

Niipalju oli terves pikas matuserongis juttu kuulda Kingu Priidust, keda arvati seisvat oma väljamäel. Muidu sõideti üsna vaikselt edasi, ainult reed karjusid soomadalikul topsakate ja tihedaks härmatunud kaskede vahel. Aga ei olnud ainustki rege, kus poleks pühitud silmi, nagu oleks kõigil nii väga kahju Priidust, kes peab üksinda seisma seal üleval väljamäel. Silmi pühkis Rava Kustaski, kui rääkis lõõpivat juttu Priidust ja tema simlist.

Oru lähedale jõudes paistis kõigile silma, et seal seisab mitu hobust. Ka siin paigutati kaks kirstu regedele. Matuserongil oleks nüüd võinud kuulda lausa nuuksumist, aga lumi reejalaste all karjus kõik üle — kuuldi ainult teda.

Orul saadi asjaga parajasti seks ajaks joonde, kui teised pärale jõudsid. Nõnda siis mindi üheskoos edasi: kõige ees Oru kahe kirstuga, siis Ämmasoo omaga, siis Võõsiku, siis Hundipalu oma kahega, siis Rava ja lõpuks Kukesaare. Oli, mida Kingu Priidul oma väljamäelt vaadata, ja ta vaataski seal, kuni kadus õudne voor Vargamäe taha. Aga siis ei läinud ta mitte koju simlit plõnnitama ega teiste lapsi tantsitama, nagu Rava Kustas oma lõõpiva keelega arvas, vaid ta ruttas harilikust rutemini ennast riietama, pani kaks rätikut ja villase salli kaela, riidega pihtkasuka selga, võttis omatehtud haavapuust suusad ja

pistis üle soode ja rabade otseteed kiriku poole suhistama. Ei võtnud kuigi palju aega, kui ta ema silmist väljaaluste härmatunud kaskede vahele kadus. Aga kui ema hiljem teda oma kaugelenägevate silmadega otsis, leidis ta tema lagedalt ja kõrgelt rabalt musta täpina, mis aina kaugenes Kingult ja lähenes kirikule.

Aasemel oli kõik vaik ja vaga. Siia polnud veel surm julgenud sisse astuda, sest vana Aadu oli ammuaegne kiriku söölmünder, seisis seega õpetajale ja jumalale lähemal kui teised. Oli neid, kes arvasid põhjuse mujal peituvat, nimelt: tema oli alles rentnik ja polnud kunagi kohaomanikkude viisil hoobelnud ega lõõpinud — see meeldis jumalale, kes säästis tema lapsed. Aga Vargamäe saunatädi vaidles sellele kohe vastu, öeldes: „Miks on siis Mäe Andresest ja Marist mööda mindud? On nemad rentnikud? Aga, heldene aeg, Juss!? Kuhu jääb siis tema poomine? Kas tõesti on see juba kõigil meelest läind? Aga siis näitasid ju kõik näpuga Mari ja Andrese peale."

Aaseme rahvas oli täna Orul, nagu Vargamäe Andres ja Mari olid Hundipalul. Ühtedel kui ka teistel värisesid südamed sees: kas läheb see karikas neist mööda või on ainult mõtlemiseks aega antud, et nad puhastaksid oma südamed ja kojad kõigest, mis jälk Jehoova silma ees?

Aasemelt jõuti Võlla tee otsa. Ka siin polnud kihku ega kahku kuulda. Surmal polnud siit enam midagi võtta, ehk olgu siis, et asuks Juhani enda kallale, sest oma kaks last ja naise viis ta juba maha. Tema Kai oli täiskasvanuist ainuke, kes suri lastehaigusesse. Kõigi arvamise järgi oligi see nõnda üsna kord ja kohus, sest Võlla Kaie peeti lapsikuks inimeseks, kel polnud täiskasvanu kainet aru ega mõistust. Oma lapsigi armastas ta nagu teisiti kui kõik emad, olgu tervena või haiguse ajal.

Õpetaja trööstis Juhanit ilusamini kui kedagi muud ja sellepärast oli Juhan teiste seas nagu valitud jumalast, kes armastas tema naist nagu lapsigi, kutsudes

ta ühes nendega enda juurde. Aga Võlla Juhan pani oma südame õpetaja ilusate sõnade pärast kõvaks, sest temale ei meeldinud, et jumal armastab tema naist rohkem kui teisi. Ometi oli tal oma Kaie surmast pisut nagu heameelgi. Kaiel oli liiga hell ja hale süda, kui et ta oleks suutnud laste surma välja kannatada, nüüd ometi on tal rahu.

Mõisa välja kõrgemale kohale jõudes pidi surnute voor pisut seisatama ja paaril korral valget rätikut lehvitama, sest millegi pärast ei hakanud kirikumees kohe kella lööma ja ilma selleta ei tahetud edasi sõita, sest see poleks käinud mitte ainult pühakirja vastu, vaid oleks lahkkõlas seisnud ka surnute ja nende omaste auga. Oodates sai Rava Kustas mahti mõne lõõpiva sõna lausuda, öeldes:

„Kirikumees läks muidugi õpetajaga aru pidama, et kudas meiega nüüd õige saab, kas peame igaüks kahe kella eest maksma või maksame summa peale kokku kahe eest. Sest kui maksame igaüks kahe eest, siis peaks kirikumehel kuusteist kella lüüa olema, aga temal on ikka ainult kaks. Tähendab, siis ikka kõik kokku kahe eest, nõnda oleks õigus."

„Eks iga surnu matjad kuula oma kõrvaga kahte kella," arvas Kukessaare Jaan.

„Ega me kuulmise eest maksa, vaid löömise eest, sest kui kuulmise eest, siis peaks Hundipalu Tiit ja Oru Pearu kumbki nelja kella kuulma. Aga ei kuule ühti nelja, ikka kaht, sest kahte lüüakse," seletas Kustas, millega meeste jutt seks korraks lõppeski, sest kirikukellad hakkasid lööma ja surnute voor liikuma.

Kui välimaa mehed tänini kõrvenurka polnud arvestanud, siis pidid nad seda nüüd tegema: nende surnutevoor oli sedavõrd pikk, et niisugust polnud siin veel keegi näinud. Ja mitte sel ainsal pühapäeval. Jumala viha ja tasuhimu ei kustunud niipea.

Juba järgmisel pühapäeval oli matusekord ka Vargamäe Andrese ja Aaseme rahva käes. Nõnda nägid kõik, et ei aita vöölmündri amet ega tõe ning

õiguse nõudmine, millest rääkis Mäe Andres Oru Pearuga kohut käies ja kembeldes. Pidi olema mingisugune salajane asi, milles olid süüdi kõik — rentnikud ja kohaomanikud, vagad ja kurjad, õiged ja ülekohtused. Ja et Kassiaru Jaskat kõige enne ja kõige raskemini karistati, siis pidi tema olema see kurja juur. Arvati ja arutati, et mis see küll peaks olema, kuni viimaks avanesid kõigi silmad.

Aastaid tagasi sai laadateel, kahe kõrtsi vahel, keegi omanurga mees, suur joodik ja kange kakleja imelikul viisil surma. Asja uuriti ja arutati, kuulati üle Kassiaru Jaska, Aaseme Aadu, Oru Pearu, Hundipalu Tiit, Ämmasoo Villem, Rava Kustas ja palju teisi, kes olid tol korral laadaliste seas. Aga juurdlus ei toonud suure joomari surma kohta selgust. Suust suhu käis aga kuulujutt, et Kassiaru Jaska pidi Õssu surmas nii või teisiti tingimata süüdi olema. Tema pidi olema viinaga ja rahaga mehed palganud, kes Õssu hingetulukese kustutasid, pealegi veel nii kavalasti, et õieti sedagi ei võidud kindlaks teha, on ta tapetud või õnnetult otsa saanud. Teised omanurga mehed, kes samal ajal üheskoos laadalt tulid, pidid asjast rohkem teadma, kui nad juurdlusel rääkisid. Et Jaskat õiguse käest päästa, vaikisid nad või väänasid lausa tõde.

Nõnda pääsesid tol korral kõik ilmaliku kohtu käest, aga nüüd sirutas jumal oma käe välja ja selle ees polnud enam kellelgi peidupaika. Pealegi kinnitasid veel kõik: „Tähendab, Jaska oli siiski Õssu surmas süüdi. Tema laskis selle joomari, kakleja ja pikanäpumehe vere valada ja jumal nõudis selle eest tema kuus last, sest mitte inimene ei pea inimese verd valama, vaid jumal ise võib seda, sest tema on inimese loonud." Süüdi pidid olema ka kõik teised kõrvenurga mehed, kes ühes Jaskaga laadalt tulid, sest miks muidu saadeti surm ka nende majja, ainult nende süü oli väiksem, palju väiksem, nagu ka nende laste suremine kasinam.

Aga miks surevad siis Vargamäe Andrese ja Mari

lapsed, Andres ei olnudki tol korral laadal, vaid vedas sulasega jõeäärest heinu? küsiti. Selle kohta teadis kõige selgema vastuse anda saunatädi, kes ütles: „Armas aeg! Aga Juss! Kes tappis Jussi? Kes ajas ta kuuseoksa? Ega täie aruga inimene ometi ise sinna lähe. Küsige seda Andreselt ja Marilt. Inimeste kohtu ees nad muidugi salgavad, aga eks katsugu jumala ees. Nüüd on neil käes, oodake aga! Ega see veel sellega jää."

Ja ei jäänudki sellega, sest esiteks surid Maril Juku ja Kata, siis Andresel kolmas tütar Anni. Nõnda ei jäänudki Jussil enam võsusid Vargamäele.

„Nõuab omad kõik kätte," ütles saunatädi, „ei jäta Andrese ja Mari vintsutada ühtegi. Nõuab oma õigust, ütleb, et kui ajasite minu enese mulda, siis tooge ka mu lapsed surnuaiale või surnuaia taha, ükskõik, aga siin peavad nad olema, minu juures, mitte teie piitsa all."

Mari enda otsus laste suremise kohta ei erinenud palju saunatädi omast, kuigi ta selle otsuse hoidis ainult iseenda teada. Uuesti said elavaks Lullu lorilaulu hirmsad sõnad, mille mõtet ta alles nüüd arvas õieti mõistvat. Üksi jäädes nägi Mari ikka ja jälle kirstusahtlis lauluraamatut sealt vahelt paistva paberilehega, millel aina salmid, salmid ja salmid, üks koledam kui teine.

Laste haigeksjäämisel püüdis Mari end lohutada, sest ehk küll sellest haigusest ükski polnud pääsenud, ometi võis jumal imet teha, kui ta aga tahab. Mari uskus seda nii kaljukindlalt, et kui usk üldse midagi võib, siis pidi ta nüüd imet tegema. Aga Mari usk ei võinud midagi, sest jumal ei tahtnud. Sellest hoolimata hoidis Mari tema hõlmast veel siis kramplikult kinni, kui Kata oli juba oma nääpsukesed liikmed külmalt ja kangelt lautsil välja sirutanud. Ei kunagi olnud Mari varem märganud, et tema ja Jussi Katakesel võiksid nii armsad ja nääpsukesed liikmed olla. Kummuli maas nuuksus ta oma lahkunud lapse ees ja põlvedel ronis ta Juku voodi juurde härdas

palves, et jumal temagi peale armu heidaks, ema peale halastaks. Aga jumal oli tumm ja kurt. Julmalt ja armuheitmatult sulges ta ka Juku kõri ja pani ta Kata kõrvale laudisele igaveseks puhkama.

„Olen siis tõesti mina ainuüksi süüdi?" nuuksus Mari oma südames öösi ja päeval. Nutt oli tal saanud söögi ja joogi ning magamise aseaineks. Kui ka pisaraid enam poleks olnud, siis oleks ta vististi surnud ühes oma lastega, nagu suri Võlla Kai — põua pärast silmis. Ka Kassiaru Matilde oleks ühes lastega hauda läinud, varem või hiljem, kui ta poleks tagasi saanud pisaraid. Nõnda arvasid kõik. Aga Vargamäe Mari võis vahetpidamata nutta, kuni paistetasid silmad ja läksid punaseks nagu verelomp — see päästis ta hinge teistele lastele.

„Eks ei ajand õnnis Krõõt mind esimesele patumõttele?" jätkas Mari. „Tema ütles, ma peaks tulema tema asemele, saama tema laste emaks. Olen ma siis nüüd tema lastele kurja teind või halba taht? Olen ma neid halvemaks pidand kui iseoma lapsi, olgu need saadud Jussi või Andresega? Jumal ise näeb, et ma põle seda taht ega teind. Mina ei taht ju Vargamäe perenaiseks ega Andrest omale meheks, sest minul oli juba Juss, ainult Jussile oleks taht sirgeid jalgu ja pikemat kaela, et ta ulataks ilusti õlgade vahelt välja, nagu teistel meestel. Seda ma tahtsin. Aga oli see siis nii suur patt? Mis siis mina olen kurja teind, et minu laste isa jalad ja kael peavad niisukesed olema? Siiski ei põland ma teda, ega seda ole! Aga Andres ei and mulle rahu, nagu oleks Krõõt meid oma sõnadega ära teind. Nõnda see oli ja mina põle rohkem süüdi kui Andres."

See viimane küsimus kippus muutuma Maril küsimuste küsimuseks. Mõni seda teab, millega kõik oleks lõppenud, kui ka Andrese noorem tütar Anni poleks haigeks jäänud, mis tõendas, et Andreski Jussi surmas süüta pole.

Oma pisaraid püüdis Mari laste eest niipalju varjata kui vähegi võis, aga ikkagi nähti teda siin-seal

silmi pühkimas. Teised lapsed harjusid varsti ema nutuga, aga Indrek mitte. Tema ei saanud kunagi muidu, kui pidi emaga kaasa nutma: surus pea ema riietesse ja karjus.

„Sina oled ainuke, kes patuhimus sigitatud, sellepärast nutad sa," mõtles Mari oma ja Andrese vanema poja kohta. „Sinu veres on surmasüüdi, sellepärast."

Samal ajal, kui ta nõnda mõtles, küsis ta lapselt, katsudes ise naeratada:

„Mis siis sina nutad?"

„Ema nutab," vastas poiss.

„Ema änam ei nuta," trööstis Mari last. „Ema änam ilmaski ei nuta, Innu ka ei tohi nutta, nutt teeb silmad haigeks."

„Juku ja Kata viiakse kolliauku," ütles poiss.

„Kes seda ütles? Kust sa seda tead?" küsis Mari.

„Tean," kinnitas poiss. „Teised ütlesid."

Mari ei saanud parata, jällegi purskusid silmist tal pisarad. Nutma hakkas ka poiss uuesti, misjuures ta nägu nii imelikult, nagu vanainimeslikult krimpsu kiskus. Nuttes tundus lapse nägu võrdlemisi suure pea küljes palju loomulikumana kui naerdes. Ainult silmad olid ikka kohased, olgu naerul, nutul või muidu tõsisena. Ikka vaiksed, nagu mõtlikud või unelevad.

„Innu jääb alati ema juurde," kinnitas laps lohutavalt. „Innu on hea laps, ei sure, ei jää haigeks, ei lähe kolliauku."

Ema nuttis ikka ägedamini ja surus last endale vastu rindu.

„Juku ja Kata on ka head lapsed," ütles ta.

„Kas nad tulevad pärast kolliaugust tagasi?" küsis Indrek.

„Tulevad tagasi, rumal laps," vastas Mari, endal oli aga kogu keha kramplikke tõmbeid täis.

„Kas varsti?" päris poiss.

„Varsti," vastas ema.

„Miks nad siis lähvad sinna?"

„Jumala ingel kutsub."

„Ah see tiivadega?"

„See tiivadega."

Poiss mõtles natuke ja ütles siis:

„Kas Juku saab ka tiivad?"

„Juku ka."

„Aga Kata?"

„Kata ka."

„Siis nemad ka lendavad?"

„Lendavad."

„Ja nõnda tulevad siia tagasi?"

„Lennates tulevad tagasi."

„Ema, mina tahan ka lennata, mina tahan ka ingliks saada, tiivad külge ja. . ."

„Minu rumal, rumal laps," kallistas teda ema. „Mine nüüd teiste juurde mängima, kasva, küll siis saad tiivad."

„Kui olen suur, siis?"

„Siis, siis," kordas ema, vabastades end lapsest ja tema küsimusist.

Oli hirmus tuisk, hingetuisk, kui Vargamäe Andres ja Mari oma Juku ja Kata maha viisid. Matusel oli Oru rahvas, Hundipalu Tiit oma eidega, Võlla Juhan, Kingu Priidu, Vihukse Anton ja saunarahvas. Kassiaru omi ei kutsutud, Aasemal, Ämmasool ja Raval olid lapsed raskesti haiged.

Jälle olid Vargamäe Eespere kambrid nuttu täis. Nuteti siin ka Krõõdagi matusel, aga ei olnud see nutt midagi tänase nutu vastu, sest kes pidigi tol korral nii väga nutma. Andres ise oli siis omad suured nutud väljal kivi ääres nutnud ja katsus teiste ees enda üle valitseda. Lapsed olid alles liiga väikesed, kui et oleksid võinud asja õieti mõista. Teised olid kõik võõrad ja nutsid siis ka enamasti sellekohaselt — et aga oleks nutetud. Kõige haledam süda oli siis ehk sauna Maril, kes imetas Krõõda mahajäänud poega, ja Oru Pearul purjus peaga, kui ta tuletas meelde õndsa Krõõda heledat „jaalt" sigade põssatamisel rukkist.

Täna oli hoopis teine lugu. Mari oli üsna meeletu, sest tema ei matnud mitte ainult oma kaht last,

vaid kogu oma minevikku kõigi tema arvatavate eksituste ja pattudega. Talle näis isegi, et ka Jussi võttis ta tõelikult alles täna lehmalauda tagant kuuseoksast, et teda lastega surnuaiale viia. Tänini alles kõndis ta varjuna Vargamäel, aga nüüd ehk rahuldub ta süda, lahkub siit jäädavalt.

Teised matuselised, kes siin koos olid, ei nutnud niipalju Mari Jukut ja Katat kui ise oma lapsi, keda nad juba maha viinud või veelgi viia võivad, kui see nõnda peab olema. Et nad aga siia nutma olid tulnud, siis näis kõigile, nagu leinaksid nad tõepoolest Jussi ja Mari lapsi, kes puhkavad kirstus viimset und.

Mäe Andres ise, kes luges ja laulis lastele, nagu oli ta lugenud ja laulnud ka Jussile endale, ei saanud kuidagi muidu, kui pidi aina silmi pühkima, sest muidu oleksid pisarad palveraamatu rikkunud.

Isegi Kingu Priidusse, õndsasse vanapoisisse, hakkas üldine nutt, kuigi temal polnud lapsi matta ega naise elu pärast väriseda. Pühalikult istus ta soojamüüri ääres pingil, nagu hoiaks ta simlit põlvil mängimiseks „Mu elu Kristus ise". Et tal aga, nagu ikka, kaks rätikut ja paks villane sall kaelas oli, siis pani soe müür varsti tema näo higis pisarlema ja nõnda ei teadnud keegi õieti, kas jooksevad Priidul pisarad suure kurbuse või sooja müüri, rätikute ning paksu salli tõttu. Igatahes sai aga ka Priidu osa kõrvenurga suurest nutust, mis nuteti Vargamäe Eesperes, ja nõnda polnud sest suuremat lugugi, et tal endal polnud naist ega lapsi.

Ainuke inimene, kes istus kuivade silmadega, oli Vihukse Anton. Selleks oli kaks mõjuvat põhjust: temal endal polnud veel ühtki last surnud ja enne kui teiste nutt jõudis temasse hakata, jäi ta Kingu Priidu, oma üleaedse kõrvale magama. Seega ei olnud temal nagu mingit tulu, et ta oli naisemees ja mitme lapse isa.

Et aga Vihukse Antoni puuduvat nuttu tasa teha, karjusid Vargamäe lapsed peaaegu krampides. Üksteise järel, vanemad ees, nooremad kannul, jooksid

nad tagakambrisse sängi kobarasse kokku ja siin muutusid nutuhääled peagi kiljumiseks. Ei olnud eeskambris enam kuulda Andrese etteöeldud laulusõna ega tema luegmist. Marigi oma meeletuses pani seda viimaks tähele ja läks neid rahustama — läks aitas neil nutta, et saaks rutem jao täis. Peaaegu kogu palve aja olid nad kõik üheskoos kummuli sängis.

Ühes puusärkide ja regedega, mis vaevalt-vaevalt läbi hange õueväravast välja pääsesid, kadus Vargamäe hooneist ka nutt. Vaikis varsti laste kisa ja kuivasid ka saunatädi silmad, kes oli jäetud koduhoidjaks. Selle viimasega oli küll kõige imelikum lugu. Tema arvas nimelt, et Mari laste pärast ei ole kellelgi põhjust nutta, kui aga Maril endal, sest nende surm on õige ja kohus. Ei või ju ometi olla, et niisugused teod, nagu on Mari teod, jääksid nuhtlemata, nii et peaks arvama — inimene võib siin ilmas kõik, mis süda kutsub. Iga tegu peab ometi oma palga saama ja Mari laste surm on Mari patupalk. Nõnda arvas saunatädi oma õiglases südames. Aga ometi ei saanud ta muidu, kui pidi teiste nutjatega kaasa nutma ja seda nii puhtast südamest, nagu inimese süda üldse puhas võib olla. Niisugune imelikult õiglane ja puhas süda oli Vargamäe saunatädil.

Niipea kui matuselised olid läinud, koondus lastel, eriti suuremail, huvi hingetuisule, mis möllas väljas. Ei võinud olla midagi ilusamat ja veetlevamat kui see. Ilus oli teda läbi akna vaadata, veel ilusam oli temas kõndida ja kõige ilusam hingetuisuga kaasa joosta, juuksed sassis peas ja salkudena silmade ees.

Liisi ja Maret olid palunud, et neid kiriku juurde kaasa võetaks, sest nad tahtsid näha, kuhu Juku ja Kata pannakse ja kuidas nad pannakse, nii et teaksid ise ja võiksid ka teistele rääkida. Aga ei isa ega ema võtnud nende palvet kuulda, liiatigi veel tänase ilmaga. Nõnda pidid nad nüüd sellega leppima, et võisid ühes väiksematega läbi akna lumemöllu vaadelda. Aga sellest sai varsti himu täis, pidi midagi muud te-

gema, pidi selle hingetuisuga rohkem tegema kui ainult vaatlema.

Salaja hiilisid Liisi ja Maret rehalasse — väiksemad ei tohtinud seda tähele panna —, ajasid seal ruttu-ruttu riided seljast maha, et said paljaks kui porgandid, ja jooksid siis tagavärava vahelt välja — suurde ja sügavasse lumehange, valgesse ja pehmesse, nii et aina lust vaadata. Suure hooga ja kilgates sööstsid nad keset möllavat tuisku.

Ah! midagi veetlevamat ja suurepärasemat pole ei Vargamäel ega kogu ilmas, kui on niisugune salajane alasti lumme kargamine keset tormavat tuisku, eriti, kui seda võib teha õhtul pimedas.

Täna pidi seda pidu pühitsema südapäeval. Aga nõndagi oli see pööraselt hea peale seda üldist suurt nuttu. Üksteise järel pugesid kõik lapsed peale Antsu rehalasse, kus Liisi ja Maret tõmbasid end sootuks alasti, Annil jäi särk selga, kuna aga Andres ja Indrek pistsid riietes hange ja pöörlesid seal nagu jahusalves. Küll tahtsid vanemad väiksemaid takistada, aga kõik sündis nii suure õhinaga, et polnud selleks aega. Alles siis, kui poisid juba üleni lumised, hüüdis Liisi Maretile:

„Lapsed teevad oma riided märjaks!"

Samal ajal märkasid nad ka, et neil enestel juba külm ja et peab särgid selga ajama ning tuppa jooksma, sest muidu tõmbub keha kangeks. Ruttu-ruttu haarasid nad Andresel käest kinni, kahmasid oma riided pihku ning jooksid sisse. Alles nüüd märkas saunatädi, mis sündinud. Kohe hakkas ta Indrekut ja Andrest lumest puhastama ning tütarlaste ihu kuivatama, et võiks neile riided selga panna ja sooja müüri äärde asetada. Kõigepealt päkad vastu palavat müüri, see oli saunatädi arvates kõige parem külmarohi.

Varsti istusidki kõik lapsed nagu pääsukesepojad reastikku palava müüri ääres. Ja isa ning ema polekski ehk lumeskäimisest teada saanud, kui mitte Liisi ja Maret õhtuks poleks köhinud, nagu raiutaks nende kurgus puid, ja kui Anni põsed poleks öösiks

palavikus õhetama löönud. Need tunnused rääkisid äraandlikku keelt ja järelepärimisel saadi kõik teada. Nüüd oli kogu maja tõrelemist täis, nagu polekski Vargamäel kurba ja vaikset matusepäeva. Sai võtta saunatädi, sai aga oma osa ka tüdruk, et nad lapsi paremini silmas ei pidanud. Üks troost oli vanematel siiski: poisid ei köhinud, sest nemad olid riietes lumehange karanud, see päästis nad nähtavasti.

Lapsi magama pannes asetati poisid vanemate oma sängi ette nurka, köhijad Liisi ja Maret kõrvu oma sängi, palavikus Anni aga lõõri äärde.

Matuselised lahkusid varakult, kohe peale õhtusööki. Õudne oli kauemaks leinamajja jääda, kui pesitses kõigis aimus, et leina lõpp pole veel käes: peab ehk veel kellegi Vargamäelt surnuaiale viima. Sedasama kartsid ka Andres ja Mari ise. Nõnda ei maitsenud neil söök ega jook.

Nende kartus läks veel enne täide, kui päev kaks korda oli koitnud: kustus Anni värisev elutuluke. Oldi hirmul ka teiste laste pärast, aga need pidasid esiotsa vastu. Liisi ja Maret raiusid nädalapäevad köhida, aga palav piim meega ja päkkadekõrvetamised vastu lõõri murdsid lõpuks kurgukõdistuse. Poisid, nagu olid, nõnda jäidki terveks.

Võeti ka karmid ettevaatusabinõud tarvitusele: kambrid puhastati põhjalikult, Andres tegi nad kakskolm korda maast laeni paksu kadakasuitsu täis, mis igaühe pani läkastama; riided kanti välja külma kätte. Rehetoa hiigla-ahi köeti palavaks ja kogu pere kolis tuppa.

Oli see vast pidu! Lastel oli pärast väga kahju kambrisse tagasi kolida, sest seal polnud ei vommi ega parsi, ei kerist ega kollet, kuhu ronida või kus torkida. Kambris polnud ka ämbreid, vanne, toobreid ega tünne veega, milles kas või keelu vastu hea solistada. Toas oli nii hea peitust või kodukäijat mängida, kellele nimeks pandi redu. Redu võis kõik, teadis kõik, oskas kõik. Tema päris asupaik oli lakas,

kuski uluall, kaugel heinte ja kõlgaste või õlekubude taga, eriti aga tahmases toalakas ja tema taga pimedal ja madalal kambrilael, kus tema ettevaatlikku hiilivat sammu vahetevahel võis kuulda. Lapsed tõid ta sealt mängus tuppa ja panid ta kolistama ning häälitsema vommil, parsil, pimedas nurgas, riistade taga, rehealuse ukse kallal, isegi ahjus ja kerisel.

Nõnda siis kadus lastel kambrisse tagasi kolides suur hulk eluluulet. Pealegi oldi nendega nüüd palju karmim: ei lubatud neid paljalt enam tuppa ega rehe alla, lumehangest ja aida- või laudateest rääkimata. Ikka pidi midagi soemat seljas ja mingit varju jalas olema. Elu muutus lastel sedavõrd kitsaks, et ennem olgu peaaegu surm kui niisugune elu. Ja nõnda algas Vargamäe Eesperes suur laste vabadusvõitlus vanemate vastu, kuni olid paljastele jalgadele tagasi võidetud tuba, rehealune, kaevu-, aida- ja laudatee ning lõpuks tuisu ajal lumehangki suplemiseks.

Aga enne kui see kõik sai sündinud ja kui lastel vabaduspäike uuesti säras Vargamäe kohal, kulus palju aega. Võib peaaegu öelda, et praegune põlv ei näinudki endist vabadust, nii hirmus tagasikiskumine hõljus neil päevil Vargamäe kohal. Ainukeseks lohutuseks olid Liisi ja Mareti mälestused kadunud õnnepäevadest, millest nad ikka ja jälle jutustasid väiksemaile.

„Kui tuppa tulin, ei tunnudki oma jalgu all, nii tuimad olid külmast," jutustas Maret.

„Mul klõbisesid varbad laudpõrandal, nagu külmanud kartulid," ütles Liisi.

„Ja kui siis pärast kukkusid valutama!" hüüdis Maret edasi, tehes ise niisugused silmad ja suu, et väiksemad vennad aimu pidid saama nagu mingisugusest meeletust maitsemisest.

„Lõi kohe hammastesse," lisas Liisi kinnitavalt juurde. „Aga kui uuesti lunde joosta, siis oli kergem, valu oli vähem. Sellepärast siis ikka lõõri äärde ja lunde, lõõri äärde ja lunde, nõnda oli kõige parem."

„Kus siis isa ja emad olid?" küsis Andres asjalikult, kuna Indrek ainult kuulas ja suuril, küsivail silmil õdedele otsa vahtis, kui need jutustasid möödunud päevist.

„Kus juhtus," seletas Liisi. „Ükskord läksid isa ja ema laadale, sulane vedas hagu, tüdruk toimetas loomi."

„Siis oli hea," kiitis Maret.

„Kus meie siis olime?" küsis Indrek.

„Teie olite siis alles väikesed, ei mäleta seda," vastas Liisi.

„Kas pärast köhisite?" päris Andres asjalikult.

„Mitte teragi," kiitis Liisi.

„Siis põlnd seda haigust, mis nüüd," ütles Maret.

„Siis põlnd haigust ega surma meil ega teisepperel," seletas Liisi. „Ainult pead valutasid vahel ja käisid ümber, nii et ei saand seista. . . Mäletad, Maret," pöördus Liisi õe poole, „kudas oli üks jõululaupäev? Sadas ja tuiskas, nii et mõnikord ei näind aita ega lauta. Teisepere oli nagu Vargamäelt ära pühitud. Kui ema aida või lauda poole läks, kadus ta vahel juba poolel teel tuisku, vahi niipalju kui tahad, ei paista. Keegi ei saand kiriku minna, kõik jäid koju. Õled toodi sisse ja siis hakkas isa lugema ja laulma. Ema laulis ka, istus tagakambris isa juures. Mai pani tooli eeskambri ukse kõrvale, aga sulane jäi kohe magama, kui lugemist ja laulmist kuulis. Meie istusime eeskambris õlgil. Ema ajas meid küll tahakambri, kartis, et hakkame õlgedega möllama, aga meie ei läind. Ja kui siis teised kõige kõvemini laulsid ja sulane tukkus, pugesime meie tasakesi tuppa, hoidsime, et ukselink ei koliseks. Tuba oli hea soe, lees olid söed, ahjus liha, mis särises, vorstid kerisel. Meie kärmesti särgid seljast, sina omal ahju ette hagudele, mina omal redelipulgale, siis välja, teate, sinna aja äärde, kus kõige sügavam, üle pea. Hinge pani kinni, jää või sinnasamasse. Lõime paar virru, siis tuppa tagasi, mööda redelit vommile, kus soe, natukene aega seal ja uuesti õue hange. Nõnda mitu,

mitu korda kohe. See, mis me üheskoos seal toa taga tegime, kui teised kiriku läksid, põlnd selle kõrval ühti, maksa rääkidagi. Me oleks veel rohkemgi käind, aga eks ema kuulnd toaukse kolinat, tuli vaatama, kes käib ja mis vorstid kerisel teevad... Meie parajasti vommil, alasti, ise üleni lumest märjad. Kutsus meid alla, võttis vitsa ja tahtis andma hakata. Aga sina, Maret, emale: ‚Pai ema, ä'ä löö vitsaga, me ju ihualasti!' ja nõnda ei lööndki ta, lubas ainult isale kaevata. Aga muidugi ei kaevand, ajas meid ainult vommile tagasi, ütles, muidu külmetate end ära. Ise kinnitas ja hoiatas vommi keskpaiga eest... teate, see kõrge koht... et see on kuum, kõrvetab päkad. Aga me teadsime seda isegi, ega me esimest korda vommile läind."

„Miks vomm nüüd änam ei kõrveta?" küsis Andres.

„Ei köeta änam nõnda kui enne," seletas Liisi. „Siis oli hoopis teine kui nüüd. Siis ütles ema aina, kui vorstid keriselt maha võttis, et liiga saand teised, ära põlend, aga nüüd — ei tõmba teised hästi krõbedaks, ahi ei saand küllalt, haod olid lund täis..."

Nõnda lõppes laste lumeskäimise-jutt palava vommiga ja tahmase kerisega, kus särisevad vorstid, ajades terve toa ja kambrid pühade ajal magusat haisu täis. Aga kõigil jäi jutust tundmus, et maailmas ja ka Vargamäel on huvitavam ning ilusam aeg möödas. Vähemalt arvasid seda Liisi ja Maret kindlasti ja nemad polnud enam nii väikesed, et nad poleks teadnud, mis nad arvavad, see oli Andresel, Indrekul ja Antsul päevselge.

Ükskord oli Vargamäel aeg, kus polnud veel haigust ega surma ning kus ei pandud kedagi kirstu ega viidud kolliauku, ja siis valitses igal pool vabadus ning rõõm ja õnn oli otsata. Nüüd avanevad laste ees uksed ja aknad alles kevadel, kui on leige tuul ja soe päikene, aga siis pole enam tuisku ega pakast. Aga mis on kevadine tuul ja päike hangede ning tuiskude vastu!

Ah, ilusam ja õnnelikum aeg on enne mööda läinud, kui Andres ja Indrek ilma said! Liisi ja Maret jõudsid veel õigel ajal Vargamäele, nemad küll, seda tunnevad poisid, eriti just Indrek.

XXIX.

Kogu ümbrusele pani laste suremine nagu kangvaljad pähe ja rauad suhu. Kassiaru Jaska jättis esiotsa laatadel ümberkolamise ja hobusteparistamise, ostis ainult mõisale härgi, vilja ja kartuleid. Viimane tegevus oli nagu pisut jumala-meelepärasem kui mustlastega hobusteparistamine, sest üks polnud muud kui ainult kasulik tegevus, teine aga kirg ja himuderahuldamine, nagu oli tal seda kõrtsisistumine ja joominegi.

Hundipalu Tiit ei rääkinud enam igal parajal juhul, et ta tahab oma pojad panna pasunat puhuma või teisi pille mängima, sest ta arvas, et pole hea kõnelda mängust sel silmapilgul, kui kõigil valutavad kurgud alles nutmatuist pisaraist.

Oru Pearut polnud keegi juba ammugi kõrtsis näinud, vähemalt mitte päevade kaupa, nagu varemalt. Samuti seisis ka õuevärav maha ajamata ja kodune mürgel tegemata.

Rava Kustase suu oli lõõpimise nagu vähemaks jätnud, või kuigi ta seda tegi, siis vaiksemalt ja tagasihoidlikumalt, nagu kardaks ta kedagi nägematut pahandada.

Aaseme Aadu jutust ja tegumoest võis nüüd juba igaüks aimata, et nõnda võib talitada ainult mõni palvevend või vastutav kirikuametnik. Aaseme noored rahvadki olid nüüd hoopis vanade mõju alla langenud: käidi üheskoos palvemajas ja kirikus.

Surnuaial oli pühapäeviti rohkem inimesi kui kunagi varem. Kevadel oli kirikumehel haudadekorraldamisega palju tööd ja nii mõnigi kõlisev rahatükk veeres tema pihku. Nõnda tõusis leinavate isade ja emade suurest nutust ja kurbusest ometi pisutki rõõmu, kuigi ainult kirikumehe vagas südames.

Vargamäe Eesperes oli lein ja südamevalu kahekordne, sest uute haavade tulemuseks oli ka vanade lahtikäristamine. Andres mäletas Annit ema kõrvale mattes ja teda seal vaatamas käies oma nukrasilmalist Krõõta: ikka niisugusena, nagu ta olnud Vargamäele tulles — noorena, punapalgelisena, naervana, kuigi millegi pärast nagu nukrana. Anni haual issameiet lugedes luges ta seda ka Krõõdale. Ja imelik tundmus oli tal endal: nagu oleks lapse surm emast midagi üles äratanud, temale nagu elavat õhku ninna puhunud.

Mari oleks tahtnud Andrese viisil talitada, aga temal polnud võimalik, sest Juku ja Kata puhkasid surnuaia sees, Juss aga surnuaia taga. Küll oli Andres soovinud, et Mari mataks omad lapsed Krõõda ja Anni kõrvale, aga Mari ei teinud seda, miks? ta isegi ei teadnud õieti. Nagu oleks tahtnud ta haudadele minnes ihuüksi olla, üksi oma mineviku ja pattudega. Põrmus tahtis ta seal jumala ees põlvitada, otsides troosti ja armu. Aga Andres ei langenud kunagi põrmu, isegi oma jumala ees mitte. Tema tegi ikka nõnda, nagu ei paluks ta ainult armu, vaid nagu oleks tal ikkagi ka pisut õigus nõuda.

Mari ei uskunud tänapäev mingit õigust, vaid ainult armu. Ja nagu loodaks või otsiks ta seda eriti just Jussi haualt, ei jätnud ta seal kunagi käimata, kui oli kord surnuaia mail. Uuesti muutus Juss oma surmaga tal mingisuguseks suureks etteheiteks ja piinaks. Vahetpidamata seisis ta temal meeles ja oma lastegi surma pani ta mehe surma arvele. Elavaist pöördus huvi surnute poole, nagu oleks nende käes võim elavategi üle. Sagedasti olid tal silmad vees ja naeratus ei ilmunud ta näole kunagi. Ainult vanema

poja Indreku kallistused lohutasid ema mõnikord nukra naeratuseni.

Andres oli juba ammugi Mari sõnadest ja tegudest aimanud, et sel on lein laste järele nuhtluseks arvatavate pattude eest. Sellepärast katsus ta vahetevahel Jussist ja tema surmast juttu teha, seletades, et laste surm ei või ju isa surmaga mingisuguses ühenduses seista, sest lapsi suri ka seal, kus elavad mõlemad vanemad.

„Igalühel omad patud," vastas Mari. „Kes teise hinge näeb, igaüks tunneb ainult oma südant."

„Muidugi, või siis minagi selle vastu," ütles Andres nagu nõus olles. „Kõik on patused. Aga on siis see õige, et ühe patuse pärast peavad nõnda süütud lapsed surema? Nagu meilgi: kolm korraga. Mis süüdi siis neil oli?"

„Meie oleme süüdi, mitte nemad," vastas Mari rõhutades.

„Siis surmaku meid ja lasku lapsed elada," ütles Andres samuti.

Mari ei öelnud midagi, nagu oleks ta nõus. Ometi võis kõigest aru saada, et see nõnda polnud. Temal olid oma eriarvamised, mida ta endale pidas.

„Noh, hea küll," rääkis Andres natukese aja pärast, „ütleme, et lapsed surid meil Jussi pärast, mis siis nüüd? Mis see Juss siis nüüd veel tahab? Ta võttis ju kolm elu oma elu tasuks. On seda vähe?"

Andrese sõnad ajasid Marile otse hirmu peale. Ta ei osanud midagi vastata, tõstis ainult käsi, nagu mõtleks ta kõrvad kinni hoida, et mitte enam kuulda.

„Ä'ä räägi nõnda!" palus ta viimaks, valuilme näol.

„Aga see on ju nõnda," kinnitas Andres. „Jussi surm on ju nüüd kolmekordselt tasutud, patused on nuheldud. Sellepärast olgu surnud surnutega, elavad elavatega. Minul suri Krõõt võib-olla osalt mu enda süü pärast..."

„Andres!" hüüdis Mari vahele.

„Kuula!" käskis Andres. „Ma ütlen — võib-olla ja sedagi ütlen ainult sellepärast, et õpetaja mind

nõnda noomis: ma olla oma naise suure tööga tapnud, põle tema peale kui nõrgema astja peale halastand. Nõnda ütles õpetaja. Mina ise ei teand sellest sinnamaale midagi. Lõin ise end takka niipalju kui vähegi jäksi oli, ja lasin ka Krõõta teha, niipalju kui ta vähegi suutis. Aga kas andsin ma siis palgalistele targemat armu? Sina ise teenisid meil: oli meil kerge teenida? Ütle! Vasta!"

„Seda nüüd just mitte," vastas Mari.

„Aga on sul nüüd kergem?" küsis Andres.

„Raskem," ütles Mari, nagu oleks ta ise selles süüdi.

„Aga Krõõdal oli ehk veel raskem kui sinul, sest siis olime algajad, kõigest oli nappus. Kuude kaupa põlnd meil talvel muud süüa kui kartulid, silgusoolvesi, jao pärast leiba ja hapu kali juua ning kuivale toidule peale rüübata, et rutem alla läheks. Nõnda elasime ja nõnda rühmeldasime hommikust õhtuni, pooled ööd veel takka peale, ja nõnda kandis Krõõt ka oma lapsed ilmale. Ei ühtegi valget päeva, ei kunagi hinge tagasitõmbamist. Noh, ja tema põlnd sinuks. Tema oli pikavõitu, vilaja kehaga, ei pidand vastu, nõnda surigi. Mina ei märgand seda enne kui ta mulle ütles — mäletad, seal asemel, kui sina Andresele oma rinna suhu pistsid, — kui ta sel korral ütles, et ei tema küll änam siit tõuse. Siis nägin ma äkki, et Krõõt on kui vana hobusekronu, kel jalad harkis all ja kõrvad lontis peas ja kes ei suuda enam ühtegi liiget liigutada, tümmita teda raudkangiga või raiu kervega. Seisab, ei liiguta änam oimugi! Hobusekronu oskasin ma turgutada, kui ta nõnda saha, äkke või vankri ette seisma jäi, aga mis pidin ma Krõõdaga tegema? Hobusekronule viisin tüki leiba või kamalutäie kaeru, ja kui ta selle oli ära söönd, ajas ta kõrvad kikki ja korjas jalad kõhu alla kokku. Krõõdaga ei osand ma midagi peale hakata, et ta veel kord jõuaks oma liikmeid liigutada. Läksin ainult väljale ja istusin kivi äärde. Nõnda suri Krõõt. Mina ei saand tema heaks sedagi teha, mis ma teen iga

setukale. Aga ega mulle setukas sellepärast kallim ole kui oli Krõõt. Üks on ikkagi loom, teine inimene ja mis teed loomale, seda ei tee inimesele, sest loodad, et eks inimene muretse isegi enda eest. Aga näe, ei muretse. Ennem sureb kui muretseb, nagu oleks inimenegi ainult loom. Krõõt ise mõtles endast samuti nagu minagi. Mõtles, et looma eest peab muretsema, iseenda eest mitte, sest mina olen ju inimene. Krõõt mõistis väga hästi, et kui hobusel on aiste vahel kõrvad lontis ja jalad harkis, siis ei aita änam takkalöömine, vaid et teda peab turgutama. Aga ise ei jäänd ta kunagi hobusekronu viisil seisma ega öelnd: siit maalt, änam ei jäksa. Krõõt jäksas ikka veel, tema jäksil põlnd kunagi lõppu, nagu põlnd seda ka minu omal. Ja kui tuli kord lõpp, siis oli ka surm, lõpp ja surm tulid üheskoos. Aga kas siis nüüd sellepärast peaks mina terve eluaeg nina norus käima ja käed rüpes istuma? Peaks koha lohakile jätma ja mitte änam laste peale mõtlema? Kel oleks sest kasu? Või oleks see õige? Aga vaata, Mari, sina mõtled just nõnda ja sina teed ka nõnda. Kui sa käiks ühtepuhku laste haual, siis põleks sest ühtigi, aga sina käid veel rohkem Jussi haual. Sa käid seal surnuajale minnes ja ka surnuajalt tulles, sa mõtled Jussi peale kiriku sõites ja koju jõudes, sul on ta meeles sängi heites ja sängist tõustes. Lastegagi räägid sa, nagu mõtleksid sa aina Jussi peale. Enne, kui Juku ja Kata alles elasid, ei näind ma, et sa neid rohkem oma lapseks oleks pidand kui teisi, aga nüüd on mõnikord nõnda, et Indrek ja Antski oleks sulle nagu võõrad. On see siis tõesti nõnda õige? On siis Jussil tõesti õigus seda veel nõuda? seda küsin ma. Kas tema võlg ikka veel põle tasutud, kui meil talle võlga ehk oli? Mis ta siis veel nõuab?"

Küsimused olid nõnda seatud, et Mari oskas vastuseks ainult nutta. Aga Andrese meelt ei teinud see härdaks, ennemini tundis ta südames ikka suuremat kibedust. Tema ise oli loomult enam tõsine ja mõtlik kui rõõmus ja kergemeelne, sellepärast oleks ta

tahtnud, et teda igavesti ei ümbritseks nutused silmad ja kurvad näod, sest neist luges ta etteheidet iseendale: tema ei osanud nõnda elada, et temaga oleks võidud olla rõõmus. Krõõda alaline nukrustamine ja hädaldamine oli talle palju tuska ja meelehärmi valmistanud ja sellest oli tõusnud nii mõnigi sõnelemine ja pahandus. Marit oli ta just sellepärast tahtnud, et see oli tüdrukupõlves Vargamäel alati naernud, ikka lõõritanud. Juba Krõõda eluajal oli Andres mõelnud, et kui ometi Krõõt vahetevahelgi võiks Mari viisil naerda ja lõõritada, siis oleks elu pool kergem. Aga Krõõt ei naernud Vargamäel kunagi, vähemalt ei mäletanud Andres seda, kes pani naise nukruse soode ja rabade arvele, sest see oli tulnud sealt, kus olid aina metsad ja laaned, mis helisesid. Aga nüüd on Mariga lugu veel hullem: tema ju oli ükskord siin rõõmus, ainult niipea kui sai Andrese naiseks ja Vargamäe perenaiseks, kadus ka naer ja lõõritus. Nagu oleks Andres ta Jussilt vägisi ära kiskunud või nagu oleks ta oma käega Jussile silmuse kaela pannud ja ta siis kuuseoksa riputanud.

„Tead, Mari," rääkis Andres natukese aja pärast edasi, „meie elu läheb nõnda lörri, varem või hiljem. Mina ei jõua seda änam kuigi kaua välja kannatada. Krõõda ajal ei mõelnd ma midagi, rühmasin ainult tööd teha, aga tema surm ajas mõtlema. Siis tuli veel see Jussi asi ja nüüd need lapsed oma surmaga — jõud ütleb ülesse. Kui sa nutaks oma l a p s i, sest põleks ühti. Ka minul on neist kahju, väga kahju. Juku oli nii viks ja tubli poiss, teda oli Vargamäele nii vaja. Aga jumal arvas, et surnuaial on temast suurem puudus — olgu. Aga kui ma näen, et sa leinad aina Jussi, siis ei tea ma, kuhu minna või mis teha. Jussi nuttes saab sinust jällegi endine sauna Mari, nagu põleks sa kunagi Vargamäe perenaine olndki. Siis oli sul muidugi kergem põli kui nüüd ja sellepärast mõtlen ma, et sa ehk kahetsed, et hakkasid Vargamäel perenaiseks. Mõtled, et mis endast siin tappa, ükskord sureme nii-kui-nii ja läheme

hauda. Vahe ehk on ainult see, et saunanaisele lüüakse ühe kellaga, Vargamäe perenaisele kahega, muud ei midagi. Eks ole nii?"

„Seda mitte, Andres," vastas Mari nuttes. „Kui Jussi põleks olnd ja sina siis mind oleks taht, siis oleks ma siin alati naernd ja laulnd, surres ka oleks naernd ja laulnd, usu, Andres."

„Tähendab — Juss?" küsis Andres.

Mari nokutas nuttes pead.

Andres vaikis üürikeseks. Tema silmi ilmus põlgus ja viha.

„Kui kauaks see Juss siis meie vahele peab jääma?" küsis ta.

„Ma ei tea," vastas Mari lihtsalt.

„Elavalt pistis teine isegi siis putku, kui puss peos oli, aga surnult on julgem. Tõepoolest, kui see võimalik oleks, siis kägistaks ma ta oma kätega, et aga ükskord temast lahti saada," rääkis Andres.

„Issand halasta!" hüüdis Mari. „Andres, mis sa ometi räägid!"

„Räägin lausa tõtt," vastas Andres. „Kui võimalik oleks, siis ise oma käega! ... Juba Krõõda ajal ei teand ma mõnikord, mis oleks teind, et naerust nägu näha, aga tema nutetud silmadel põlnd selget põhjust, vähemalt mina ei teand seda, ja sellepärast oli seda kergem kannatada. Sinuga on teine asi, sinul on Juss ja ometi ei või ma sinna midagi parata. Kõigist olen ma võitu saand, isegi Oru Pearuga saan ma lõpuks hakkama, juba mitu aastat põle teine oma hambaid näidand, aga Jussist ei saa ma jägu."

„Juss on ju surnd, kuis sa siis saad," lausus Mari.

„Nii see on," ütles Andres. „Elus võisin ta pahema käega läbi tuuseldada, aga surnult ei saa talle kahe käegagi vasta."

„Surnute vasta ei saa keegi," kinnitas Mari.

„Aga küll näed, mina saan," ütles Andres ähvardavalt.

Mari vaatas talle hirmunult otsa.

„Mis sa tahad teha?" küsis ta.

„Midagi peab tegema," vastas Andres, „nii see olla ei või. Surnud sauna Juss ei pea igavesti Vargamäe Eesperes elavate üle valitsema. Ühte ütlen sulle, Mari: hoia end! Kui ma Jussist jägu ei saa, sest et ma talle hauda ligi ei pääse, siis oled sina alles maa peal ja sinust saan ma jägu, mingu või kõik kuradile. Mina põle siinilmas mängimiseks, mis tirelit ma seal-ilmas löön, seda ma ei tea."

Ütles ja tormas suure mürinaga uksest välja, nagu oleks mõni paha vaim talle sisse läinud. Nõnda ei saanudki Mari teada, mis Andres oma sõnadega mõtles. Ometi käis hirmuvärin tal kogu kehast läbi. Üks mõte ei tulnud aga Maril mitte pähe, nimelt: kas Andres isegi praegu õieti mõistis, mis ta oma sõnadega mõtles? Ähvardus oli ehk ainult ähvardus, esiotsa alles ilma sisuta. Andres tundis ehk ainult, et kauemat aega ei suuda ta olevat seisukorda välja kannatada ja nõnda peavad Vargamäel halvad päevad tulema. Juss oli ju elusalt päris tubli poiss, seda Andres ei salanud, aga surnult ei pidanud ta temast kuigi suurt lugu. „Mõne mees ka, kes enda püksipaelaga kuuseoksa riputab," oli Andres millalgi öelnud. Andres arvas, et ennem oleks võinud ta tema, Andrese tol korral tappa kui iseendale seda teha. „Inimene põle ometi ise enda koer," lausus Andres teine kord, „kuis ta siis endale läheb silmust kaela panema." Ja nüüd tahtis ometi see „ise enda koer" Vargamäel valitseda. See tegi Andrese pööraseks.

Et Andrese ja Mari vahel sel korral kõik selgusetuks jäi, siis hakkasid neil tumedad päevad, mille vari langes kogu elule ja olule. Kuude, võiks öelda isegi aastate kaupa kestis see nõnda. Lapsedki aimasid, et isa ja ema vahel oleks nagu midagi juhtunud, aga mis nimelt, seda ei teadnud keegi selgesti. Pikkamisi harjuti selle olukorraga ja sulane ning tüdruk arvasid, et niisugune peabki peremehe ja perenaise vahekord olema Vargamäel. Igaühel omad asjad ja mured, pole muud kui pusi hommikust õhtuni teineteise

kõrval. Ära poe teise hingele kunagi üsna ligi, see võib sind temast sootuks eemale peletada.

Rühmati tööd, niipalju kui jaksu, sest töö oli lõpuks ainuke õige ajaviide, ajatapmine, ainuke tõsine lohutaja. Mari tegi, mis võis, et surnuid, eriti aga just Jussi unustada ja et täie teadmisega anduda oma uuele elule, aga ometi ei saanud ta Jussist ei öösi ega päeval rahu. Öösi oli isegi hullem kui päeval, sest unes ilmus Juss sagedasti nii kohutavana, et Mari ärkas Andrese kõrval külmas higis. See kas ei märganud tõepoolest midagi või tegi ainult nõnda: ta oli ehk oma naise kannatustele ja vaevadele teadlikult tummaks ja kurdiks muutunud.

Mari tundis, et tal oleks praegu kergem, kui ta võiks Andresega Jussist rääkida, aga ta ei julgenud suudki paotada. Ta oleks tahtnud Andrest paluda, et kannatagu ta temaga natukene aegagi veel, kannatagu veel pool aastatki, siis läheb ehk kõik mööda, aga ka seda ei saanud Mari mehele öeldud.

Kes Vargamäe Eesperesse lahedamat meeleolu tõid, need olid noor sulane ja noor tüdruk ning kilkav lapsekari, muidu oleks võidud siin kas või lämbuda, sest oleks ju aina kardetud surnud sauna Jussi. Aga need ei kartnud, sest need ei tundnud teda ega tahtnudki tunda.

Tüdruk tuletas pisut nagu Mari ennast meelde, ainult rohkem oli tal tedretähti mõlemal pool nüsininа ja tumehallide silmade all. Sulane Jaagup pidi sügisel kroonusse minema, aga tahtis sealt, maksku mis maksab, pääseda. Igal parajal juhul kinnitas ta, et saagu mis saab, aga tema vene sigu söötma ei lähe.

„Kas või surm?" küsis Leena.

„Kas või surm, aga ei lähe," kinnitas Jaagup.

„Aga kui nad ikka su võtavad?" küsis tüdruk.

„Siis tulen varsti välja, kas või käpuli ja kõhuli, ikka tulen."

Muidugi ei jäänud Jaagup käed rüpes ootama, kuni ta sügisel paigale pannakse, vaid tema tegi ettevalmistusi, et teda mitte paigale ei pandaks. Kuna

ta kasvult pikk ja peen, siis oli tal lootus, et ta sügisel mõõtu välja ei anna, mispärast ta teiseks aastaks jäetakse. Et asi kindlam oleks, näljutas ta end hullupööra. Sügise poole ei söönudki ta enam muud, kui krõbistas ainult kuivi herneid, mida ta nälja peletamiseks alati taskus kandis.

„Ma pean Jaagupile sügisel õige toiduraha kõrvale maksma," ütles Andres, „sest paljuke need herned ikka maksavad, mis ta mul aidast ära sööb."

„Ä'ä maksa, peremees, ühtigi," ütles sulane vastu, „muidu hakkad ehk palgarahast maha kiskuma, ütled, et ma ei jõua tühja kõhuga hästi tööd teha."

Aga tööd tegi Jaagup kuni nõrkemiseni ja selle poolest polnud Andresel talle midagi ette heita. Samuti väsimatult käis ta laupäeva-õhtuti ja pühapäeviti külas tantsimas ja pillerkaaritamas. See oli seda loomulikum, et ta oli oma nurga kõige parem pillimängija, mispärast ta oli aina oodatud ja kutsutud külaline. Öösiti luusis ta muidu küla vahel ning nõnda teadis ta kõigi ümberkaudsete teenijate ja peretütarde kohta, kus või kellega keegi magab. Aga endal polnud tal ainustki kohta, kuhu teda oleks oodatud salajaseks öiseks mänguks või sosistamiseks. Mitte sellepärast, et teda keegi ei tahtnud, peretütredki ei põlanud teda, vaid Jaagup oli imelik unistaja, keda tõmbas mingisugune seletamatu kaugus.

Sagedasti jäi ta õuevärava najale või keset väljamäge seisatama ning laskis silmadel ümber käia mööda sohu laialipillatud üksikuid talusid, mööda külasid, siin-seal paistvaid veskitiibu, mõisahooneid, mis eemal valendasid, mööda soid ja rabu ning metsasalku, mis muutusid kaugel sinavaks taevapalistuseks. Aga ikka peatusid ta silmad lõpuks kahel kõrgel metsatukal, mille vahelt paistsid mingisugused hallid hooned. Kauguse tõttu oli võimatu seletada, mis seal just oli.

Tõepoolest aga oli seal küla ja külas Põlluotsa talu ning talus tütar Roosi. See oli kõige ilusam tüdruk, keda Jaagup kunagi näinud — nõnda oli tema

enda arvamine. Kahe aasta eest teenis ta seal külas ja sest ajast saadik ei saa ta enam Põlluotsa Roosist lahti. Tema pärast ta endale pilligi ostis ja nõnda mängima õppis, nagu ta praegu mängib: Jaagup tahtis Roosi silmas midagi olla, midagi maksta.

Tantsijad mõtlesid igal pool, et Jaagup mängib neile, aga ei! Jaagup mängib aina Põlluotsa Roosile ja mõtleb mängides aina temast. Isegi Vargamäe aidatrepil, õueväraval, põllupeenral või kivi otsas mängides mõtleb ta vahetpidamata Roosist.

Alguses mõtles Leena, et Jaagup mängib temale, aga ühel ilusal päeval sai ta teada, kuidas Jaagupi lood tõelikult on: Jaagup ise jutustas, sest tema õnn oli suurem, kui et ta oleks mahtunud ainult tema enda südamesse. Nõnda sai ka perenaine Mari Jaagupi suurest õnnest teada. Andreselegi oleks ta jutustanud, kui niisugused asjad teda karvaväärtki oleksid huvitanud.

Aga Andres rääkis aina tööst ja tööst ning sellest, et seda kunagi küllalt ei jõua teha, sured ära ja ikkagi jääb teda veel teha küll ja küll. Jaagup selle vastu mõtles, et töö on muidugi töö, mis seal nüüd rääkida, ega temast pääse keegi, saksad ehk ainult, aga tema pärast ei elata. Tema sünnib eluga ja sureb eluga, temale pole üldse midagi parata.

Töö pärast ei elaks Jaagup ainustki päeva. Muidugi, töö pärast ei hakka ta ennast ka tapma, ehk olgu siis, et töö ise tapab. Jaagup elab teiste asjade pärast, hoopis teiste pärast. Ja on need teised asjad kord olemas, siis teeb Jaagup ükskõik mis ja kui rasket tööd, teeb otse lõbuga. Nõnda arvab, õigem tunneb, Jaagup, kuigi ta sellest ei Andresele ega kellelegi teisele sõnagi ei lausu. Kõik peaksid seda mõistma iseenesestki.

Kui Vargamäe Jaagup nõnda pilli mängis ja ise oma Roosi peale mõtles, hakkas ka Leena tema peale mõtlema, kui ta kuulis Jaagupi pilli häält. Mõnikord juhtus isegi nõnda, et Jaagupi pilli häält kuuldes unustas perenainegi oma kurvad mõtted ja mõtles nii

mõnegi rõõmsa mõtte Jaagupi Roosist. Aga perenaine ei mõelnud nii tõsiselt Jaagupi Roosist kui tüdruk Leena, kel kippusid sealjuures silmad niiskeks. Vargamäe perenaine ei armastanud Põlluotsa Roosit nii sügavast südamest kui tüdruk Leena. Jaagup isegi ei armastanud teda nii väga, sest tema silmad lõid armastusest ainult hiilgama, Leenal aga vett jooksma.

„Kas tema sind ka nõnda armastab?" küsis Leena kord Jaagupilt, kui see nagu hunt üle raba kahe metsatuka poole vahtis, kust paistsid hallid hooned. „Mõtleb ta nõnda sinu peale?"

„Roosi või?" küsis Jaagup vastu. „Ei, tema ei mängi pilli ega kedagi. Tema ei mõtle."

„Sina siis üksi?" päris Leena.

„Mine üksi," vastas Jaagup. „Aga läbi akna laseb ta mu alati sisse, kui ma lähen."

„Aga kui sa ei lähe, mis siis?"

„Siis laseb ta mõne teise," arvas Jaagup ja lisas juurde: „Ta on ju nii ilus, poisid on kui hullud tema järele. Neid lahinguid, mis lüüakse Põlluotsa ümber! Ja ikka tema pärast. Mina tulin sealt ju perepoegade eest ära, tahtsid mu maha lüüa, pillilõõtsad lõikasid teised läbi, muud kui vuhka, vuhka. Isegi Roosile lubasid kaelakiike teha, kui ta minu veel sisse laseb. Aga ei see karda! See ei karda kedagi. Ta vaatab poistele naerdes otsa ja ütleb: eks tehke, kui raatsite. Teil omal rohkem kahju kui minul. Muidugi, keegi ei raatsi. Poisid kui luua all ... Ootan, kui tulevad pikemad ja pimedamad ööd, siis lähen õnne katsuma. Ükski ei aima, et mina siit maalt võiksin minna, aga mina lähen. Lähen otseteed üle laukaraba, laugaste vahelt läbi, paar pühapäeva olen käind juba teed vaatamas ja märka panemas. Mis see kuus-seitse versta mul lipata on! Palja jalu, nõnda saab igalt poolt läbi, mõnest kohast kas või neljakäpakil, kus pehme. Silmalt!"

„Aga kui sa ära eksid?" arvas Leena.

„Ei eksi, mina ei eksi, olen rabadega vilund lapsest saadik."

„Aga mis siis, kui teised poisid su kätte saavad?"

„Ei nad saa! Põle tänini saand ega saagi. Ega Roosi neid sisse lase, kust nad teavad, et mina olen."

„Minul põle ühtegi niisukest poissi olnd kui sina," ütleb Leena nüüd.

„Roosil põle ka niisukest olnd, ise ütles," vastab Jaagup.

„Aga miks ta siis teisi sisse laseb?"

„Kõik kipuvad kangesti, sellepärast. Ei raatsi ära ajada."

„Aga mina ei laseks kedagi teist, kui mul oleks niisuke poiss," ütleb Leena. „Ennem oleks ma üksi, aga teist ei laseks ma mitte."

„Noh, sina põle ka nii ilus, kui on Roosi," ütles Jaagup nii lihtsameelselt, et Leenal pisarad otse purskusid silmist. Seda nähes püüdis Jaagup oma sõnu parandada, öeldes: „Ei noh, ega nüüd seda ole, et sa oleks inetu, et sa põleks ilus tüdruk. Seda muidugi! Oled tüdruk üle kõrvenurga. Aga ma ütlen muidu, et sa põle nii ilus, kui on Põlluotsa Roosi. Aga sest põle kedagi, sest teist nii ilusat tüdrukut põlegi kihelkonnas."

See oli Leenale halb lohutus, seda nägi Jaagup isegi, aga tema ei osanud teda paremini lohutada. Natukese aega vaatas ta, kuidas Leena silmi pühkis, siis võttis ta pilli ja hakkas mängima, et ehk lohutab see nutjat. Aga Leenal hakkasid pisarad veel suurema hooga voolama, sest ta arvas, et Jaagup mängib Roosile. Ometi mängis Jaagup seekord ainult Leenale troostiks.

„Niisukest poissi põle ma veel enne ilmas näind," ütles Leena lõpuks, kui oli silmist pühkinud viimsed pisarad.

Aga Jaagup ei vastanud talle sõnagi. Ta nokutas nõus olles pead ja surus lõõtsmoonikut käte vahel kokku ning venitas teda pikaks, nagu tahaks ta näidata: näe, mihuke ma olen.

„Lõhu või lõõts, ega ta Põlluotsale ikkagi kosta," ütles Leena etteheitvalt.

„Seda põle vajagi, ma mängin nüüd sinule, et sa ei nutaks," vastas poiss avameelselt.

„Mis sinul minust, nutan või naeran ma," ütles tüdruk.

„Miks ei ole," vastas poiss. „Siin on kõik nii tõsised, sina üksi veel naersid tänini, aga nüüd hakkad ka sina silmi peos hoidma."

„Änam ei nuta, sinu nähes ei nuta ma änam ilmaski," kinnitas Leena. „Sina põle seda väärt. Sina armastad oma pilli rohkem kui teisi inimesi."

„Ei, Roosit armastan rohkem kui pilli," seletas poiss. „Roosit armastan üle kõige."

„Tema on ilusam kui pill?" pilkas Leena.

„Tema on kõige ilusam," kinnitas Jaagup.

„Pill mängib nõnda ainult sinuga, aga Roosi mängib ka teistega. Põle sind, siis on teised."

„See on teine asi. Pill põle inime, tema põle nii ilus kui Roosi."

„Ikka see vana: põle nii ilus, põle nii ilus! Nagu saaks seda ilu patta panna või pannil küpsetada!" hüüdis tüdruk nagu meeleheitel ja vihaselt.

„Ega pillistki saa suppi keeta," vaidles poiss vastu.

„Aga pill mängib, Roosit vahid siit ainult üle raba."

„Küll oled sa õige rumal," ütles Jaagup nüüd lihtsalt. „Ma ei mängikski ju, kui põleks Roosit. Tema pärast ma pilli ostsingi. Ehk võta tänagi: kas oleks ma seia kivi otsa tulnd pilli mängima, kui ma ei saaks siit üle raba Roosi poole vahtida. Kui sa teaks, kudas ta akna avab ja kudas ta sosistab: tasa! Kui ta sel silmapilgul ütleks: löö oma pill lõhki, mina või pill, siis paneks ma ta kui kärnkonna jala alla lässu. Niisuke on Põlluotsa Roosi ja niisuke on minu pill."

„Aga mina ütlen: sina oled togu poiss," sähvas tüdruk.

„Seda muidugi," oli Jaagup nõus. „Kõik ütlevad mulle seda, Roosigi on öelnd. Aga sest põle midagi,

et ma togu olen. Nii tark olen ikkagi, et kroonut teenima ei lähe."

„Küll lähed," ütles Leena.

„Mitte ei lähe, teiste kiuste ei lähe."

„Ma annan su talitajale üles, et sa ennast nõnda näljutad," ähvardas tüdruk.

„Arvad, et siis hakkan sööma? Ega seda ole! Sügisel tõmban veel tubakavett sisse, võtku siis mu nahk ja pangu paigale, kui tahvad."

„Teed sa seda Roosi pärast?"

„Ei! Mis temal sellest on."

„Loll!" hüüdis tüdruk.

„Olgu, aga näe teen. Eks katsume, kumb on kangem, mina või kroonu."

Ütles ja pani uuesti pilli hüürgama.

Tulid pikemad ja pimedamad ööd. Nii mõnelgi õhtul, kui kõik pugesid magama, lippas Jaagup mööda peenart väljamäest alla, lidus tükk maad kõval kraavikaldal ja pöördus siis sohu, mis muutus peagi kõrgeks laukarabaks.

Jaagup tõttas Põlluotsa Roosi poole. Ei tal olnud mahti kuigi kaua seal olla, aga tal oli sellestki küll, kui sai tüdrukule kätt anda ja temaga mõne sõna sosistada. Ta oleks isegi sellega leppinud, et ainult mõni minut akna all seista, aga seda ei tohtinud, sest siis oleks ta teiste poiste küüsi võinud langeda. Sellepärast pidi ta alati läbi akna sisse pugema.

Pimedas toas istus ta tüdruku sängi serval, kuna see ise teki alla puges. Tasa, tasa pidid nad rääkima ja seda mitte vanemate pärast, kes magasid teises toas, vaid nende kõrvade kartusel, kes võisid salaja tulla akna taha kuulama. Sest Muska ei liputanud mitte ainult Jaagupi tulles saba, vaid kohtles sama sõbralikult veel mitut teist poissi. Kui kellelgi tõepoolest peretütre ilust kasu oli, siis just karvasel Muskal: temale kanti lepituseks parimad suutäied. Niisugune mesinädalate kestvus demoraliseeris vaga ja kasina Muska sedavõrd, et peremees tema ärksuses

ja truuduses kahtlema lõi, kuna perenaine teda aina närvaks sõimas ning imestas:

„Kellest see koer küll peaks elama ja paksemaks minema."

„Vanaks hakkab teine jääma, mis muud. Armastab aga magada, ei haugu," ütles peremees ja kõigil tõusis tundmus, nagu peetaks Muska kohta juba kurja nõu.

Jaagup ei teadnud midagi paremat kui pimedas Roosi juures istuda, tema sõrmedega mängida ja tasakesi sosistada. Ainult kord sattus Roosi pats talle pihku, kas juhuslikult või kuidagi muidu, seda Jaagup ei teadnud. Aga üks oli selge: selle patsi pärast kogu see asi tuligi. Issand jumal; et ilmas võivad niisugused patsid olla ja et neid võib pimedas toas peos hoida! Mis on lõõtspillimängimine selle kõrval!

Jaagup unustas kõik — aja ja ettevaatuse. Nõnda said oma küla poisid akna taga teada, et keegi on toas Roosi juures. Aga kes? Arutati kõik omad poisid läbi, aga neist ei võinud keegi täna olla. Lõpuks: kes muu kui kuradi Pilli-Jaagup. Tema, sinder, neh! See molkus! Nende Roosi juures! Nõnda arvasid poisid väljas ja otsustasid oodata kas või hommiku valgeni.

Hommikul oli Põlluotsal rukkirehi, tõusti vara üles, nii et Jaagupil tuli sääred teha. Aga kuhu või kuidas, kui poisid väljas ootavad? Nad peksavad ta ju vaeseomaks, sest rammu pole Jaagupil kuigi palju ning riielda ei oska ta põrmugi. Jaagup kaotas pea. Jeesus Kristus, sa armastuse ülalpidaja, anna ise kallist nõu Vargamäe Jaagupi päästmiseks!

Aga Roosil oli nõu valmis: ta viis Jaagupi tasahilju rehetuppa, sealt rehalasse. Kättpidi talutas ta tema redeli juurde ja ütles:

„Kui üles saad, pööra paremat kätt, pahemal pool magavad sulane ja karjane. Ole tasa, aga ära karda, mõlemad on raske unega. Roni härjapea hunniku otsa, sealt saad unkasse. Passi ja piilu, et poisid sind

kätte ei saa. Isa tõuseb varsti, hakkame rehele. Tule jälle, ma ootan."

Nõnda sosistas Roosi Jaagupile kõrva sisse ja ilusamaid sõnu ning magusamat helinat polnud Jaagupi kõrvad kunagi kuulnud.

Kaua pidi Jaagup ristikheinavirna otsas läbi unka piiluma, sest varitsejad ei lahkunud ka siis mitte, kui Põlluotsal juba rehele hakati. Alles valgehakul julges Jaagup läbi unka katusele ronida, sealt räästale laskuda ja toa taha maha hüpata, kust jooksis üle põllu metsa.

Sügisel liisku minnes oli Jaagup peenike nagu piibuork: ei andnud mõõtu täis ja jäeti teiseks aastaks. Poiss naeris, sest kroonu oli tüssatud. Tuleval aastal tahtis ta veel paremini teha, sest ta oli ju uusi nükkeid juurde õppinud. Vargamäele jäi ta aastaks edasi. Talvel tegi endale suusad ja suhistas nendega öösiti üle raba Põlluotsale. Aga talvised olud olid palju halvemad kui suvised. Pika reisu tasuks ei saanud ta kunagi muud kui aga silmapilguks neiuga rind rinna vastu seista väljas pakase käes, kuhu neiu tuli, kuuldes aknal poisi tasast koputust. Ja seegi lõbu oli ühendatud suure hädaohuga.

Viimast korda võttis ta niisuguse teekonna ette veel kevade tulekul, kui madalamais paigus oli juba elus vesi lume all. Siis puudus vähe, et ta oleks oma naha jätnud tagakiusavate poiste kätte. Ta pääses ainult sellepärast, et oskas noorest lepikust läbi suhistada, kus lund rinnuni, mis paljast jalga ei kandnud. Siin oligi see koht, kus kannul seisvad külapoisid üksteise järel kõik lumme soperdama jäid, kuna aga Jaagup suuskadel nagu mees muistegi läbi suhistas. Selle aja peale, kui poisid lepikulumest pääsesid, oli Jaagup juba kaskede alt läbi ja üle lodu, mis sügavat lumealust vett täis. Siit ei saanud poisid üle ja nõnda kihutas Jaagup lagedale rabale, nagu polekski teisel pool lodu kiruvaid ja sajatavaid külapoisse.

Aga nagu öeldakse: unustab hoidja ja tabab püüdja, nõnda sündis lõpuks siingi. Sügise poole suve kohtas Jaagup Roosit ühel pühapäeval kiriku juures ja sai temaga seal mõne sõna juttu ajada. Neiu ütles poisile, et tulgu aga: kõik on samuti, nagu mullu suvelgi. Jälle on ta oma väikesest talvekambrist ära tulnud eestuppa, kus lahedam. Voodi sealsamas, kokkurääägitud koputus aknale seesama.

Jaagup läks. Aga juba üle raba minek osutus õnnetuks: eksis teelt ja kukkus laukasse, kus sai kaelani märjaks. Võttis riided kuni särgini seljast ja väänas neist vee, siis läks edasi. Ometi ei pääsenud ta Põlluotsa akna taha koputama, vaid sellesama noore lepiku vahel, kus külapoisid talvel teda taga ajades olid lumme jäänud, olid nad tal täna vastas ja võtsid ta kinni. See oli esimene kord, kus Jaagup läks Põlluotsale kokkurääägitud päeval, muidu käis ta ikka huupi, ja sel esimesel päeval langes ta varitsejate küüsi, kas Roosi äraandmise tõttu või sellepärast, et ta enne seda temaga kiriku juures juttu ajas, mille tagajärjel poisid tema tulekut võisid oletada, seda ei saanud Jaagup kunagi õieti teada.

Külapoisid peksid Jaagupi lepiku vahel vaeseomaks, nii et ta teist keretäit nende arvates enam ei peaks tahtma. Uimaselt jätsid nad ta sinnapaika. Koidikul viluga tuli Jaagup meelemärkusele ja leidis enda peaaegu üleni verisena: igal pool haavad ja muhud. Võttis enne aega, kui ta jalule sai ja kodu poole hakkas tuigerdama. Aga jõud lõppes peagi, pidi maha heitma puhkama.

Kogu selle päeva tuigerdas ja roomas ta rabas laugaste vahel — viimaks sõna otsekoheses mõttes neljakäpakil, sest jalulseismiseks ei jätkunud enam jõudu. Aga Jaagup ei tahtnud rabale surema jääda, vaid sihtis peaga aina Vargamäe poole, mille vanad männid väljamäe tipul temale teed viitasid. Alles hilja õhtul jõudis ta oma väljamäe äärde. Jõud oli tal viimse pügalani otsas. Väljamäest üles sai ta ainult roomates. Ta ronis kodu aidatrepi alla ja jäi sinna

ootama, kuni Miina aita magama tuli. See oli ligi kolmekümnene vanatüdruk mingisuguste imelikkude elutute ja tuimade silmadega, laia nina ning tugevate jalgadega. Teda polnud vististi keegi kunagi armastanud ja näis, nagu ei võiks ka tema kedagi armastada.

„Miina!" hüüdis Jaagup trepi alt, kui tüdruk parajasti hakkas aidaust lahti tegema.

Tüdruk ehmus, tõmbas aidaukse raginal lahti, hüpps sisse, hoidis kramplikult ukse sisemisest haagist kinni, pistis pea ukseprao vahelt välja ja küsis kohkunult, samuti sosinal:

„Kes seal on? Kes hüüab?"

„Mina!" vastas sosin ja keegi ronis trepi alt välja.

Aidauks prahvatas kinni ja läks haaki.

„Miina, rumal, mis sa kardad, see olen ju mina, Jaagup," ütles poiss nüüd hädase häälega.

Aidauks läks uuesti lahti.

„Kuhu sa täna jäid?" küsis tüdruk. „Peremees on kuri ja perenaine hirmul."

„Tule aita mind, Miina," palus poiss, kel nõrkushoog peale tuli.

Miina ei saanud alguses kuidagi aru, teeb poiss vigurit, on ta purjus või mis temaga on. Aga kui ta viimaks taipas, mis Jaagupiga sündinud, hellus ta pisarateni.

„Seda see perenaine siis kartiski," lausus tüdruk, kui ta poisi oli sisse aidanud.

„Perenaine teadis, et poisid mind varitsevad," ütles Jaagup.

Miina jooksis toa juurde. Peremees oli juba sängi läinud, perenaine üksi veel kohmitses toas. Kui ta Jaagupi asjast kuulis, võttis ta küünla, väikese vanniga leiget vett, käterätiku ja nõnda mindi aita poissi vaatama.

„Kui must sa oled!" ütles Mari poisil kuube ja särki seljast võttes. „Üleni mudane."

„Ma ju roomasin terve tänase päeva," vastas poiss.

„Kas sul puhast särki kuskil on?" küsis perenaine.

„Ei vist ole," vastas poiss, seljas oli viimane."

„Paneme talle esteks minu särgi selga," ütles Miina, ja nõnda tegidki. Selle öö magas poiss tüdruku särgiga. Hommikuks oli ta oma särk juba puhas ja kuiv, selle eest muretses perenaine.

Pakuti poisile süüa, aga see ei läinud sisse, sest seal oli valu vastas. Tühja kõhuga uinus poiss tüdruku asemel, kuna see ise põrandal kõnutas.

„Hea, et nad sul luud-kondid terveks on jätt," ütles Andres, kui ta teisel hommikul piiritusepudelit kaasa võttes poisi haavu vaatama läks, „muidu kulus sulle ehk see nahatäis marjaks ära, ehk võtad siis pisutki meeletuhka pähe."

„Luud-kondid on terved," vastas poiss peremehele.

„Millal sinul küll mehearu pähe tuleb?" küsis peremees sulaselt ja vaatas talle otsekoheselt silma.

„Kes teab, kas tulebki," vastas sulane peremehele samuti vastu vaadates.

„Vahel ikka nagu oleks teda sul pisut, aga siis jälle nagu põleks teda põrmugi. Kas sul kaigast käes ei olnd või parajat kivi taskus, oleks ometi ühelegi saand anda?" küsis Andres.

„Mitte midagi ei olnd," vastas Jaagup, „olin lausa palja käsi nagu ikka. Minust põle ju löömameest."

„Aga muud kui lähed, kas või läbi laugaste."

„Peremees, ära ole kuri, et seekord mul nii sitasti läks, ma teen pärast päevad täis," rääkis sulane.

„Mis minu päevadest nüüd, aga sinu oma nahk," vastas Andres. „Kahju hakkab sinust. Oled tubli poiss, aga see va pillikääks ja tüdruku-nadid, need võtavad sul aru peast. Jätad kas või hinge nende pärast."

„Seekord võtsid ainult naha," arvas sulane ise. „Kartsin, et peksavad pimedaks, siis ma põleks sealt änam ära saandki, põleks üle raba Vargamäe mändi seletand. Aga ei, silmad on alles peas."

Andres hakkas heasüdamlikult naerma.

„Mine tee nüüd niisukese hulluga, mis sa teed," ütles ta. „Rõõmus veel pealegi, et silmad peas."

„Kõrvad ka, aga teine valutab koledasti, ei tea, mis sellest saab. Siiski, täna annaks nagu valu pisut juba järele."

Nõnda lamas Jaagup Miina asemel ja see võidis tema haavu ja muhke hanerasvaga, nagu peremees ja perenaine teda õpetanud. Andres ise käis vahetevahel piiritusepudeliga, mis pidi olema hirmutuseks mädanikule ja igale halvale asjale.

Poissi võides haletses tüdruk seda tema meelest nii ilusat ihu. Aga kui see juba paranema hakkas, ei mallanud Miina enam seina äärde põrandale jääda, vaid puges poisi juurde asemele — ühe teki alla, sest nõnda oli mõnusam ja soem. Tasakesi silitas ta poisi haavu ja muhke, mis lõid paranedes kihelema ja muhelema.

„Küll oled sina, Miina, hea inimene," ütles talle Jaagup kord, „isegi oma särgi andsid mulle selga."

Need olid Miina meelest kõige mahedamad sõnad, mis ta kunagi mehelt kuulnud, ja sellepärast oli tema õnn otse mõõtmatu. See oli nii suur, et perenainegi teisel päeval seda tema silmist nägi.

„Kui keegi minu vastu ka nii hea oleks," vastas tüdruk poisile:

„Mina olen," vastas see. „Küll näed, et olen. Sina tegid ju mu terveks."

„Jumal tegi su terveks," õpetas tüdruk.

„Jumal ja sina, teie kahekesi," ütles poiss.

„Perenaine ju ka, tema andis ju hanerasva ja kõik muu," seletas tüdruk.

„Õige jah, perenaine ka. Teie kolmekesi: jumal, sina ja perenaine," arvas poiss ja nõnda unustati peremees oma piiritusepudeliga hoopis. See oli muidugi suur eksitus, ja kui Vargamäe Jaagup elab ning tarkust kogub, siis paneb ta praeguse kolmainu asemele tingimata uue, öeldes: jumal, piiritus ja naised, need tegid mu tol korral terveks. Kuidas Miina siis asjast aru saab, seda ei tea praegu, aga täna ütles ta Jaagupile noomivalt:

„Ära tee niisukest patunalja."

„Ma ei tee ju, räägin tõtt," vastas Jaagup.

Aga ehk ta küll ise arvas, et perenaine ja Miina ta jumala abiga terveks teinud, ometi ei tahtnud endine tervis kuidagi tagasi tulla. Ikka tegi kuski haiget ja ikka oli raskemate tõstmiste juures tundmus, nagu peaks sees midagi rebenema. Nõnda lähenes sügisel liisuvõtmine teist korda ja Jaagup oli päris kindel, et ta ka tänavu pääseb, sest nüüd oli ta palju viletsam kui mineval aastal. Ometi võttis kõik äkki teise pöörde. Hakkas sellest, et perenaine ühel ilusal päeval ütles tasakesi peremehele:

„Kuule, meie Miinaga põle änam õige lugu."

„Mis t'aga siis on?" küsis Andres vastu.

„Kas sina siis midagi põle märgand?" imestas perenaine. „Tema asjad on ju sedasi."

„Mis? Miinal?" imestas peremees nüüd omakorda. „Kellega siis?"

„Põle küsind," ütles perenaine, „aga ma arvan, et Jaagupiga."

„Selle poisikesega! Selle lapsega! Miina kõlbaks ju Jaagupile emaks."

„Seda küll," oli ka perenaine nõus. „Aga see hakkas Jaagupi haiguse ajast. Miina ju toherdas teist ikka. Esimesel õhtul tõmbas ta poisile oma särgigi selga."

„Tegi särgiga poisi ä'ä või?" küsis Andres naljatades.

„Seda minagi, mis muud," arvas Mari tõsiselt. „Näeh, Leena oli mineval suvel kui hull poisi järel, aga teda see ei näind, oli tumm ja kurt, ja nüüd siis Miinaga! Aga mis on Miina Leena kõrval!"

Jäi sellega, et Mari pidi Miinaga rääkima. See oli seda kergem, et Miina oma seisukorda sugugi ei varjanud, vaid perenaise rääkimist nagu ootas. Aga kuna see alles parajat silmapilku ja paika valis, ütles Miina ise Marile:

„Perenaine on muidugi juba tähele pand, kudas minuga lood on."

„Seda ma vaatan jah," vastas Mari, „aga ainult ei tea, kellega."

„Eks ikka oma Jaagupiga, kellega siis muuga, ega mina siis änam mõni poistemagataja ole. Kes minu juurde tuleb," rääkis Miina.

„Aga kuis siis Jaagup? Temal ju aina see Roosi hinge peal, lasi end tema pärast peksagi."

„Roosi on tal ikka, ega siis muidu, aga minuga niisama, ei tea, kudas see tuli. Rääkis teine mulle ikka Roosist, aga ometi tuli see nõnda. Ma aina imestasin kohe," seletas Miina.

„Mõtlesin korra, et kas õte see särk, mis sa talle sel õhtul selga ajasid," lausus perenaine.

„Ega hullu tea!" hüüdis Miina, ja nüüd äkki pani Mari tähele, et tüdruku tuimades silmades välgatas rõõm, säras õnn. „Muidugi, midagi pidi ikka olema ja küllap see minu särk oligi. Ma panin ju selle puht linase, ilma aluseta. See mu leerisärk. Lootsin ikka, et saab ka mu laulatussärgiks, aga nüüd hoidsin teda juba surisärgiks, mõtlesin, et ega mehed mind änam. Aga näe Jaagup! Perenaisel on õigus, see oli see minu särk neh, mis nõnda tegi."

„Sa räägid, nagu oleks sul aina hea meel," ütles Mari.

„Perenaine, mul on ju hea meel," vastas Miina.

„Lubas ta siis su ä'ä võtta või?"

„Ei, sellest põle me ühti rääkind."

„Aga kus selle häbi ots siis, Miina!" hüüdis perenaine.

„Mis parata, perenaine, kui muidu ei saa," vastas tüdruk tõsiselt. „Hea, et nõndagi laps tuleb."

Nüüd hakkas perenaisel millegi pärast tüdrukust hale meel ja tema hiljutine rõõm ja õnn tundusid kerjuse rõõmu ja õnnena.

„Kas sa siis nii väga tahad teda?" küsis Mari kaastundlikult.

„Perenaine küsib veel!" ohkas Miina. „Tõtt öelda, ega Jaagup tulndki minu juurde, vaid mina ise läksin tema juurde ... oma asemele tema juurde. Ta oli ju

siis nii vilets ja haige, terve keha oli teisel haavu ja muhke täis, põlnd tal kedagi, kes teda oleks silitand ja hellatand ... Nõnda tuli see."

„Kas Jaagup ise teab, et asjad sul juba sedasi on?"

„Ei, kust tema nüüd seda," vastas tüdruk. „Või tema nüüd seda tahaks. Ma põle temale hingandki, et kes teab, mis siis teeb."

Kui Mari oli Miina seletused kuulanud, ei saanud ta kuidagi muidu, kui pidi talle oma südames andeks andma. Aga Andres vaatas asja peale teisiti. Temale ei meeldinud tüdruku ja sulase elu põrmugi ja mingisugused seletused ning vabandused ei võinud tema arvamist muuta. Tema ei sallinud niisugust korravastasust omas majas, liiatigi veel, et kaks vanemat tütart juba niisuguseist asjust hakkasid aru saama. Nõnda ei saanud Andres muidu, kui pidi omakorda Jaagupi käsile võtma.

„Mõtlesin, et jooksed ainult üle raba Põlluotsa vahet," ütles Andres poisile, „aga nüüd korraga ..."

„Ega siis mina, peremees," hädaldas Jaagup suure lapsena. „Tema ju ise puges, ja nõnda tuli see."

„Miks sa lasid, nüüd on sul käes," vastas Andres.

„Ma olin ju siis haige."

„Ah siis haigest peast?" imestas peremees.

„Ma olin pisut tervem, siis see algas."

„Kui nõnda, siis peksan ma Miina minema," ütles Andres otsustavalt.

Jaagup mõtles natukese aega ja ütles siis:

„Peremees, las Miina olla, eks minul ole ikka ka süüdi. Tema ju küll võidis ja silitas mind, aga mina ..."

„Et ma seda ise oma laste silma all pean kannatama!" hüüdis Andres.

Ja nõnda seks korraks asi jäigi. Jaagupil oli ometi tundmus, et ega peremees nüüd Miinat kohe Vargamäelt minema kihuta. Temas endas aga sündis salajane ja üsna arusaamatu pööre: ta hakkas sööma kui pöörane, tahes end paari nädalaga nii tugevaks turgutada, et ta liisuvõtmisel paigale pandaks. Teised po-

leks sellest niipea teadagi saanud, sest kõik sündis salaja, tasa ja targu, aga perenaine märkas toidu kadu sahvrist ja aimas, kuhu see läheb. Sulase meelemuutuse põhjustki aimas ta, aga ei lausunud sellest kellelegi sõna, Andreselegi mitte. Jaagup oli aga kindlasti otsustanud tänavu kroonusse minna, kui mitte muidu, siis otseteed vabal soovil, et aga sinna pääseda.

Seda viimast abinõu polnud vaja tarvitusele võtta, sest tänavu oli mehi vähe ja nõnda pandi teisi nõrku ning ühes nendega ka Vargamäe Jaagup paigale. Nagu kivi langes tal südamelt: mõneks aastaks oli ta kogu kupatisest päästetud. See Miina asi hakkas tal sedavõrd hinge kinni, et isegi Roosi nagu tagaplaanile kadus.

Aga kui ta liisuvõtmisest Vargamäele tagasi tuli ja kõik kuulsid, et ta vastu võetud, siis paistis see kahtlasena. Andres küsis kohe Marilt:

„Mis see oli meelega või? Kas sa ehk tead?"

„Mis siis muud," vastas Mari, „muidugi meelega. Ta hakkas ju enne liisku salaja söömagi."

„Niisugust hullu põle meil enne olnd," arvas Andres nüüd. „Pistab vanatüdruku eest kroonu."

„Ega ta tüdrukut karda, vaid tüdruku last," seletas Mari.

Selle peale nimetas Andres Jaagupit nii halva nimega, et isegi Mari ütles:

„Mis sa siis kohe nõnda."

Kahtlasena tundus Jaagupi paigalepanemine ka Miinale. Parajal silmapilgul ütles ta poisile:

„Kuda see siis nüüd nõnda tuli? Lootsid ju ikka, et saad vabaks."

„Ei tea, aga näe tuli, paigale panid," vastas Jaagup nukrat nägu tehes.

„Tead, Jaagup, mis mina arvan: sina tegid seda meelega."

„Mis asja?" küsis poiss.

„Lasid enda ise paigale panna."

„Ä'ä a'a tühja lori," ütles poiss.

„Ei a'a," kinnitas tüdruk. „Sa hakkasid juba enne liisku priskemaks minema, ma tundsin. Siis ei taht ma uskuda, aga nüüd usun: sina sõid salaja."

Jaagup vaikis.

„Ja tead miks?" küsis tüdruk vastust oodates. „Sina tegid seda minu pärast. Minu pärast lasid enda paigale panna, sest et minuga on sedasi. Kas perenaine ei öelnd sulle?"

„Ei, aga peremees," vastas poiss.

„Nojah, eks ma öelnd, et tegid seda minu pärast. Eks teind, ütle," painas Miina.

„Muidugi, mis sest veel valetada," tunnistas poiss ja vahtis kõrvale.

„Küll oled sa õige rumal," ütles Miina nüüd lihtsas heasüdamlikkuses. „Sa kartsid, et pead mu ä'ä võtma? Et pead hakkama last toitma? Eks kart?"

„Mis siis muud," vastas poiss.

„Aga mina põleks seda taht," ütles ta, „mitte põleks taht. Mina tahtsin ainult last, seda tahtsin ma. Võin seda kinnitada õpetajale altari ees. Ma põle selle peale mõelndki, et sina mu ä'ä võtaks, mitte põle mõelnd. Ja nüüd sina lähed minu pärast kroonu. Kui Vargamäe rahvas mind änam ei taha pidada, lähen ema juurde sauna, kui tahad, tule sinna last vaatama, aga kui ei taha, ära tule, mina sind ei sunni. Aga kui on poeg, panen talle nime Jaagup, sinna ei või sa midagi parata, mine kroonu või jää seia."

„Ma tulen kroonust välja," ütles poiss nüüd. „Ma teen nõnda, et tulen."

„Minu pärast võid kas järgmisel päeval tulla, mind ja minu last põle sul tarvis karta," kinnitas Miina.

„Sa ehk valetad," kahtles poiss.

„Püha Eesuse nime juures vannun sulle, et räägin sula-tõtt," ütles tüdruk pühalikult.

Jaagup jäi mureliku ja ogara näoilmega nüüd istuma. Kunagi polnud ta veel nii rumalasse seisukorda sattunud. Tundus äkki, nagu teeksid vanad haavad ja muhud, mis ta saanud Roosi pärast, talle uuesti haiget ja nagu ulatuksid nende otsad sügavasse rinda.

„Ma ei uskunud, et sa nii rumal oled, sellepärast ei rääkind ma varem," ütles Miina. „Ei julend rääkida, kartsin, et jääd eemale, sellepärast," lisas ta nuttes juurde.

Nõnda polnud midagi parata. Jaagup läks kroonusse ja Miina saadeti peagi Vargamäelt minema, sest Andres ei tahtnud teda laste silma all näha. Aga Liisil ja Maretil oli juba asjast hais ninas. Sellepärast võisid nad väiksematele tarvilikke seletusi anda.

Nuttes pakkis Miina oma asju ja nuttes jättis ta jumalaga. Seda nähes küsis Indrek õdedelt:

„Miks siis Miina ära läheb, kui ta nutab?"

„Isa ajab," vastas Maret saladuslikult.

„Miks?" küsis poiss.

„Miinal tuleb varsti laps, sellepärast," vastas Maret.

„Emal on ju ka titt, miks isa teda ära ei ajand?"

„Küll oled sa rumal!" hüüdis nüüd Liisi. „Miina põle ja laulatud, sellepärast."

„Aga miks ta siis ei laulata ennast?" päris poiss.

„Jaagup võeti ju soldatiks," vastas vanem õde.

„Kas siis teised ei või teda laulatada?"

Õed naersid.

„Õpetaja laulatab, mitte Jaagup," seletas Maret.

„Mis siis Jaagupist on? Teda põle siis tarviski," arvas poiss.

„Saad sa aru: kui õpetaja laulatab, siis on Jaagup Miina mees ja siis tuleb laps," seletas Liisi asjalikult.

„Aga kudas ta siis nüüd tuli, kui Jaagup põle Miina mees?" küsis Indrek, kellele asi ikka alles tumedana paistis.

„Näe tuli ja see on patt, sellepärast," ütles Maret niisuguse näoilme ja häälega, et Indrek pidi aimama: Miinaga on midagi halba sündinud, aga mis just, sellest ei saanud ta hästi aru.

„Kas meie ema titt põle patt?" küsis Indrek alles tüki aja pärast Maretilt. Aga see oli juba asjast tüdinud ja vastas kärsitult:

„Jäta rahu, sina ei tea midagi, kasva enne. Mõistad: kui on laulatud, siis põle patt, aga kui põle laulatud, siis on. Ja nüüd ole vait."

Poiss oligi vait ja kasvas. Aga kauaks jäi tal meelde sõna patt, muu ununes seletusest. Lambatallesid nähes, kui nad talvel külma eest tuppa toodi, kus nad haledalt ja armetult määgisid, tuli tal see sõna meelde — ühes õe näoilmega, mis sellel seda sõna öeldes olnud. Samuti mäletas ta seda sõna ja näoilmet kevadel, kui jooksis lontis kõhuga ja lotendavate nisadega emis karjaaias ja tänavas, kari karjuvaid põrsaid kannul. Need tundusid nagu rodu ilusaid ja väikseid patte, igaühel neli peent jalga all.

XXX.

Aastat poolteist, peale seda kui Jaagup kroonuteenistusse võeti, lasti ta välja tervist parandama. Ta käis ka oma vanu leivavanemaid Vargamäe Andrest ja Marit vaatamas. Perenaisel tulid silmad vett täis, kui ta oma endist sulast nägi, nii haletsemisväärne oli välimus.

„Jäksasid ikka tulla meile?" küsis perenaine.

„Tund ja verst, ei rutem," vastas Jaagup pehmelt köhatades.

„Kus sa siis nüüd oled?" päris Mari.

„Kus ma siis ikka pean olema," vastas poiss nagu süüdlaselt. „Eks Miina juures saunas, sel suri ju ema ära."

„Kuule hullu, või Miina juures!" imestas Mari, omal oli millegi pärast na hea meel. „Kas laps terve teisel? Kuulsin, olnd poeg. Teda ennast põle ma näind, läksime nagu pisut pahuksesse."

„Mis nüüd sellepärast, aga..." lausus Jaagup. „Mul põlnd ju kuhugi minna, omakseid ei ole ja tööd teha ei jäksa."

„Oled siis päriselt Miina kaelas?"

„Seda puhku küll," tunnistas poiss puhtsüdamlikult.

„Ise tegid seda või?" küsis Mari natukese mõtlemise järel.

„Kes siis, kui mitte ise."

„Võtsid sisse midagi või?"

„Eks saand ikka sisse võtta ja peale määrida... igasugu solki," seletas poiss. „Aga viimaks mõjus, välja lasid."

„Surnuaiale," lausus perenaine.

„Olgu kas või surnuaiale," ütles poiss. „Aga Miina lubab mu terveks teha. Ütleb, et parandasin su siis, kui Roosi juurest tulid, parandan ka nüüd, kui kroonust tuled, surra ei lase. Kinnitab teine, et on kangem kui Roosi või kroonu."

„Aga mis selle Roosiga siis nüüd on?" küsis Mari uudishimulikult.

„Mis t'aga ikka on," venitas poiss. „Läind teine kasuks. Ise põle teist näind."

„Kas sinu oma või?" päris Mari.

„Ei, see põle minu," vastas poiss kindlalt.

„Kelle siis?" imestas Mari. „Sina ju jõlkusid üle raba tema vahet."

„Või siis mina üksi! Oli ka teisi. Kes mind muidu peksma oleks tulnud."

„Ah siis ainult Miinaga oli sinul!"

„Ainult Miinaga," kinnitas poiss.

„Jätad nüüd Roosi maha?"

„Mina veel mõni võtja või jätja," arvas Jaagup. „Ei jäksa änam tantsida ega pilligi mängida."

„Ah pilli ka änam ei jäksa?" imestas perenaine.

„Ei änam!" kinnitas Jaagup. „Põle tahtmistki. Aga poiss kuulab hea meelega, kui krääksutan vahel, istub kui nott."

„Tähendab — isasse... Hoiad kodus last, kui Miina tööl käib?"

„Mis ikka muud. Nõnda ongi parem, ei hakka igav. Kena teine ka, naerma a'ab vahel."

„Kas teil süüa ikka on?" küsis perenaine tasakesi, nagu saladuslikult.

„Tänini ikka on olnd," vastas poiss. „Miina ründab ju ööd ja päevad — kolm suud jahvatavad."

„Mõtlesin, annaks sulle midagi hõlma alla, aga kas jäksad kanda?"

„Noh, pisut ikka," arvas Jaagup. „Eks ma puhka ja roni siis jälle."

Mari läks Andresega rääkima, kes Jaagupist nagu kõrvale hoidus, temaga suuremat juttu ei teinud, nagu ei huvitaks teda endise sulase saatus põrmugi. Marile ütles ta:

„Eks sa anna talle, mis siis ikka, aga ära teda koormaga tapa, näed, hing teisel niikuinii lõngaga kaelas."

Mari läks aita, lõikas seal hea kannika leiba, pani paar toopi herneid ja tangu ning lisas kõigele juurde käntsaka paksu seapekki, mille sidus eraldi pakki. Jaagupile ütles ta:

„Tegin kaks kompsu, sidusin paelaga kokku, hea õlale visata, üks ees, teine taga."

Kõveras ja kookus läks Jaagup mööda Väljamäge alla, nagu kipuks väike kandam teda liigestega noana kokku vajutama.

„Ka mees!" lausus Andres, kui Jaagup oli välja läinud.

„Mees mis mees," vastas Mari. „Näe laps teisel ja kõik."

„Aga naine toidab meest ja last," tähendas Andres.

„Noh, Miinal seda va jäksu ikka on," arvas Mari. „Ja hea meel on tal ka, et Jaagup tema juurde läks, ehk laulatavad endid viimaks ä'ägi."

„Ega hullusi tea," vastas Andres nagu rahuldunult. Natukese aja pärast, kui ta oli millegi üle järele mõelnud, ütles ta: „Siinilmas on asjad imelikud, arvad ühte, aga näe läheb teisiti: arvad, et on hea, aga näe on halb ja midagi ei või sinna parata."

„Mis asjast sa siis nüüd nii?" küsis Mari.

„Eks ikka meie oma asjast, Matu asjast. Kauplesin teise lootusega, et saan tubli poisi, oli karjas kange, aga nüüd on Pearu nagu tige härg, kes punast riiet näind. Nagu oleks Matu teise ära teind. Oleks ma seda enne teand, mina küll Matut põleks kaubelnd. Pearugi ütles mulle kohe, et mina norin riidu, topin talle rusika nina alla, sest kas siis teisi sulaseid Var-

gamäele tulemas põle, kui ainult see kuradi Matu, kes teda kividega pildunud, nõnda ütles ta mulle, kui sellest rääkimine oli."

Aga ometi polnud Andresel mingit halba nõu, kui ta talvel endale Matu sulaseks kauples. Kõik sündis päris juhuslikult, nagu kogemata. Said teised kõrtsis kokku ja ainult nalja pärast kutsus Andres teda endale sulaseks, millele Matu vastas:

„Ei taha. Mis ma selle Pearuga ikka kaklen."

„Me elame nüüd head elu, nagu truid naabrid muistegi," vastas Andres. „Juba mitu aastat."

„Või nii!" imestas Mart. „Kuule hullu, või ei riidlegi! Siis võiks tulla küll."

„Oled sa siis prii?"

„Lindprii," vastas poiss.

„Kas või täna Vargamäele?"

„Kas või täna," kinnitas poiss.

Ja nõnda see sündiski: istuti täna rekke ja sõideti Vargamäele. Vana sulase aasta polnud küll veel täis, aga seda parem, sest kevadel hakkas karjalautade ehitamine ja sellepärast oli tööjõudu harilikust rohkem tarvis. Andres ise oleks ehk lautade ehitamisega veel viivitanud, aga Mari käis peale. Tema ei saaund mõttest lahti, et nende loomadega põle õige asi: liiga põevad teised, põevad ja lähevad hangele, kord üks, kord teine. Ta oli asja nii mõnelegi targale kaevanud ja kõik kinnitasid nagu ühest suust, et ära tehtud, ei muud midagi kui ära tehtud. Nõiutud! Oli Mari omalt poolt ka tarku ja kavalaid vastuohutusi teinud, aga mis oli sest abi, kui teine võis uue viguri sinu peale teha. Sellepärast ei aidanud ei üheksat tõugu terariistade pealt jootmine kevadel karjalaskmisel, ei karvadega suitsutamine, ei sõnade lugemine, ei lõppenud looma lauda uksepaku ette matmine — ikka tulid hädad, ikka käis lendva.

Nii tõsiseks muutus Mari silmas seisukord, et ta viimaks arvas: ehk ei olegi siin tegemist kurjade inimestega, sest nende tempude peale peaks ometi midagi hakkama, vaid põhjuseks on Mari omad vanad patud

— põhjuseks on jällegi Juss. Sest just tema surmast saadik läheb Vargamäe Eesperes loomadega tagurpidi. Niisugune arvamine andis Marile uut hoogu nukrustamiseks ja surnuaial käimiseks. Andrese eest püüdis ta oma mõtteid võimalikult salajas hoida, aga ometi näis see kõik aimavat. Mari läks ettevaatuses viimaks niikaugele, et laste haual käies jättis Jussi haua vaatamata, aga see oli Andresele eriliseks tõenduseks, kuidas Mari süda Jussi küljes rippus. Kord ütles ta lausa Marile, kui see Jussi haual käimata jättis:

„Mis sa vigurdad. Nagu ma nüüd ei teaks, et surnuaia poole kisub sind rohkem Juss kui lapsed. Siis mine ometi, mine ta hauale."

Aga Mari pidas vastu, vaatas mehele pisarsilmil otsa ega läinud mitte seekord Jussi hauale issameiet lugema. Niisugune piinlemine ja iseenda üle valitsemine nõudis temalt suurt jõupingutust ning ta lõppes silmanähtavalt, muutus enneaegu vanaks. Kuna Andresel püsis aimus, et Mari ikka veel ei suuda vabaneda mineviku kurja mõju alt, siis ei tundnud ka tema kunagi seda vaba ja lahket meeleolu, mis tal ehk muidu vahetevahelgi oleks võinud olla. Selle tõttu hakkasid aastad ka temasse rohkem mõjuma kui õigus, liiatigi veel, et ta sagedase meelehärmi summutamiseks viimase jõulaju kulutas töörühmeldamiseks. Kaela- ja pihasooned olid tal sagedasti ülal nagu vorstid ja Mari näppis ning mudis neid kuni käte ja sõrmede tuimumiseni. Tuli vahel ka Liisi oma kätega ning pigistas isa voolmeid, kuid temal polnud selleks õiget jaksu. Aga üht ta suutis juba: kahe jalaga isa seljas tallata, kui see laskus õues murul või toas põrandal kõhuli, nii pikk kui ta oli.

„Lastest hakkab juba abi saama," ütles Andres Marile, kui Liisi teda nõnda tüki aega oli tallanud. „Nagu kaigastega tümmitab su läbi, teeb luud-kondid pehmeks. Las ta aga kasvab."

„Kui kasvab, tallab su lömaks," arvas Mari.

„Ei niipea veel," vastas Andres.

Ikka sagedamaks läksid silmapilgud, kus Andres

aietades toolile istus, veel suurema aietamisega sealt aga tõusis.

„Nagu vana hobusesetukas," ütles ta siis iseenda kohta. „Esteks luud-liikmed kanged, aga kui nahk soojaks saab, siis sörgib sõitagi."

„Jah, põle änam endine mees," arvas sulane Mart, keda vahetevahel ikka veel Matuks hüüti.

„Ega Oru Pearugi änam jäksaks sind mööda sood taga ajada," ütles Andres.

„Arvad, et nüüd veel tema eest jooksu pistaks," lausus sulane.

„Küllap saame näha," naljatas Andres. „Pearule on midagi sisse läind, ta lõhkus juba piirilt tüki aeda maha, see ei tähenda head."

„Minu pärast või?" küsis Mart.

„Ma arvan küll. Juba mitu aastat põle ta niisukest tempu teind."

„Kui ta minu pärast seda teeb, siis mina talle veel kõriorilaid mängin," ähvardas sulane.

Aga Pearul oli ükskõik, millega naabri sulane teda tagaselja ähvardas, see teda tema tegevuses ja „rehnutipidamises" ei eksitanud. Tema oli peremees, kohaomanik ja võis oma maa peal teha, mis tahtis: paisutas mõnes paigas vett, lõhkus piirilt aedu ja tõstis nad oma maa sisse, nii et piiri ja aia vahele jäi tubli tänavalaiune maariba, kuhu asutas puu-istanduse. Endastki mõista, et naaber oma loomi ei võinud tema istandikule lasta. Nõnda pidi ka tema omalt poolt aia tegema, kas piirile või ka pisut oma maa sisse, nii et piir vabaks jäi, see olenes tema vabast tahtmisest ja „rehnutipidamisest". Andres tegi oma aia harilikult ikka piirile ja siis lõhkus Pearu endal üsna maha ja andis oma kalli puu-istanduse iseenda loomade tallata. Niisugune imelik „rehnutipidamine" oli temal oma kohaga ja oma piiriaedadega, kus ta nendega oma naabrile vähegi võib meelehärmi sünnitada.

Kesakünnil sündis midagi, mis Andrese kannatuse sootuks katkestas. Naabrite kesad olid piiri ääres vas-

tamisi, ja kuna Pearu ise piiripeenra serva lahti ajas, kündis ta peaaegu terve peenra üles. Läks Andres temaga sellepärast rääkima, ütles ta:

„Lasksin ise teise pisut kitsamaks, niikuinii teine minu mua sees."

„Peenar oli ju ennem minu maa peal," ütles Andres.

Pearu vaidles vastu. Ei olnud parata, Andres pani vaiad ja tuustidega latid püsti ning hakkas sihti ajama. Ja vahtis ta oma vaiu ja tuuste niipalju kui vahtis, üks näis kindel olevat: Pearu on oma põllu pikkamisi üle piiri Andrese krundile nihutanud. Tahes või tahtmata tulid Andresel Madise sõnad meelde, mis see alguses oli öelnud:

„Kui aga kupitsad ja ristikivid paigal seisavad."

Nõnda oli saunamees siis tähendanud. Nüüd näis tõepoolest, nagu hakkaksid kupitsad ja ristikivid liikuma.

Andres kutsus Pearu oma sihiajamist vaatama, aga see ei tulnud ega tahtnud Andresega üldse rääkida. Siis tõi Andres teised mehed, tõi Madise ja võhivõõrad laudaraiujad, sundis neid vahtima ja sihtima. Aga need tegid ainult soh et, noh et, jah et ning läksid oma töö juurde tagasi.

Andreses süttis viha. Ta ajas õige piiri sisse, märkis ta vaiadega ning pani hulga kive piiri ja uue peenra kaitseks, mis tuli osalt otseteed Oru kesakünnile. Pearu tuli tehtud tööd vaatama, kui Matu parajasti viimaseid kive uuele peenrale veeretas. Ta hakkas naabri sulase peale karjuma.

„Lõuga niipalju kui süda kutsub," ütles talle Matu, „aga kui sa oma näpud nende kivide külge pistad, siis mina su naha koorin, pea seda meeles. Aga kere peale annan sulle niikuinii — koera eest, mis sa mul karjapõlves maha lasid."

„Ah selleks sa, tattnina, tulidki Vargamäele?" küsis Pearu.

„Just selleks, et sulle kere peale anda," vastas Matu. „Andres ei aja sinuga õieti asja, tema räägib

sinuga õigusest, aga sinu õigus on taguotsas. Sealt peab sulle tõtt sisse villima, ilusat triibulist tõtt, nii et jätkuks ka minu koera eest."

„Kõtt ühes oma koeraraipega!" hüüdis Pearu ja lisas siis juurde: „Nannipunn!"

„Tule lähemale, kui mees oled!"

„Tule ise!"

„Tulen," vastas Matu ja hakkas minema.

„See on minu mua!" hüüdis Pearu.

„Sa ise ju kutsusid," vastas Matu ja astus edasi.

„Ma lasen su püssiga maha, nagu su koeragi!" ähvardas Pearu.

„Lase, kui tahad, kere peale saad ikkagi."

Juba oli Matu Pearul üsna ligi. Aga nüüd pöördus Pearu ümber ja läks minema, ise lõi silmad vilks ja vilks selja taha, nagu kardaks ta, et teine võiks talle kallale karata. Aga Matu ei mõelnudki tema tagaajamisele, ta jäi keset põldu seisma, tundes heameelt, et Pearu tema eest ära läks, ja hüüdis:

„Teispere peremees, sul vist jänes püksis!"

Pearu ei vastanud enam ja Matu läks viimseid kive peenrale panema.

Mõne päeva pärast tõi Pearu mingisugused asjatundjad Vargamäele ja nendega algas ta omakorda sihtideajamist. Muuta ei võidud Andrese töös küll midagi, aga tema oli peenra parandamisega nii-öelda omavoli tarvitanud ja sellepärast pidi see asi „prosessi alla minema", nagu üks asjatundja ütles.

Andres tõi peale seda ka endale väljast abimehi ega jätnud enne, kui kõik sihid olid uuesti lahti aetud. Päevade kaupa oli Vargamäel võõraste väge. Räägiti, arutati, karjuti. Selgus, et mitmes paigas tegelik piir Eespere krundile nihutatud. Oli kohti, kus Oru mehed valepiiri tõttu Eespere maa pealt hagu teinud ja mõne jämedamagi puu maha lasknud.

Algas protsesside joru, sest Andres hakkas temale tehtud kahju eest tasu nõudma. Õieti polnud ju tähtis tehtud kahju, vaid Andres tahtis kogu ilmale tõendada, et temal on õigus, Pearu aga ülekohtune. Aga

kui ta aastate eest oli katsunud oma õigust kätte võita tõe abil, siis oli ta sellest nüüd täiesti loobunud, sest usu tõesse oli ta oma esimeste protsessidega kaotanud. Õigust uskus ta aga endiselt ja seda nõudis ta, ükskõik missuguste abinõude ja nüketega. Kohut käies muutus pikkamisi tal õiguse mõistegi sedavõrd, et ta just oma nükkeis ja võtteis õigust nägema hakkaski, peaasi, kui nad temale aga kohtus võidu tõid. Aga sõnad jäid endiseks, tõest ja õigusest räägiti Vargamäel tänapäev sama palju kui kümmekond aastat tagasi. Selles oligi üks peapõhjustest, miks Pearugi viimasel ajal protsessides hakkas vihastuma, kuna ta varemalt asja sugugi tõsiselt ei võtnud, vaid temas nagu tühipaljast ajaviidet, ärplemist ja kemplemist nägi. Noil ajul oli Pearu kindel, et kuidas asi on, nõnda Andres sellest ka räägib, olgu kõrtsis või kohtus. Selle tõttu oli temal lihtne asja nõnda väänata, et Andrese tõest ja õigusest hoopis teine tõde ja õigus arenes, mis oli täiesti Pearu oma. See oli peaaegu kaardimängu tõde ja õigus, sest Pearu teadis, et samade kaartidega võib nii või teisiti mängida, sest milleks siis muidu jännata. Kui Pearu õigusest rääkis — ja Pearu rääkis õigusest samuti kui tema üleaednegi, ainult tõest oli tal pisut tume arusaamine —, siis mõtles ta ikka seda mänguõigust.

Aga ka mängija võib õigusevastaselt talitada, seda uskus Pearu kindlasti ja seda viimast heitiski ta tänapäev Andresele ette. Andres oli tema arvates omasugune valemängija — valtsuraka lööja sel silmapilgul, kui vastane virutas korralikult omatrumpi. See oligi, mis Pearu vihale kihutas, sagedasti otse marru ajas, nii et ta isegi enam ei teadnud, millest peale hakata. Sest mõtle ometi: kohut käies rääkis Andres endiselt aina tõest ja õigusest, süüdistades Pearut kõveruses ja ülekohtus, aga ise tegi kõverust ja ülekohut samuti kui Pearugi. Andres tegi ikka veel näo, nagu oli see alguses tõepoolest, et tema võtab asja tõsiselt, ei mängi üldse mitte, püüdes ka teisi seda uskuma panna, aga ometi mängis ise sagedasti hullemini kui Pearu.

Tema tarvitas vana tõe ja õiguse kilpi selleks, et seal varjul, kõigile nägematuna, lüüa valtsturakat. Pearul ei olnud seda kilpi, kõik teadsid, et tema ainult mängib, ainult kempleb.

Niisugune oli praegu seisukord ja Pearu võis tões ja vaimus endale vastu rindu lüüa ning küsida: ons see õigus? Ons see õigus, et minule on antud läbipaistvad kaardid ja Andresele läbipaistmatud? Õigem: ons see õigus, et Andres kavalusega on omad kaardid läbipaistmatuks teinud? Pearu arvates polnud see õigus ja sellepärast tema viha üleaedse vastu aina kasvas. Andres ehk ütleb: tema ei tahagi mängida, ei valtsturakat ega omatrumpi. Aga mis ta siis Vargamäele tuli? Mis ta otsis mängulauda. Mingu siit ära.

Kohapiiride kõrval tekkisid kohtukäimised veel veepaisutamise, soosillategemise, loomade kinniajamise ja mitmel muul alal, nii et tegemist oli korraga enam kui ühes protsessis. Iga vana protsess sai ikka uue protsessi aluseks. Aastate kaupa ei teinud Vargamäe naabrid muud kui käisid kohut ja otsisid uusi nükkeid, kuidas vastast sisse vedada. Ja et vahepeal kohtute korraldus oli uuendatud, siis tuli meestel nii mõnigi kord maakonnalinna sõita „miravoisse" või nagu nad ise ja teised ütlesid — „märavoisse".

Aga ei üks ega teine kohus suutnud vastaseid rahuldada. Lõppes protsess ükskõik kuidas, ikkagi mõtlesid mõlemad pooled, et neile on vähe õigust mõistetud ning liiga palju süüdi. Ja kui kohtukäimine mingisuguseid tagajärgi ei andnud, siis pidi silmapilk uue protsessi alustama, mis tagajärgi annaks, sest vastasele pidi ometi „teada andma", kuidas lood õieti seisavad.

Tagajärjetu protsessimise ja mõlemapoolse rahuldamatuse tulemuseks oli tahe koduses elus seda maksma panna, mida polnud võimalik teostada oma üleaedse vastu. Kui ei saadud nõutaval määral õigust ja võitu naabriga kembeldes, siis võis seda ometi leida naise ja lastega talitades. Nõnda olid välimiste protsesside tagajärjeks ka kodused protsessid, milles oli

tõealust pahatihti sama vähe kui välimisteski. Aga õigus ja võit olid mõlemal naabril siin palju kättesaadavamad.

Kunagi polnud kogu Vargamäel nii raskeid päevi elatud, nii rasket õhkkonda tuntud kui suurte protsesside ajajärgul, ehk küll oluliselt elu oleks võinud aina paraneda, sest Pearul hakkasid pojad juba sahakurgi hoidma ja Andres hakkas oma vanemat tütart äestajana ja rullijana tarvitama. See viimane polnud küll siin nurgas moes, aga Andres sellest ei hoolinud, vaid tegi, mis heaks arvas.

Mõlemas peres käisid juba omad lapsed karjas. Oli silmapilk käes, millest mehed nagu mingist õnneajast unistanud: pole vaja võõrast kaubelda. Ja ometi muutus elu aina täbaramaks, riidu ja tüli oli kodus kui ka väljas ennenägematult palju. Isegi sauna taat ja eit pidid sellest siin-seal tahes või tahtmata osa võtma. Harilikuks põhjuseks oli see, et kui Orul lahing liiga ägedaks muutus, siis sõjapõgenejad, peaasjalikult naised ja lapsed, sauna kolisid paremaid aegu ootama. Sellega ei leppinud ei Pearu ega Andres, kes nii mõnigi kord Madisele ütles:

„Mina ei salli, et sa teispere jooksikutele minu saunas ulualust annad."

„Pai peremees," palus Madis, „mis mina sinna võin parata, kui nad tulevad."

„Pane uks eest kinni," ütles Andres.

„Külm võtab nad ju ära, lapsed alles väiksed," seletas saunamees.

„Las võtta," kärgatas Andres. „Sureks ometi see ussisugu."

„Ei, peremees," ütles Madis nüüd, „ennem aja mind Vargamäelt alla, aga lapsi ma külma võtta ei jäta. On nad, mis nad on, inimese lapsed on nad ometi."

„Ja ajangi su Vargamäelt minema, kui sa muidu ei kuula," kinnitas Andres.

Aga ometi ei pidanud Andres oma sõna, ei ajanud Madist saunast välja, kuigi naabri perenaine ühes

lastega ka tulevikus seal ulualust leidis. Andres tegi nüüd näo, nagu poleks tal asjast aimugi. Sagedasti jäigi tema ees asju saladuseks, sest tema eest püüti neid varjata, maksku mis maksab.

Vargamäe Eespere Mari ei läinud kunagi mujalt varju otsima, ehk küll temalgi olid ühes lastega mõnikord kibedad päevad. Tehku Andres, mis ta teeb, peksku mis peksab, Mari jäi tuppa, ei liigutanud end paigast. Selles oli ta nagu õndsast Krõõdast eeskuju võtnud. Ainult ühte tegi ta: varjas lapsi isa kurjuse eest, niipalju kui suutis, laskis ennem iseennast lüüa kui lapsi. Ja nõnda talitas ta mitte ainult oma, vaid ka Krõõda lastega. See oli valus punkt ka Andrese hoolimatule ja raudsele tahtmisele: tõstis küll nii sagedasti käe löömiseks, aga langetas ta niisama muidu, sest Mari kaitses ju mitte oma, vaid tema ja Krõõda last.

Oli silmapilke, kus Andres tulises vihas karjus:

„Kasige mu silma alt, et ma te varjugi ei näe!"

„Kuhu ma pean nendega minema, kas sauna, nagu teispere eit või?" küsis Mari vastu.

„Kasi või sauna, kust oled tulnd!" karjus Andres.

„Need on juba surnuaial, kes saunast tulid, siin on ainult sinu omad. Nendega ei lähe ma sauna, löö või maha, kui tahad," ajas Mari vastu.

Mari kindlus mõjus mehesse enamasti ikka jahendavalt. Andresele meeldis, et Mari oma ema- ja perenaise-au eest nii südisti välja astus. Ometi oli silmapilke, kus Andres igasuguse kannatuse kaotas, ja siis talitas ta kui meeletu ja pöörane. Enamasti sündis see ikka siis, kui Mari või keegi teine tema õigluses ja õiguses Pearu vastu kahtles. See oli nagu mingisugune eluküsimus, milles võis olla ainult üks arvamine — Andrese arvamine.

Juhtus neil Mariga tänavu kord niisugune asi ega leitud nädalapäevad sellele lahendust, kuni lõppes kõik hirmsa riiu ja meeletusega: Andres peksis Marit südapäeval keset õue. Mari tuli parajasti pinumaalt, pool kubu hagu lahtiselt süles, ja Andres jooksis talle

toast välja vastu. Vahetati mingisugused mõttetud sõnad ja pilgud, mis teravad kui raudnaelad, ning siis sündis kõik.

Õnneks, et polnud kedagi pealt vaatamas ei oma ega naabri õues. Juhtus ukse ees väljas olema ainult nende esimene poeg Indrek. Kui see nägi, kuidas ema hoopide all, mis vemblaga põiki üle piha kõigest jõust löödi, ainult vimma tõmbus, täiesti rahulikult ja vaikselt aga paigal seisis, nagu oodates, millal tuleb küll hoop pähe, mis lõpetaks ja kustutaks teadvusest kõik — Jussi ja tema laste mälestuse, elu Andrese endaga, armastuse tema ja ta laste vastu, Vargamäe sauna ja Vargamäe pere ning kogu Vargamäe kõige tema viletsuse ja õnnetusega, — jah, kui poiss seda seismist nägi, siis jooksis ta köökus seisva ema juurde, langes peaaegu hingetult tema ette maha ja võttis tema jalge ümbert kinni. Nõnda ta nuuksus seal, kuni ema seisis keset õue, pool lahtist haokubu süles, piht vimmas, et isal oleks nagu parem lüüa.

Kui kaua see nõnda kestis, seda poiss hiljem ei mäletanud, aga ühte teadis ta selgesti: emal olid siis paljad jalad, mis kevadest saadik kunagi katet polnud näinud; nad olid päikese kõrvetatud ja tuulte pargitud, läbi imbunud igavese mustusega, sest nendega pidi ta käima aida, keldri ja lauda vahet. Emal oli mingisugune jämedast ning kõvast riidest seelik seljas ja selle läbi poiss ema sääri tundiski, mis tuksatasid iga kord poisi käte vahel, kui kostis vimmatõmbunud pihalt uus laksatus. Neid tuksatusi tundis poiss veel kaua, kaua oma kehas, kui ta nägi ema pruuniks pargitud jalgu ja tema jämedast riidest seelikut. Veel täiskasvanult ei saanud ta seda mälestades imelikust ja õudsest tundmusest lahti ja siis paisti talle, et kogu eluaeg pole ta näinud ega saagi näha viletsamat ja haletsemisväärsemat inimest ilmas, kui oli tol korral tema ema seal keset õue, seistes isa ees vimmas pihaga, poolik haokubu süles.

Siiski, üks ehk oli veel viletsam ja õnnetum: see oli isa, aga sellest ei saanud poiss ei tol korral ega ka

hiljem mil ega mil ajal aru. Ainult ema näis seda aimavat ja mõistvat, et isa võitleb elavate ja surnute vastu korraga, sest tema oli valust hoolimata tähele pannud, kuidas isa pekstes läbi hammaste kiskus, nagu oleks iga sõna tükk verist südant või valutavat hinge: „Säh sulle Jussi eest! Säh sulle Pearu õiguse eest!" Sellepärast nagu ei pannudki ema isa peksmist nii väga liiaks, sest kui see oli lõpetanud ja minema läks, nagu oleks tema ise peksetu, võttis ema haod ühte kaenlasse ja tõstis teise käega poisi üles ning viis ta endaga tuppa, kus ta hakkas hagu paja alla panema, nuuksuvat last ise manitsedes.

„Ära nuta, on muidugi valu ja vaeva küll. Sa nägid, isa tuleb jälle."

Aga laps ei kartnud isa kurjust, ta nuuksus edasi. Kaua pidi ema teda rahustama, enne kui ta nutu pidama sai, sest ema hääl ja silmad ajasid selle talle ikka uuesti peale.

Matu, kes aastate eest Vargamäel karjas käinud ning täies eas lapsepõlve mälestustega siia tagasi tuli, leidis sootuks uued olud, peaaegu nagu uue Vargamäe eest. Siis valitses siin alles nagu helgus ja kõndisid käsikäes rõõm ja õnn. Riiud ja tülidki olid siis ainult nagu meelelahutuseks ja naljategemiseks, kuigi see ajuti nii kurvalt lõppes, nagu tema koeraga, kelle Pearu maha laskis. Nüüd sündis kõik hoopis teises meeleolus. Ainult harva leidus nagu endiste aegade helki, mis soendas Matugi südant, sest ta värskendas vanu mälestusi.

Lepiku alt jõkke, Jõessaarte vahelt läbi, jooksis vana piirikraav, mille naabrid alguses kahasse kaevasid ja milles Pearu millalgi vett paisutas. Kraav ise oli juba peaaegu kokku vajunud ja teda puhastada polnud kellelgi mõttesse tulnud. Ühele poole kaldale laotud kraavivall oli aga kõrge ja tugev ning seda mööda käis algusest saadik üldine vargamäelaste jalgtee Jõessaarde kui ka jõele. Seda teed tarvitasid pere- ja ka saunarahvas. Käisid siit heinalised ja karjased, käisid jahilised ja kalalised, käisid ka need, kes ar-

mastasid muidu hulkuda metsas. Pistsid oma sõrad kõrgele ja kuivale turbale ka loomad, niipea kui karjane neile selleks mahti andis, aga neile oli see sedavõrd keelatud, et isegi koerad seda teadsid: ilma käsuta jooksid nad loomale kallale, kui see julges kraavikaldale minna.

Ühes teistega käis mööda seda kraavikallast ka Matu. Tema käis ehk sagedaminigi kui teised, sest tema oli kirglik õngitseja. Nagu ikka, käis ta palja jalu, sest kes raatsis pastlaid jõevees leotada või kes viitsis neid palavaga kanda. Ükskord jälle nõnda mööda kraavikallast jõele minnes astus ta oma mõlemad jalad põhja alt teravate orkide otsa veriseks. Iseenesest oli see paljajalamehe, eriti veel endise karjase silmas üsna tühine asi. Kui katki, siis katki, eks ta parane jällegi, nõnda arvas Matu ja arvasid ka teised.

Aga siis hakkas kuulduma, et ka teised oma jalad kraavikaldal puruks tallanud, nagu oleks sinna taevast teravaid orke maha sadanud või nagu oleks mõni kuri inimene nad sinna meelega pannud. Asjast tuli Matul kord sauna Madisega juttu ja see kaebas, et ka tema eit oma jala kraavikaldal puruks tallanud, nii et nüüd mädaneb, sest vesi läinud teisele sisse: eit komberdab peaaegu ühe jalaga.

„Mis pagana orgid need seal siis peaks olema?" küsis Matu.

Madis lirtsas läbi hammaste võimalikult kaugele sülitada, nagu mõtleks ta millegi üle järele, vaatas Matule küsivalt ja kavalalt otsa ja ütles siis saladuslikult:

„Oskad sa suu pidada?"

„Oskan," vastas Matu.

„Nagu haud?"

„Nagu haud," kinnitas Matu.

„Pearu töö," ütles Madis nüüd.

„Mis? Orgid Pearu pandud?"

„Tema ise, kes muu."

„Tead sa kindlasti?"

„Ma tõmbasin ühe kraavikaldast välja: inimese kätetöö, mõlemad otsad teravad, maa sisse pistetud. Lapsed seda teha ei jäksa, ei seda ole. Ja kes võiks seda meestest peale Pearu?"

Nõnda seletas Madis, ja veel samal pühapäeva õhtul läks Matu kraavikaldale palja jalu tippima: ikka jalg jala ette, jalg jala kõrvale, nii et ainuski ork ei saaks vahele jääda. Esimesel torkel kraapis ta kohe orgi otsa turba seest välja ning leidis teritatud vaia, mis nii kõvasti maa sisse pistetud, et Matu tema sealt suure vaevaga kätte sai. Tähendab — sauna Madis rääkis sula tõtt. Matu mõtles alguses asja ka noorele Andresele ja Indrekule seletada, kes kahekesi karjas käisid, aga siis otsustas ta teisiti: jättis kõik iseenda teada.

Järgmisel pühapäeval, kui Pearu hommikul kirikusse sõitis, läks Matu alla kraavikaldale palja jalu tippima, kuni ta oli leidnud kõik teritatud salavaiad, nad maa seest välja kiskunud ja kraavi pildunud, kus nad möödaminejaile pidid silma torkama.

Mõni aeg ei veristanud enam ükski oma jalgu kraavikaldal kõndides, aga siis ilmusid teravad orgid uuesti: Pearu oli neid külvamas käinud. Seekord tuli Matule parem mõte, sest amet ise õpetas. Jällegi otsis ta kraavikalda salaorgid üles ja kiskus nad välja, aga enam ei pildunud ta neid kraavi, vaid korjas nad kokku, läks nendega Oru kraavile, mis keset nende krunti jõele jooksis ja mille kallast samuti jalgteeks tarvitati, peamiselt Oru rahva enda poolt. Sinna kraavikaldale pistis Matu kõik väljakistud teravad vaiad keset teerada maha kõndijate jalgu varitsema. Kogu töö maksis tal peaaegu kahe öö unerahu, aga mis sest, toimetus oli selleks küllalt huvitav ja Matu arvates tarvilikki.

Kulus tükk aega. Ei olnud kraavikalda orkidest kippu ega kõppu kuulda, enne kui Oru rahvas hakkas jõe ääres heinamaal käima. Siis kuuldus äkki, et orgid olevat ilmunud Oru suure kraavi kaldasse; vana

Pearu isegi astunud seal oma jala ühe otsa, jalg mädanevat praegu.

Ei saadud enam maast ega taevast aru. Ainult Matu muigas omaette. Kui esiteks süüdistati Pearut, siis keda pidi nüüd süüdistama? Ega ometi Pearu ise hakanud oma teerajale orke torkima, et siis seal oma jalgu veristada? Sauna Madis ehk oletas õiget vastust, aga tema tegi teiste, isegi Matu ees näo, nagu ei aimaks ta midagi.

Nõnda seisis asi, seni kui piirikraavile tekkisid jällegi orgid ja Matu läks neid sealt otsima ning välja kiskuma. Nüüd tabas Pearu, kes põõsaste taga varitses, tema otseteed teolt. Matule tuli see nii ootamata, et ta end esimeses ähmis karjapoisina tundis ja peaaegu oleks tahtnud Pearu eest samuti plehku pista nagu varemail päevilgi. Aga siis sai ta meeltesegadusest võitu, jäi kraavikaldale seisma ja hoidis väljatõmmatud vaia käes.

„Mis sa mu kraavikaldast lõhud!" karjus Pearu, ilma et lähemale oleks astunud.

„Ma puhastan jalgteed orkidest," vastas Matu. „Karjapoisid, ligundid, teisi maa sisse toppind, näe, kui pikad ja jämedad. Ning teravad, inimesed lõhuvad oma jalad nende otsas ära."

Matu tõstis vaia kõrgele ja näitas seda kui imeasja Pearule.

„See põle sinu asi, mis karjapoisid minu kraavikaldal teevad," hüüdis Pearu. „Kasi minema sealt!"

„Ei, ma tahan kõik orgid välja kiskuda, enne ei lähe," vastas Matu.

„Kas sa lähed mu kraavikaldalt minema?" hüüdis Pearu ähvardavalt.

„Ei lähe, ma ütlesin juba," vastas Matu.

„Ma lasen su maha, kui sa ei kuula!" kärgatas Pearu.

„Mis sa arvad, et olen koer või?" küsis Matu.

„Kasi minema!" karjus Pearu ja tõmbas püstoli taskust.

„Sellega mine konni tapma, mitte meest," ütles Matu põlglikult.

„Tapan sinu kui konna!" karjus Pearu ja hakkas kraavile lähenema.

Niipea kui Matu seda nägi, võttis ta kraavikaldalt maast veel mõned vaiad pihku ja astus sohu põõsaste ja mätaste vahele, kus võimalik oleks varju leida, kui Pearu tõepoolest mõtleks lasta.

„Tule!" karjus ta tulises vihas. „Arvad, et käin alles karjas?"

Pearu jäi seisma, nagu mõtleks ta.

„Kas püksid sõeluvad juba tusti?" küsis Matu.

„Sa tühi põle ju selle laengugi veart," vastas Pearu.

„Aga sinule on need kasetümakad just parajad," ütles Matu ja hakkas Pearu poole minema. See ootas pisut, pöördus siis ümber ja läks eest ära. Matu pistis jooksu — Pearule järele.

„Nüüd pead sa oma nahatäie kätte saama, mis sul juba ammugi soolas," ähkis Matu Pearut taga ajades, kes mööda sood kodu poole solkas. Lepikualusest kraavist üle minnes oleks Matu ta tingimata kätte saanud, aga hädaohtlikul silmapilgul laskis Pearu püstolist — Matule otse vastu vahtimist, nii et sel olid suu-silmad tuld ja suitsu täis. See päästis Pearu. Liiga hilja sai Matu aru, et püstol oli palja rohuga laetud: Pearu oli teda ainult hirmutada tahtnud.

„Argpüks!" karjus Matu Pearule järele, kui see oma lepikusse jooksis.

„Kas hing alles sees?" naeris Pearu talle vastu.

Polnud parata, tahes või tahtmata piid Matu tunnustama, et seekord oli Pearu teda oma rohulaenguga tüssanud. Aga kui kodu temalt küsiti, kas ta ehk ei näinud, mis see Pearu seal lepiku all paugutas, siis vastas ta:

„Oravat ajas teine taga, seda vist lasigi."

Nõnda ei saadudki teada, mis põmm see sel pühapäeva hommikul Vargamäe lepiku all oli. Alles hiljem, kui Matu Vargamäelt juba läinud, jutustas Pearu asjast purjus peaga. Aga nagu ikka, ei tahetud ka

siin tema sõnu hästi uskuda, ehk kui usutigi, siis ei teatud kindlasti, mida või kuidas seda uskuda.

Teiste uskmatusest hoolimata kinnitas Pearu:

„Pagana vänge mees oli, ei kart püstoli ega kedagi, lase või maha teine, sinder. Ja tööd lõhkus teha! Vuatasin teise heinakuart, Andresele endale ei and järele ühti, aina nagu puhtaks ihutud. Kutsusin teist omale sulaseks, pakkusin hea palga, aga tema vastu, et kas tahad kere peale saada või. Ja oma karjakoera surma ei anna ta mulle eluotsani andeks. Vänge poiss!"

See vänge poiss mängis sügisel Pearule vänge vingerpussi — tasuks suvise tüssamise eest.

Piiriaedade kõrval, mida Pearu vahetpidamata tegi ja lõhkus, oli tal ka soosillal palju „rehnutipidamist". Aastate eest, üleaedse esimese naise Krõõda matuse ajal oli ta soosilda parandamas ja silumas käinud, mida kõik aina imetlesid. Sellest kõigest polnud enam jälgegi järel. Sillapakud mädanesid ikka enam ja enam ja nende asemele raiuti risu ning pandi labidaga muda peale. Suvel kuivaga polnud niisugusel teel suuremat viga, pääses läbi, aga vihmaga hakkas kogu sild ja silla ümbrus pirisema ja porisema, nii et karda kõrvikese kadumist aiste vahelt, ainult kõrvad jäävad paistma.

Tänavu sügisel hakkas Pearu erilise hooga oma pool silla kõrval auke kaevama ja muda sillale vinnama. Niisuguse hoolsuse tagajärjel muutus sild peaaegu läbipääsematuks. Küll oli Andres ammugi temaga kaupa sobitanud üheskoos kividega ja kivirähaga silda täitma hakata, aga sellest polnud kunagi midagi välja tulnud, sest Pearu polnud ometi see meeletu, kes hakkaks teed tegema, mida ei tarvita ainult tema üksi, vaid ka teised kõrvenurga mehed. Kas või teljed pooleks, rattad kägarasse, hobusel rauad alt, jalaluud katki, ükskõik, saavad teised läbi, siis saan ka mina — see on täie mehe viis, see on õige „rehnutipidamine".

Aga nüüd ometi täitis Pearu silda ja pealegi veel nõnda, et kõik oigasid ja aietasid. Üks ei aietanud mitte — see oli Vargamäe Eespere sulane Mart. Tema ütles ühel ilusal päeval, kui Oru Pearu veskile läks, et lasku peremees teda soosilda parandama, muidu ehk ei saa Pearu õhtul õieti tagasi. Andres mõistis peagi, et sulane tahab üleaedsele vingerpussi mängida, ja andis talle vabaduse. Aga see ei tarvitanud seda enne kui õhtu eeli, kus võis arvata, et täna Vargamäe soosillalt enam teist tulijat pole kui aga ainult Pearu.

Kuni kottpimedani jäi Matu vajaka, ja kui ta ükskord tuli, siis suure jooksu ja naeruga.

„Sees! Juba sees! Peremees, tule kuula, karjub!" ütles Matu.

Mindi välja ja kuuldi, et keegi tõepoolest soosillal appi karjub.

„Võtame nüüd laterna ja lähme vaatama," ütles Matu.

Nõnda tehtigi: nad läksid Andresega kahekesi. Aga varsti nende kannul tulid ka Oru sulane ja poisid. Kohale jõudes nägi Andres, mis Matu soosillal teinud: Pearu turbaaugud olid palju suuremaks kasvanud ja turbalade sillal läbipääsematuseni kõrgeks tõusnud. Pearu, kes tublisti purjus, nagu väljast tulles ikka, oli hobuse koormaga otseteed sillale vinnatud turbalademesse ajanud ja, kui loom seal enam edasi ega tagasi ei saanud, teda nähtavasti nüpeldama hakanud, mille tagajärjel see paremat teed otsides sillalt kõrvale kaldunud ning Pearu oma kaevatud ning Matu suurendatud auku sattunud. Sinna ta siis jäigi. Pearu ise seisis looma nina ees ja hoidis kramplikult päitsetest kinni, kartes muidu selle uppumist. Nii ei saanud ta enese aitamiseks muud teha kui aga karjuda.

„Täppesse läks," kihistas Matu peremehele, kui nad Pearule appi tõttasid.

„Mis kuradi mudavalli siin täna on ehitatud!?" karjus Pearu, kui Andres ja Matu pärale jõudsid.

„Kallis naabrimees, sina ju ise sillutasid siin teed," vastas Andres, nagu ei saaks ta millestki aru. „Oled

vist pisut liiga seda head ja paremat peale pand, võiks vähemaks võtta. Sa, Matu, hakka õige tööle."

„Ma olen viha pärast kõver nagu jäärasarv!" karjus Pearu.

„Põle viga, kallis üleaedne," lohutas Andres. „Mäletad, millalgi olid pussiga minu õueväravas, aga pärast läks kõik üle, said ilusti koju. Nõnda ka täna. Ainult hobuse peame august välja tõmbama. Õnneks põle su augud liiga sügavad."

Andres tahtis naabrile appi minna, aga see karjus talle vihaselt vastu:

„Käi kuradile! Ära puutu mu looma, ennem las upub . . . Appi! Appi! Appi!" hüüdis ta kodu poole.

„Ega ma na väga kipugi sinna vette," ütles Andres, „parem on pealt vaadata."

Natukese aja pärast jõudsid Pearu mehed pärale ja siis hakati tööle. Andres ja Matu seisid juures, südamed naerul. Niipalju tegi Matu siiski, et rookis sillalt vankri ümbert ja eest muda kõrvale, sinnasamasse auku, kust ta tema võtnud, kuna ta ise kirus:

„Vänged mehed need Vargamäe omad, nemad tahavad mudast maanteed teha. Põle seda enne näind ega kuulnd."

Kaua pusisid ja koperdasid Oru mehed, enne kui hobuse august välja said ja uuesti vankri ette rakendasid. Küll tahtis Andres neile appi minna, aga ikka saatis Pearu teda sinna, kuhu ükski ei lähe ja kust ka keegi pole tulnud. Nõnda ei jäänud Andresel muud üle, kui seisis jõude soosillal ja vaatas teiste askeldust, kuni võidi kodu poole minema hakata.

„Seda ma sulle ei kingi," ütles Pearu, kui ta Eespere väravast mööda sai.

„Ega ma võtagi sinult kingitust vastu," ütles Andres.

XXXI.

Niisugune oli Matu viimne vingerpuss, mis ta mängis Pearule ja millest ta isegi lõbu tundis. Veel kaua mäletati Vargamäel Matut ja tema tempe. Andresel oli enne ja pärast teda sulaseid, aga ei olnud temasarnast. Seda teadsid ehk noor Andres ja eriti just Indrek veel paremini kui Vargamäe peremehed ise.

Karjapoistele oli Matu tükk Vargamäe minevikku ja see tundus palju ilusamana ja huvitavamana kui olevik. Matu tundsi poiste arvates mineviku Vargamäed paremini kui ükski teine. Teistele olid Vargamäe minevikus ikka ainult mingisugused tõsiasjad — kraavid, metsad, üksikud puud, heina- ja viljasaagid, see või teine tee ja maakoht, aga need polnud iseendast kuigi huvitavad. Matu tõsiasjad olid seotud ikka mingisuguste tundmuste ja elamustega. Ikka ja jälle pidi ta poistele kordama jutustust selleaegsest soost, loomade ronimisest ja sissejäämisest ning, mis peaasi — tammilõhkumisest ja võitlusest Pearuga mööda mättaid ja pori, mis käis joostes üle pea.

Noorele Andresele meeldis see nõnda, et ta peaaegu kahetses, miks Pearu enam ei saa lepiku all vett paisutada, et ka tema, Andres, võiks salaja tammi lõhkuda ja pärast Pearut kividega vinnida. Ja noor Andres harjutas end vahetpidamata kiviviskamises ning kandis isegi kive soos taskus, nagu peaksid mineviku unistatud ajad tõepoolest uuesti Vargamäele tagasi tulema.

Polnud midagi parata, Vargamäe ilusamad ja huvitavamad asjad olid kõik enne neid sündinud. Neist võis ainult veel pussiga meisterdades unistada. Unistusena tundus seegi, mis Matu rääkis Jõessaarest ja tema kaskedest. Tema päevil olid nad alles nii peened, et tema ronis kui orav nende latva, viskas jalad puust eemale ja tuli siis ühes kaseladvaga viudi maha, nii et külm tuul käis südame alt läbi. Laskis ta peale seda kaseladvast lahti, siis lõi see enda kui vedruteras uuesti üles, roni kas või jällegi latva ja tule temaga alla. Matu ei teinudki Vargamäel karjas käies muud kui aga ronis Jõessaares peente ja pikkade kaskede latva ning laskis sealt viu ja viu maha, sest nii hea oli, kui selle juures külm tuul südame alat läbi käis.

Nüüd olid Jõessaare kased juba kõik jämedad. Andres ja Indrek võisid kas või kõige kõrgemale ladvatippu ronida, ükski neist ei paindunud poiste raskuse all enam vibuna. Ja kui leiduski veel mõni nõrguke, siis oli see teiste all kängus ja lühike, nii et temaga ülalt maha vibutades mingit külma tuult südame alt läbi ei käinud. Poisid katsusid mitu ja mitu korda, aga ikka seesama: Indrek maitses pisutki seda jumalikku tundmust, Andres mitte sugugi, ehk küll Indreku pea nii kõrgele ei kannatanud ronida kui Andresel, sest tema käed läksid kõrgel puu küljest lahti, hoia nii kõvasti kinni kui tahad. Nõnda tekkis Andresel peaaegu arvamine, et Matu ehk luiskas pisut kaselatvadega allalaskmisest rääkides ja et Indrekki kipub Matu õlul luiskama, kui ta kinnitab, nagu tunneks ka tema mingisugust imelist tuult südame all, rippudes vibutava kase ladvas.

Pärast ronimist istusid poisid tuules kõikuvate ja kohisevate kaskede all, vahtisid nende kõrgete kroonide poole üles ja arutasid.

„Vaat', kui võiks selle kõige pikema kase ladvaga alla lasta, siis tunneks," arvas Andres.

„Siis tingimata," kinnitas Indrek.

„Aga ega sinu pea ei kannataks seda välja," ütles Andres.

„Ega vist küll," oli noorem vend nõus. „Enne hakkaks ringi käima."

„Sinule põleks siis pikkadest kaskedest miski, niikuinii ei saaks sa alla lasta."

„Eks ma näeks, kui sina lased."

„Mis see aitab, ega sa vaatamisega ikka külma tuult südame all tunneks."

„Ehk tunneks," arvas noorem. „Tunneks küll. Ma tunnen nüüdki pisut, kui sa kõrgemalt alla lased. Nii kui viskad oma jalad puust eemale, nii kohe tunnen."

Aga mina ise ei tunne põrmugi," kinnitas Andres.

„Aga kas sa siis ka ei tunne, kui sa ülalt kõrgelt mööda kuuseoksi kaksiti alla lohistad?" küsis Indrek.

„Mitte midagi ei tunne, ainult hea on libiseda," kinnitas Andres.

„Aga minul on vaadates nagu hirm ja see teebki külma tuult südame alla. Mõtlen, et kui korraga lähvad käed lahti ja hakkad kukkuma, ikka allapoole ja allapoole, kuni prantsti maha. Mäletad, kuda mina koplis lepa otsast kukkusin, kui lepalatv katki läks?"

„Lepp on teine asi, aga need siin on kased. Kask on sitke. Ja kuda võivad käed lahti minna, kui ma kõvasti kinni hoian ja ise lahti ei lase."

„Aga kodus katusel sul ju läksid lahti," tuletas noorem vanemale meelde. „Tahtsid vibunoole harja juurest ära tuua, aga hakkasid libisema. Peaaegu oleks maha kukkunud."

„See oli katusel, õled olid kuivaga hirmus libedad, nagu elus jää. Ega siis kuuseoksad libedad ole, kui ma seal alla lohistan."

„Jüst räästa peal said kätega kinni, ma kartsin, et nüüd tuled kividele."

„Ega seda ole," suurustas Andres.

„Aga kas sul siis käis külm tuul südame alt läbi?"

„Ei käind."

„Aga minul käis, kui nägin, et libisesid. Käis nagu südame ja päkkade alt läbi, tundsin kohe."

„Mis sul siis sest oli, ega sina libisend."

„Aga ikka tundsin. Ja tead: ma tunnen praegu veel, kui selle peale mõtlen."

Niisugune jutt ei meeldinud Andresele. Tema ei kannatanud, et Indrek midagi muud võis tunda kui tema, liiatigi veel neis asjus, mis temaga sündis. Ja kui ta seda sõnadega oma vähemale vennale ei suutnud arusaadavaks teha, siis mõjus jõu abiksvõtmine ikka otsustavalt. Aga ainult seks korraks, sest varsti leidus jällegi midagi, kus Indrek nõnda tundis, et Andres teda ei mõistnud ega kannatanud. See ajas Andrese arvamisele, et Indrek ainult tema kiuste asju räägib, mis temale arusaamatud ja ebausutavad. Indrek tahab nõnda temast targem ning parem olla. Nõnda muutus poiste vahekord aina halvemaks, kokkupõrked sagedamaks. Tundus vahel, nagu polekski neil kahel ühiseid arvamisi ja arusaamisi.

Matu oli poistele näidanud, mis võib ussiga teha: ta oli ussile näpitsa sappa pannud ja ta näpitsa otsas sipelgapessa viinud. Seda armastas Andres Matule järele teha. Ta surus ussile hargi kaela peale ja Indrek pidi seal harki kinni hoidma, nii et uss oma pead ei saaks liigutada. Samal ajal võttis Andres näppudega ussi saba ja pani selle näpitsa vahele.

Ei olnud Andresel suuremat lõbu kui sipelgapesa juures vahtida, kuidas näpitsavangis uss alguses tema kallale tormavaid sipelgaid õgis, nagu mõtleks ta kogu pesa tühjaks süüa, ja kuidas ta mõne aja pärast õgimast väsis, kuna aga sipelgate kahanemist polnud märgatagi. Vahetpidamata voolas uusi loomakesi võitlusse, ilma et ükski oma elu oleks mikski pannud. Veel enam! Isegi need sipelgad, keda uss alguses nii aplalt õginud, pidasid nähtavasti võitlust edasi, sest teatud aja jooksul murdsid nad endile uuesti tee vabadusse — küljekontide vahelt läbi naha. See oli võitluse lõpu hakatus: sipelgad olid võitnud. Paari päeva pärast polnud ussist muud järel kui aga pikk valge selgroog. See seisis kaua, kuni sügiseni, sest tema peale ei hakanud ei sipelgate jõud ega hammas. Varsti harjusid nad temaga sedavõrd, et nad teda enam tä-

helegi ei pannud, vaid asusid oma harilikele toimetusile. Aga nüüd kartsid poisid selle pesa sipelgaid, sest Matu oli neile seletanud, et peale ussisöömist on sipelgad sama kihvtised kui usski.

Järgmisel suvel panid poisid imelikku asja tähele: kõigist neist sipelgapesadest, kuhu nad mineval suvel ussi pannud, olid sipelgad kadunud. Poisid torkisid kepiga pesad põhjani läbi — tühjad mis tühjad. Kas olid sipelgad kõik surnud või olid nad teise paika rännanud, seda poisid ei teadnud. Pealegi ei huvitanudki see neid eriliselt ja nõnda poleks sellest midagi olnud, kui poleks olnud ühte tagajärge: Indrek ei tahtnud enam ussi sipelgapesasse viia. Kui Andres teda kutsus harki ussi kaelal kinni hoidma, ei läinud ta.

„Kardad või?" küsis Andres.

„Ei karda, aga muidu ei taha," vastas Indrek.

„Miks sa siis muidu ei taha?" päris Andres, kes kuidagi ei taibanud, miks küll Indrek niisugust asja ei taha.

„Sipelgate pärast," ütles noorem vend.

„Mis sul neist on, nemad pistavad ju ussi kinni, saavad hea keretäie," arvas vanem.

„Aga pärast jätavad pesa maha."

„Mis häda sul siis sest on?" imetles Andres. „On sul sipelgatest kahju või?"

„Ei ole, aga muidu," vastas Indrek, kel oli häbi tunnistada, et tal tõepoolest sipelgatest nagu kahju oli, kuigi nad tema paljaid jalgu hammustasid.

„Mis muidu see sul siis on?" painas Andres.

„Ma lihtsalt ei taha ussiga mängida. Jälk on, kui sa näpuga ta saba näpitsa vahele paned."

„Tahad, ma panen ilma näputa?"

„Ei taha, muidu ka ei taha."

„Loll!" hüüdis Andres põlglikult. „Ma tahagi sind s . . . a appi, lähen üksi!"

Ja läkski üksi ning viis ussi sipelgapessa. Aga Indrek võttis ta sealt salaja ära ja mattis maha. Järgmisel päeval leidis Andres näpitsa kui ka ussi vajaka ja süüdistas selles Indrekut. Tõusis suur tüli, milles

kannatajaks oli muidugi Indrek. Vanemate kõrvugi ulatus asi. Aga õigusemõistmine oli väga raske, sest isa pooldas enam vanemat, ema nooremat poega.

Üks tagajärg oli sellel õigusemõistmisel ometi: Andres ei kandnud enam usse sipelgapessa, vaid tegi nendega midagi muud. Päikesepaistel lamavale ussile pistis ta tühja piimapudeli nina alla, kuhu see piima lõhna tõttu peagi sisse roomas. Niipea kui see oli sündinud, võttis Andres pudeli ja surus talle korgi kõvasti peale, pani ussi „hinge alla", nagu ta ise ütles. Tükid ajad kandis ta nüüd pudelit kaasas ja õrritas ussi läbi klaasi. Viimaks riputas ta pudeli kuhugi puuoksa ja laskis tal seal ussiga seista — päeva, kaks, kolm... nädala, kaks ja tüki kolmatki. Ta tahtis nimelt näha, millal uss „hinge all" ära sureb. Aga kui see kolmandal nädalal poisi õrritusist ärritus, oma kaheharulist musta keelt nilpas ja lõuad vastu klaasi laiali ajas, siis viskas Andres pudeli koera ette. Sai ka see pudeli ümber küllalt tirelit löönud ja haukunud, purustas Andres pudeli ja tappis ussi. Nõnda tegi ta ikka ja jälle uuesti. Kodu seletasid nad, et piimapudelid lähevad kogemata katki — ka Indrek pidi nõnda valetama. Aga kui ema viimaks peaaegu pisarsilmil hädaldas, et enam kustki uusi pudeleid võtta pole, tunnistas Indrek talle asja üles. Sellest tuli Andresele tubli saun, kuid Indrek sai karjas Andreselt veel parema sauna, nii et tõetunnistaja hädakisa kostis kaugele, kaugele.

„Kui kodus sellest räägid, saad homme veel paremini," ähvardas Andres ja Indrek teadis, et vend sõna peab.

„Tee mis tahes, aga näe änam emale ei valeta," ütles Indrek nuttes.

„Miks sa siis esteks valetasid?" küsis Andres. „Eks sa öelnd kohe, et Andres ajas ussi pudelisse."

„Sa ju käskisid valetada."

„Mis sest, et käskisin. Kui sa nii väga tahad tõtt rääkida, mis sa siis minust kuulad."

„Sa ju peksad," nuttis Indrek.

„Las ma peksan, sina räägi ikka tõtt," ütles Andres pilkavalt.

„Näe räägingi nüüd," kinnitas Indrek.

„Näe peksangi siis," ütles Andres.

„Kui suureks saan siis änam ei lase peksa."

„Sina ei saagi suureks," ütles Andres. „Mina olen sinust alati suurem ja tugevam."

Seda rääkis vanem vend nii kindlas usus, et isegi noorem uskuma pidi. Uue hooga hakkas ta nutma iseenda ja oma tõe pärast, mis istus nagu mürgine madugi umbselt korgitud piimapudelis.

Poisid olid alati vastamisi, sest nende arvamised läksid alati lahku. Kummaski oli nagu oma eriline elurütm ja sammutakt. Isegi niisugune pealtnäha tühine põhjus, nagu oli seda kullide ja vareste tüli, võis ka neid tülli ajada.

Oli Jõessaares neil suur kuusk, õigem kaks kokkukasvanud kuuske, ja neil olid nii tihedad oksad, et poisid ei pääsenud sinna otsagi ronima. Selle paksude okstega kuuse latva tegid varesed pesa, sest see ei paistnud sealt kellelegi silma. Muidugi, poisid teadsid, et seal pesa oli, sest neil oli pesaleidmiseks eriline abinõu. Maksis ainult kepiga vastu puud lüüa, ja siis pistis pesalt kohe krobinal lendu hauduv ema või karjusid seal pojad. Viimase tunnuse järgi oligi neil teada, et kuuselatvades varestel pesa.

Aga siis juhtus ükskord nõnda, et poisid juba hulga maa pealt soost nägid Jõessaare kohal suurt vareste lendu ja kisa. Nende seas lendas ka paar väiksemat lindu. Lähemale minnes nägid poisid, et lendlemine ja käratsemine sünnib suure ja paksu kuuse kohal: tülitsevad ühelt poolt kaks raudkulli, teiselt poolt suur hulk vareseid. Kuuse alt maast leidsid poisid paar varesepoega. Üks poeg paistis ülal kuuseokstes, kuhu ta rippuma jäänud taeva ja maa vahele. Poegadel olid alles hinged sees. Katsudes tundusid nad soojadena ja ajasid nokad lahti, ei tea kas toitu lootes või enesekaitsemiseks.

Kõigest sellest tegid poisid ühe järelduse: raud-

kullidele oli vareste pesa, eriti aga selle paik, sedavõrd meeldinud, et nad pesale kallale tungisid, pojad välja pildusid ja ta siis iseendale võtsid. Varesed tõstsid muidugi põrgukära, kutsusid kõik oma suguvennad ja -õed appi eneste omandust kaitsema, sest tõde armastades arvasid nad enestel õiguse olevat. Nõnda kestis võitlus pesa, aga vististi veel enam selle paksu kuuse pärast kaks-kolm päeva, sest varesed tungisid raudkullidele ikka uuesti kallale. Aga need ei andnud alla ega taganenud. Lasksid teised vahetevahel oma kiiluvat sõjakisa kuulda ja langesid siis kui tuul ühele või teisele varesele otseteed selga, mispeale see nagu vana kasukas krobinal kuhugi puuokstesse langes, kust ta alles natukese aja pärast uuesti lendu sai. Ühe niisuguse kulli poolt uimastatud varese pidid poisid peaaegu kättegi saama.

Kui nüüd poisid võitlust küllalt olid vaadelnud ja selle põhjust arvasid mõistvat, küsis Andres Indrekult:

„Kelle poolt sina oled, vareste või raudkullide?"

„Vareste poolt," vastas Indrek.

„Aga mina olen kullide poolt," ütles Andres.

„See oli ju vareste kuusk ja pesa," seletas Indrek.

„Mis sest, aga vareseid on hulk, kullid ainult kahekesi," seletas Andres vastu.

„Kes neid käskis tulla vareste kallale, ärgu tulgu, kui nad kahekesi on."

„Aga kui kuusk meeldis."

„See oli ju vareste kuusk."

„See on meie kuusk, mitte vareste," ütles Andres nüüd. „Kullidel on siin niisama suur õigus kui varestelgi."

„Aga varesed olid enne siin, neil on suurem õigus," vaidles Indrek vastu.

„Ega need varesed meie käest kuuske põle küsind, et neil suurem õigus on."

„Ega kullidki küsind, tulid ise."

„Mõlemad tulid ise, varesed ja kullid, sellepärast on neil ühesugune õigus," arvas Andres.

„Varesed tulid ju enne, sellepärast on neil suurem õigus," vaidles Indrek vastu.

„Aga kullid on tugevamad, nemad on kahekesi hulga vastu."

„Sest põle ühti, et tugevamad, kes enne, sel õigus."

„Kes üle, sel õigus," kinnitas vanem vend, ja kui ta oma arvamist nooremale kuidagi ei saanud muidu aruşaadavaks teha, siis võttis ka tema jõu abiks nagu raudkullidki. Jõule ei olnud nõrgemal muud vastu seada kui aga nutt ja alistumine.

Niisugused vaidlemised, nääklemised, kiuslemised ja tülitsemised oleksid ei tea kui kaua kestnud, aga sellest kõigest tekkis üks õnnetu kokkupõrge, mis jättis poistesse nii sügava mulje, et nad mõlemad muutusid tagasihoidlikumaks.

See juhtus lõuna-ajal, kui kari kodu oli. Ema võttis väljal varaseid kartuleid ja Andres ning Indrek olid kahekesi temale sinna järele läinud, et teda aidata. Aga selle asemel hakkas Indrek värskes mullas ei tea mis tegema ja Andres teda kiusama, sest tema ei võinud kannatada, et noorem vend midagi omaette nokitses ja teda nagu mikski ei pannud. Andres tahtis ikka liikuda, ikka rähelda, mitte aga nokitseda, nagu armastas seda Indrek, kes langes ise seejuures oma mõtetega nagu kuhugi teise ilma, mis vanemale vennale arusaamatu ja vastuvõtmatu. Nii sagedasti pidi Andres Indrekule ütlema:

„Jäta ükskord oma kükitamine, tule hakkame midagi tegema."

Tegemise all mõistis Andres ikka mõnda toimetust või mängu, kus oli vaja jõudu pingutada, joosta ja hüpata, nii et särk seljas liimendas. Et tal üksinda igav hakkas, siis sundis ta Indrekut kaasa tegema. Enamasti heitis see venna tahtmisele alla. Aga ema juuresolekul oli ta palju iseteadvam ja julgem, tahtes nagu siin kõike alandust maha pesta, mis ta metsas vanemalt vennalt pidi kannatama. Kui siis Andres täna lõpuks sinnamaale läks, et ta Indrekul mütsi peast kahmas, sellele peoga mulda sisse pani, et ta

raskem oleks, ja ta siis kaugele kartulisse viskas, kaotas Indrek igasuguse kannatuse. Tema näojooned kiskusid imelikult kokku ja hambad krigisesid suus, kui ta maast paraja kivi kahmas ja otse pimesi sellega Andrese pihta virutas. Aga see kui tugevam oli julge, rahulik ja leidlik. Niipea kui nõrgem oma kivi minema saatis, laskus vanem vend kartulimullale kõhuli ja kivi lendas täie hooga temast üle vastu külge emale, kes Andrese selja taga kummargil maa seest kartuleid kaapis. Andres naeris, sest ta ei pannud alguses tähelegi, et Mari oli hingetult kartulikorvi kõrvale värskele mullale langenud. Indrekul lõi silmade ees kõik mustaks, pilkases pimeduses sähvisid ainult mingisugused kiudpeened palavad välgud.

„Kas said külge?" küsis Andres temalt pilkavalt.

See küsimus tõi Indrekule aru tagasi. Nähes, et ema enda korvi najale juba istukile ajab, tormas ta meeletuna Andresest mööda ema juurde ja hakkas karjuma. Ema oigas ja aietas. Indrek viskles tema ees kramplikes tõmmetes, nägu vastu mulda. Nähtavasti ei söandanud ta ema puutuda.

„Mis su arus ometi on," lausus ema viimaks pojale.

„Tahtsin ju Andresele, tema kiusas," nuuksus poiss hingetult.

„Ja sina seal," pöördus ema nüüd Andrese poole, kes seisis eemal longus päi, „kas sul häbi ei ole väiksemat ühtepuhku kiusata. Mis sa tast tahad?"

Mari katsus end üles ajada, aga ei võinud: valus oli. Tõusis viimaks põlvili ja tahtis hakata nõnda kartuleid võtma, sest aega viita polnud võimalik. Nüüd sai Indrek niipalju julgust, et kargas maast ja langes emale kaela.

„Ai, ai, ai!" karjus Mari. „Sa teed mulle haiget!"

Jällegi langes poiss maha, aga seekord surus ta oma näo ema mullasesse rüppe. Nüüd ei saanud see muidu, kui pidi poja sassis ja pulstunud juukseid silitama.

„Kus su müts on?" küsis ta poisilt.

„Andres pani mulda täis ja viskas kartulisse," nuuksus Indrek.

„Ah siis sellepärast!" lausus ema. „Sa mu vaene, vaene poiss, mis sa küll pead kannatama," rääkis ema haletsevalt poisi pead silitades. Silmad tulid endal vett täis, nii et kõrvaltvaataja arugi poleks saanud, kes kummalegi haiget teinud, kas poeg emale või ema pojale. Raske oligi mõista, kumma valu praegu suurem ja sügavam, sest kui ema kannatas saadud hoobi ja oma poja alanduse pärast, siis tuli poisil nii painajalikult elavalt meelde, kuidas ema kord vimmas pihaga oli seisnud keset õue isa ees, pool haokubu süles. Kiviga viskamise tagajärjel tundus poisile äkki, nagu poleks ka tol korral mitte isa emale haiget teinud, vaid tema ise, kuigi ta lamas ema jalge ees. Mingisugusel imelikul viisil ühendas ta need kaks sündmust ja kannatas mitmekordselt.

„Aita mul nüüd kartulikorv täis võtta, sa viitsid mul hulga aega ära," ütles ema viimaks Indrekule.

Andres seisis natukese maad eemal ja vaatas pealt, siis läks ta sõna lausumata toa poole, sest äkki tundis ta end siin võõrana. See aimus oli tal täna esimest korda, aga tulevikus ei saanud ta temast enam kunagi päris lahti. Ikka seisis tal silma ees, kuidas need kaks tema ära minnes sinna kartulimaale olid jäänud. Selle tõttu kadus tal endine tahtmine Indrekuga vaielda või teda kiusata. Tuli ka nüüd veel nende vahel nääklemisi ette, aga vahekorra teravus oli kadunud. Igaüks kõndis nüüd oma rada. Tahtis Indrek üksinda nokitseda või suikuda, siis lõi Andres tema peale käega.

„Olgu," lausus ta endamisi, „mis mul tast on."

Indrek oli juba varemalt mingisuguse imeliku hellusega ema küljes rippunud, aga sellest viimasest sündmusest saadik kartulimaal muutus hellus härduseks. Ka Mari ise hoidis oma südames kõige rohkem Andrese esimese poja poole. Indrek oli Marile tema suurim valulaps: tema sigitamine ja sünd seisis Jussiga ja selle surmaga kõige lähedamas ühenduses. Maril oli vahel tundmus, nagu oleks ta Indreku sigitusele

oma südames aluse pannud juba enne Jussi surma ja nagu oleks see surm just sellest sigituse alusest tekkinudki. Nõnda sai tema esimene poeg Andresega talle samal ajal õnneks ja ka piinavaks etteheiteks.

Maast-madalast näis poiss seda aimavat, nagu oleks ta sellest teadlikuks saanud mitte ainult emarinda imedes, vaid juba enne sündimist emaihus. Elusündmused olid seda aimust aina süvendanud — peaaegu kuni haigluseni. Viimaks läks sinnamaale, et Indrek ei võinud enam ema nukrat nägu näha, ilma et see tema rinnas ja kurgus valusaid pitsitusi poleks sünnitanud.

„Kas ikka veel teeb see koht haiget?" võis ta veel aastate pärast emalt küsida, mõeldes külge, kuhu ta kogemata kiviga virutanud.

„Ei, rumal laps," vastas Mari harilikult, „emal on muud mured."

„Sa räägid muidu nõnda, sa ei taha mulle tõtt öelda, ma tean," ajas poiss vastu.

„Ei, ma räägin tõtt, mul on teised mured. See koht teeb ju ka vahel haiget, aga sellega olen juba harjunud, ei pane änam tähelegi," seletas ema.

„Kas alati teeb haiget?"

„Ei, mitte alati, vaid kui teisi ilmu tuleb, siis. . ."

„Nüüd sa jällegi ei räägi tõtt," arvas poiss nukralt. „Ma tean, see koht teeb sul alati haiget, see oli ju nii suur ja raske kivi. „Sest ajast saadik ma änam sugugi Andrest ei salli."

„Andres on ju su vend," ütles ema, „teil on üks isa."

„Olgu," vastas poiss, „ ikka ei salli. Tema pärast viskasin ma selle kivi."

„Sest põle ühtigi," lohutas Mari poega, „aga ära änam nõnda viska."

„Andresele virutan ikka, kui ta muidu ei kuula," kinnitas poiss.

„Viskad viimaks ka tema maha," arvas ema.

„Maha nüüd siis sellepärast," ütles Indrek umbusklikult. „Tema on ju minust suurem ja tugevam."

„Armas laps, ä'ä räägi nõnda," manitses ema. „Andres hakkab viimaks ka sind kividega pilduma, mis siis saab."

„Tema peksab mind rusikate ja kepiga muidugi," vastas poiss.

Selle peale ei osanud Mari midagi öelda, ohkas ainult.

XXXII.

Vanad inimesed uskusid Vargamäel ja ka mujal ümberringi, et ilmas valitseb mingisugune jumalik tasakaal. On talv külm, siis tuleb vastukaaluks palav suvi, on ta aga pehme, siis jääb suvi viluks. Ikaldab mõni aasta vili või hein, siis on loota varsti peale seda haruldast saaki, juhtub mõni aasta haruldane saak, siis ole valmis ikaldust vastu võtma. Sellepärast hoiatati alati lapsi suure naerulagina eest, sest sellele peab paratamatult järgnema nutukisa.

Seda viimast aga ei uskunud ei noored vargamäelased, ämmasoolased, hundipalulased ega üldse noored, ükskõik kus väljamäel nad keset lagedat sood rõõmutsesid ja kilkasid. Selle vastu tundsid nad paratamatult, et kui vanade näod muutuvad aasta-aastalt murelikumaks, siis nende näod peavad samal määral muutuma rõõmsamaks, sest muidu kaob ilmast vanade eneste poolt tähelepandud jumalik tasakaal. Rõõmul ja õnnel on ilmas oma osa ja kui nad kaotavad pesapaiga ühes kohas, peavad nad ulualust leidma teises. Rõõm ja õnn on kui rändajad linnud, kes kardavad sügist ja tõttavad kevadele vastu.

Nõnda sündis rõõmu ja õnnega ka Vargamäel. Ikka enam ja enam taandusid nad vanadest ja ikka enam hakkasid nad hoiduma noorte poole. Ja ei olnud Andresel viimaks enam peaaegu midagi, mis oleks temale rõõmu valmistanud.

Aastate jooksul olid tal tekkinud põldudele pikad kiviaiad ja suured kivivared. Veel kümme aastat ta-

gasi oleks ta võinud neid nähes rõõmu pärast hõisata ja Vargamäe mändide all tantsida, nagu tantsis Taavet millalgi seaduselaeka ees. Aga nüüd tegi see teda ainult nukraks, sest ta tundis, et tema ülekeev jõud ja tööihk lööb kahanema, kuna aga kivikari põllul alles nõnda tihedalt seisab, nagu polekski kiviaiad ja kivivared siit võetud, vaid kustki mujalt siia veetud.

Kraavide kaevamine oli juba peaaegu seisku jäänud, või kuigi seda tehti, siis jäi mõni vana puhastamata, mis ehk veel tarvilikum oleks olnud kui uue kaevamine. Aga sood solisesid alles sügisel ja kevadel ning keset suvegi raskema vihmaga, nii et kehakatel lehmadel raske oli läbi pääseda. See polnud küll enam kurekarjamaa, nagu alguses, aga ega ta veel päris loomade karjamaagi olnud.

Heinamaid oli ta paljude aastate jooksul aina laastanud ja silunud, aga ikka veel pidas ta võitlust võseriku ja mätastega; ikka veel pidi ta korraliku niitmise asemel vikatiga aina rapsima, nagu peksaks ta ussi mätaste ja küngaste vahel. Hõre loog kadus auklikku maasse, nii et temast vaevalt midagi riisumisel kätte saadi. Andrese jõud kahaneb, aga mätastel ja võserikul näib ta aina hoogu võtvat. Enne oli nagu Andres pealetungija, tõrjus nad kaugele tagasi, aga nüüd algab nende rünnak. Andres arvab, tema silm näeb veel seda, et võserik tungib sinnasamasse tagasi, kus ta oli Andrese Vargamäele tulles.

Andres ehitas endale uued kambrid, enda arvates suured ja valged, aga ligi paarikümne aastaga oleksid nad nagu sootuks väikeseks ja pimedaks jäänud. Igal pool ümberringi leidub juba suuremaid ja valgemaid. Isegi Orul on nad seda, sest Pearu ehitas omad hiljem. Õieti öelda tahaks ja peaks Andres endale jällegi uued kambrid ehitama ja nüüd juba rehetoast ja rehealusest lahus, aga praegu ei jätku selleks jõudu, võib-olla ei jätku eluajalgi.

Ainult karjalaudad on veel niisugused, nagu nad ehk tänapäev Vargamäel olema peavad. Aga sellestki pole mingit tulu, sest uute karjalutadega ei tulnud

karjapidamisse uut õnne, nagu Mari kindlasti oli lootnud. Küll käivad karjalautade uksed nüüd samuti lukku nagu aidadki, aga ikka kisuvad lammaste kaelad kevadeks rõngasse, lehmad löövad mullikaile oma teravad sarved makku, nii et soolikad välja tulevad, ja vana emis magab või sööb ise oma põrsad ära, nagu oleks ta äkki aru kaotanud. Nüüd pole Maril enam kahtlust, miks see kõik nõnda on: igal pool tunneb ta Jussi sõrme ja see röövib tema südamest rõõmu samuti, nagu põgeneb ta Andrese hingest halli kivikarja, ummistunud kraavide ja pealetungiva võseriku ees.

Vargamäel näis nüüd kõike — vilja, heina, loomi, riistu, raha — rikkalikumalt olevat kui varemalt, aga kel oli sest kasu? Oli sellest kellelgi kergem? Võis siin keegi hinge tagasi tõmmata? Võis seda teha Andres isegi oma valutavate ja kangenenud liikmetega? Elas ta tänapäev lahedamalt kui viisteist-, kakskümmend aastat tagasi? Seda ei uskunud Andres ise ega uskunud teisedki. Veel tänapäevani polnud kõik kohavõlg tasutud, veel tänapäev polnud ta seega Vargamäel pärisperemees, sest ikka oli raha kuhugi mujale rohkem vaja kui kohavõla tasumiseks.

Ainult ühes asjas tunti nagu midagi, mida varem ei olnud: teiste kohaomanikkude eeskujul pidas Andres endal sõiduhobust tallis, kelle parema ninaesise pidi ehk tööruikade suust nälpama. Aga seegi Vargamäe au ja uhkus osutus enam ristiks kui kergenduseks ja mugavuseks. Väsinud hobusega oli põlluvaheteedel ja soosildadel palju mõnusam ronida kui noore söödetud loomaga, kel kaerad torkisid kintsus. Temaga sõites ei võinud ohje naise ega laste kätte anda, nagu ei võinud seda teha teisedki kohaomanikud, kel trallisid täissöödetud loomad aiste vahel, vaid pidi kõigi soosildade põrutuse ja peksmise ise läbi kannatama. Muidugi, talvel seda häda ei olnud, aga siis tulid teised. Kõige kangema külmaga pidid ohjad aina pingul olema, nii et ei saanud mahti piipugi panna. Aina tprt-tprt-tprt, tprt-tprt-tprt, nagu oleksid sa mõni mõisa kutsar või edev ja uhke perepoeg-peiu-

poiss. Ometi pole sa ei see ega teine, oled ainult vana ja väsinud Vargamäe Andres või Hundipalu Tiit, kes tahaks pühapäevalgi lasta oma kangeil käsil pisut puhata.

Isegi kiriku juures on noore loomaga häda, eriti kui ta on täkk. Nii mõnigi uhke kohaomanik ei pääse kunagi jumalakotta, sest kuna õpetaja altari ees talitab või kantslis jutlust ütleb, seisab tema valvurina oma üle kihelkonna kõige kangema ja „röögatuma" täku juures, tuues nõnda temale ohvriks magusa uinaku, mis ta oleks võinud kirikus teha, ja ka oma hingeõnnistuse. Needki mehed, kes kirikusse läbevad minna, ei saa seal aga jumalasõna tähele panna, vaid kuulatavad aina kikkis kõrvul, kas nad ehk oma täku karjumist ei kuule, nii et õigel ajal teaks välja minna teda taltsutama. Õpetaja hääl on hüüdjaks hääleks kõrves, aga oma täku hääl lõikab igale mehele südamesse ja paneb hinge värisema, nagu puhutaks Jehoovale pasunaid mitte kirikus, vaid väljas lasipuu küljes, kangvaljad peas ja rauad lõugus.

Muidugi, kogu sellel täkkude jumaldamisel pidi oma õndsus olema, aga Vargamäe Andres ja tema kaasaegsed ei tundnud seda hästi. Kümmekond aastat varem, siis ehk oleksid nad seda teisiti maitsnud, nüüd aga maitsesid seda ainukestki tõsist elumõnu ja eluedu noored.

Kui Andres ja Mari ise kirikust tulles mõisa soo peal lasksid tulisel loomal „lillutada", siis võisid nad kergesti kõva lumekänkariga hobuse kabja alt vastu vahtimist saada, nii et tuli ja vesi purskusid silmast ühe korraga, aga muud suuremat ega ülevamat ei tundnud nad sellest mitte kui midagi. Tegid aga Liisi või Maret niisuguse „lillutamise" kaasa, siis käis neil külm tuul südame alt läbi, nagu millalgi karja Matul, kui see Jõessaares pikkade kaskede latvadega laskis vibutades ülalt maha. Südame all aina kõditav puhang, nii et tunned seda küünarnukkides ja sääremarjadeski, südames endas aga pisut valu ja pitsitust, mis ajab huulile õnnenaeratuse. Nõnda oleksid

noored võinud „lillutada" kas või pool eluiga ja poleks tundnud sealjuures ei külma ega nälga, vaid aina rõõmu.

Niisugune imelik vahe oli vanade ja noorte elul mitte ainult tulise hobusega kirikuteel „lillutades", vaid kogu askeldusis vanal Vargamäel. Millal see pööre oli sündinud või miks ja kus ta oli sündinud, seda ei teadnud keegi, saadi ainult aru, et see on sündinud kogu Vargamäe ja kõrvenurga silma all. Ühed olid jäädavalt midagi kaotanud, teised leidnud — kui kauaks? selle üle ei murdnud õnnelik leidja pead.

Andresele ja Marile olid kõik Vargamäe nurgad täis töö, vaeva, mure, kurbuse ja meelepaha jälgi, noored aga nägid siin, kui mitte alati, siis vähemalt ajutigi aina rõõmu ja unistuste pühi paiku. Laulud aina helisesid Vargamäe aasul ja nurmil ning naeru ja kilkamist kostis igast toanurgast ning kolgast. Pasunat puhuti, nagu oli puhutud ainult Matu päevil, sest Matu ise oli Andrest ja Indrekut õpetanud nõnda puhuma. Tema ise oli neid õpetanud sileda lepa koorest ja helisevast pedakast pasunat „õieti" tegema. Huilgamist oli heledail kevade- ja suve-õhtuil niisugust kuulda, nagu oli Vargamäel kuuldud ainult alguses karja Eedi suust, kes nuttis millalgi õueväravas, kui mööda läksid kirikulised nelipühade esimesel pühal.

Aga nüüd ei nutnud enam keegi nõnda õueväravas kirikuliste silma all, ainult Indrek istus vahel haopinu taga või soos mättal päikesepaistel, nagu oleks tal juba midagi kallist kaotsi läinud. Tema'p see oligi, kes oskas endise karja Eedi viisil huilata, kuigi ta teda kunagi polnud kuulnud. Iseendast hakkas ta soos mättal nõnda huilgama, kui Andres puhus pasunat, nii et koer nina vastu taevast tõstis ja ulgus. Indrekul oleksid nagu sõrmilised kurgus, nõnda lullitas ta oma häälega. Andres ei mõistnud sellest kuigi suurt lugu pidada, sest kui tema oma pika pedakase pasuna otsa puuoksale pani ja täie hingega puhus, siis polnud Indreku hääle lullitamist kuuldagi. Ometi oli lõpuks

nõnda, et Indreku lullitamine äratas naabrite karjastes rohkem huvi kui Andrese tugev tuututamine.

Aga kanged mehed olid nad mõlemad, igaüks omaette, seda teadsid nad ise ja teadsid ka teised. Andres ehitas endale Jõessaarde eluhooned ja karjalaudadki, kõik lepapuust ja koerakaela-nurkadega, nagu ta seda nägi jõe ääres küünidel. See nõudis palju aega ja vaeva, aga Andres ei hoolinud sellest. Indrek tegi samal ajal ahju, korsten peal ja kõik, pole muud kui pane aga tuli sisse ja kohe tuleb korstnast suitsu kui molliga. Ahju ette tegi ta viimaks pliidigi, mille „kivist raud" küttes nii palavaks läks, et seal peal võis kartuleid küpsetada, mis oli kõige magusam roog kogu Vargamäe Jõessaares. Sülitades aina särtsus kohe see kivist pliidiraud. Ent siis kukkus Andres piipusid tegema, totad lepast ja varred angervaksast või koeröispuust. Toredaid piipe vorpis ta teha, suitseta nendega sambla ja lepalehtede asemel kas või päris tubakat. Ja suitsetada võis Andres nagu mees muistegi, neelas suitsu alla ja kõik, ning laskis ta läbi nina välja. Vahel harva ainult pani see ta läkastama. Aga Indrek tegi nüüd kuueküljelise kasetohust karbi, kuhu sisse ühes samblaga võis paigutada maamesilase pesa. Kui peale seda karbil auk sulgeda, siis ei pääsenud mesilased enam välja, pirisesid ainult sees, ja nõnda võis neid enesega kaasas kanda ning viia, kuhu süda kutsub.

Need ja muid niisuguseid asju tegid Andres ja Indrek metsas teineteise võidu ja neil oli suur rõõm kõike seda teha. Aga nende mõlemate rõõm kasvas ehk veel suuremaks, kui sel kevadel, kus Andres neljateistkümne-aastaseks sai, isa otsustas ilma sulaseta läbi ajada. Võõrast tüdrukut polnud juba mitu aastat kaubeldud, sest Liisi ja Maret olid selle asemele astunud.

Küll arvas Mari, et Andres on täielikuks tööpoisiks alles nõrk, aga isa oli poja kohta teisel arvamisel.

„Mis ta seal karjaski logeleb," ütles ta. „Puhub ainult pasunat ja kraapleb teiste poistega. Ehk kui

nad kahekesi seal hästi läbigi saaks, aga seda ka ei ole."

„Eks ta nüüd see ole," lausus Mari. „Kardan ainult, et ta tööga enda ära katkestab."

„Ega ta mõni peru sälg ole, keda ei või enneaegu aiste vahele panna," vastas Andres. „Inimesel inimese aru, eks ta tee jõudu mööda."

„Tema aru või kedagi," arvas Mari.

„Küllap kasvab ka aru," ütles Andres ja andis poisile sahakured kätte.

Poisi rõõm oli muidugi suur: tõusis karjapoisist tööpoisiks, kel pühapäevad vabad. Aga kerge polnud tal alguses mitte, pidi tõepoolest üle jõu tegema, nagu Mari kartnud. Pidid katkestama end tööga kõik kolm — Liisi, Maret ja Andres — vananeva isa kõrval.

„Oleks sa ometi suilisegi võtt," arvas Mari hiljem veel kord. „Tapate endid tööga kõik ära, noorest nõrgukesed ja vanast väetikesed."

„Põle veel ühtegi looma tööga tapnud, kuis ma siis seda iseendaga ja oma lastegagi teen," vastas Andres.

Mari oleks tahtnud Andresele meelde tuletada, mis see millalgi rääkis Krõõdast ja tema surmast, ja oleks tahtnud talle öelda, et ta teeb Krõõda lastega sedasama, mis ta tegi Krõõda endaga, aga ta ei julgenud. Selle asemel ütles ta mehele:

„Sa hoiad oma loomi mõnikord rohkem kui iseend ja oma lapsi."

„Seda peabki tegema," vastas Andres. „Seda peab igaüks tegema, muidu ei saa."

Ja kui ta natukese aega oli mõelnud, lisas ta nagu Mari lohutuseks juurde:

„Eks näe, kui muidu ei jõua, siis peame päilist."

Aga Mari teadis, et päilise võtmine on nigerik asi, sest kibedal tööajal pole teda igakord saadagi. Andres isegi näis seda mõistvat, sest ta ütles natukese aja pärast iseenda ja teiste troostiks:

„Ega see asi tänavu änam nii hull olegi, Liisi ja Maret on ju jällegi mõlemad aasta vanemaks saand."

See oligi ainuke tõsine lohutus kõigile, ka Liisile ja Maretile. Nemad isegi tundsid endid juba päris täiskasvanuina, sest mõlemad olid juba leerist läbi. Ei peetud ümberkaudu enam ainustki tantsupidu, kuhu poleks kutsutud Vargamäe Liisit ja Maretit. Igal vainul, kus tuldi kiige alla kokku ja kus hüürgas lõõtsmoorik videvikust puhteni või pühapäeva õhtupoolikul, helises ka Liisi ja Mareti laul või naer, kargles nende jalg, kas või üürikesekski, kui rohkem polnud võimalik. Ja võimalust selleks oli sagedasti väga vähe.

Juba Krõõda surm oli Vargamäe Andrese hingele teatud sünguse pitseri vajutanud ja pärastised sündmused aina süvendasid seda mõju. Lohutust polnud aga kustki leida. Mida ta alguses oli lootnud Marilt, see jäi tulemata, sest Jussi surm vaevas selle hinge. Ei jäänud Andresel muud üle, kui pöördus ikka sagedamini pühakirjalugemisele. Isegi Pearuga kohtukäimine lükkas teda nagu piibli poole. Kuna ta ilmas ei leidnud otsitavat õigust, siis pidi seda andma vähemalt tulevane elu. Seal pidi Andrese õigus särama kui päike.

Aga oli veel teine põhjus piibli juurde pöördumiseks: kahtlus. Andres kahtles mõnikord oma õiguses, oma õiguse mõistmises. Ja õigusest õiget arusaamist läks ta jumalalt nõudma, tema püha sõna pidi Andrese vaimu valgustama. Valgustaski. Andres mõistis ikka selgemalt, et temal on õigus, mitte Pearul. Aga kui ta ometi oma õigust ei suutnud Pearu vastu maksma panna, siis kippus talle mõnikord peaaegu meeleheide peale. Mis aitas tema piiblilugemine ja vaimuvalgus, kui Pearu elas oma pimeduses sama hästi, pareminigi? Kas tõesti on see õige, et ilmas valitsevad mitte valgustatud, vaid pimedad? Aga milleks siis see pühakiri ja vaimuvalgus?

Oli aegu, kus Andrest tabas üks nurjumine teise järel. Siis ei leidnud ta rahu ööl ega päeval. Nii mõnigi kord tundis Mari ta öösi asemel ärgates vajaka: lamp põles laual ja Andres istus laua ääres piiblit lugedes. Nõnda kõneles ta oma jumalaga, sest kellegi

teisega polnud tal seda teha: ta tundis ennast ilmas üksildasena, olid ju lapsed alles noored, naine aga hingeliselt võõras. Oma jumalaga kõneldes sai Andrese meel nii mõnigi kord härdaks — Mari kuulis teda tasakesi nutvat. Niisuguseil korril oleks Mari heameelega tahtnud oma mehe juures olla, temale lähedal seista, tema härdusest osa võtta.

Öine jumalaga kõnelemine tegi Andrese noorte rõõmudele, lõbudele ja naljadele ikka võõramaks. Selle tõttu tekkis Vargamäel mingisugune ümberpöördud maailm: seni kui askeldati siin palgalistega, käisid siin pidutsemas, tantsimas ja ringmänglemas võõrad, aga kui hakkasid kiljuda ja karelda tahtma juba omad lapsed, siis ei tohtinud need seda minna tegema võõrassegi kohta. Ja kui Mari, Liisi ja Mareti võõrasema, oleks isa eeskujul talitanud, siis oleksid tütarlapsed pidanud kas või aru kaotama ja hukka minema puhtast tantsuhimust. Aga tema tegi teisiti, sest tema oli Liisi ja Mareti nõus.

Sest ajast saadik, kui ta tütardega ühel õhtul haopinu taga oli lepingu teinud, ajas ta nendega asju oma käe peal ja sagedasti Andrese tahtmise vastu. Kerge ei olnud see mitte, eriti tütarde täiskasvanuks saades. Ei olnud Mari meelest hirmsamat asja, kui et Andres, võõrad või Kröõt hauas võiksid temale millalgi ette heita Liisi ja Mareti raiskuminekut hooletu järelevalve tõttu. Aga siiski ei võinud ta muidu, kui pidi nad üks ja teine kord külla pillerkaarile laskma isa salaja, sellele tütarde mineku ettekäändeks täie teadmisega valetades.

„Te näete, misukest pattu ma teie pärast teen," rääkis Mari vahel tütardele ja pühkis põllenurgaga oma silmi, „hoidke siis endid, et teiega midagi ei juhtu. Oleks ma veel teie oma ema, aga ma olen ju võõras."

„Ära karda, ema," lohutasid teda Liisi ja Maret, „me oleme ju kahekesi, kes siis meile midagi saab teha. Ja Oru Joosep ning Karla on ka meie nõus, nii et. . ."

„Jumal, jumal küll, et isa seda teada ei saaks!" palus Mari korduvalt.

„Ei ta saa," kinnitasid tütarlapsed, „niipea ta ei saa, meie hoiame. Ja kui ta kord saab, siis ehk oleme juba läind."

„Mis siis küll minust saab!" ohkas Mari.

„Mis siis sina sinna võid parata või mis võime meiegi," ütlesid tütred.

„Ma olen nii hirmus palju teie pärast isale valetand," hädaldas Mari.

„Valeta veel, emakene," palus Maret ema kätt silitades. „Muidu ei saa ju, mis teha."

„Jah, ega muidu küll ei saa," arvas ka Liisi.

Mari nuttis ainult.

Kevadel tahtsid Liisi ja Maret aita magama minna, aga seda isa ei lubanud.

„Ega te palgalised ole, olete peretütred ja peate kambris magama," põhjendas isa oma keeldu.

Ometi teadsid Maret ja Liisi, et peretütredki suvel igal pool aidas magavad. Aga Vargamäel pidi see teisiti olema.

„Eks nad pane ust seestpoolt kõvasti haaki," lausus Mari.

„Ei, tüdrukud jäävad kambri," ütles Andres lühidalt.

„Tee nagu tahad, nad on sinu lapsed," vastas Mari, „aga aitas oleks neil palavaga lahedam, sellepärast arvasin ma. Ka kärbseid ei ole seal."

„Võime meie ise kambris magada, miks siis nemad, noored, ei või," seletas Andres vastu. „Kärbestele tehku tuba pimedaks, kui muidu ei aita."

Nõnda jäigi. Liisi ja Maret pidid kambris magama, kuigi aidas oli jahedam ja lahedam. Aga Mari süda oli nüüd rahulikum, nagu oleks suur hulk vastutust temalt langenud Andresele. Tüdrukud oleksid muidugi kõigest hingest tahtnud aita minna ja Mari poleks saanud nende tahtmisele vastu seista, aga nüüd oli tema arvates siiski parem.

Eriti põles aitaminemisega Liisi, sest juba vara kevadel oli Oru Joosep temalt küsinud, kus ta suvel magab, toas või aidas. Mõistagi, et Joosep pooldas aita ja sellepärast pooldas seda ka Liisi.

„See on minu viimane suvi," ütles Joosep, „tuleval suvel olen juba mõni teab kus Poolamaa põhjas."

Sellega tähendas ta kroonuteenistust, mis sügisel kätte jõudis.

„Ehk pääsed," ütles Liisi.

„Kes hundi lõugust enne pääsend," vastas Joosep. „Kergitust ei ole, terve olen. Ainuke, kui juhtub palju mehi olema ja numbri kaugele võtan, siis jään kopli peale, saan punase passi."

„Kui liisku võtad, siis võta minu käega," andis Liisi nõu.

„Tähendab pahemaga?"

„Pahemaga," kinnitas Liisi. „Küll näed, pääsed."

„Aga kui ei pääse, mis siis?" küsis Joosep ja vaatas neiule otsa.

„Siis jääb, nagu räägitud," vastas Liisi.

„Ja sina ootad, kuni ma tagasi tulen?"

„Ootan, kuni sa tagasi tuled."

„Ja ei sõbrusta kellegagi vaheajal?"

„Ei seda ole!" ütles Liisi. „Kui ma midagi luban, siis ma seda ka pean, saagu mis tahes."

„Tead, Liisi, ma kohe ei tea, mis ma selle eest sulle teeks või annaks, et sa niisuke oled," ütles Joosep liigutatult.

„Tee sina niisamuti, ära sõbrusta ka mitte kellegiga," vastas Liisi.

„Hea küll," oli poiss nõus. „Aga kus me kokku saame? Ma ei jõua pühapäevani kannatada."

„Õpi kannatama," manitses tüdruk elutargalt. Elus on palju kannatada. Näe, mis Vargamäel."

„Meie lähme Vargamäelt ära, seia me ei jää," ütles Joosep. „See siin on nagu mõni neetud maa."

„Ega mujalgi kergem ole," püüdis Liisi vastu vaielda. „Seal seesama kohtukäimine ja riid."

„Ükskõik, saagu või sitem, aga siit lähme ära," toonitas poiss. „Kui muidu ei saa, siis rendime omale kusagilt väikese talu ja elame, aga siit saastast välja. Tead, mis mina sulle ütlen, ja seda ütlen ma ainult sinule, Karlagi ei tea seda: mina ei armasta Vargamäed, ma ei armasta õieti oma isa ja emagi ning õed ja vennad on mulle peaaegu ükskõik. Kõik kohad kodus ja metsas on minu mälestuses seotud mõne halva asjaga ja kui need kohad mul meelde tulevad, siis ikka kõigepealt nende halva asjade pärast, nagu põleks siin midagi head ilmaski olnud. Sellepärast ei armasta ma Vargamäed ega seda, mis siin leida. Mina tahan siit ära minna, seda tahan ma, ja mis edasi saab, seda näeb."

„Naljakas," ütles Liisi. „Meie Maretiga oleme mõnikord just sedasama rääkind. Ükskord laulsime ja laulsime, nagu oleks Vargamäel ainult rõõm, ja siis hakkasime viimaks arutama, et kus on see koht, kellest jääks ainult head ja ilusad mälestused, kui siit kord ära lähme, ja ei leidnudki niisukest kohta. Ikka oled kusagil nutt, ikka oled kusagil isa käest tapelda saand, ikka oled muretsend, vaeveld ja kannatand. Mõtlesime, et kas mujal ilmas ka nõnda peaks olema. Jumal, jumal, mis päivi me küll nägime, kui meid tööle pandi. Minul oli lühem ja tugevam keha, mina sain ikkagi veel kudagi, aga vaene Maret, see on pikem ja kleenuksem, temal läks heinakaarel vikatiga lüües keha otse keerdu ja kahekorra, nii raske oli temal. Ja tead, meie arvasime, et see kõik sellepärast, et meil põlnd pärisema. Aga teil on ju oma ema, ometi on teil niisama."

„Just niisama," kinnitas Joosep. „Ei aita siin oma ega võõras ema. Sellepärast tahangi siit ära, saagu mujal mis tahes."

„Aga sina oled ju esimene, sina saad koha," ütles Liisi.

„Ma ei taha seda kohta, tahan teist või ükskõik mida," vastas Joosep.

„Aga meie Andres nimetab ennast juba nüüd Vargamäe peremeheks," seletas Liisi.
„Tema vanuselt tegin mina sedasama," arvas Joosep. „Aga las ta kasvab, küllap näeme siis."
„Aga mis ütleb isa selle kohta?" küsis Liisi.
„Kust tema seda teab ja kes temale seda ütleb. Ega ma rumal ole, et ma sellest temale lähen rääkima. Tema meelest olen ma muidugi kohapärija."
„Jumal hoidku, mis teeks küll meie isa, kui tema Andres samuti räägiks nagu sinagi! Ta lööks Andrese vist küll ennem maha, kui et ta tema Vargamäelt minema laseb," rääkis Liisi.
„Andres on ehk temast sel a'al juba tugevam," arvas Joosep.
„Jah, kes teab," oli Liisi nõus, „praegu juba teisel käed nagu tangid."
Tekkis lühike vaikus. Siis lähenes Joosep Liisile, võttis tema käest kinni ja küsis:
„Aga kus ma sinuga suvel kokku saan, sa ei vastand esteks?"
„Kirikuteel, kus mujal," naeratas Liisi.
„Ega siis öösel kiriku minda," vastas poiss.
„Öösel ei saadagi kokku."
„Ma tahan," palus poiss.
„Tead," ütles neiu äkki, „isa meid aita magama ei luba, aga tule kambri."
„Kambri ei saa ju, koera-kuramus," vastas Joosep.
„Katsu ta ära meelitada," õpetas tüdruk.
„Olen küll katsund, aga tema peale minu hammas ei hakka. Kui palju ma tema nahka head ja paremat olen sööt, aga ei kedagi: ikka lõugab endist viisi ja tükib teine meie akna alla kükitama."
„Koer maksab nüüd vanemate patud laste kätte," arvas Liisi. „Meie isad riidlevad ja käivad kohut, sellepärast on Pollo nõnda."
„Meie ema ütleb sedasama: on inimesed head, siis ka koerad head, on inimesed kurjad, siis ka koerad ei lepi. Sellepärast siis Pollo sööb ja uriseb."
„Vaene poiss!" haletses tüdruk.

„Hirmus vaene," ütles Joosep. „Pere tütrest saab jägu, aga pere koerast mitte."

„Ära sa nii väga suurusta, muidu näitan, kudas Luukas õlut teeb," ähvardas Liisi. „Ma olen ju isa tütar, kõik ütlevad seda."

„Ma ei suurusta ju," ütles poiss lihtsameelselt, „aga sa tead ju isegi, et oled minu vastu parem kui Pollo, aga ometi olen teda rohkem meelitand kui sind."

„Häbi sul ei ole ka nõnda rääkida," tõreles tüdruk.

„Häbiga saab ikka läbi, aga mis ma selle Polloga pean peale hakkama, seda ei tea ma. Kord mõtlesin, et kui õige... aga ei, parem ma ei ütle," rääkis Joosep.

„Mida sa ei ütle?" küsis Liisi. „Mõtled ta ära tappa, maha lasta, eks?"

„Ei, seda mitte, vaid rebasekakku sisse anda," ütles poiss. „Mõtlesin, et kui tuleb uus koer, siis tema ei tea Vargamäe riiust ja kohtukäimisest ning laseb ehk enda ära meelitada. Aga ä'ä sa sellest kellegile hinga."

„Ei, isegi Maretile ei ütle ma, parem on parem, ainult meie kahekesi teame. Ega ta olegi suurt asja koer, hirmus maias teine linnupesade ja -poegade peale, Indrek ei lasegi teist sellepärast karja, rüüstab terve soo puhtaks. Küll on nad teda selle eest materdand, aga midagi ei aita, nii magusad on tedre munad ja pojad. Kui isa toob uue koera, siis katsume ta kahekesi ära meelitada, et ta sinuga lepiks."

Nõnda asutati kaheliikmeline vandeselts Pollo vastu ja mitte tema pahede, vaid otseteed tema vooruste pärast: miks ta ei lasknud oma suud sulgeda altkäemaksuga. Joosepi ja Liisi armastuse pärast pidi Pollo surema, sest nemad ei tahtnud, et tema öösi sellest kuulutaks ka teistele. Tõekuulutamise pärast pidi ta oma ärksa ja maia hinge jätma rebasekakule.

Nädala kahe pärast oli Vargamäe Eesperes uus koer: samuti must nagu eelminegi, aga suurem ja karvasem. Muskaga sidusid Joosep ja Liisi kohe salasidemeid. Aga varsti oli koeral nähtavasti kogu Vargamäe elu ja olu olevikus ja ka minevikus teada, nagu

oleksid Vargamäe asjad tõepoolest õhus rippunud, kus neid igaüks võis nuusutada, kel ei puudunud selleks nina. Ka Muska hakkas Oru akende alla kükitama kippuma ja Joosepi vastu muutus ta veel leppimatumaks, kui oli seda Pollo: ta ei võtnud temalt lõpuks enam mitte midagi vastu. Nõnda jäi Joosepi ja Liisi saatus endiseks: koerad olid kõige vihasemad nende armastuse vastased.

Aga Indrek oli uue koeraga väga rahul, sest sõna kuulas teine hästi, loomi hoidis, nagu oleks tal inimese aru, ja linnupesadesse ei puutunud. Selle asemel armastas ta usse mätastest otsida, neid haukumisega ärritada, kuni nad viimaks tulises vihas peaaegu sabaotsal püsti seisid, ja siis äkki neisse kinni karata ning lõugadega rapa-rapa lüüa, nii et ussitükid kas või Indrekule vastu silmi lendasid, kui see eemale ei hoidnud. Niisugune vänge koer oli see Vargamäe Muska.

Aga Oru Joosep käis tema pärast norgus peaga.

„Hakka kas või sedagi rebasekakuga uinutama," ütles ta Liisile kaebavalt.

„Las ta elab," ütles Liisi. „Muska on hea koer, teda ei pea tapma, kuigi ta on meie vastu. Kolmas oleks ehk niisama. Kõik koerad on ehk nõnda, seni kui on Vargamäe nõnda."

„Ega hullu tea," arvas ka Joosep. „Asi ehk põlegi koertes, vaid Vargamäes."

Nõnda anti Muskale armu, kuigi otsus tehti tagaselja. Abi otsiti mujalt. Nimelt seisis Eespere uute karjalautade taga, osalt räästa all, osalt selleks tehtud katuse all ehitusest järelejäänud palgivirn. Siin oligi neid vanu toapalke, mille vanadust keegi ei teadnud ja mida saehammas polnud puutunud. Suitsust olid nad läbipruunid ja ise kõvad nagu taotud teras. Võib-olla oli siin ehk neidki palgiotsi, mille jupid Liisi ja Maret millalgi ühes saepuru, kuusekoorte ja laastudega piiriaia äärde kandnud Joosepile ja Karlale. Selle palgivirna otsa, madala õlgkatuse alla määrati lõpuks suvine kokkusaamispaik. Joosep

pidi tasahilju siia ronima ja ootama, kuni Liisi võimaluse leiab tulla.

Oli kordi, kus Joosep jumalamuidu ootas. Oli ka neid öid, kus nad kahekesi siin istusid kange kõuega. Välgu valgusel oleks neid siin võidud näha, kui oleks olnud vaatajaid, aga siia ei tulnud keegi, liiatigi veel öösi. Sellepärast võis Liisi julgesti Joosepi ligi pugeda, sest tema läheduses kartis ta müristamist ja välku palju vähem kui muidu.

Palgihunniku alune oli konni, hiiri ja mingisuguseid muid väiksemaid loomi täis. Öösi ronisid nad siit välja ümbritsevasse suurde rohtu ja laiade kobrulehtede alla, kus nad sopsisid hüpata ning krabistasid joosta, tehes vahetevahel piiksuvaid hääli, nagu kõneleksid nad isekeskis arusaamatuil keelil. Ka see hirmutas neiut. Mõnikord ei saanud poiss teda muidu rahustada, kui pidi ta endale sülle võtma, et kaoks hirm kõigi vanajumala loomade vastu, kes krabistasid ja häälitsesid.

Sügisel hiljapoole, kui Joosepil lähenes juba liiskuminek, istusid nad ühel ööl jällegi siin palgivirnal. Juba mitmendat päeva pladises külma vihma ja vinge tuul kiskus toa ümber, välja all ja kaugeil soosaaril puilt koltunud lehti. Metsad ja nurmed olid tummaks jäänud. Nukrad nabrad seisid pihlaka punaste marjakobaratega kõrvu, mis nõtkusid rammalt. Õhu ähmusest ammutas nagu valu ja soode poolt ronis udu üles Vargamäe hoonete poole. Selgeil öil vingusid kõrgel õhus rändlindude tiivad.

„Et meil ka paremat paika ei ole," ütles Joosep sel õhtul palgivirnal ja tõstis kuuekrae üles.

„Paremat paika põle ei Vargamäel ega ilmas olemas," kiitis Liisi.

„Tuul vuhiseb nii mis hirmus," kaebas poiss.

„On sul külm?" küsis tüdruk. „Mul on väga soe. Anna oma käsi seia, katsu."

Ta võttis Joosepi käe ja tõmbas selle isa kasuka alla, mille ta endale selga ajanud.

„Mis sul kasukaga viga," ütles Joosep.

„On soe?" küsis Liisi.

„Soe," vastas Joosep. „Ja hea," lisas ta juurde.

Nõnda jäidki nad istuma: poisil üks käsi ümber tüdruku piha, teine ta põues.

„Mäletad, mis me kevadel ükskord kirikuteel rääkisime: et Vargamäel põle ühtegi kohta, kus põleks juhtund midagi halba," ütles Liisi.

„Mäletan," vastas Joosep.

„Aga tead, kui ma nüüd ükskord Vargamäelt alla lähen, siis on mul üks koht mäletada, kus oli ainult hea," ütles Liisi.

„Kus?" küsis poiss.

„Nagu sa ise ei teaks!"

„Siin palgihunniku otsas välkude ja tuule käes?"

„Kus siis mujal. Just siin. Siin on ainult hea olnd."

„See on küll õige," oli nüüd ka poiss nõus. „Siin on ainult hea olnd," lisas ta juurde ja toppis oma käe ikka sügavamalt tüdruku põue.

„Kui sind paigale pannakse," ütles Liisi, „ja sa kaugel oled, siis mõtle ikka selle palgivirna peale."

„Mõtlen," vastas poiss.

„Ja mina tulen üksinda seia istuma," ütles Liisi.

„Siis mõtlen ma palgihunniku ja sinu peale," lubas Joosep.

„Jah, mõtle ka minu peale, kui kaugel oled," lausus tüdruk nukralt.

Ja tahes või tahtmata jooksis kogu tänavune suvi veel kord ta silmade eest läbi. Näis, nagu polekski ta kevadest saadik muud teinud kui siinsamas palgivirnal istunud. Reaalne oli ainult see palgivirn, kõik muu oli nagu unenägu. Algas siin kevadel tedre kudrutamise, lõokese lõõritamise, kurgede turlututamise, käo kukkumise, taevakitse möhitamise, rabakana käkkärritamise ja paljude teiste lindude häälitsemisega. Ööd läbi täitis Vargamäe õhku rõõmus kisa, mille sekka kostis karjaaiast lehmakellade tilksumine. Varsti tuli oma ühetoonilise prääksumisega rääk, ja kui ka tema väsima hakkas, siis algas oma laulu ro-

hutirts. See pidas ajahambale kõige kauemini vastu. Aga öökülmades ja hallades katkesid ka tema mänguriistalt keeled. Kured hakkasid uuesti karjuma, aga mitte enam öösi, vaid päeval. Oli kuulda vahel mingisuguste rändlindude kiiret ja kärsitut tiibade vihinat, aga neil polnud viisiks häält teha, nagu ei jätkuks selleks aega. Suure rutuga lendasid nad lõuna poole.

Viimasena tilksus karjaaias ikka veel lehmakell, nagu poleks sügist ega midagi.

XXXIII.

Sest ajast saadik, kui Andres tööle pandi, hakkas Indrekul karjas hea põli: kadus nääklemine, kiuslemine ja riid. Kevadel vee ja mudaga, kui loomadel polnud soos muud söögiks võtta kui aga mustapead mätastel, ja kui kaski ilmus esimene õrn lehestik, oli Indrek metsas ihuüksi, sest Ants hoidis põllul sigu ja lambaid. Alles hiljem tuli ta ühes vasikate ja lammastega veiste juurde sohu.

Nüüd algas poistel lausa pidu. Põõsad olid juba tihedaks ja läbipaistmatuks muutunud. Loomi ulatus nende vahel nägema ainult mõnekümne sammu taha, ehk olgu siis, et kuhugi männi otsa ronida, kust pisut kaugemale paistis. Lambad kadusid mätaste taha. Siin-seal välgatas mõni must või valge. Kui poleks veistel kelli ja krappe ning lammastel kuljuseid kaelas, siis oleks võinud peaaegu arvata, et soos ei olegi kedagi muud kui aga poisid, kes kiiguvad laialadvulistel mändidel või mõne tuiakama kase harude vahel, puhuvad pasunat, mängivad sõrmilist, huilgavad ja hõiskavad, nii et õhtu eeli vastu kajavad kauged saared keset mõõtmatut sood.

On tuttav iga metsatukk, iga lagedam lapp, iga suurem puu, iga küngas, iga mätas, sest ikka on kuski midagi tehtud, midagi nähtud, mis annab paigale erilise tähtsuse. Ja kui mõni paik muidu meelde ei taha jääda, siis keeratakse mõne väiksema kase latva või suurema kase oksa tuust. Leiduvad mõnes kohas tuus-

tireadki, mis kuhugi viivad, kuhugi juhatavad: mõne linnu-, maamesilase- või herilasepesa juurde.

Tuntakse iga lindu, iga looma tema häälest, teatakse, mis tähendab see või teine häälitsemisviis. Mõistetakse iga linnu lennust, kes mätaste vahelt loomade või poiste eneste eest tõuseb, kas ta tõusis pesalt, poegade juurest, kes enda rohtu ja samblasse peitnud, või lihtsalt niisama muidu. Iga linnu häälest aimatakse tema saladus, tema kavatsus.

Ei ole suuremat lõbu kui proovida, kas linnu mõtteid õieti loetud või — kas lind tõtt kõnelnud, kui ta siuksub teatud viisil puuoksal: tahab ta pesale hauduma minna, on tal alles väikesed pojad pesas või on need juba sealt välja lennanud? Poisid istuvad kuhugi põõsa varju ja tükid ajad ei lausuta ainustki sõna, ei liigutata ainustki liiget. Nõnda võtab häälitseja linnuke varsti julgust ja ilmutab oma saladuse, lennates pessa või poja juurde. Kõige avameelsem on väike hall pöialpoiss. Kui tal juba pojad pesas, karjub ta hommikust õhtuni mööda puuoksi keksides üü-ütt, üü-ütt! ja otsib ussikesi, et neid poegadele viia. Nende pesi on poistel kogu soo täis ja mõnikord võistlevad nad, kumb leiab neid rohkem.

On veel võrratu lõbu mööda kraavi suvel, kui vesi vähemaks jääb, väikesi havisid taga ajada ja neile silmust kaela vedada, et siis veest välja visata. Jumal hoidku, kui haug on juba poolenaelane või veel kopsakam! Siis kipub otseteed hing rindu kinni jääma, kui Indrek talle tasa-tasa ligi hiilib ja silmuse väikese ridva otsas tema poole sirutab. Käed värisevad, süda peksab ja jalgu hakkab imelik nõrkus kinni. Aga enamasti on ikka nõnda, et haug vilksab enne minema, kui poiss talle silmuse lõpuste taha saab vedada. Vaevalt jõuab silmus ninaotsa alla, kui on järele jäänud ainult mudane vesi, mis tõendab, et siin ikkagi kala kord olnud.

„Kaval, kurivaim!" kirub Indrek Antsule saladuslikult, kes aupaklikus kauguses vahtides oma kaela sirutab.

„Hirmus kaval, sinder," kiidab Ants ja küsib siis: „Kas kala looma ka kardab?"

„Ei karda," arvab Indrek.

„Miks ta looma ei karda?" pärib Ants.

„Mis ta temast kardab, ega siis loom inime ole," seletab Indrek.

„Aga miks ta siis inimest kardab?" painab Ants edasi.

„Küll oled sa rumal," ütleb Indrek nüüd. „Inimesel on ju ritv ja silmus, loomal põle käsigi, ainult saba taga."

„Saba siis kala ei karda, kardab ainult silmust ja ritva?"

„Ära sega," käseb Indrek. „Ole vagane, näe, juba seisab teine jällegi, poolest saadik tõrvaka all, nina paistab, suur. . ."

Uuesti algab silmuse kaelaajamine ja see kestab seni, kui õnnestub haug välja visata, mis on sagedasti nagu tubli kotinõel.

„Kus ta mehe käest pääseb!" suurustab püüdja nüüd.

Kui nõnda mitmel-setmel korral havi ees põksuva südamega ja nõrkade ihuliikmetega seistud, siis valdab viimaks imeline roidus keha. Ei tahaks muud kui mättale istuda ja suikuda. Kõige parem oleks mätaste vahele sinikavarte keskele maha heita ja päikesepaistel roidunud liikmeid välja sirutada, aga seda ei või, sest nõnda uinud enne magama, kui ise märkadki. Teada saad sellest alles siis, kui uuesti virgud ja loomade kelli hakkad kuulama. Aga neid pole enam kuski, nemad helisevad juba kraavikaldal, kasevõsudes või jõe ääres heinamaal, mis on ühesuguselt suur eksitus oma ametikohuste vastu.

Haugisid võib kevadel püüda ka jõe ääres, kui on peaaegu kogu heinamaa päikese soojendatud vett täis, nii et solista kas või poolest säärest või ka üle põlve sees. Siin süstavad havid nooltena ühest kohast teise ja ikka ninapidi samblasse, kust neid võib kinni võtta, kui on oskaja käsi ja silm. Aga ometi pole see midagi

selle vastu, kui võid võtta õnge, millel kork küljes ja kõik, ning visata lausa jõkke kupulehtede vahele, kus uidavad punasilmalised särjed ja tumedavöödilised ahvenad.

Kui Indrek korki vahtides näeb, et kala nokib, siis on tal tundmus, nagu nokiks keegi tema oma südant rinnas — valusasti ja valusasti, aga nõnda, et on ütlemata hea ja tahaks seda kannatada päevad ja ööd. Mõnikord, kui Ants jääb kraavide vahele loomi tõrjuma, et need jõe äärde ei pääseks, ja kui Indrek tundi kaks kupulehtede vahel õngekorki vahib, valutab tal süda veel kaua aega pärast seda, valutab öösigi, nii et magusa valu pärast ei saa õieti magada. Aina tunned, nagu nokiks mõni särg või ahven õnge kallal ja õngekork omakorda sinu südame nurga kallal.

Antsul on hirmus igav üksinda loomi tõrjuda, nii igav, et isegi Muska tema juurest plehku pistab jõe äärde. Seal on nii huvitav paterdada ja solistada ning isegi läbi jõe ujuda, et vaadata, kuidas elatakse teisel kaldal kõrges rohus. Peaaegu nutusel häälel hüüab Ants jõe poole:

„Indrek, tule ära! Ega nad täna änam hakka!"

Aga Indrek vastab ikka:

„Oota veel natuke, varsti tõmman ta, sindri, välja!"

Ja ta seab õnge otsa ussi ning sülitab sellele peale, nagu Matu õpetanud, solistab ridvaotsaga vett ja viskab siis jällegi ühe looma katseks sisse. Aga kui Ants karjub ikka sagedamini ja kui ta lõpuks muud ei teegi, vaid aina karjub, tundes end kõige viletsama olevusena ilmas, siis viimaks ei jää Indrekul muud nõu kui peab jõe äärest ära tulema.

„Just pidi teine võtma, aga sina ei läbe ju oodata," ütleb ta Antsule.

„Ma ütlen emale, kui sa veel lähed," ähvardab Ants.

„Mis sa siis sellepärast kohe emale," räägib Indrek lepitavalt. „Tahad, mine sina homme, kui ilus ilm juhtub."

„Sinu õngega või?" küsib Ants ja jätab endise kaebliku tooni.

„Sul omal ei ole ju," vastab Indrek.

„Ja sina jääd seia loomade ette?" pärib Ants edasi.

„Mina ise jään loomade ette," vastab Indrek.

„Siis ma küll emale ei ütle," kinnitab nüüd Ants.

Aga järgmisel hommikul on Indrekul kümme ettekäänet, miks täna ikkagi tema peab õngitsema minema, mitte aga Ants, kes lõpuks jällegi sellega lepib, et ta loomi jääb tõrjuma. Ainult ühest tingimusest peab ta veel kinni: täna ei tohi Indrek enam nii kauaks jääda, mida see ka lubab, ilma et ta oma lubamist suudaks pidada. Alles mitme päeva pärast jõutakse sinnamaale, et Ants enam mingi hinna eest loomade juurde ei jää. Teda ei rahulda enam muu kui aga õngitsemine. Nüüd muidugi pole Indrekul enam parata, vaid ta peab alla heitma. Aga Antsule nähtavasti ei pakugi õngitsemine nii suurt lõbu kui Indrekule, sest tunni poolteise pärast tuleb ta peaaegu pettunud näoga jõelt ja ütleb siunates:

„Ei hakka teised, sindred, näkivad muidu niisama. Viidika-saadanad teevad ju õngeotsa enne paljaks kui ta põhja saab."

„Sa ei oska püüda, see on see asi," vastab Indrek elutargalt ja tuletab seda ahvenat või särge meelde, kelle ta paar nädalat tagasi välja tõmbas. „Õngitsemine on suur kunst, temal on oma sõnad ja kõik, Matu teadis."

„Kas sina tahaks kalameheks saada?" küsib Ants.

„Kalameheks? Miks mitte," vastab Indrek. „Kui mind kord tööle pannakse, siis lähen ma iga pühapäev kalale, aga kiriku mitte ilmaski. Ainult seisan jõe ääres ja tõstan särgi ja ahvenaid välja — päevad otsa, hommiku vara lähen, õhtu hilja tulen. Enne päevatõusu olen jõe ääres ja kukun neid seal välja loopima. Lähen mööda jõe äärt kaugele, kaugele, seal on palju kala. Matu rääkis, kus neid hästi on, põle muud kui aina vinna, ainult hoia, et õngeritv ei ripata, siis on õng läind, ühes kalapatakaga. Matu käind kord

seal kaugel, toond hobuse peakoti täie, kõik tublid unnamehed või veel suuremad, puha ahvenad."

„Võta mind ka sinna kaasa, kui lähed," ütleb Ants.

„Esteks lähen üksi, vaatan, kus see koht on, pärast lähme kahekesi, võtame õnged ja head kotid kaasa, et oleks, kuhu panna. Kes neid seal jõuab vitsavääti ajada," seletas Indrek. „Aga siis peame tingimata enne päevatõusu ära minema, muidu jääme hiljaks."

„Muidu jääme hiljaks," kordas ka Ants, kel tekkis nagu Indrekulgi imeline unistus silmi ja ootus näoilmesse selle tundmatu ja kauge koha pärast, kus pidi olema kalu, nii et tõsta või peaaegu kartulikorviga. Ainuke häda: millal tuleb küll see päev, et sinna saab! Andresel oleks nüüd pühapäeviti aega küll, sest tema on ju tööpoiss, aga teda kalad ei huvita. Tema läheb ennem kiriku või muidu külla, kus võib teiste poistega rammu katsuda: see meeldib jälle temale.

•

Orul käis sel ajal karjas Riia: madal ja matsakas plika, silmad teisel kui haljad teraskillud, pilk pisut altkulmu ja valkjad salgud alati silmade ees.

Temal oli kallis kass, nii kallis, et ta teda alati metsas kaasas kandis, mõnikord teise leivakottigi pistis, silgu- ja võikarpide ning piimapudeli juurde, kui leivakannikas juba otsa oli saanud. Miks Riia seda kassi kalliks pidas, sellest ei saanud ei Indrek ega Ants aru, oli ju Milli tokerja karvaga, kõhn, peene kaelaga, nurgelise peaga, kondise keha ja peaaegu karvadeta sabaga — ühe sõnaga, täielik solgutatud kass. Ei aidanud midagi, et Riia temale kõik oma paremad suutäied söötis, kass jäi, nagu oli, niruks.

Indrek vihkas seda kassi nagu oma kurjemat vaenlast, miks? seda ta ei teadnud. Aga igakord, kui ta tahtis Riiaga juttu ajada ja kui kass siis nende vahele ronis ja Riia ta sülle võttis ja silitas, oleks Indrek ta heameelega tütarlapse käest kahmanud ja otseteed Muska lõugu visanud, kes oli kassiderappimise peale

väga maias, sest ussid ja kassid olid Muska eriala siin ajalikus elus. Üks sündmus aga ajas Indreku viha kassi vastu sinnamaale, et ta paratamata küsimuseni jõudis: kas Riia kass või tema, Indrek? teist pääseteed enam ei olnud.

Indrek leidis nimelt piirikraavi äärest karjalinnu pesa. Seda lindu armastas ta üle kõige, sest tal oli nii ilus kollane kõhualune, pikk saba ja õrn hääl. Ikka uik ja uik, ning ise kõigutab oma pikka saba kuski puuladval, nii et rütmilisse hällimisse satub kogu keha.

Seda pesa näitas Indrek ka Riiale, kuid ainult eemalt, et emalindu pesalt mitte hirmutada. Pesa seisis seni puutumata, kui munadest said pojad — nõrgukesed pika, peene kaela, suure suu ja peaga loomakesed, kes ajasid oma noka pärani lahti, kui ligi minna. Mõne päeva pärast leidis Indrek pesa tühja — pojad olid läinud. Koer ei võinud neid süüa, sest tema kraabib harilikult ikka pesa käpaga pahempidi, aga siin oli pesa korras. Võis oletada, et ehk juhtus mõni uss pesasse, tema saab juba udusulis linnupoegade allakugistamisega toime, Indrek teab seda, sest ta nägi kord, mis ta tegi hiirega.

Indrek kutsus Muska pesa juurde ja laskis temal nuusutada, aga see omandas kohe niisuguse tegumoe, et ussist ei või siin juttugi olla. Muska hakkas jälgi ajama, nagu otsiks ta kedagi neljajalgset. Kraavikaldale minnes leidis Indrek siit palja jala jäljed: keegi oli üle kraavi hüpanud. Ka Muska hüppas nuuskides üle kraavi. Indrek arutas, et kas ehk need jalajäljed linnupesa hävitamisega ühenduses ei seisa. Veel polnud ta mingile otsusele jõudnud, kui Muska Oru maa peal haukuma hakkas, nagu hauguks ta kassi või orava peale, kes puus. Nüüd hüppas ka Indrek üle kraavi ja läks Muskale järele. See seisis männi all ja vahtis ülespoole: männi ladvas istus Riia Milli.

Nüüd oli Indrekul kõik korraga selge: Milli oligi linnupesa söönud. Kraavikaldas leiduvad jäljed olid

vististi Riia omad ja tema pidi seega ise kassi linnupesa kallale tooma, sest kuidas muidu oleks osanud kass teda leida. Kuna Indrek nõnda männi all endamisi arutas, hakkas Riia hääl kostma: ta kutsus oma kallist kassi, nagu ta seda ikka tegi, kui see metsas kaotsi läks. Muska haukumist kuuldes arvas ta kohe, et Milli hädasse on jäänud, ja tuli vaatama. Nõnda sai Indrek temaga männi all kokku.

„Keela Muska ära, muidu ei tule Milli alla," ütles Riia Indrekule.

„Aga Milli on minu karjalinnupesast pojad nahka pand," vastas Indrek.

„See ei ole õige," vaidles Riia vastu. „Milli ei söögi linnupoegi."

„Aga näe, sööb jälle," kinnitas Indrek. „Muska tuli talle pesa juurest mööda haisu järele."

„Muska ei tunne õieti haisu."

„Või Muska ei tunne õieti kassi haisu," imestas Indrek. „Ä'ä selle eest muretse, küllap tema juba tunneb."

„Aga näe, ei tunne," kinnitas Riia. „Milli linnupoegi ei söö. Ma olen talle pakkunud, aga ei söö, ei võta suu sissegi, ei nuusutagi hästi."

„Mis?" hüüdis Indrek. „Sina annad talle linnupoegi."

„Ega mina anna, ta ise võtab," vastas Riia.

„Sa ju ütlesid, et annad."

„Ma muidu katsusin, et kas sööb, ega ma siis sellepärast and."

„Kas sa käisid täna minu karjalinnupesa vaatamas?" küsis Indrek.

„Ei ole käind, mitte ei ole," kinnitas Riia.

„Aga kelle jälg seal kraavikaldas on?" küsis Indrek. „Tänane, päris värske jälg."

„Mina põle seal käind, mina põle üle kraavi hüpand," vaidles tüdruk vastu.

„Aga kes siis käis?"

„Kust mina seda tean. Eile käisin ma küll kraavikaldal."

„Ei, see jälg on tänane. See on sinu jälg, sina käisid Milliga minu karjalinnupesa kallal, tema pistis pojad pintslisse," rääkis Indrek.

„Ei ole tema pist ühtigi, Muska haugub muidu, Muska ei tea," vaidles Riia vastu.

Indrek ei võinud sinna midagi parata, et ta uskus: Riia valetab ja Muska räägib tõtt. Aga Riia ajas tulist rauda vastu ja sellepärast kutsus Indrek koera viimaks ära, nii et Riia oma kassi männi otsast kätte sai.

Indrek hakkas plaani hauduma, kuidas tõe jälile saada, nii et Riia ei võiks enam vastu vaielda. Tal tuli meelde, mis tegi Andres omal ajal Polloga, kui ta teda esimese linnupesa räbustamises kahtlustas. Katseks näitas ta temale tervet linnupesa ja läks siis ise eemale, koera kaasa kutsudes. Aga koer, kelle neelud käisid linnupesa järele, ei saanud kuidagi muidu, kui pidi varsti poiste juurest eemale hiilima, et linnupesa juurde tagasi minna. Andres läks koerale silmnäos järele, ja kui see mõtles pesa kallale minna, siis kutsus ta teda kõige süütumal häälel, nagu ei aimaks ta tema kurjast kavatsusest mitte kui midagi. Koer uskus Andrese häält ja näoilmet ja tuli paha aimamata selle juurde. Andres aga haaras koeral nüüd turjast kinni, viis ta linnupesa juurde ja materdas teda seal mehemoodi. Peale seda oli koer palju ettevaatlikum ja kavalam. Kui ta linnupesa kallale läks, siis ainult sel ajal, kui kari ja poisid pesast võimalikult kaugel. Sealt kadus ta äkki poiste juurest ja ilmus natukese aja pärast uuesti tagasi. Aga ühe asjaga andis Pollo enda ikka ära: ta limpsas liiga palju keelt ja lakkus oma suud, nagu tahaks ta teda kuritöö jälist puhastada. Pealegi hoidus ta nüüd Andresest eemale, nagu poleks ta südametunnistus puhas. Indrekut aga usaldas ta endiselt ja selle käe läbi pandi talle nüüd tugev nöör kaela ning viidi söödud linnupesa juurde. Häda Pollole, kui teda süüdistati mõne tedre- või rabakanapesa söömises, niisugusel korral oli Andres julm ja halastamatu.

Indrek mäletab, kuidas Andres nii mõnigi kord koera puu külge sidus, siis tal kuklalt kinni võttis, ninapidi purustatud pesasse surus ja peksis, ise teda häbistades ja talle õige ja ausa karjakoera voorusi õpetades. Viimases hädas tahtis koer poisile kätte kinni karata, aga selle eest sai ta malakaga hoobi pähe ja kaotas üürikeseks aru. Uued hoobid selga ja tagumikule tõid looma aru tagasi. Ikka uuesti ja uuesti suruti ta nina lõhutud linnupessa ja materdati, kuni ta enam ei karjunud, vaevalt hingas veel. Andrese hääl hakkas kurgus kähisema üksi-sõnu vahetpidamata karjudes: „Kas lähed veel tedrepesa kallale? Mine veel tedrepesa kallale! Mine veel! Kas on nüüd hea? Mine veel!"

Üks malakas teise järel lendas tükkideks. Iga natukese aja pärast hüüdis Andres Indrekule: „Lõika uus!" ning uuega tuli ka nagu uus hoog kätte. Mitmel korral jäi koer uimaseks maha, aga natukese aja pärast toibus ta uuesti ning siis jätkati materdamist. Viimaks, kui vaevalt võis temas veel elu oletada, võeti tal nöör kaelast ja jäeti ta sinnapaika — lõhutud tedrepesa asemele.

„Kas see aitab?" küsis siis Indrek Andreselt.

„Kui ei aita, saab veel paremini," vastas Andres.

„Kas siis aitab?" küsis Indrek uuesti.

„Loll!" hüüdis Andres nüüd. „Saab, kuni aitab — kas või surnuks!"

Sai veel mitu korda, aga linnupesade krattimist ei jätnud. Pollol oli ja jäi põhimõtteks, et tema peab iga tedrepesa sööma, mis ta aga kuidagi teada saab. Selle vastu oli Andresel kaljukindel kohusetunne Pollo põhimõtete vastu võidelda, maksku mis maksab, kas või surmanuhtlusega. Aga vististi oli see ainult sellepärast, et ta ei teadnud, mis tähendas Pollo ilmavaates mättal põõsa all tedrepesa. Pollo võis kas teises ilmaotsas olla, aga kui ta teadis, et Andresel on kuski tedrepesa, siis pidi ta teda kas või läbi tule ja vee vaatama minema. See põhimõte oli tema elus nii kindel, et ta selle teostamisel igasuguse peksu unus-

tas. Isegi siis, kui teda selle eest surmaga oleks nuheldud ja hiljem mingisuguse kuulmatu ime tõttu uuesti ellu äratatud, isegi siis poleks talle tema põhimõte enne rahu andnud, kui ta oleks läinud tedrepesa vaatama. Keegi nagu oleks ta ära teinud, sest tal oli Andrese meelest täiesti vastuvõetamatu ja temale endalegi hoopis mõistmatu ja kuni hullumeelsuseni sügav arusaamine: tedrepesade päästmine seisab selles, et tema, Pollo, nad ära sööb. Sellepärast oli ta valmis kas või igapäev ikka uuesti laskma ennast risti puua, kui aga saaksid tedrepesad päästetud. Ei olnud Pollo elus suuremat kirge kui see päästetöö.

Õigupoolest ei läinud Pollo kunagi selleks pesa juurde, et otseteed mune sööma hakata, vaid kõige ülevam silmapilk oli see, kus emalind pesalt tõusis ja tiibadega mööda mättaid ning põõsaid krobistades minema lendas, et nõnda Pollot pesast eemale meelitada. Just Pollo nina all krobistab ta tiibadega, nagu võiks tema iga silmapilk lõugu kahmata, aga ikka lipsab ta mõne põõsa või mätta varju ja asjata pingutad oma liikmeid teda taga ajades. Ainult üks kord sai Pollole see õnn osaks, et ta kahmas haudujal tedrel sabasulgedest kinni, aga need olid nii pudedad, et nad kohe tagant ära tulid ja ainuüksi Pollo lõugu jäid, kuna lind ise kõrgemale tõusis ja kadus.

Ja siis: mööda vanu jälgi tagasi pesa juurde, mis lõhnab, nii et liputa kas või saba tagant. Pollol võiks kas kümme saba taga olla, ikka liputaks ta neid kõiki korraga, nii hirmus hurmavalt lõhnab mättal tedrepesa. Kogu ilm näib täis olevat seda veetlevat lõhna, sest praegusel silmapilgul ongi maailm ainult see tedrepesa. Munad, munad, munad! Pollol lööb silmade ees kirjuks, ta ei saa lugeda, kui palju on neid pruunikirjusid mune, ja nõnda näib talle, nagu oleks kogu Vargasoo täis ainult neid imelisi mune, pole muud kui haista ja söö.

Üksteise järel tõstab ta nad hellalt pesast mätta äärde, kus ta nad avab ja tühjendab. Jumalate rooga läheb rohu sisse ja samblasse ning lõpuks sööks

Pollo ka rohu ja sambla ning kogu pesamätta, sest igal pool on selle roa lõhna ja maiku, kui keelega limpsida ja ninaga nuusutada. Kõik võib siin ajalikus elus anda juba ainult selle lõhna eest, oma elugi võib vabatahtlikult jätta, kui aga saaks päästa tedrepesa oma selge arusaamise järgi. Ja Pollo olekski viimaks oma elu ohvriks toonud tedrepesadele, kui mitte poleks juhtunud tulema see rumal ja mõttetu Liisi ning Joosepi armastus, mis tõi koera nina alla kurja rebasekaku.

Seda kõike teab Indrek väga hästi ja sellepärast mõistab ta, et pole mingit mõtet Riia kassile katsuda kere peale anda. Kassil on tedrepesa suhtes tingimata sama ilmavaade ja põhimõtted mis Pollolgi, ja kes võib nende vastu midagi. Indrek mäletab nii selgesti, kuis ta ükskord väikesena talveõhtuil unest ärkas — soojas lõõrinurgas oli ta istukil magama jäänud —, sest luust ja lihast lõikas läbi mingisugune kole hääl. See oli nagu inimese hääl, nii kole oli see läbi une. Silmi lahti kiskudes nägi ta, et pole midagi muud kui aga nende oma vana hallivöödiline kass, kes ripub sabapidi ülal sahvri ukse vahel ja ema peksab teda: vana kass oligi see, kes nii koleda inimeshäälega karjus. Indrek ei saanud tol korral muidu, kui pidi kaasa karjuma — veel enne kui ta asja õieti taipaski, sest tal oli äkki tundmus, nagu oleks temagi ühes kassiga sabapidi sahvriukse vahel, kus pole enam muud teha kui aga koledasti karjuda. Kui kass siis oma jao oli saanud — ja see jagu jäi Indreku kaasakarjumise tõttu ema arvates väiksemaks kui õigus, — tuli ema poissi vaigistama ja ütles:

„Ä'ä nuta kassi-roju pärast, kass tegi kurja, ajas viietoobise kausi klimpide ja sealihaga ülalt laudilt maha. Uus kauss oli, tead, see roosidega, mis ma hiljuti nadikaupme käest võtsin, ja setu mul suurt kaussi oligi. Klimbid tahtsin teile hoida, külmalt head võtta teised, aga kõik sittas teine, raisk, ära. Hiiri kõik kohad täis, aga neid, mädand, ei viitsi teine püüda,

muud kui sahvri kausi kallale. Sellepärast peksin, et ta teaks."

„Ema, ä'ä änam teda peksa, tal nii kole hääl, karjub nagu mõni inime," rääkis Indrek.

„Ega ma änam," lubas siis ema. „Ei ta nüüd änam sahvri lähe, mäletab seda keretäit."

Aga kass ei mäletanud seda keretäit kuigi kaua, seda teab Indrek väga hästi, sest miks muidu pidi ema ta uuesti sabapidi ukse vahele panema ja materdama, et kogu Vargamäe oli õudset kisa täis. Samuti ei aitaks ka see, kui Indrek Riia kassile saaks kuidagi kere peale anda: on ta enne linde ja linnupoegi söönud, siis sööb ka pärast peksu. Oli ainuke, mis Indreku arvates võis teha: Riia kassil hing võtta karjalinnu pesa pärast. Siis on kindel, et ta enam linnupesi ei räbusta. Aga enne pidi kindlasti teadma, kas Milli ikka on selle karjalinnu pesa söönud ja kas ta ka teisi pesi sööb või mitte.

Tõejälile pääsemiseks tarvitas Indrek kurja kavalust. Tal oli piirikraavi ääres jõhvilinnupesa, kus väikesed pojad sees. Seda pesa näitas ta Riiale kui oma paremale sõbrale, keda ta läbi ja läbi usaldab. Peale seda läks ta loomadega siit eemale, jättis Antsu neid hoidma ja hiilis ise tagasi linnupesa juurde varitsema. Kaua ootas Indrek kõhuli maas mätaste vahel. Juba läks tal aeg igavaks oodates ja ta tahtis tõusta, et ära minna, sest ta hakkas uskuma, et Riia oma Milliga ei tule ega pole ka varemalt temaga üle piirikraavi hüpanud linnupesa pärast. Aga kui ta oma pea tõstis ja ringi vaatas, siis nägi ta Riiat, kes piirikraavi taga põõsa varjul piilus. Indrek langes mätaste vahele, nagu oleks talle keegi puuga pähe löönud. Tal oli millegi pärast nagu häbi ja kahju. Peaaegu oleks tahtnud ta käpuli maas eemale roomata ja mitte ainustki korda silmi enam Riia poole tõsta. Ometi jäi ta paigale.

Kui Riia küllalt oli oma ümbrust uurinud, astus ta viimaks kraavikaldale, kass süles. Ta kuulatas nähtavasti teispere karjakelli. Aga need ei võinudki

kosta, sest Indrek oli nad sammalt täis toppinud. Riia võttis kassi ja hüppas temaga üle kraavi. Nagu varas öösi hiilis ta põõsaste vahel kasetuusti poole, mille all jõhvilinnupesa.

Indreku süda hakkas hirmsasti peksma, nagu oleks tema see, kes roomab linnupesa poole, kass kaenlas. Ta tahtis end liigutada, aga liikmed ei kuulanud sõna. Ta mõtles hüüda, aga hääl oli kurku kinni kuivanud, kähises ainult pisut. Nõnda lamas ta endiselt mättaste vahel. Ja kui Riia viimaks kasetuusti juurde jõudis ja ühes kassiga sinna maha kükitas, hakkas Indrekul nii raske, et ta kõhuli maas nutma puhkes, poetades aina pisaraid rohtu ja samblasse. Nõnda kestis see tükk aega. Viimaks tõstis ta oma märjad silmad üles ja nägi: Riia seisis juba uuesti kraavikaldal, kass süles, uuris veel kord ümbrust ja kadus siis põõsaste varju.

Indrek ajas enda üles ja istus mättale. Alles natukese aja pärast tõusis ta jalule ja läks linnupesa juurde: see oli poegadest tühi. Vanad linnud karjusid poisi ümber, nagu oleks tema nende pojad söönud. Ja muidugi, lindudel oli õigus, sest kui Indrek õigel ajal oleks häält teinud, siis oleksid pojad veel praegugi pesas. Indrek kükitas tühja pesa juurde ja tema süda oli nii hirmus nukker ja raske, et enam pisaraidki ei leidunud. Oli see linnupoegade, Riia või iseenda pärast, seda ei teadnud ta. Aga vististi olid kõik kolm midagi kaotanud, mida polnud võimalik enam millegagi heaks teha. Linnupojad olid jäädavalt läinud, endine Riiagi oli kadunud ja Indrek oli iseendale nagu võhivõõras. Et tema tõe leidmiseks võis ohvriks tuua jõhvilinnupesa Riia kassirojule, seda ta enne ei teadnud.

Palavikulise ja ainitise pilguga läks ta karja juurde tagasi. Antsule ei lausunud ta asjast sõnagi. Üksi tahtis ta iseendaga toime saada. Ka Riiale ei rääkinud ta asjast midagi, tegi näo, nagu oleks ta jõhvilinnupesa sootuks unustanud. Aga selle oma süda kibe-

les nähtavasti sees. Mõni päev hiljem Jõessaares kokku puutudes ütles ta Indrekule:

„Kes selle jõhvilinnu pesa on ära räbustand?"

„Misukese?" küsis Indrek nagu arusaamatuses vastu.

„Aga selle, mis sa mulle kraavi ääres näitasid," seletas Riia. „Ma käisin teist vaatamas, poegi põle enam sees."

„Mis sest," ütles Indrek ükskõikselt, „mul veel teisi pesi küll."

„Kus nad on?" küsis Riia uudishimulikult.

„Küll ma mõnikord näitan sulle," ütles Indrek.

„Miks sa enne põle näidand?" päris Riia.

„Põle meelde tulnd."

„Ma tahaks nii väga näha," ajas Riia peale.

„Aga kui ma näitan, kas annad siis oma Milli mulle mängida?" küsis Indrek.

„Sa viskad ta Muska kätte," kartis Riia.

„Ei ma viska," vastas Indrek.

„Viskad küll, ma tean," kinnitas Riia.

„No ei viska, ma muidu õrritan Muskat."

„Õrritada ka ei tohi," ütles Riia. „Kui õrritada tahad, siis ma ei anna."

„Mul ükskõik," seletas Indrek nüüd. „Ega mul kassist häda ole, aga linnupesi sulle ei näita."

„Säh, mängi siis pealegi kassiga," ütles Riia selle peale, aga kui poiss temalt kassi tahtis võtta, hakkas tüdrukul mingisugune loomusunniline hirm ja viimsel silmapilgul haaras ta kramplikult Milli peast kinni, kuna Indrek teda juba kehast hoidis.

„Lase peast lahti," ütles Indrek.

„Ei lase," vastas Riia, endal juba pisarad silmis.

„Ma tõmman vägisi," ähvardas poiss.

„Ei tohi, Milli saab haiget," keelas Riia.

„Miks sa siis lubasid?" küsis poiss ja sikutas kassi kehast, nii et see tasakesi kräunus.

„Ma änam ei luba," nuttis tüdruk. „Lase lahti, anna kass kätte."

„Ei anna," ütles poiss kindlasti, nagu oleks tal äkki mingisugune meeletu tuju peale tulnud.

Riia sikutas kassi peast, Indrek kehast. Kassi kael venis pikaks ja peeneks ning ta kräunus hädaliselt, püüdes küünistada. Riia hakkas karjuma. Ants seisis juures ja naeris, sest tema meelest polnud lõbusamat asja ilmas, kui oli seda Riia kassi kräunutamine. Oru Kaaru ja Mäe Muska haukusid kärsitul häälel ja nemad olid valmis iga silmapilk kassi külge kargama, eriti just Muska. Viimaks tegi Indrek äkilise tõmbe, Milli pea lipsatas Riia käte vahelt. Samal silmapilgul kargas Muska kassi külge kinni ja raputas teda kõigest jõust oma lõugadega, kuna Indrek alles tema tagumisi jalgu hoidis. Riia kiljus, kass karjatas viimses hädas, Ants hüüdis Muskale ässitavalt: „Võta!" ja siis lasksid koer kui ka poiss korraga kassist lahti, nii et see maha kukkus, kus ta paar korda tagumiste jalgadega lõi, oma pika ja peene kaela välja sirutas ning nõnda rahulikult lamama jäi.

„Eks ma öelnd, et viskad Muska kätte!" karjus Riia ja korjas kassi maast. „Näe nüüd — surnd!"

„Ma ei visand ju," ajas Indrek vastu. „Muska ise kargas külge. Sinu oma süü, miks sa kassil peast nii kõvasti kinni hoidsid."

„Sa tahtsid ta ju koera kätte visata, sellepärast."

„Ei taht ju," vaidles Indrek vastu. „Ma oleks kassiga Muskat ainult õrritand."

„Ä'ä valeta ühtigi, tahtsid visata jah," kinnitas Riia.

„Siis ma oleks ta ju ammu visand," seletas Indrek. „Ma olen temaga ju ennegi Muskat õrritand, aga midagi põle visand."

„Täna tahtsid visata, ma nägin su silmist," kinnitas Riia endiselt, istus maha ja pani surnud Milli endale sülle. Ise karjus ta nõnda, et Indrekul nende oma kass meelde tuli, kui ta rippus ema pekstes sabapidi ukse vahel: Riial oli täna nagu nende hallivöödilise kassi hääl. Ja nagu Indrekul tol korral kahju

oli kassist, samuti hakkas tal ka Riiast hale meel. Ta püüdis teda vaigistada ja lohutada.

„Tahad, ma teen sulle kassi eest ilusa marjakorvi valgeist juurikaist, kaane peale ja kõik," rääkis ta.

Aga Riia ei tahtnud kassi asemel mingit korvi. Siis ütles Indrek uuesti:

„Ma teen sulle tule ääres ilusa kasetohust karbi, ukse ette ka. Sinna sisse panen samblaga maamesilase pesa, nii et võid viia, kuhu süda kutsub, kas või koju aeda, üles lakka või ükskõik kuhu."

Aga Riia ei tahtnud ka mesilastega tohikut, nuttis ainult oma Millit taga.

„Ma teen sulle ilusa puust karbi, kaan käib soonega peale, sisse pane, mis iial tahad," lubas Indrek edasi.

Riia ei tahtnud ka puukarpi, kuhu võib sisse panna, mis iial tahad. Tema tahtis ainult ühte: oma kassinirule hinge sisse, seda tahtis ta, sest muidu ei saanud ta temale linnupoegi sööta.

Indrek lubas talle veel teha suure, nagu pasuna, haavakoorest vile; lubas tuua jõe äärest padrikust kõige jämedama heinputke ja teha sellest virtsa; lubas otsida temale jumalakäsi ja kuradikäppi; lubas kiskuda jõest pikki ilusaid kõrkjaid ja jämedaid pilliroogе, võtta rohelisi pudeleid ja pikkade vartega valgeid roose, otsida hundinuie, mis on pehmed ja ilusad, nagu elus siid ja samet; lubas lõpuks kogu suve kuni sügiseni aina Riia eest muretseda ja tema tahtmist täita, ainult kui ta jätaks oma nutu. Aga Riia ei võinud mingi hinna eest oma nuttu jätta. Ühte oleks võinud Indrek veel lubada: nende vanal kassil olid kodu pojad, ja Indrek oleks võinud Riiale lubada, et ta toob temale uue kassi, aga seda ei võinud ta ju teha, sest siis oleks Riia hakanud sellele linnupoegi söötma.

Nõnda siis, kui Indrek oli Riiale kõik lubanud, mis tal võimalikku hinge taga, tegi ta viimaks oma südame kõvaks ja ütles:

„Mis sa tühja niipalju karjud, ega ta ikka änam hinge tõuse, matame ta parem ilusti maha, ma aitan. Teeme talle kena haua, mina kaevan valmis, panen sammalt sisse ka, et oleks hea pehme ja soe. Tahad? Teeme nõnda. Ma lõikan pussiga hea suure lepa, teen labida, sellega kaevan."

Riia ei vastanud midagi, aga nutt jäi soiku, sest auväärt matused olid tema valutavale südamele kõige magusamaks palsamiks. Nutu vaikimisest oli Indrekule küll. Ta läks leppa maha võtma, et labidat valmistada. Ants seisis juures ja vaatas pealt. Muska aga jäi Riia ette ja silmitses ainiti selle süles lamavat kassi.

Kui Indrekul labidas valmis, läks ta Riia juurde ja küsis:

„Kuhu ma haua kaevan? Kas teie suure kase alla? Seal oleks kõige parem... juurikate vahele, loomad ei lähe sinna peale."

Riia tõusis kassiga üles ja ütles:

„Kaeva pealegi sinna, jääb hästi meele."

Mindi suure kase alla: Indrek kõige ees, labidas seljas, Riia kassiga järel, tema kannul Ants. Aga Muska sörkis Riia kõrval, sest tema ei tahtnud kassi silmast lasta, nagu oleks tal temaga veel mõnesugused arved õiendada.

Indrek kaevas haua valmis ja vooderdas ta pehme samblaga nii ilusasti, et Riial peaaegu heameel hakkas oma kalli Milli surmast. Ainult kui Indrek hakkas Millile mulda peale ajama, ei saanud Riia nuttu pidada.

„Kui jätaks mulla peale ajamata," ütles ta, „paneks ainult sambla."

„Ei, seda ei või," seletas Indrek vastu, „hakkab haisma."

„Kas mullaga ei hakka?" päris Riia.

„Mullaga ei hakka," vastas Indrek ja ajas augu mulda täis.

Riia seisis juures ja nuttis, aga Antsul polnud põrmugi kahju. Ehk kui oligi, siis ainult sellest, et

ta oma käed mullaseks teinud, sest Indrek torkis oma lepast labidaga mulla augus lahti, Ants pidi tema aga kamaluga välja pilduma — niisugune tore omatehtud labidas oli Indrekul Milli hauda kaevates.

„Tahad, ma panen risti peale ka," ütles Indrek Riiale lohutuseks, kui see nuttu pidama ei saanud. „Ma teen risti kadakast, see ei mädane."

„Pane pealegi rist ka," oli Riia nõus ja äigas silmad kuivaks.

„Aga täna ei saa, ei jõua," seletas Indrek. „Ristitegemine võtab aega, kui tahad ilusa. Ma teen põikpuule õnara ja kõik. Halba ei maksa teha."

„Ega nüüd halba küll ei maksa," arvas ka Riia.

Nõnda pidigi rist alles homseks saama.

Aga kui Indrek Antsuga üksi jäi, oli tal aega mõtlemiseks ja siis kahetses ta oma lubadust — Milli hauale risti teha, liiatigi veel kadakast. Mis oli see Milli tõepoolest? Linnupesadekrattija, muud mitte kui midagi. Kassiroju, kes inimestele igal pool jalgu jäi. Miks siis just temale rist? Kui sureks, ütleme, nende Muska, temaga oleks teine lugu, sest tema linnupesi ei räbusta, vaid rapib aina suve läbi usse. Temal võiksid olla kümned ja sajad patud, ikkagi saaks ta nad andeks, sest kõik ju teavad, et iga ussi surm lunastab tema tapja üheksast patust.

Ei, Indrek Millile risti ei tee. Seda aimas ta nagu esitekski, lubas ometi teha, sest ta tahtis siis Riiat rahustada. Homme on ehk see isegi juba risti unustanud, või kui ei ole, siis leiab Indrek selle aja peale mingisuguse ettekäände, miks ta veel risti pole teinud. Päevast päeva selle tegemist edasi lükates pääseb ta temast lõpuks ehk sootuks.

Aga kui Indrek endamisi alles nõnda arutas, tuli Muska Oru maa poolt, kandes midagi solknevat lõugus.

„Vaata, mis Muskal suus!" hüüdis Ants.

„Las tuleb lähemale," vastas Indrek.

Koer tuli otseteed Indreku juurde ja pani tema ette maha — Riia Milli, kelle ta hauast oli välja kraa-

pinud. Ise jäi ta üksisilmi Indrekule otsa vahtima, nagu ootaks ta, mis see nüüd ütleb. Aga Indrek ei saanud sõnagi suust. Tema seisis, nagu näeks ta viirastust.

„See ju va Riia Milli!" hüüdis Ants. „Kust ta selle on kätte saand?"

„Mis nüüd teha?" küsis Indrek, nagu seisaks ta mõni teab kui raske otsustuse ees.

„Matame uuesti maha, mis muud," arvas Ants.

„Aga kuhu? Kas viime ta oma hauda?"

„Teeme talle seiasamasse augu ja viskame sisse," ütles Ants.

„Aga kui Riia teada saab," kahtles Indrek.

„Kust ta seda saab, kes talle ütleb. Mina ei kõssagi ja sina ära ka ütle."

Öeldud, tehtud: Milli maeti siiasamasse. Pärast läksid poisid Oru suure kase alla ja silusid selle haua seal nõnda, nagu oleks kõik korras.

„Nüüd võib kase alla kadakast ristigi teha, kui Riia nii väga tahab, sest Millit põle änam siin," arvas Indrek endamisi.

Aga öösi piinasid teda rasked unenäod, mis muutusid peaaegu ilmseks jampsimiseks. Ta kuulis mingisugust kassiroju häält, mis oli peaaegu nagu inimese hääl. Uuesti uinudes kordus nägemus teisendatud kujul. Ta kuulis endist häält, aga nägi ka mingisuguseid tardunud silmi, nagu olid Milli silmad, kui Muska ta tema ette maha pani. Need silmad vaatasid pisut altkulmu, nagu tegi seda Riia pahandudes ja mossitades.

Järgmisel hommikul ei saanud Indrek muidu, kui jättis Antsu loomadega keset sood, jooksis ise lõõtsutades Jõessaarde, kaevas Milli maa seest välja ja viis ta jällegi suure kase alla esialgsesse hauda. Ettekäändeks, et ta seda teha võis, oli ristipuu-kadaka toomine Jõessaarest. Muidugi võttis ta ka kadaka siit kaasa, aga peaasi oli ikkagi kassimatmine. Rahuliku südamega läks ta nüüd Antsu juurde tagasi ja hakkas seal risti meisterdama.

Aga tema südamerahu ei kestnud kuigi kaua. Sest kui nad loomadega paari tunni pärast Jõessaarde jõudsid, tuli Muska jällegi Oru maa poolt ning kandis midagi suus.

„Jälle kass!" hüüdis Ants, kes koera enne tähele pani.

Need sõnad pidid Indrekult peaaegu aru röövima. Ogarate silmadega vahtis ta koerale otsa, kui see kassi tema jalge ette pani.

„Aga auk on terve!" hüüdis Ants, kes eilsele kassiaugule oli joosnud vaatama. „Ainult muld oleks nagu täna peale aetud."

Indreku huuled värisesid. Valmistatava risti oli ta käest maha pillanud.

„Kust ta, sinder, selle kassi võttis? Auk on ju kinni," kordas Ants venna juurde astudes.

Indrek vastas temale ainult küsimusega:

„Mis me nüüd teeme?"

„Matame jällegi maha, mis muud," arvas Ants. „Aga see on ehk mõni teine kass, meie auku põle ju kraabitud.

Viimaseid sõnu ei võtnud Indrek kuuldavakski, vaid ütles:

„Muska kraabib ta jällegi välja, kui me ta maha matame."

„Las ta siis olla," arvas Ants ja lisas kohe juurde: „Aga ta hakkab haisma."

„Põletame ta ära," tuli Indrek heale mõttele.

See meeldis ka Antsule, ainult ta kahtles, et kas kass põleb.

„Teeme hea lõõma, küll ta siis põleb," ütles Indrek.

Nõnda hakkasid nad puid ja risu korjama kassipõletamiseks.

„Aga Riiale ei ütle me sellest ühtigi," rääkis Indrek juba tule lõõmates. „Kui ta leiab, et haud ära kraabitud, siis ütleme, et meie ei tea. Nõnda põle risti tarvis ega kedagi, võin ta tulde visata."

„Mis temale sellest rääkida," arvas Ants.

Aga kui poisid alles nõnda rääkisid, hakkas suure kase poolt kisa kostma: kassihaud olevat lahti kraabitud ja Milli ise läinud. Poisid hüüdsid Riia viimaks oma tule äärde, kuna nad enne seda risu ja tooreid kuuseoksi sinna peale ladusid, et kass ei paistaks. Kui Riia poiste juurde jõudis, kurdeti üheskoos kassi kadu ja kohendati tuld.

„Mis hais see vahetevahel suitsuga ninasse tuleb?" küsis Riia.

„Mina ei tunne mingit haisu," ütles Indrek.

„Mina ka mitte," kinnitas Ants ja vaatas ise Indrekule otsa.

„Aga mina tunnen," ütles Riia. Ja pisut allatuule minnes, kuhu suits paremini peale käis, ütles ta poistele: „Noh, tulge seia ja nuusutage, küll te siis tunnete."

Poisid läksid Riia juurde ja nuusutasid ühes temaga, aga ikkagi ei tundnud nad midagi, mitte midagi.

„See on kuuseoksa hais," ütles Indrek uusi oksi tulle pannes.

„Jääh, kuuseokstel siis niisuke hais," vastas Riia uskmatult.

Et teist juttu teha, ütles Indrek:

„Ega mul nüüd änam maksagi risti teha."

„Ega änam, Milli on ju ära viidud," ütles Riia nukralt, aga sugugi mitte enam nõnda, nagu ta rääkis eile. „Küllap see on Muska töö, kes muu sinna teadis minna."

„Siis viskan ma risti tulde," ütles Indrek ja võttis poolvalmis ristipuu maast.

„Ah sa juba hakkasid tegema," imestas Riia. „Anna, ma vaatan."

Indrek andis ristipuu tüdruku kätte. See vaatas ja ütles:

„Kui ilus! Milli ise põlndki nii ilus ühti, ema ütles seda ja teised ütlesid ka," rääkis Riia.

Nüüd ütles Indrek midagi, millele polnud ette valmistatud ei teised ega ta isegi õieti. Nõnda tahtis ta juba ammugi rääkida, aga ikka ei leidnud ta para-

jat silmapilku. Kas nüüdki see oli tulnud, ei teadnud ta, vaid ta ütles ainult, et ometi kord öeldud oleks:

„Ja linnupojad sõi ta ka pesast ära."

Indrek ütles seda üsna lihtsalt ja rahulikult, nagu polekski jutt Riia Millist.

„Ei söönd ühtigi, tema ei söönd," vaidles Riia ärevalt vastu.

„Sõi küll," ütles Indrek. „Ma olin mätaste vahel kõhuli maas, kui sa küürakil piirikraavi kalda ääre tulid ja seal põõsa tagant piilusid. Alles pärast tõusid kraavikaldal püsti, kui nägid, et kedagi ei olnd. Siis kuulasid sa meie karja kellu, aga need ei kostnud, sest kellad olid sammalt täis. Pärast võtsid Milli sülle, hüppasid temaga üle kraavi ja viisid ta minu jõhvilinnupesa kallale. Ise kükitasid juures, kui Milli poegi sõi. Salga või ära salga, aga ma nägin kõik."

Ants ja Riia vahtisid ammuli sui Indrekule otsa.

„Sina valetad!" karjus Riia ja hakkas nutma, nagu oleks talle mõni teab kui valusasti haiget tehtud.

„Ei valeta," vastas Indrek. „Vanad linnud karjusid nii haledasti, kui Milli nende poegi näsis ja sina ise juures vahti pidasid."

Riia seisis tule ääres ega saanud silmi maast. Äkki aga pöördus ta ümber, pistis jooksu ja karjus:

„Valetad, valetad, valetad! Midagi ei näind sa, räägid muidu!"

„Miks sa siis jooksu pistad, kui valetan?" hüüdis Indrek talle vastu. „Kes see valet kardab!"

Riia ei vastanud enam.

„Tule tagasi!" hüüdis Indrek talle veel. „Tule oma kassi põletama. See oli sinu Milli hais, mis sa siin tundsid!"

„Valetad!" hüüdis Riia nüüd jällegi.

„Ei valeta," vastas Indrek. „Tule nuusuta uuesti ja vaata oma silmaga, kui tahad."

Aga Riia ei tulnud enam Indreku ja Antsu juurde, ei sel ega teistel päevadel. Ainult poiste äraolekul käis ta Jõessaares nende tuleaset kepiga torkimas.

Leidnud siit kondid, uskus ta, et poisid Milli ära põletanud. Miks nad seda teinud, see jäi talle üsna arusaamatuks ja nõnda ei andnud ta neile nende tegu kunagi andeks.

Indrek aga magas järgmisel ööl õndsa und. Ei nägemusi ega hääli, ei higi ega hirmuvärinaid kehal, kõik oli vaikne ja rahulik, nagu oleks emarüpp peapadjaks. Kui ta hommikul äratati, lausus ta endamisi:

„Näe, mis hea, et ma talle kõik ütlesin. Las ta teab. Kassiniru pärast hakka öösi veel halba und nägema."

XXXIV.

Vargamäel elati nüüd juba aastate kaupa nõnda, et isegi joodud peeti ilma naaberrahvata. Nõnda olid Mäel ristitud Tiiu ja Kadri ning Orul viimne poeg Jüri. Igas talus elati täiesti omaette, nagu poleks teist talu ühisel väljamäel olemaski. Vanad olid selle seisukorraga ammust ajast harjunud. Sauna Madiski leidis selle elu-olu päris loomulikuna. Naljatades ütles ta vahel:

„Ah, mis sest naabrist nüüd, ehk olgu siis, et leivakõrvasest puudu tuleb."

Leivakõrvase all mõistis ta tülitsemist, mis aega hoopsamini kulutas. Jootude ajal läks aga aeg muidugi ruttu, nõnda polnud siin ei Andresel ega Pearul „leivakõrvast" vaja. Sellepärast oleksid võinud vanade pärast joodud mööduda, ilma et naaberrahvas sedagi oleks teada saanud, mis seal söödi ja joodi. Aga noored mõtlesid ja tahtsid teisiti. Pisut või palju, aga ikkagi pidi Oru rahvas Mäe pidudest kuidagi osa saama. Tiiu varrude ajal viisid Eespere karjapoisid Tagapere omadele endi titesaia ja kooki „katsta". Kadri varrudest osasaamine pidi Oru rahval peaaegu päriselt äparduma, sest Indrek ja Ants olid sel ajal Oru Riiaga kassi põletamise pärast raskesti vändas. Aga nüüd astus Liisi otsustava sammu, sest tema pistis endale hea saiakäänaka põue ja läks välja alla lilli korjama. Seal sattus ta lauluhoosse, sest lilli noppides mõtles ta Oru Joosepi peale. Joosep ise poleks

ehk Liisi laulu kuulnudki, kuid jumal tahtis, et vana Pearu, kel head kõrvad kuulmiseks, sel ajal juhtus väljas olema. Kui see tuppa läks, ütles ta:

„Küll on neil Mäe tüdrukutel õige heledad jaaled! Va kadunud Krõet on oma kõri neile and, sel oli ka nii hele jaal, kui ta vahel sigu kutsus. Kuulasin praegu väljas — kõik kohad aina rõkkavad, nõnda heledasti laulab teine välja all."

Neist isa sõnust oli küll, et ka Joosep välja läks Mäe tüdruku heledat häält kuulama. Aga pisut kauaks jäi ta sinna, seda panid kõik tähele.

Tõepoolest aga oli lugu nõnda, et Joosepil polnud üldse aega kuulatada, vaid niipea kui ta tundis Liisi hääle, tuli talle nagu sada paari jalgu alla, mis ladusid põllupeenral välja äärde, ometi mitte sinnapoole külge, kus laulis Liisi, vaid otse vastupidisele. Aga jõudes lepiku varju, kus teda enam ei võidud näha, ei Orult ega Mäelt, jooksis ta mööda välja äärt edasi, et teha ring ümber välja otsa ja saada laulja juurde.

Sel silmapilgul, mil Joosep pärale jõudis, hammustas Liisi parajasti saiakäänaka otsast, nagu oleks ta selle ainult iseendale söömiseks kaasa võtnud. Aga Joosepit nähes ütles ta kohe:

„Tahad ka meie varrusaia katsta? Aga mitte minu hambajälgi, siis lähme riidu."

Nende sõnadega ulatas ta saiapala Joosepile.

„Kui riidu, siis riidu," ütles poiss ja hammustas otseteed tüdruku hambajälgedesse.

„On hea?" küsis Liisi.

„On küll," kiitis Joosep.

„Minu oma sõtkutud, muna ja või sees," seletas Liisi ja tegi ka ise hammustama, näksides aga tõepoolest ainult hiire viisil, et nõnda Joosepile rohkem jätkuks.

„Säh, hammusta veel," käskis Liisi poissi, kui selle suu hakkas tühjaks saama. „Söö kohe!"

„Söö ka ise," käskis poiss vastu.

„Eks mina saa teda muidugi," vastas tüdruk.

Seda mõistis ka Joosep ja sellepärast vajutas ta hambad ikka julgemini värskesse saiasse. Samal ajal kõndis Liisi tema ümber ja korjas lilli, ikka jaanikanne ja kullerkuppe, kullerkuppe ja jaanikanne, mida kattis juba õhtune vilu kaste.

„Ega ma põleks teandki tulla," rääkis Joosep mugides, „aga isa oli väljas ja ütles tuppa astudes, et keegi laulab Mäe välja all."

„Isal on paremad kõrvad kui pojal," ütles Liisi.

„Ma olin ju toas," vabandus poiss.

„Aga miks sa siis olid toas," ütles tüdruk etteheitvalt. „Niisukese õhtuga toas!"

„Tead, mis isa veel ütles," rääkis Joosep.

„Noh?" jäi tüdruk uudishimulikult ootama.

„Sul on niisama hele hääl nagu su kadund emal, Krõõdal. Isa räägib alati sinu ema heledast häälest. Kas mäletad, kudas ta sinu ema matuksel nuttis? Mina mäletan seda selgesti."

Aga Liisi ei mäletanud seda. Võib-olla polnud ta seda tähelegi pannud, sest sel päeval nutsid paljud, nutsid kõik.

Kui Joosepil varrusai söödud, astus ta neiu juurde, kes ikka veel lilli noppis.

„Kas said sellest ka midagi?" küsis Liisi ja punastus ise millegi pärast.

„Küllap sain," vastas poiss ja lisas naerdes juurde: „Aga oleks veelgi taht, nii hea oli."

„Maiasmokk niisuke," vastas tüdruk, kuna ta ise kahetses, miks ta rohkem polnud toonud. „Teine kord toon rohkem," lisas ta juurde. „Teine kord saad niipalju kui tahad."

Nõnda kinnitas Liisi Joosepile, kui ta tema kaudu laskis Oru rahval endi varrusaia maitsta. See oli praegu ainuke võimalus ja Liisi tundis, et tema on kohustatud seda ainukest võimalust tarvitama. Muidu oleksid naaberrahvad teineteisele hoopis võõraks jäänud, sest kohtukäimine võttis juba kevadel vara hoogu ja kiuslemised olid igapäevased asjad. Pearu paisutas mitmes kohas korraga vett ja piiriaedu lõh-

kus ning soosilda tegi ta nõnda, et ta isegi selle käes kannatas ja üleaedset kirus, miks ta tema tõttu küll niisuguseid meeletuid asju peab tegema. Ometi pidi ta selle risti enda peale võtma ja alistunult kandma, sest naabrit ei võinud ju kuidagi ilma vingerpussita jätta.

Harilikult oli ikka nõnda, et naabrid vingerpussitasid ja kulutasid kohtu uksi ainult suvel, tänavu oli aga tegemist ka südatalvelgi. Selleks andsid põhjust paar erilist asja. Esimesena võiks ehk nimetada seda, et sügisel oli Pearu esimene poeg kroonuteenistusest pääsenud ja seda pidas Andres naabri nükkeks, liiatigi veel, et see ise kõrtsis purjus peaga hoooples, tema poeg saanud kroonust sellepärast vabaks, et tema lasknud tohtril talle sinna kohta kaks ihuavaust teha, kus teistel meestel on ikka üks. See Pearu arvatav nüke ärritas Andrest. Peaaegu tahtis ta tema pärast oma jumalaga rääkima minna, nagu oli ta kord rääkinud sellest, et miks Pearul on esimesed lapsed pojad, temal aga tütred. Andrese arvates oli Pearu kirjutaja ja talitajaga tingimata „sahker-mahker" teinud ja nende läbi ülemalegi poole „pistnud".

Aga tõepoolest polnud Pearu „sahker-mahker" teinud, vaid Joosep ise, ja mitte kirjutaja ega talitajaga, vaid Andrese enda vanema tütre Liisiga, kes oli nõu andnud liisku võtta oma, s. t. pahema käega. Sellest nükkest ei teadnud keegi midagi, ei ametlikud ega eraisikud, see seisis ainult Joosepi ja Liisi eneste teada. Ometi aitas ta niipalju kui neil tarvis: mehi oli tänavu palju ja Joosep võttis numbri nii kaugele, et jäi ühes kolmanda kergituse meestega koju „utsinasse" ehk „kopli peale". Joosepil oli väga hea meel, et ta Liisi nõuannet tähele pannes kogu komisjonile vingerpussi mänginud, ja Liisil oli heameel, et ta Joosepile niisugust vingerpussilist nõu andnud.

Muidugi, sellest kõigest poleks võinud naabrite vahel mingit taliprotsessi tõusta, vaid see võis ainult kaudselt asja protsessini juhtida. Sest poleks Joosep kroonust pääsenud, siis poleks ehk Liisi ühes teis-

tega jõululaupäeval kiriku läinud ja asi oleks nõnda võinud teise pöörde võtta. Aga nüüd oli see kallis õhtu Vargamäel haruldaselt pidulik, sest polnud enam võõraid palgalisi kummaski peres, vaid aina kõik omad lapsed.

Mäel tõid poisid juba varakult õled sisse — eeskambri sooja müüri äärde ja kõik noored valmistusid kiriku minema, sest ilm oli ilus ja pehme, hoia hobuohje kas või paljakäsi. Ja ei olnud Vargamäel midagi veetlevamat kui rakendada hobused jõuluõhtul pikkade regede ette, mis valgeid õlgi täis, õlekubu istmekski, laduda lapsi peale, niipalju kui mahub ja niipalju kui hobune veab — sest selleks jätkus lapsi Vargamäel — ja siis minna mäelt alla ikka sinnapoole, kus helisevad talvises karges õhus kumedad kellad üle soode ja rabade, üle väljamägede ja hoonete, üle soosaarte ja nende metsatukkade, mis lumikatte all vastu ei helise, vaid pisut ainult mütsuvad, nagu löödaks raske asjaga kuhugi pehmesse paika.

Tänavu sõideti Eesperest kahe hobusega ja reega ning sõitjaiks olid vanuse järgi: Liisi, Maret, Andres, Indrek, Ants ja Liine. Tiiu ja Kadri pidid koju jääma — isale ja emale appi ahju kütma ja vorste kerisele panema, sest ei võinud ju ometi toad sellepärast ilma magusa haisuta ja kõrvad meelitava särinata jääda, et kõik tahtsid minna lähedalt kuulama kirikukelli. Nõnda seletas Mari kahele väikesele nende kojujäämist jõuluõhtul.

Suuremad aga asusid regedele — Liisi, Andres ja Liine ühele, Maret, Indrek ja Ants teisele ja esimeste regi sõitis noore hobusega ees, teistel polnud muud kui las vana mära lõikab noorele järele, nii et polnud teda vaja sundida ega juhtida. Liinele ja Antsule aeti isa ja ema suured kasukad selga ja nende raskuse all istusid nad regedel nagu kägarad. Aga sest polnud midagi, hea oli ikkagi sõita ja nad asetati keset rege suuremate vahele, et nad pimedas kogemata ühes kasukatega ei kaoks. Kiriku juures pugesid nad putukatena oma raskest kestast välja ja

läksid kirikusse — võimalikult altarile lähemale, et näeksid ligidalt jõulupuud ja tunneksid põlevate küünalde magusat lõhna.

Liine oli täna esimest korda kirikus ja temal oli siin nii palju vahtida, et ta ainustki sõna õpetaja suust tähele ei pannud, isegi siis mitte, kui ta üksisilmi tema suu küljes rippus. Oreli mängima hakates püüdis ta oma silmi koori poole pöörata, aga ei saanud — nii paksult oli ema talle kodu mitmesuguseid ritikuid-rätikuid ümber sidunud. Katsus kogu keha pöörata, aga kirik oli sedavõrd täis kiilutud, et seisti kui silgud tünnis. Nõnda ehk oleks pidanudki ta kuni lõpuni seisma, ilma et oleks näinud orelit ja selle kõrval seisvat suure häälega meest, kes laulis, nagu puhuks ta karjapasunat. Õnneks oli Liisi tema kõrval ja Liisi kõrval Oru Joosep, et Liisiga ühest raamatust jõuluõhtul laulda, ning Joosep see oligi, kes Liinele parajal ajal appi sai, nii et ta nägi orelit ja kõike. Selle eest poleks aga Joosepi oma väike vend mitte kui midagi näinud, sest Joosep oli tema Liisi pärast sootuks unustanud. Kuid temale sai appi Liisi ja nõnda maitses ka Joosepi väike vend õiget jõulurõõmu.

Vahtis Liine niipalju kui vahtis, aga miski ei pannud teda nõnda imestama kui altari ees seisev kuusk, üleni küünlaid täis. Kuidas oli küll nii suur puu kirikusse saadud ja kuidas oli ta siin püsti aetud? Küünaldepanemine oli juba kergem töö, sest seda võisid teha väikesed poisid, kes selleks ronisid kuuse otsa. Jah, seda oleksid võinud teha nende Ants ja Indrekki, ehk küll viimane tahtis juba liiga suur olla. Aga nii suurt kuuske kiriku tuua ja ta sinna püsti panna, seda ei suutnud Ants ja Indrek kahekesigi. Võib-olla said ehk Andres ja isa niisuguse kuuse vastu, nemad ehk kahekesi küll, aga teised mitte.

Neist oma painajalikest mõtteist rääkis Liine pärast ka Antsule. Aga sel olid pisut teissugused arvamused, sest ta ütles:

„Oh, mis see tänavune kuusk põlnd midagi, ükskord enne oli palju suurem!"

„Veel suurem?" imestas Liine. „Kui suur? Nagu Jõessaare kõige suuremad?"

„Nii suur just mitte," ütles Ants, „mujal põlegi nii suurt kuuske kui see kõige suurem seal."

„Kas seda saaks kiriku viia?" küsis Liine.

„See ei mahu ju," vastas Ants.

„Aga kui teeks niisukese kiriku, et mahuks, kas siis saaks?"

„Ei, seda Jõessaare suurt ei saa keegi kiriku."

„Andres ega isa ega keegi?"

„Mitte keegi! See meie kuusk on nii suur, et ei keegi," kinnitas Ants.

„Ja küünlaid ei saaks ka külge?"

„Küünlaid ehk saaks, kui otsa roniks."

„Kui õige paneks niisukesele küünlad külge!" unistas Liine. „Paneks külge ja pistaks kõik korraga põlema. Paneks meie vana suure kuuse Jõessaares kohe küünlaid täis ja siis... Kas põleks ilusti?"

„Kust sa niipalju küünlaid võtad?" küsis Ants.

„Kui oleks, kui kirik annaks," ütles Liine. „Kui annaks niipalju, et võiks panna selle suurele ja kõigi teistele Jõessaares ja kui siis pistaks öösel pimedas kõik põlema, kas oleks siis valge nagu kirikus?"

„Nii valge ei oleks," arvas Ants. „Nii valge põle kuskil kui kirikus ja nii pikka kuuske ka ei ole, kui on kirikutorn."

„On ta pikem kui meie Jõessaare suur kuusk?" küsis Liine, sest pimedas polnud ta ise kirikutorni pikkust saanud silmaga mõõta.

„Palju pikem," kinnitas Ants.

„Kas ulatab taeva?"

„Taeva ei ulata."

„Aga kui paneks kirikutorni otsa meie suure kuuse, kas siis ulataks?"

„Siis ka ei ulata."

„Aga kui kuuse ladvale paneks veel laua, laua

peale tooli ja tooli peale reiaaluse suure redeli, kas siis ulataks?"

„Redel ei seisa ju tooli peal püsti, kukub maha," ütles Ants.

„Aga kui seisaks ja kui reiaaluse redeli otsa seaks toaredeli ja toaredeli otsa laudaredeli ja laudaredeli otsa aidavaheredeli, kas siis ulataks?"

„Taeva ei ulata, taeva ei ulata miski, taevas on kõigist kõrgem, muidu ta põlekski taevas ja muidu läheks inimesed kõik taeva ja maa jääks tühjaks," seletas Ants.

„Põleks änam kedagi, kes loomi söödaks, karjas käiks ja aidaukse õhtul lukku keeraks ning võtme tuppa tooks," arvas Liine.

„Küll oled sa alles rumal," ütles Ants nüüd. Aga seda ei pannud Liine nagu tähelegi, vaid küsis kohe:

„Aga kas pilveni ulataks, kui kõik need asjad teineteise otsa paneks?"

„Pilveni ehk ulataks," ütles Ants.

„Miks siis inimesed maa pealt ära pilvesse ei lähe?" küsis Liine. „Kas loomad seal süüa ei saa?"

„Sinuga ei maksa sellest rääkida, sina ei saa veel aru," ütles Ants ja lõpetas õega jutu.

Indrekul rippusid silmad peaaegu kogu jumalateenistuse lunastaja kujul, mis paistis vaevalt läbi jõulupuu okste säravate küünalde vahelt. Juba varemalt oli ta seda kannataja kuju mitu korda vaadelnud, aga täna kiskus ta poisi silmad millegi pärast eriti enda külge. See ehk oli sellepärast, et kuju niuete ümber olev valge side läbi kuuseokste teravamalt silma torkas kui muidu, meelde tuletades mingisugust nägemust, mille kohta Indrek õieti ei teadnud, oli see ilmne või unelevalt viirastuslik... Oli mingisugune päikesepaistene päev, pooles õhtupoolikus. Oli hulk ähmaseid inimesi ja õhku täitis kisa ning kära. Inimeste seas oli mingisugune silmatorkavalt selge mehekuju, seljas ainult valge särk, mis ulatus peaaegu põlvini. Ja seda meest peksti ähmaste inimeste poolt, esiteks vastu jalgu ja, kui ta need maha kükitades

valge särgi sisse peitis, tõmmati tal särk üle piha, ja siis paistis ka temal kaela peal samuti, nagu lunastajal valge riie niuete ümber. Lunastajal jookseb punane veri küljest, seal päikesepaistel ilmus kükitaval mehel veri seljale ja reitele. Indrek mäletab seda nii selgesti, nagu oleks seda temale mitu ja mitu korda tegelikult ikka uuesti meelde tuletatud. Ta mäletab ka seda, et ta pärast oli selle mehe süles, aga kuidas ta sinna sattunud või kuhu ta sealt läinud, seda ei mäleta ta mitte enam. Sellest jõuluõhtul kirikus unneldes tulid tal nagu kogemata meelde Õnnistegija sõnad, mis ta piibliloost lugenud:

„Laske lapsukesed minu juure tulla ja ärge keelake neid mitte."

Liisi ja Joosep olid inimeste poolt kõvasti teineteise vastu surutud, et nad läbi paksude riietegi teineteise ihusooja arvasid tundvat. Neil oli nõnda väga hea ja nende näod õhetasid, nagu seisaksid nad palavas kirikus. Ometi polnud siin muud sooja kui mis tuli küünaldest ja inimestest, kes laulsid üheskoos: „Ma tulen taevast ülevalt."

Väljas ootas Vargamäe rahvast imelik üllatus. Kui Andres hakkas hobust teiste vahelt lasila äärest välja lükkama, helisesid aisades kellad. Andres jahmatas. Oli ta ehk võõra hobuse omaks pidanud? Oli keegi ehk eksikombel omad kellad tema ree aisadesse sidunud?

„Mis see siis peab tähendama?" küsis ta imestunult.

„See tähendab, et pea suu ja istu peale," vastas Liisi naerdes, kes mõistatust näis mõistvat.

„Sa siis teadsid sellest?" päris Andres.

„Teadsin," vastas Liisi.

„Joosepi töö, eks?" küsis Andres.

„Mis sa veel pärid," vastas Liisi, „lase sõita, muidu jääme teiste jalgu."

Lastigi minna, nii et kellad paukusid. Peale nende kuuldi veel ainult ühel kellad peal olevat.

Nagu tuldi kiriku, nõnda mindi ka koju tagasi — Liisi, Andres ja Liine oma reega ees, teised neile järele. Aga mis oli kirikusõit kojusõidu vastu! Heameelega oleks tee kas või kümme korda pikemaks venitanud, kui ta tõelikult oli, nii ilusasti helisesid aisades kellad. Nagu oleks kummalgi rangiroomal mingisugune väike kirikumees istunud ja Vargamäe noortele aina helistanud, kui need sõitsid valgete ja õlgpehmete regedega jõuluõhtul, väiksemad kägaratena isa-ema raskeis kasukais suuremate keskel.

Mõisa soo peal oli nelja Vargamäe ree ees terve voor teisi regesid ja saane.

„Tõmma mööda!" hüüdis Oru Joosep tagant Mäe Andresele. „Lumi on ju madal ja soo kõva."

Andres tõmbaski viivitamata noore mära kõrvale ja pingutas ohje. Kolm teist Vargamäe rege vuhisesid temale järele. Kellad paukusid. Võib-olla oleks ehk mõni teinegi voorist mööda ajanud, aga ei maksnud, polnud ju kelli peal. Vargamäelased üksi sõitsid täna õhtul mõisa soo peal kelladega. Teised ainult vaatasid, kuidas kelladega sõidetakse, ja nii mõnigi lausus oma kaaslastele:

„Vargamäe vägi läheb."

Aga kui jõuti hea vutiga oma välja alla, siis peeti hobused kinni, võeti kellad pealt ära ja Oru Joosep pistis nad oma rekke õlgede alla. Nüüd lasti hobused tasahilju väljamäest üles ronida, sest sõitmiseks polnud enam tungivat põhjust: polnud helisevaid kelli kihutajaks.

„Alles nüüd saab õieti aru, kui ilusad nad olid," ütles Liisi teistele.

„Aga lapsed," pöördus Liisi väiksemate poole, „pidage oma suu, et isa kelladest ei kuule, siis sõidame teine jõululaupäev jälle nõnda."

„Kas emale võib rääkida?" küsis Liine.

„Emale võib," vastas Liisi.

„Siis räägime salaja emale," arvas Liine, sest muidu ei võinud ju, sellest pidi kellelegi rääkima.

•

Laste imestus oli suur, kui nad kambri astudes leidsid, et isa ja ema alles laulavad ja loevad. Oli üsna arusaamatu, kuis võivad nd veel lugeda ja laulda, kui kõik kohad on täis nii magusat sealiha ja verivorsti haisu, mis ulatub ahjust ja keriselt isegi otsaga õue.

Aga veel enne kui ükski jõudis küsida või vastata, miks isa ja ema oma palvepidamisega nii hiljaks jäänud, sosistas Tiiu juba Liinele:

„Isa peksis teispere koera."

Tõepoolest oligi Andrese ja Mariga imelik lugu sündinud. Laste ärasõidul oli ahi pooleldi juba küdenud, ja kui tukkidest hõõguvad söed said, seadis Mari liha ja vorstid ahju ning kerisele, nagu ühele või teisele kohane. Vaikse ja pehme ilma tõttu oli koja välisuks lahti jäänud. Toa auguga uks seisis kinni, suur uks aga oli irvakile jäetud, et suits pääseks välja minema, ja ukse vahel seisis ahjuhark, mis takistas teda kinni langemast.

Nõnda korraldas Mari kõik ilusasti, enne kui läks väikeste lastega kambrisse, sest Andres istus juba tagatoas laua ääres ja ootas, et võiks hakata laulusõna ette ütlema. Ka Mari istus tagakambrisse, aga aeg-ajalt tõusis ta sealt ja läks tuppa, et palvesõnade vahel särisevat liha ja vorste vaadata, neil teist külge keerata või muidu pisut neid liigutada. Aga äkki, kui Mari just toast alles kambrisse oli saanud, kostis sealt kahtlane kolks, nagu oleks ahjuhark suure ukse vahelt maha kukkunud. Mari ruttas tuppa ja nägi kohe, et ahjuhark tõepoolest suure ukse vahelt maha kukkunud ning uks ise kinni läinud. Mari tahtis juba ahjuhargi maast võtta ja ta uuesti ukse vahele panna, et see irvakil seisaks, sest toas tundus alles vingu, aga enne märkas ta pimedas nurgas tünnide vahel põlevaid silmi. Nüüd alles mõistis Mari, et ahjuhark polnud ise kukkunud, vaid keegi oli ta maha ajanud. Kassiroju ei võinud see olla, tema on ettevaatlik, ei aja kunagi nõnda ahjuharki maha. Muska oli lastega kiriku juurde läinud reevalvuriks. Kes see siis

õige kallil jõululaupäeva õhtul nende tuppa on tulnud? Mari võttis ahju eest laudilt väikese lambi nagu hundisilma ja läks pimedasse nurka vaatama. Kostis tige urin. Mari kergitas lampi, et paremini näha: va teispere Valtu!

„Vaata kurja," lausus Mari endamisi. „Või tema! Vorstihaisu peale! Ometi kord panid ise enda lõksu, oled mul juba küllalt nuumsea-sööki lõmpsind ja seebitükke ära kand."

Mari lükkas suure ukse kõvemini kinni, nii et ta klõmpsti linki läks, ja ruttas kambrisse, kus ta Andresele ütles:

„Ehk peaks natuke lugemise ja laulmisega vahet."

„Mis siis on?" küsis Andres.

„Teispere Valtu meie toas. Tulnd teine vist läbi auguga ukse sisse ja ajand suure ukse vahelt ahjuhargi maha, nii et see läks siis kinni, ei pääsnd teine änam minu eest välja, silmad aga aina põlevad teisel peas," seletas Mari.

Andres pani palveraamatu käest, viskas valge pihtkasuka selga ja läks väljast toorest haohunnikust parajaid malakaid kiskuma. Ta teadis väga hästi, kus seisid heinamaalt tehtud pihlaka- ja toomingasegased kood, sealt kobas tema harjunud käsi pimedas otsida, leides aina toomingaid ja pihlakaid, pihlakaid ja toomingaid.

Kui oli muretsetud paras tagavara sitkeid tümmikaid, võeti laualt suurem lamp, millel klaas peal, ja viidi see tuppa kõrgele naela otsa, et ta valgustaks pimedat ruumi. Esiteks pidi Mari tuld näitama, aga sellest ei tulnud midagi välja, sest koera õrin ja jooksmine heidutas sedavõrd, et Mari oleks võinud lambi maha pillata.

„Ah sa ise urised veel," lausus Andres oma lõhnavaid toomingaid ja pihlakaid sama lõhnavate vorstide vahel kerisel vinnutades. Ja naise poole pöördudes ütles ta sellele natukese aja pärast: „Säh, võta ka omale asjaks kätte," ja andis ka sellele hea pihlaka.

„Mis mina nüüd," vastas Mari.

„Kaitseks, kui mitte muud," vastas Andres.

Ja koera urinast ning hammastepaljastamisest vähematki hoolimata läks Andres malakaga suisa talle kallale. Ei aidanud sel ei haukumine ega hammaste õel laristamine, toomingas laksatas niisuguse ägeduse ja hooga talle selga, et varsti polnud muud kuulda, kui aga kiunumine ja lausa karjumine. Polnud enam juttugi vastuhakkamisest, koer püüdis ainult riistade vahel varju leida, et vähegi kergendada hoopide raskust. Aga Andres tõukas riistad jalaga üksteisest eemale ja nõnda pääses tümmikas koerale igale poole ligi. Ainult niipalju oli loomal pugemisest tulu, et peksja nii mõnegi malaka vastu riista serva või kumerust tükkideks raksatas ja ahju eest pidi minema uut tooma. Kuid nüüd sadasid hoobid veel suurema viha ja ägedusega ja neil ei näinudki lõppu. Viimaks ei jõudnud koer enam kuidagi valu välja kannatada, sest see kippus otseteed nagu hinge kallale juba. Oma meeletuses kargas ta seina ääres seisvale tünnile, mis vett täis. Aga nüüd kahmas Andres ahjuhargi ja vajutas selle harud koerale kaela peale, nii et see üle pea tünni sumatas, vett ojana põrandale lartsatades ja ripsmeid Andresele enesele näkku ning valgele jõulusärgile.

„Teed toapõranda märjaks," ütles Mari, nagu tahaks ta meelde tuletada, et aitab juba.

Aga Andres nagu ei kuulnudki neid sõnu. Ta laskis koera korraks vee peale hinge tõmbama ja vajutas ta siis uuesti tünni põhja. Nõnda mitu korda. Alles siis laskis ta koera tünnist välja hüpata, ise käratades:

„Kasi tünnist välja! Solgib teine, raip, hobusejoogi-vee ära."

Surmahirmus kargas külmas vees karastatud koer tünnist, ja kui Andres talle tümmikaga selga virutas, hüppas ta sorisevail karvul leelõukale ja sealt kerise ette ahjuotsale. Vististi mõtles ta esimese hooga otseteed kerisele pugeda, kust tuli nii magus hais, aga

lähemale saades hõõgas keris niisugust kuumust, et koer ahjuotsal oma tilkneva kasukaga seisma jäi ja peksjale alla vastu jõllitas.

„Nüüd läheb, kurivaim, kerisele!" karjus Mari, ja tema hirm polnud nähtavasti koera omast sugugi väiksem, kui ta juurde lisas. „Ä'ä reostab, mädand, vorstid; mis lastele lauale panna, kui kirikust tühja kõhuga koju tulevad."

„Las läheb, kui küüned kannatavad," vastas Andres, võttis seina äärest ahjuroobi ja tõmbas sellega koera ahjuotsalt alla leesse, nii et tuline tuhk aga suitses. Ahjuesine õhk oli silmapilguks nagu kevadisel kapsamaakütise laotamisel.

Mari karjus, koer vingus, Andres kirus ja vehkles toomingase tümmikaga. Kogu tuba oli kisa ja kära täis, nagu peetaks siin mingisuguseid talguid kapakaljaga, mitte aga vaikset jõuluõhtut verivorstidega.

Koer jooksis tagumisse toanurka, kuhu Andres talle järele sööstis. Ehk ta küll kasuka juba alguses kohe maha oli visanud ja särgiväele jäänud, ometi nõretas nahk voolavast higist. Selles higis auras aastapikkune viha ja vaen ning kättemaksuhimu Oru Pearule ja kõigele, mis temaga ühenduses.

Kui koer taga toanurgas jällegi mõne hea matsu oli saanud ega teadnud, kuhu joosta või hüpata, avas väike Tiiu parajasti kambriukse, et vaadata, mis küll toas sünnib. Seda silmapilku kasutas koer ja pistis kui nool kambri, visates lapse õlgedele pikali. Küll olid Andres ja Mari lapsele nagu ühest suust karjunud: „Uks kinni!" aga ometi oli koer kärmem kui laps.

„Ole raibet!" kirus Andres. „Oma märja karvadega kambri ka veel!"

Kambris algas jaht mööda sängi- ja lauaaluseid, kuni koer kargas tagakambris lauale, nagu tahaks ta läbi kahekordsete akende välja murda. Lauale oli aga püha palveraamat lahti jäänud ootama, millal pererahvas aega saab oma hingeõnnistuse peale mõelda.

Lugemise asemel päterdas nüüd teispere koer oma märgade, tahmaste ja tuhaste käppadega puhta jumalasõnaga täidetud lehtedel.

„Läheb aknasse!" hüüdis Mari surmahirmus.

„Saadan niisuke!" kirus Andres ja laksatas loomale tümmikaga. „Jaluli palveraamatul! Kas sa saad tuppa! Ma sind ehitan!"

Peagi oli koer tagakambrist välja löödud, samuti ka eeskambrist. Toas jätkati vemmeldamist, sest Andresel oli ikka alles tundmus, et ta õieti pole mitte veel saanudki koerale anda. Aga kambriukse käsirauast pisteti toas luavars läbi, nii et ust enam keegi avada ei võinud.

„Jäta järele," manitses viimaks Mari, „sa peksad ta surnuks."

„Surgu, kui tahab," vastas Andres peksuvaimustuses, „saab risust lahti, muud midagi."

Aga Oru koeral oli visa hing, Andrese tümmikad ei toonud talle surma, ehk küll jäi teine lõpuks kui roisk seina äärde maha ja lõõtsutas ainult, kui pekseti. Viimaks võttis Andres tal ühe käega kuklalt ja teisega ristluult kinni ning kastis ta veel kord külma vee tünni. Kuna see koera pisut toibutas, andis ta temale veel paar head jõhkamit, tegi suure ukse lahti ja ütles: „Kasi välja!" Koer katsus läbi ukseaugu hüpata, aga ei jaksanud, kukkus tuppa tagasi, nagu oleks ta pääsemisrõõmust oimetunud. Ta istus ukse ette, lõõtsutas ja kogus jõudu uueks hüppeks, mis tooks vabaduse.

„Ah sisse said ja välja änam ei saa," ütles Andres, võttis pajast kapaga kuuma vett ja läigitas seda lõõtsutavale koerale. See niuksatas ja oli järgmisel silmapilgul läbi ukseaugu väljas.

„Soo, pane nüüd ka välisuks kinni," ütles Andres Marile. „Suits on väljas, põle tarvis änam ühtegi auku lahti jätta."

Ja kui kõik uksed olid suletud, rääkis Andres vemblatükke korjates ja riistu paigale pannes, kuna

Mari luuaga veeloike laiali pühkis, et nad rutem kuivaksid:

„Niisuke näru! Rikub kalli jõuluõhtu ära! Võõra tuppa vargile! Jaluli pühakirjale!"

„Ega ta nüüd vist änam tule," arvas Mari, „võib seasöögi ja seebitükkide pärast mureta olla."

„Ma arvan ka, ei ta nüüd änam," lausus Andres. „Ma sain ju niisukese nahasooja, et särk aina liimendab kohe seljas, kus ta siis veel julgeb."

Võeti kambriukse käerauast luuavars, Mari kohendas ahjus liha ja kerisel vorste, Andres pesi sooja veega käed puhtaks ja siis mindi uuesti tagakambrisse, et jõuluõhtuks lugeda ja laulda, mis esiteks nii ootamata oli pooleli jäänud.

„Raip, jäljed teind teine jõuluõhtu lugemisele, üks just Emmanueli peale," ütles Andres palveraamatut kätte võttes.

Ta katsus koerajälge Emmanuelilt ära pühkida, aga ei ühtigi. Läks appi Marigi, aga ei midagi. Tahad koerajäljest lahti saada, siis läheb ka Emmanuel, nagu oleks nende vahel mingisugune seletamatu salaside. Nõnda pidigi Andres lugema tänasel ja ka kõigil teistel jõuluõhtuil Emmanueli koerajälje alt — kuni surmani. Isegi peale koera ja Andrese surma seisis see jälg ikka veel raamatus, nagu oleks tal osa sellest igavesest rõõmust, millest räägiti palves.

Aga Valtu ise ei tulnud sellest jõuluõhtust saadik enam kunagi Mäe toa ega õuevärava ligi. Tuli oma kaevuni, aga mitte kaugemale, sinna jäi istuma või pöördus alistunult tagasi.

Tänini oli Eespere Tagaperest rammuga ikka üle käinud, oli see ramm meestes, sõnnides või jäärades. Ainult Muska oli pidanud Valtule alla vanduma, sest sel oli hirmus terav ja vali hammas. Pealegi oli tal see ilge mood kiskuda, et kui kustki hammastega kinni sai, siis ta enam sealt üldse lahti ei lasknud, jäägu kas või tükk talle lõugu. Sellepärast kartis Muska Valtut, kes oli oma ilgete hammaste peale nii suureline, et ta päise päeva ajal julges tulla Mäe vä-

ravasse ja isegi õue kõndima ja seda toimetama, mis tal juhtus toimetada olema. Ta tegi näo, nagu ei teakski ta, et Mäel elab Muska, kes on mürgiste madude ja kasside rappimises suur meister.

Sellest kallist jõuluõhtust saadik aga, kus Muska ühes Indreku ja kõigi teistega kirikus käis — õigem kiriku juures käis, sest tema valvas teiste kirikus olles regesid — ja koju tulles paukuvate kelladega teistest kirikulistest mõisa soo peal mööda „lillutas", muutus seisukord täiesti. Nüüd talitas Muska kodu kui tõsine peremees ja isegi Oru pinnal võis ta vabalt ja julgelt käia oma asju ajamas, ilma et oleks vaja olnud karta Valtu teravat hammast. Ja et siitsaadik Eespere koer aina käis oma asju toimetamas Tagapere akende all, kuna Tagapere koer seda Eespere akende all kunagi ei teinud, siis võis võõras inimene arvamisele tulla, et Eespere kannab viha Tagapere peale, kuna see hõõgub Eespere vastu aiva sõprusest ja armastusest.

•

Kui kirikulised koju tulles kuulsid, mis siin vahepeal juhtunud, ütles noor Andres:

„Oleks ma seda teand, siis ma kiriku põleks läindki."

„Aga kirikus olid ju orilad ja jõulupuu," ütles Liine.

„Mis sest," vastas Andres; „neid oleks võind ma teine jõululaupäevgi näha ja kuulda, aga ega siis teispere Valtu iga jõululaupäev meie tuppa tule. Ei tulnd teine enne, nii et oleks ta kätte saand, ja võibolla ei tule ta änam kunagi uuesti."

Sellest seletusest said kõik kirikulised kui käegakatsutavast tõest aru: noor Andres oli täna suure eksituse teinud, et ta ühes teistega kirikusse läinud, sest Valtu peksmine ei kordu võib-olla tõepoolest enam kunagi Vargamäel.

Ometi ei lasknud ei Andres ise ega ka teised tehtud eksitust jõulurõõmurikkujaks saada, sest õled

olid ju sooja müüri ääres maas, seapekk ahjus haudumas ja verivorstid kerisel, kus nad mõnusasti krõbedaks tõmbuvad. Juba ainult see, et poisid ise kõik vorstitikud olid teinud ja et igaüks oma tikkudele erimärgi külge lõiganud, mille tõttu võib alati öelda, kelle tehtud tikku keegi käes hoiab, ajas noorte meeled erevile, tegi vorstisöömisest suure ja tähtsa jõulusündmuse. Ainult üks asi oli siin halb: isa käest ei julgenud keegi küsima minna, missugused märgid on tema vorstitikul, ehk olgu siis, et selle kardetava ülesande täitmise võttis enda peale ema. Tema julges seda, eriti kui ta oli enne ühes isaga tagakambris laulnud ning tema lugemist kuulanud.

Isa ei armastanud laste alalisi naljatusi, eriti vaiksel ja pühal jõuluõhtul mitte. Ikka oli tal endassesüvenenud nägu, nagu veeretaks ta hinges muresid, peas raskeid mõtteid. Küll oli ka emal samuti murelik nägu, aga teda lapsed ei kartnud, nagu ei peaks nad tema muresid tõsisteks ega tähtsaiks.

Lastel oli vanemate pühade ja tõsiste nägude tõttu jõuluõhtul ja esimesel pühal väga raske põli Vargamäel. Kõhud võis küll verivorsti, seapekki ja saialeiba pinevalt täis puukida ja ka õlgedel võis pikutada kas või seni, kui magama uinusid ja alles esimese püha hommikul ärkasid, aga teha ei tohtinud midagi, mida oleks tahtnud õlgedel teha, sest aeg oli tegemiseks liiga püha. Ka ei tulnud jõuluõhtul ja esimesel pühal — ehk olgu siis, et kirikumees oli kiriku juba välja löönud — ühtegi külalist, sest siis visati talle vanad pastlad kaela, nagu vanad inimesed ütlesid, ja sedagi sellepärast, et aeg oli vaikne ja püha. Alles teisel pühal oli külalisi oodata ja siis võis ka õlgedel midagi tegema ning toimetama hakata: võis hommikust õhtuni ja õhtust hommikuni mustlast võidelda, passi lüüa, kingsepal silma peast välja pista või lihtsalt muidu hullata, nii et isa eeskambrist läbi minnes pidi ütlema:

„Mis te, hullud, ometi tõmmate, tuba nagu kütis."

Aga kõik teadsid, et need sõnad ei sisaldanud tõsist keeldu, ja sellepärast ei võtnud neid keegi õieti arvesse. Peatuti ainult üürikeseks, ja siis läks veel hullem möll lahti. Kiilumist ja karjumist tuli mitmest kõrist korraga, nii et see peaaegu taevani oleks võinud kosta. Suure tolmu pärast ei seletanud silm viimsel pühal ühest kambriseinast teise. Niisugune oli Vargamäe noorte tõsine jõulurõõm, mis kippus taevani küündima.

Õlgedele istuma tulid ka Liisi ja Maret, aga nemad ei maadelnud ega võidelnud mustlast. Seda pani Liinegi tähele, kes ükskord küsis:

„Miks Liisi ja Maret mustlast ei võitle? Kui nad Andrese ja Indrikuga ei taha, võidelgu siis ise kahekesi."

Aga temale vastas Ants suure asjatundmisega:

„Küll sa oled alles rumal! Neil põle ju püksa jalas, kuda nad siis võitlevad."

Kuid Liine ei andnud järele, vaid seletas:

„Mis sa valetad, neil on ju püksid jalas, ainult seelikud on peal."

„Neil põle ju poiste püksid," ütles Ants, ja sellega oli kogu küsimus lahendatud.

Kingsepa silma katsusid Liisi ja Maret ometi kord välja pista, kuigi see oli päris poiste mäng. Aga nad tegid seda sel silmapilgul, mil polnud kedagi nägemas, ainult nemad ise kahekesi ja väikesed Tiiu ning Kadri. Teised poleks asjast üldse teadagi saanud, kui mitte Tiiu kogemata poleks välja lobisenud. Kuid sellest said tüdrukud näkku õhetuse ja isagi heitis nende üle pisut nalja.

„Eks Liisi jäksaks mustlastki võidelda," ütles ta, „aga ega Maretist suurt asja ole."

„Tulgu minuga katsuma," ütles noor Andres hooplevalt, „küll mina talle näitan, kuda sussid veskit teevad."

„Mis sa tühja hoopled," ütles isa pojale, „vaat' kui tulen ise Liisi eest."

„Andres või isa?" küsis Liine kahtlevalt.

„Ä'ä hullutükki tee," ütles Mari mehele, „et lastega lähed mustlast võitlema."

Aga vana Andres tegi, nagu ei kuulekski ta Mari sõnu, ja lõõpis edasi:

„Mis sa, Liisi, sest loost arvad, kui ma läheks õte sinu eest?"

„Mine, isa!" hüüdsid kõik lapsed nagu ühest suust, sest miski ei teinud neile suuremat rõõmu ja nalja, kui et isa ise läheks õlgedele mustlast võitlema, pealegi veel Andresega, kes oma rammuga alati nii väga suurustab, et sellele näidata, kuidas ta oma sussid õige veskit mängivad.

„Hea küll," ütles vana Andres. „Sööme kõhud enne täis ja hakkame siis peale."

Aga silmapilk muutus nüüd nii põnevaks, et lastel kõigil söögiisu äkki kadus. Ei läinud suust alla enam ei verivorst, ei seapekk ega saialeib, kuhu pühade ajal võis võid nii paksult peale väänata, kui süda kutsus. Äkki hakkas seapekk ei tea miks kõigil kurgus kõdistama, pani peaaegu südame läikima ja võiga sai käis suus aina ringi, nagu ei tahaks ta muidu alla minna, kui rüüpa haput kalja peale.

„Ole sind ka oma mustlasevõitlemisega," ütles Mari, „ajasid kõigil söögitahtmise ära, põle muud kui varsti teised kõik jälle sahvris, niipea kui toit laualt ära saab."

Ema sõnu ei pannud praegu ükski tähele, kõik rippusid silmade ja kõrvadega isa küljes, et mis ta küll ütleb ja millal ta söömise lõpetab, et kord hakkama saaks. Aga isa sõi rahulikult edasi, nagu poleks ta mustlasevõitlusest juttugi teinud. Sellest lastes ärevus aina kasvas.

„Andres, söö aga sina kõht kõvasti täis, ega muidu jäksa," naljatas isa, kui see enne teda lõpetas ja lauast tõusis.

„On juba paras kimp peal, ja sellega peab jäksama," vastas Andres isale.

„Kumb kummagi?" küsis Liine Antsult.

„Eks näe," vastas see elutargalt.

„Seisa sina vait," ütles Andres õele. „Mis sina ka meeste võitlemisest tead."

Viimaks ometi tõusis isa lauast. Suur silmapilk oli käes. Ärevus tõusis kõrgeimale tipule. Aga siis viskas isa oma sõnadega nagu külma vett rahustuseks kõigile kaela, öeldes:

„Peale sööki peab pisut leiba luusse laskma, ega siis muidu või."

Kõik jahmatasid ja igaüks tegi mingisuguse oma liigutuse, aga kõigil oli südames ainult pettumus ja etteheide, mille nad surusid ainsasse hüüdesse:

„Isa!"

„Mis sa siis neist nõnda ninapidi vead," ütles nüüd ka Mari. „Kas siis nemad nii kaua läbevad oodata, kui sina magama lähed."

„Jah, isa," julgesid ka lapsed öelda, „sa lubasid ju peale sööki kohe."

„Noh, hea siis küll, kui kõik nii väga tahavad," ütles isa viimaks ja läks heitis õlgedele pikali. „Tule, Andres, seia, teeme siis tembu ära."

„No mis sa veel ütled," imestas Mari nüüd, „eks ta lähegi lastega mustlast võitlema, nagu oleks ta mõni poisike."

Poeg heitis isa kõrvale, pea tema jalgade poole. Sätiti, nihutati end ja tõsteti katseks jalgu.

„Hakkame peale," ütles isa.

„Hakkame," vastas poeg.

Jalg löödi jala taha, aga nad liuskasid teineteise tagant ära, ilma et kumbki lamaja oleks õlgedelt kerkinud. Järgmisel korral polnud jalgadega enam äpardust ja nüüd lendas poeg kukerpalli eemale. Kogu tuba rõkkas. Isegi Mari naeratas.

„See oli Liisi eest!" hüüdis isa. „Tule seia, ma annan sulle ka Mareti eest."

Lapsed kilkasid. Andres heitis uuesti isa kõrvale ja jällegi tõusid jalad, aga ikka endise tagajärjega: poeg lendas kukerpalli.

„Tahad ka Liine, Tiiu ja Kadri eest?" küsis isa. „Poisid võivad ise võidelda."

Andres tahtis ka teiste õdede eest, aga kõigile pidi ta alla vanduma, sest isa oli nende eest väljas. Lõpuks ütles isa pojale:

„Nägid nüüd! Sellepärast ä'ä kodus suurusta, suurusta väljas, kui tahad."

„Aga tule kingsepa silma peast välja pistma," vastas Andres isale, kui ta nägi, et mustlasevõitlemisest tõepoolest tema kasuks midagi ei ripata.

„Kus on te kingsepad!" hüüdis isa. „Tooge nad välja, ma tahan sulle näidata."

Toodi õlepalmikuist kolmejalgne kingsepp, võeti puu ja hakati tal silma pistma — meestel seljad vastastikku, ise kaksiti kummargil puul, millest nad kahe käega kinni hoiavad, üks tagurpidi jalge vahelt vahtides ja puuga kingsepa silma pistes, teine, kelle ees õlgkingsepp seisab, puuotsa mööda juhtides, et ta kingsepale silma ei satuks.

Kembeldi kingsepa kallal tükk aega, aga polnud parata: siin jäi ikka noor Andres võitjaks. Tema pistis isa kingsepal silma peast, aga isa tema kingsepal ei saanud. Kõik nägid seda imeasja, Marigi nägi, kes seisis siinsamas.

„Vanainimese käed kanged ja silm tönts, ei saa änam noore vastu," ütles isa viimaks alistunult ja jättis mängu. „Ära väsitas täie kõhuga, nagu oleks mõnda rasket tööd teind," lisas ta juurde ja läks tagakambrisse.

„Las ma kasvan veel mõne aasta, tulgu ta siis veel mustlast võitlema," suurustas noor Andres.

„Mis sa nüüd ikka nõnda," manitses teda Mari. „Isa teeb teiega pühade nalja, aga sinul kohe tõsi taga. Sina ju peadki temast tugevamaks saama, sina oled ju noor, tema vana ja läheb veel vanemaks."

„Kust see isa täna ometi niisukese nalja peale pidi tulema?" imestas Liisi.

„Ei tea, kust see tal tuli," vastas Mari. „Aga küllap see ikka selle teispere koera peksmise pärast oli, see lahutas jõululaupäeval ta südant."

XXXV.

Kogu see asi tuli ainuüksi kalli jõuluõhtu pärast, seda mõistis Vargamäe Andres väga hästi. Sest oleks niisugune toaahju kütmine sündinud mõnel muul laupäeval, siis poleks keegi ahju hõõguvate sütega üksi jätnud ja tagakambrisse lugema ning laulma läinud.

Muul õhtul oleksid lapsed kodu olnud ja nemad oleksid tingimata hulgakesi küdeva ahju ees istunud, kes raiepakul, kes luual, kes kummulipandud matil või kes uksepakul. Neil oleks leidunud siin tarvilikke toimetusi: oleks nõiutud soolatüükaid soola abil; oleks tulle sülitatud, et näha, kas lähevad huuled sellest katki, nagu ema ütleb; oleks lihtsalt soola ahju pillutud, et katsuda, kas jõuab nii ruttu õue joosta, et soola praksumist ei kuule; oleks küpsetatud orgi otsas või ahjusuuraual kaali- ja kartulirattaid, mis on kõige maitsvam toit Vargamäel; oleks vaadatud, kuidas tahm kerisel põleb, või oleks katsutud, kes võib lahtiste silmadega redelil või vommi äärel kibeda suitsu sees kõige kauem seista.

Isegi siis, kui jumalal oleks olnud niisugune tahtmine, et jõululaupäeval oleks tormanud ja tuisanud, et lapsed poleks saanud kiriku sõita, jah, isegi siis poleks nad ahju ees istunud, vaid kambris õlgedel, ja Muska oleks istunud seal nende juures või lõõsanud söögilaua all nõnda, et tuba oleks pidanud ikkagi leppima ainult vorstidega ja nende magusa haisuga. Seega oleks teispere Valtu võinud kas või jumala

tahtmise vastu ukseaugust sisse hüpata ja ahjuhargi suure ukse vahelt maha ajada, millele oleks järgnenud loomuliku paratamatusega kõik seesama, mis järgnes nüüdki. Ainukeseks vaheks oleks jäänud, et siis oleksid saanud kaks Andrest nahasooja, nüüd ainult üks.

Nõnda siis — mis oli tulnud, see pidi tulema, kahetseda polnud selles midagi. Ja ega Vargamäe Andres kahetsenudki, kuigi talle just meeltmööda polnud, et ta jõululaupäevase koerapeksmise pärast peab hakkama kohut käima.

Pearu kaebas nimelt Andrese peale, et see peksnud tema „veart" koera, tema majaluku poolpimedaks ja poolkurdiks ning kõrvetanud tal seljas karva lahti, nii et koer külmaga enam ei või välja minna. Ja kuigi ta sinna läheks, siis poleks sellest kasu, sest temal on endine kuulmine ja nägemine läind, nõnda et ta ei olegi enam endine „veart" koer ja majalukk.

Vargamäe mehed käisid mitu raksu Pearu koera pärast kohtu ees ja nõnda sai kogu vald teada, kui hirmus kallis ja „veart" oli olnud see koer enne jõuluõhtut, kus Eespere rahvas küdeva toaahju hõõguvate sütega üksi jättis ja ise tagakambrisse läks lugema ja laulma.

Andres arvas omalt poolt, et mitte tema ei peaks Pearule, vaid Pearu just temale kahjutasu maksma, sest sel vaiksel silmapilgul, kus lapsed kirikus olid ja nemad ise Mariga tagakambrisse läksid lugema ja laulma, nagu see iga õige ristiinimese kohus kallil jõuluõhtul, tulnud Pearu koer läbi ukseaugu tuppa, söönud leelõukalt leiged vorstid ja tõmmanud palava süldipaja ümber, nähtavasti endale kaela, nii et pole siis ime, kui tal kadus peale seda kuulmine ja nägemine ning karvgi seljas pisut lahti läks. Väga hull ei võiks aga lugu koeraga olla, sest sült polnud enam päris keev, vaid oli juba natukene aega jahtunud. Tema, Andrese kahju on küll Pearu omast võrdlemata suurem, aga ometi hindab tema head vahekorda üleaedsega kõrgemalt kui oma jõuluvorste või süldipada

ja sellepärast loobub tema igasugusest kahjutasunõudmisest, sest jumal on andnud ja jumal on võtnud, kuigi siin üleaedse koeraniru himutseva suu läbi. Nõnda arvas Andres kohtu ees.

Andrese arvamine meeldis vagadele ja õiglastele kohtunikkudele rohkem kui Pearu oma ja sellepärast arvasid lõpuks ka nemad, et asi tuleks jätta, nagu ta on. Pearu on küll kaotanud oma koera väärtuse, missuguses kaos süüdi on Andrese jõuluvorstid oma lõhnaga ja süldipada oma kuumusega, aga ka Andrese kahju pole väikene, sest Pearu koera söödud ja näritud vorstidel pole ikka enam endist väärtust, ja sült, mis pajas, maksab rohkem kui see, mis toas põrandal.

Ometi ei võinud Pearu sellega leppida, sest tema arvas oma koera kuulmise ja nägemise rohkem väärt olevat kui Andrese jõuluvorstid ja süldipada. Nõnda siis leidis ta varsti uue põhjuse protsessimiseks. Temal olid vargad käinud, mis kuulmata sündmus Vargamäel, ja vargusest tekkinud kahju nõudis ta Andreselt, sest selle süü läbi kaotanud tema koer, see majalukk, kuulmise ja nägemise, mille tagajärjel vargus üldse võimalikuks sai.

Vargamäe naabrid jõlkusid kogu talve kohtu vahet. Kõige kangema pakasegagi ei saanud nad, õnnetud, hinge tagasi tõmmata. Kevadel pidi hakkama muidugi see päris protsessimise hooaeg, sest siis algas aedade tegemine ja lõhkumine, loomade kinniajamine, veepaisutamine, teetegemine ja muud niisugused tarvilikud toimetused, mis võisid naabri hinge täita. Kõigile neile harilikkudele asjadele tuli lisaks midagi uut, mis sünnitas Eesperes väga suurt pahandust ja meelehärmi.

Nagu ennemalt, samuti oli ka nüüd Vargamäe üleaedseil kõrtsileti-esine ehk ainuke paik, kus nad teiste keskel kortli viina juures teineteisega vahetevahel mõne mehise sõna vahetasid. Sõnad olid enamasti küll kiskude ja konksudega, aga ometi olid nad sõnad. Aga seekord olid Pearu „ässad" Andrese „trumpidest"

palju vängemad, kui nad kõrtsis sõnamängu sattusid. Jutt oli jõululaupäevasest koeravemmeldamisest ning lugemisest ja laulmisest.

„Pühakiri teeb su südame uhkeks ja tigedaks," ütles Pearu Andresele. „Mina jõuluõhtul ei lugend ja jätsin ka sinu koera peksmata."

„Minu koer käis jõuluõhtul kirikus ja jättis sinu vorstid varastamata ning söömata," vastas Andres. „Sa oleks pidand oma koera ka kiriku saatma, siis oleks tal karv selga, silm pähe ja kuulmine kõrva jäänd."

„Minu koera asemel oleks võind sa ise kiriku minna, siis oleks mu koer samuti terveks jäänd, kuigi oleks söönd su jõuluvorstid puripuhtaks kõik ä'ä," ütles Pearu.

„Minul põle vaja kiriku minna, ma võin koduski lugeda, aga sinu koer lugeda ei oska, tema mingu kiriku, küll ta siis kuuleb, mis seitsmes käsk ütleb: sina ei pea varastama oma ligimese koda," vastas Andres.

„Aga kas sa seda käsku ei tunne, mis ütleb, et sina ei pea himustama oma ligimese koda?" küsis Pearu.

„Mis puutub see seia?" küsis Andres vastu.

„Soo, või mis puutub see seia," osatas Pearu. „Mina küsin sinult selle jumalakoja kõrtsi leti ees: miks himustad sa oma ligimese koda?"

„Mis?!" hüüdis Andres. „Kelle koda olen mina himustanud?"

„Minu," vastas Pearu.

„Mis sinu, varesevihtleja koda?" küsis Andres iga sõna üksikult toonitades.

„Sina, könn, minu, varesevihtleja, koda," vastas Pearu niisama.

„Kallis üleaedne, jumal on su ühes koeraga ogaraks teinud," ütles Andres põlastavalt.

„Miks su tütar siis minu poega magatab, kui sina minu koda ei himusta?" küsis Pearu nüüd.

„Mis jutt see on?" küsis Andres ärevalt vastu. „Minu tütar magatab sinu poega?"

„Sinu tütar minu poega," kinnitas Pearu võidurõõmsalt, sest ta mõistis, et Andresel polnud asjast veel aimugi.

„Misuke tütar misukest poega?" päris Andres juhmilt, et nagu silmis virvendama lõi.

„Liisi ikka Joosepit, kes kedagi siis muud," seletas Pearu. „Joosep on ju tulevane Oru peremees, sellepärast."

„Pearu," ütles Andres nüüd ja kõik mõistsid ühes kõrtsmikuga, et Andrese hääles helises ähvardav tõde, „Pearu, kui sina täna minu tütre peale tühja lori a'ad, siis peksan ma su vaeseomaks, varem või hiljem, kui sa enne ei sure. Ja kuigi ma sellepärast peaks vangiroodu või Siberi minema, vaeseomaks peksan su siiski. Peksan su hullemaks, kui on su koer, peksan sind nõnda, et sa ei näe enam kummagi silmaga ega kuule kummagi kõrvaga. Karvad ajan sul keeva veega nagu tapetud nuumseal maha. Pea seda meeles."

„Pea ise meeles," vastas Pearu uhkesti ja julgelt. „Mind põle sul vaja peksa, sest mina su vorste sööma ei tule. Sinul on verivorstid ja neid mina ei võta suu sissegi, a'avad mu nuusutades juba öökima. Aga sina vuata, kuda sa oma tütrega toime saad, et ta änam mu poega ei magataks ega temaga litsi ei lööks."

Andres tahtis Pearu kallale tormata, aga see oli seda juba ammugi kartnud ja jõudis õigel ajal üle leti kõrtsmiku selja taha hüpata, kuhu talle viinaklaas ühes viinaga näkku lendas.

„Tule välja!" karjus Andres. „Tule lagedale, kui mees oled! Ma sulle näitan, kudas minu tütar sinu poega magatab, kudas ta temaga litsi lööb. Sinu, sita, poeg ei jäksagi minu tütrega magada."

„Ega ta ehk muidu küll jäksa, aga kui tütar ise kangesti tahab . . ." rääkis Pearu.

Vähe puudus, et Andres oleks üle leti talle kallale karanud.

„Seda ma sulle ei kingi!" karjus ta tulises vihas.

„Aga kui mul õigus on?" küsis Pearu.

„Jah, kui Pearul õigus on, kas ta siis tohib leti tagant välja tulla?" küsis kõrtsmik.

„Siis löön ma oma tütre maha või peksan ta õueväravast välja," vastas Andres.

„Löödki siis oma tütre maha, mitte minu," ütles nüüd Pearu ja puges leti tagant välja, sest Andres oli viimseid sõnu öeldes jala pealt ümber pöördunud ja kõrtsist välja läinud.

Pikk ja vilets kodutee, mida mööda hobune vankrit logistades pikkamisi ronis, andis Andresele aega rahustuda ja asja üle järele mõelda. Vähene viinaaur oli peast nagu peoga võetud. Seal olid veel ainult Pearu ilged sõnad ning mõtted ja südames tundmused, mis nende mõjul tekkinud.

Andresel polnud uneski pähe tulnud, et tema tütardel või poegadel võiks tegemist olla Pearu poegade ja tütardega. Aga nüüd on see asi äkki käes, ilma et temal oleks olnud asjast vähematki aimu. See oli nii kuulmata hull, et ta Andresele pähegi ei tahtnud mahtuda, kui ta üksinda logistas kodu poole sõita. Kõrtsis viinaklaasi juures, teiste keskel sai ta sellest veelgi kuidagi aru, aga siin väljas teel ütles mõistus üles. Lihtsalt naeruväärsena tundus, mis Pearu kõrtsis lobas.

Aga just sel silmapilgul, kui lugu kõige võimatumana näis, tuli Andresel meelde, et Pearu oli rääkinud tema koja himustamisest, ning nüüd sündis Andrese peaajus väike võnks, nagu oleks hiljutine viinaaur uuesti sinna tõusnud. Mis oleks, kui Liisi siiski Joosepile läheks ja kui sünniks see, millest rääkis Pearu: kui ta saaks nõnda Oru perenaiseks? On see sootuks võimatu? Kas Pearu ei anna siis kohta Joosepile, kui ta võtaks endale naiseks Liisi? Annab ta ehk siis koha Karlale? Aga kui see tahaks korraga Maretit Oru perenaiseks? Kas ta siis ka Karla kohast ilma jätab? Annab ehk siis koha Juljusele? Aga Andresel on ju veel tütreid: Liine, Tiiu, Kadri. Mis siis, kui üks neist Juljusele saaks? Kui iga Pearu tütre tarvis poeg koduväiks, missugusele pojale või tütrele annab ta siis

koha? Või jätab ta kõik oma lapsed kohast ilma, kui nad end seovad Andrese lastega? Ei, pagan võtku, nii kaugele ei lähe ta ometi mitte! Kellelegi annab ta lõpuks ometi koha, kui mitte pojale, siis tütrele.

Andrese meel läks peaaegu rõõmsaks. Taevas oleksid löönud vehklema nagu virmalised. Issand jumal, kui see oleks tema armunõu, et Andres oma laste kaudu võidaks kogu Vargamäe! Jah, siis ei tahaks ta mitte vastu seista, kui tema tütred lähevad Pearu poegadele või tema pojad võtavad Pearu tütred. Tema veri tuksuks siis Vargamäe elusoontes, tema liha kõnniks siis Vargamäe nurmedel ja niitudel. Midagi poleks ilmas ilusam kui see, seda tunneb Andres nii selgesti üksinda vankris istudes, kuna aga rattad uuristavad sügavaid ja auklikke roopaid.

Kodu ei teinud Andres asjaga uisapäisa algust, vaid talitas tasa ja targu. Tegi juttu kõigepealt Mariga. Aga see ütles alguses, et tema asjast midagi pole kuulnud. Viimaks andis nõnda palju järele, et arvas, tema olevat ka ikka midagi nagu tähele pannud. Kaugemale Andres ei jõudnud. Polnud parata, pidi Liisi enda käsile võtma. Mari hoiatuse tõttu oli see ette valmistatud. Aga tema arvas, et kui asi juba kord isa kõrvu puutunud, siis on mõtteta veel salata, ning ütles sellepärast kõik.

„Ja sa arvad, et mina lasen sinu või kellegi teise oma lastest Oru Joosepile minna, kui ta kohta ei saa?" ütles Andres lõpuks.

„Mitte et ta ei saa, vaid et ta ei taha Oru kohta," ütles Liisi.

„Ükskõik, kas ta ei taha või ei saa, Oru kohast on ta ikkagi ilma ja see on peaasi," seletas Andres.

„Aga mina ei taha Oru perenaiseks saada," ütles nüüd Liisi.

„Mis sa siis selle Joosepile otsid, kui sa Oru perenaiseks ei taha saada?" küsis isa.

„Ega siis Oru üksi koht ilmas ole," vastas tütar.

„Oru on Vargamäel ainuke koht peale meie," ütles

isa, „ja kui ei sina ega Joosep Oru kohta ei taha, siis ei lähe sina Joosepile, seda ütlen mina. Seda ussisugu põle siis minule tarvis. Kas kuuled?"

„Just selle ussisoo pärast ei taha ma Oru perenaiseks," seletas Liisi.

„Orule peab uue ja parema soo viima, seda peab tegema," õpetas Andres.

„Joosep arvab, et terve Vargamäe on kihvtitud, siit võib ainult ära minna."

„Vargamäe peab olema ühe sugukonna käes, siis saab, muidu mitte," seletas Andres tütrele.

„Võtku ta, kes tahab, meie Joosepiga ei taha teda mitte," vastas Liisi kindlasti.

„Teie Joosepiga," kordas isa mõnitavalt. „Sa räägid, nagu oleksid sa temaga juba üks. Või on see tõsi, mis Pearu mulle kõrtsis kõigi kuuldes näkku viskas: sina magatad Joosepit?"

Liisi pööras näo kõrvale ja ei vastanud.

„On see tõsi?" päris isa. „Pearu ütles veel rohkemgi! Ta ütles: minu tütar lüüa tema pojaga litsi. Nõnda ütles Pearu kõrtsis."

„Pearu valetab!" karjus Liisi nüüd, nagu oleks ta hoobi näkku saanud.

„Siis põle sul veel Joosepiga ühtigi olnd?" küsis isa.

„Ei ühtigi, et mina peaks häbenema," vastas Liisi ja vaatas isale otsa.

„Siis on ju kõik hea," rääkis Andres kergendatud südamega. „Ja tänasest päevast saadik olgu ka see kõik lõpetud, mis tänini teie vahel olnd. Kui Joosep ei taha Oru kohta, siis ei taha ka mina teda endale väimeheks. Seda võid talle öelda."

„Mis ma sellest talle ütlen," vastas Liisi. „Temal on ju valida, kas võtab minu või Oru, teist teed tal ei ole. Mina ei taha Vargamäele jääda. Saab kuhu saab, aga seia ei jää mina mitte."

„Ah siis selleks olengi ma sind kasvatand ja oma

aastad ja tervise Vargamäele matt, et sina, minu esimene laps, mulle nõnda ütleks?" hüüdis Andres.

„Isa, ma ei ütle paha pärast, ma ütlen ainult, nagu mina tunnen. Ja Joosep tunneb niisama. See Vargamäe elu on meid nõnda ära tüüdand, et mida varem, seda parem siit kaoks. Siin on alati riid ja kohtukäimine, sellepärast."

„On see siis minu süü? Olen mina seda riidu ja kohtukäimist taht? Olen mina see, kes õigust paenutab ja tõde varjab? Ütle, olen mina see, sa oled juba täie päevade sees inimene," rääkis Andres.

„Isa, mina põle ometi sinu ja Pearu vahel kohtumõistjaks."

„Soo, või nii!" hüüdis Andres. „Sa ei vasta! Sa pead mind süüdlaseks! Sina süüdistad mind!"

„Isa, ma ei süüdista kedagi," ütles Liisi.

„Mis see siis on, kui sa ei tea, kes on riiu ja kohtukäimise põhjuseks, kas mina või Pearu."

„Kas ma võin puhtast südamest rääkida?" küsis Liisi.

„Olen ma sind ilmaski valetada käskind ehk valetama õpetand?" küsis Andres vastu.

„Noh, ütle siis, isa, kas sa võid omal käe südamele panna ja jumala enda ees kinnitada, et sina ühelegi riiule ja kohtukäimisele põle põhjust and?" küsis Liisi.

„Jah, ma võin käe kas või piiblile panna ja jumala enda ees seistes öelda: mina põle kunagi Pearuga riidu norind ega temaga kohtukäimist otsind, aga ma põle ka last ennast ilma narriks ja naeruks teha, vaid olen kaitst iseenda, oma perekonna ja koja au. Ma põle last varjata ja õigust kõveraks väänata, sest siis oleks ma teind pühakirja vastu. Kui sina seda ei näe, siis oled sa Pearu poolt, oled temaga ühes mestis ja seda on sulle Joosep pähe pand."

„Joosep ei ole kunagi sind süüdistand," ütles Liisi. „Tema ütleb oma isa ja sinu kohta, et kumbki põle süüdi, vaid süüdi on Vargamäe."

„Ega see Vargamäe kellegi kallale lähe," lausus isa.

„Ta ajab inimesed teineteise kallale, niisuke on see Vargamäe oma soode ja rabadega."

„Niisukest kavalat juttu ajab Joosep sellepärast, et tahab Pearut puhtaks pesta, ja sina, rumal, usud ning tuled mind süüdistama, sest sina oled ühes Joosepiga Pearu poolt."

„Isa, mina ei ole Pearu poolt," kinnitas Liisi.

„Mis jutt see siis on, et Vargamäe ajab inimesed riidu? Aga miks siis mujal riieldakse? Ega siis ometi kõik ilma inimesed Vargamäel ela. Ja siis veel: kui sina tõesti ei ole Pearu poolt, nagu sa ütled, siis pead sa Joosepist lahti ütlema, sest see on ju veri tema verest ja liha tema lihast."

„Ei, isa, Joosepist ei ütle ma mitte lahti," ütles Liisi vaikselt ja kindlalt.

„Mis!?" karjus Andres. „Sina julged mulle suu sisse kinnitada, et sina ei ütle temast mitte lahti?"

„Jah, isa, ei ma temast küll lahti ütle," kordas Liisi endiselt.

„Noh, seda tahan ma veel näha, kas sa ütled temast lahti või ei," rääkis isa ähvardavalt. „Ma tahan katsuda, kes on siin peremees, kas mina või sina. Või sellest põle veel küll, et mul Pearu endaga tegemist, nüüd hakkavad ka omad lapsed tema eest sõdima."

„Mina sõdin ainult iseenda ja Joosepi eest," ütles Liisi. „Pearu minusse ei puudu."

„Aga kes on siis Joosep ja kes Pearu?" küsis Andres. „Minu silmas on nad üks."

„Minu silmas mitte," vastas Liisi juba vähese ärritusega. „Pearule ma ei läheks eluilmaski, aga Joosepile lähen ka siis, kui terve ilm vastu on."

„Sina ei lähe temale mitte!" karjus Andres.

„Lähen, isa," vastas tütar. „Ja kui mind ka luku taha pandaks, siis lähen talle läbi lukuaugu."

„Siis panen ma su luku taha ja topin ka lukuaugu kinni," käratas Andres. „Ja nüüd kasi mu silma alt, ma ei taha änam sind näha."

Liisi hakkas nutma ja läks.

Peale seda kutsus Andres Mari tagakambrisse ja rääkis ka sellega selget keelt.

Pearu juttu kõrtsis kuuldes oli Andres kohe arvanud, et Mari pidi asjast juba ammugi teadma, ainult tema, Andrese eest hoiti kõik salajas. Seda ütleski Andres Marile kätte ja nõudis teateid, mis ajast see Liisi Joosepiga juba alanud.

„See on ju ikka olnd," ütles Mari.

Need sõnad langesid nagu tormi murtud puu Andresele pähe.

„Mi see tähendab: ikka olnd?" küsis ta arusaamatuses.

„Lapsest saadik, seda tähendab see," seletas Mari.

„Mis on lapsest saadik olnd?" päris Andres.

„Liisi ja Joosepi sõprus ikka, mis siis muud," vastas Mari. „Juba siis, kui me oma tuba ehitasime, kandis Liisi ühes Maretiga Joosepile ja Karlale piiriaia äärde saepuru ja pakuotsi ning need tõid meie lastele selle eest odrakaraskit. Aga veel enne seda olid Liisi ja Maret rukkitalgute ajal sepikut võtnud ja seda Joosepile ning Karlale viind."

„Siis põle ju ainult Liisi Joosepiga, vaid ka Maret Karlaga?" küsis Andres peaaegu kohkunult.

„Ei, Maretit ja Karlat põle ma pärast änam märgand," ütles Mari.

„Muidugi, ega sa enne ole, kui Pearu mulle jälle kõrtsis ütleb, et minu tütar tema poega magatab või midagi veel hullemat teeb!" hüüdis Andres, kuna tal endal huuled värisema lõid.

Mari silmad lasti nagu püssist vett täis ja ta küsis:

„Ütles Pearu nõnda?"

„Eks sa tulnd ise kuuland," vastas Andres. „Terve kõrtsi ees ütles."

„Pearu valetab," ütles Mari.

„Kus ta siis valetab, kui sa ise ütled, et asi on käimas juba lapsest saadik," vaidles Andres vastu. „Aga miks ei öelnud sa minule, kui sa teadsid?"

„Ma ei teand ju midagi iseäralist ja ma mõtlesin,

et sina niisama palju tead, ainult ei tee sellest välja, nagu sul viisiks," rääkis Mari.

„Sa valetad!" käratas Andres. „Sa teadsid väga hästi, et mina kõiges kurt ja pime olin, ja sina ise aitasid mind nõnda hoida, mängisid lastega minu vastu kokku. Sa valetad praegu ja oled mulle ikka valetand. Enne ma seda ei teand, aga laste suremisest saadik läksid mu silmad lahti. Oma südames põle sa Vargamäel perenaine olndki, jäid ja oled praegugi ainult saunaeit. Ja mind põle sa kunagi oma päris meheks pidand, vaid ikka Jussi, kes riputas enda lehmalauda taha kuuseoksa. Ma võtsin küll kuuse kõigi juurtega üles ja istutasin tema asemele pihlaka, mis nüüd juba suur puu, iga sügise punaseid marju teine täis, aga sina mõtled ikka veel selle kuuse peale, kus oksas kõlkus Juss. Minu ja Krõõda lapsi põle sa kunagi mikski pand, oled last nad meelega raisku minna, oled õpetand neid mulle valetama, minu seljataga kõiksugu asju sepitsema. Ka neid, mis sul minuga olnd, ei armasta sa õieti, vaid mõtled aina Jussi laste peale, kes on surnuaial. Nõnda oled sa minu kõrval eland kõik need pikad aastad kui võhivõõras. Selle elu vilja lõikame nüüd. Liisiga on asi käes ja ega ta Maretigagi tulemata jää. Et see Krõõt ka nii vara pidi surema!"

„Andres, sa teed mulle ülekohut!" hüüdis Mari nuttes.

„Mina teen muidugi kõigile ülekohut — sinule, Liisile ja ka Pearule. Liisi ütles, et ka Pearule."

„Sa ütled, et mina põle sinu ja Krõõda lapsi mikski pand. Kudas võid sa nõnda öelda? Kas sa tõesti ei näe, kui vähe selles tõtt on? Mis olen ma oma lastele paremat teind kui sinu ja Krõõda lastele? Kas Liisil ja Maretil põle kõik, mis neil vaja? Sinu tahtmise vastu pean hanesigi, et neile patju saada. Kas neil põle ilusad riided seljas või põle neil puhas ja valge linane pesu? Mingu nad või tänapäev mehele ja kuhugi perenaiseks. Kõik põle küll minu tehtud, neil

enestel on ju õiged tööinimese käed otsas, aga kas mina põle neid niipalju aidand kui vähegi võimalik. Silmad tulevad mõnikord vett täis, kui mõtlen, et kui omad tütred ükskord kasvavad, kas siis jäksan neile veel nõnda teha või olen juba vana ja hoopis hädine. Ehk ei jätkugi seniks elupäivi, kui nemad hakkavad mehele minema, nii et nende eest muretseb keegi võõras või ei muretse keegi. Sellepärast olengi nõnda sinu ja Krõõda laste eest muretsend, kui mind ennast änam ei ole. Külg teeb vahel kanget valu ja luud-liikmed nagu läbi peksetud. Need aastad olen nüüd hõlpu saand, aga kui Liisi ja Maret ära peaks minema, siis hakkab mul raske orjus . . ."

Nõnda rääkisid Andres ja Mari tagakambris isekeskis. Aga kõige rääkimise peale vaatamata ei uskunud Mari ometi mitte, et see Liisi asi Andrese südamesse nii väga oleks kinni hakanud. Tema arvas, et küllap ta viimaks lepib ja Liisi laseb Joosepile minna, sest mis siis sest õige on, et Liisi Joosepile läheb. Vanemad riidlevad küll, aga eks lapsed või ikkagi rahus elada ja teineteisega leppida. Mari mõtles sellepärast nõnda, et ta ei tundnud ega mõistnudki kõiki Andrese mõtteid Vargamäe kohta.

Andrese mõtteid aimas ja hindas ehk ainult Oru Pearu õieti. Sellepärast ütles ta oma esimesele pojale, et kui tema võtab Mäe Liisi, pühkigu suu Oru kohast puhtaks, sest tema kingib Oru ennem vallasantidele, kui et laseks Andrese tütre Orule perenaiseks. Liisi enese vastu põle tal küll midagi. Liisi isegi meeldib talle, sest tal on sama hele hääl, nagu oli Krõõdal, kuigi tal pole Krõõda silmi, mis on Maretil. Aga küsimus pole siin mitte Liisis, vaid Andrese sugukonnas ja seda Oru Pearu ei kannata, ammugi mitte Orul.

„Orul oled ju sina ise peremees," ütles Joosep isale, „kuda siis mina siin saaks peremeheks hakata. Ega ma siis ometi jää siin sinu surma ootama, parem lähen mujale, eks ikka mõne koha kusagilt kätte saa,

rendilegi ometi, kui osta ei jäksa. Onuga rääkisin, tema lubas aidata, ja ega siis sinagi, isa, mind lase päris paljalt minna."

„Ei noh, poeg, seda küll mitte," vastas Pearu. „Küllap me su otsa peale aitame, kui aga ise mees oled. Aga Oru peale ära sa siis änam looda, selle saab Karla või keegi teine, kes rohkem veart on... Et see ka nüüd nii hulluste peab minema ja et sa omale kedagi teist naiseks ei leia," tähendas isa lõpuks. „Aeva minu keelu vastu pead tegema."

„Las nüüd olla pealegi, isa," vastas Joosep. „See vist peab meiega nõnda olema, mis muud. Sina võtsid oma isa tahtmise vastu saunamehe tütre ja mina lähen Mäe Andresele väimeheks."

„Või nüüd mina sinu naisega elan," lausus isa, „aga ilus põle see mitte, et sa minu vihamehe tütre..."

Aga noored ei hoolinud vanemate vihast, nagu ei hoolinud nad ka Vargamäest, kust see viha pärit. Nad olid valmis ühest kui ka teisest loobuma, et minna õnne otsima mujalt, kas või teisest ilmaotsast, nagu peaks õnn ikka olema kaugel. Siit tahtsid nad kaasa võtta ainult mõned väikesed mälestised: mõne aiaaugu, kus nad mänginud, mõne nisuleiva- või odrakaraski tüki, mõne palgivirna, kus nad hea ja kurja ilmaga öösiti istunud, mõne kevade ja lillelise vainu, mõne kaugeltkuuldud laulu ja nõresokstega kase — seda ainult tahtsid nad mälestisena kaasa võtta ning seda varandust ei saanud neile keegi keelata, seda varandust ei tundnudki teised õieti.

„Sa ei ole oma esimese poja õiguse veart," ütles Pearu üks teine kord Joosepile, olles pisut purjus. „Mäe Andres on su oma läätseleemega ära meelitand. Et minu vanad silmad veel seda pidid nägema!"

Aga Joosepile tuli õigel ajal vaim peale ja ta vastas isale:

„Isa, kirjutud on, et seepärast jätab mees oma isa ja ema maha ja hoiab oma naise poole."

Need sõnd tegid Pearu purjus meeled haigeks ja ta ütles härdalt:

„Ning needsinatsed teised sõnad: ja nemad peavad üks liha olema."

„Näed nüüd, isa, nõnda ütleb pühakiri," kinnitas Joosep.

Sestsaadik ei saanud Pearu enam pojaga õieti kuri olla tema naisevõtmise pärast, kuigi see temale ei meeldinud. Ta kas vaikis või kui hakkaski purjus peaga sellest rääkima, siis tuli tal ikka meelde, kuidas Joosep teda pühakirjaga noominud, ja ta meel sai härdaks. Võõrastele sellest jutustades võis ta lausa nutma hakata, öeldes:

„Et minu vanad kõrvad veel seda pidid kuulma, et minu oma laps mind pühakirjaga noomib!"

Andrese südant polnud nii kerge nõrgutada, sest tema polnud kunagi purjus ja igale piiblisalmile oskas ta peagi teise vastuseks leida, mis esimese ümber lükkas. Sellepärast oli pühakiri temale peaaegu mõtteta kiri, õigem — eluliselt väärtuseta kiri, sest vasturäägivaid salme kõrvu seades jäi temale järele ainult väitmiseoskus ja hingeline tühjus. Viimastel aastatel kõik vabad tunnid südamerahustuseks piibli taga istudes luges Andres ta sõna otsekoheses mõttes tühjaks, sest ikka enam ja enam muutus see raamat talle mitte hingekosutuseks, vaid omakasuliseks õiguseraamatuks. Aga mis aitas talle õigus, mille ta piiblist endale välja luges, kui polnud võimalik seda õigust maksma panna? Mis aitas jumalasõna, kui jumal ise oma sõnu Andrese arvates Vargamäel ei pidanud? Isegi oma lastega ei saanud ta nõnda talitada, nagu seisis pühakirjas selgesti lugeda.

See tõetundmine röövis Andreselt ikka enam ja enam rahu. Öösi norskas ta küll valjemini kui kunagi varem, aga sestsamast sonis ta sama valjusti ja ärkas siis äkki, nagu polekski ta tõsiselt maganud, vaid magamist ainult mänginud.

Liisi järele valvas ta päeval ja ööl, luges sõna otse-

koheses mõttes tema jalajälgi ja tema südame salajasemaid liigutusi. Ikka ja jälle võttis ta tema uuesti käsile, katsudes tema meelt muuta. Aga tüdruk oli ja jäi kui raud. Nuttis ja käis päevad otsa punaste silmadega ringi, kuid järele ei andnud.

„Kas sa siis mitte teisiti ei või, kui isa seda nii väga tahab?" küsis temalt kord Mari pisarsilmil. „Kui sa ometi Joosepi jätaksid, siis saaks mina süüst lahti, et olen su halvale teele last minna. Isa viskab seda mulle ühtepuhku ette."

„Ei, sina, ema, põle mind kuhugi halvale ajand," vastas Liisi. „Aga Joosepit ma siiski ei jäta, tehku isa mis tahab."

„Aga kuda sa siis temale lähed, kui isa nii tulist rauda vastu seisab?" küsis Mari.

„Küll ta hakkab mind ise varsti ajama, oota aga, ema," vastas Liisi.

„Ä'ä hullujuttu a'a," ütles ema. „Miks ta siis sind ise ajama hakkab?"

„Küll sa näed," kinnitas tüdruk.

„Liisi, kuule, ütle, mis sa mõtled teha?"

„Ema, ära küsi, muidu oled jälle sina süüdi."

„Armas laps, kallis laps!" palus Mari härdalt. „Tee nüüd mis sa teed, aga ä'ä sa seda hullutükki tee, et sa Joosepiga enneaegu lapse saad. Sinu ema Krõõda nimel palun ma sind, tema tahtis nii väga, et mina sul teiseks emaks oleks."

„Aga kui isa mind muidu Joosepile ei lase," vastas Liisi avalikult.

„Nojah, ma arvasin kohe, et sa seda mõtled," nuttis Mari. „Issand jumal, kui kanged te mõlemad olete, niihästi sina kui isa! Ja teised niisama, nagu teeks Vargamäe kõik nii kangeks. Küll mina siin veel päivi saan näha! Mine lõpuks sama kangeks kui kõik teised, tee süda kõvaks, siis võid elada, muidu ei või, tapab ära. Vanus tuleb enneaegu. Kui sinu ema suri, siis ma ei mõist veel, miks ta küll nii vara pidi surema. Aga temal põlnd seda kangust, mis Vargamäel peab

olema, kui siin elada tahad. Tema ei pand oma südant ilmaski kõvaks ja nõnda siis pidi ta noorelt surema."

Aga nähtavasti ei saanud Andreski alati oma südant kõvaks panna, et oleks kergem elada. Ka tema vananes viimasel ajal mitte aastatega, vaid päevadega, kuigi polnud seda mõjutamas ei rasked haigused ega muud erilised põhjused. Mees hakkas nagu kõdunema, seest ja väljast korraga. Kui ta mõnikord endassesüvenenult oma piipu tossutas, lausus ta mõtlikult oma elu kohta:

„Elu on, nagu peaks sa teda hundi hammaste vahelt kiskuma."

Viimase Pearuga kõrtsis kokkupuutumise tulemuseks oli peale muu jällegi kohtuskäimine: Pearu süüdistas Andrest, et see visanud talle raske viinaklaasiga näkku, nii et sinine muhk üles ajanud, mida kohtumehedki oma silmaga võisid näha. Selle teo eest mõisteti Andres trahvi maksma. Tema oleks võinud omakorda Pearu „sisse kaevata", et see tema tütart kõigi kuuldes litsiks sõimanud, aga see oli nii hull ja nigerik asi, et Andres seda ei tihanud. Polnud ju kindlasti teada, missugused „ässad" Pearu kohtu ees välja mängiks ja kui hulluks ta kogu loo võib ajada. Nõnda siis jättis Andres asja sinnapaika.

Raske südamega tuli Andres kohtust koju ja heitis varakult magama. Surmani haavatud ja tulises vihas Pearu vastu trahvimaksmise pärast, virgus ta südaööl, pani lambi põlema, võttis kapist piibli ja hakkas oma jumalaga kõnelema Hiiobi suu läbi. Aga täna tundis ta end nii viletsa ja haletsemisväärilisena Issanda ees, et ta meel ühes Hiiobiga härdaks läks ja ta nutma puhkes, nagu polnud seda sündinud mitmel-setmel aastal.

Mari, kelle uni oli viimaste sündmuste tõttu nagu linnul oksal, kuulis asemelt oma mehe kõnelust jumalaga. Ka tema meel läks härdaks ja ta nuttis sängis teki all. Aga viimaks ei suutnud ta enam vastu panna, tõusis asemelt, nagu ta oli, ja jäi sängisamba najale

seisma, jäme linane särk seljas, lühike triibuline seelik selle peal. Ei ta julgenud mehe juurde astuda, seisis ainult kõveras ja köökus sängisamba najal ja aitas temale laua äärde, püha piibli juurde nutta.

Mari mõtles, et ehk nõrkub Andrese süda ja ehk räägib ta temaga, Mariga, mõnegi sõna nõnda, nagu rääkis ta nende abielu algul. Lõpuks, Mari poleks tahtnudki rääkimist, ta oleks rahuldunud sellegagi, kui Andres korrakski lahkelt oleks tõstnud silmad tema poole ja vaadanud tema nutmist — sellest oleks tõepoolest küll olnud. Juba ainult selle eest oleks Mari Andresele öelnud, mis mõtted on Liisil Joosepi ja endaga.

Aga kõik läks teisiti kui Mari lootnud. Tema nutuabi sängisamba najal oli asjata. Sest kui Andres teda nägi, sai ta endast kohe võitu, kuivatas silmad, pani piibli kinni ja ütles:

„Mis sinul viga? Mis sina tahad? Kas ka südaööl ei tohi üksi olla?"

Mari ei vastanud, nuttis ainult kõveras ja köökus sängisamba najal. Liisi suure saladuse oli ta hoopis unustanud. Veel siis, kui Andres juba tule kustutas ja sängi puges, ei liikunud Mari paigast. Ta ärkas alles, kui Andres talle ütles:

„No mis sa vahid seal, kui sa magama ei saa."

Alles nüüd kobis Mari mehe kõrvale sängi, kus ta enam hommikuni silmi kinni ei saanud.

•

Pinevad ja piinlikud päevad kestsid Vargamäel peaaegu kogu suve, sest Liisi ja Joosepi loo vari langes kõigi peale. Kõndis imelik aimus inimeste südames, et rõõm polnud lahkunud mitte ainult isadest ja emadest, vaid ka vanematest lastest. Rõõm oli läinud nooremate laste südamesse, et hõisata naerda ja lööritada seal. Aga ta tegi seda „suurte ja vanade" salaja, sest need ei armastanud enam rõõmu.

Ei olnud enam Liisil ja Maretil lusti külla tantsima ja ringmängutama minna, sest kõik kohad olid hullu

kõla täis. Nagu oleks keegi seisnud Vargamäe kõrgemal tipul vanade pedakate all ja kõvasti, kõvasti pasunat puhunud — nõnda kostis see, mis Vargamäel sündis, teistele soosaartele ja välimaa nurkadelegi. Liikus jällegi käest kätte ja suust suhu mingisugune inetu ja ropp laul poiste keskel. Aga seda laulu lugesid ka tüdrukud heameelega (häbi pärast muidugi salaja), sest polnud tõsisemat ja otsekohesemat rõõmu, kui et ometi kord oma silmaga näha, kuidas Vargamäe tüdrukutele lausa puhast tõtt öeldakse. Tänini olid poisid ikka Vargamäe tüdrukute sabas, sest neil olid laulmiseks heledad hääled ning rääkimiseks ja naermiseks suud parajal kohal, aga mingu nüüd veel! Nüüd teavad kõik, mis loomad seal Vargamäel elavad. Nõnda siis tekkis Vargamäe murest ja pisaraist ümberkaudseil väljamägedel nii mõnigi rõõmulill. See võis olla lohutuseks teistele ja ka vargamäelastele enestele nende raskeil päevil.

Ainuke, kes millestki ei hoolinud, oli Vargamäe noor Andres, sest see hakkas juba sedavõrd tugevaks saama, et ta hoolimatult võis igaühele vastu lõugu anda, kes tuli tema nina alla lorisema või oma roppu laulu jorisema. Tema'p seegi oli, kes Vargamäe Eespere heinamail, olgu metsas või jõe ääres, vahetevahel hõiskas ja huikas, muidu oleks siin valitsenud aina vaikus. Sest kui Liisi ja Maret teiste suvede eeskujul mõnikord tõstsidki oma lauluhäält, siis ometi nii tasa ja kurvalt, et see kuigi kaugele ei kostnud. Rõõmu kadumisega südamest kadus ka kumedus kurgust, heledus häälest ja ükski ei võinud kindlasti öelda, kas endine heledus veel kunagi Vargamäel kõlab või mitte. Krõõt oli millalgi siin oma häält helistanud, Oru Pearugi oli seda kuulnud, kui ta esimest korda piiriaeda lõhkus, et teispere sigu oma rukkisse lasta, aga kus oli nüüd Krõõt oma häälega?

Eriti vaikseks muutus Mäel heinaaja lõpu poole, nagu kardetaks mingisugust rasket kõue või nagu varjataks mingit suurt saladust. Liisi ja Maret rääkisid

ainult kahekesi veel, teiste juuresolekul muutusid nad nagu tummaks ja kurdiks. Aga rukkilõikuse-päevil muutus äkki kõik elavaks ja kisa ning kära oli kogu Vargamäe täis. Ka saunarahvas sai sellest oma osa. Hakkas kõik sellest, et vana Andres Marilt tasakesi küsis:

„Kas sa oled meie Liisit tähele pand? Mis temaga õige on?"

„Olen ikka vaadand ja aru pidand, aga..." vastas Mari.

„Noh?" küsis Andres.

„Aga temalt endalt põle ikka veel julend küsida," ütles Mari.

„Mis seal veel küsida," sähvas Andres. „Ta ei saa ju änam õieti küürutadagi."

Mari vaikis ja värises.

„Kutsu ta väljalt koju," ütles Andres.

„Andres, ära tormiks saa," palus Mari. „Mõtle, et ta on niisuke, mõtle, et võib jumal teab mis juhtuda."

„Mis siis veel võib juhtuda?" küsis Andres vastu. „Kõik läheb kuradile ja kõik käigu ka kuradile!"

„Kulla Andres," rääkis Mari pisarsilmil, „ma ei julge Liisit koju kutsudagi, kui sa nõnda räägid."

„Siis lähen kutsun ta ise, ükskõik," karjus Andres.

„Mõtle ometi, vanamees, et meil omal olid needsamad päevad käes, kui me kahekesi õpetaja ette läksime," rääkis Mari, hoides välisukse lingist kinni.

„Mis päevad?" küsis Andres.

„Ma kandsin ju Indrekut kolmat kuud rinna all," ütles Mari.

„Kas siis meie elasime oma vanemate hoole all?" küsis Andres. „Meie olime ju täiskasvanud inimesed, muretsesime eneste eest ise. Ja mis oli õpetajal sellega tegemist?"

„Las Liisi läheb ka ja hakkab iseseisvalt elama, heidame tema peale armu, nagu heitis sel korral õpetaja meie peale," rääkis Mari paluvalt, seistes ikka

veel ukse juures, sest ta lootis, et ehk pääseb tütrekutsumisest.

„Kas tema minu peale armu on heit?" küsis Andres.

„Eks siis tema heida jälle oma laste peale armu," vastas Mari.

„Lapsed!" hüüdis Andres. „Ussisugu tuleb sealt, mitte lapsed! Mine juba kord, ä'ä seisa seal ukse najal."

„Issand jumal, halasta meie peale!" palus Mari härdalt, kui ta läks Liisit kutsuma, astudes ikka nagu sammu edasi, kaks tagasi. Ta ei hüüdnud kaugelt, vaid läks peaaegu rukkilõikajate juurde, et nõnda tagasi tulles rohkem aega oleks Liisiga rääkida.

Põllul oli nüüd kõigil selge, et kodu on midagi lahti. Juba esiteks pandi imeks, et miks küll isa äkki heast-paremast koju läheb ja sinna nii kauaks jääb kõige ilusama lõikuse ilmaga, kuna aga rukis on pudisevalt küps. Enne lahkumist vaatas Liisi Maretile tähendusrikkalt silma ja läks siis ühes emaga.

„Kui ometi sinugi meel nõrkuks," ütles Mari Liisile. „Mõtle ometi oma lapse peale."

„Ema, ma mõtlen ju, ma olen kõik need päevad ja tunnid aina mõelnud, ma ei saa änam ööselgi nahka silma peale," rääkis Liisi.

„Noh, siis palu isa, palu teda ilusti, tunnista ennast süüdi, see aitab ehk natukenegi," õpetas võõrasema. „Ta on ju su oma isa, teda sa ometi võid paluda, ega see võõraga ole."

„Ma ei saa teda paluda, kui ta minuga nõnda räägib, nagu oleks mina ja kõik teised süüdi, ainult temal on õigus. Löögu mind või maha, aga mina ei palu," rääkis Liisi. „Kui ta ütleks mulle ühegi ilusa ja hea sõna, nii et ma tunneks, et tema mind oma lapseks peab, siis teeks ma ehk kõik, mis ta tahab. Ma olen mitu korda mõelnud, et ei tea mis siis oleks olnud, kui isa alguses kohe ilusti minu juurde oleks astunud ja minuga heaste rääkinud. Ma oleks ehk Joosepistki

lahti saanud, kui isa mind oleks palunud. Aga tema ainult kärgib ja kässib ning ikka kurjaga. Nõnda aga saan ka mina kurjaks."

„Sa oled ju noorem, sina pead enne järel andma," ütles Mari.

Aga Liisi ei võinud sinna midagi parata, et tema oli oma isast noorem, järele anda ei tahtnud ta sellepärast veel mitte.

„Olete isaga nagu kaks tilka vett ühe ämbri uurdes," lausus Mari natukese aja pärast. „Ainult hääles oleks sul nagu pisut Krõõta."

„Kõik ütlevad, et mul on ema hääl," ütles Liisi.

Aga inimesed poleks seda kunagi öelnud, kui nad oleksid kuulnud, missugusel häälel räägib Liisi viimasel ajal isaga. Selles hääles polnud nagu õndsa Krõõda hääle nehkugi ja nõnda pidi tahes või tahtmata arvama, et Liisil on kaks häält — isa ja ema hääl, mida ta kordamööda tarvitab.

Kärsitult ootas Andres kodu. Peaaegu tahtis ta juba vaatama minna, kuhu nad nii kauaks jäävad. Niipea kui naised uksest sisse astusid, küsis Andres kohe nõudvalt:

„Liisi, mis peab see tähendama? Mis sinuga on?"

„Eks te näe isegi, mis minuga on," vastas Liisi, nagu poleks tal häbi natukestki.

„Kust sa selle oled saanud?" küsis isa.

„Joosepilt ikka, kellelt muult!" vastas Liisi, „ega ma teda külast põle käind otsimas."

„Liisi!" palus Mari härdalt.

Aga juba tormas Andres rusikas käsil tütre kallale, tarvitades seejuures tema kohta kõige ropemat sõimusõna. Vististi oleks ta oma lapse vaeseomaks löönud — nii põhjani oli ta haavatud oma isalikus tundmuses ja nii väga tundis ta oma võimetust tütre vastu, — kui mitte Mari õigel ajal vahele poleks karanud, käed üles tõstnud ja meeletult karjunud:

„Löö mind maha, aga ära tapa iseoma ja teise mehe last!"

Mari hääles, silmis, näoilmes ja kogu seisangus pidi küll väljenduma kohutav meeleheide, sest muidu poleks Andres tõstetud rusikaga tema ette seisma jäänud. Liisi keha oli vallanud mingisugune tuimendav ning oimendav kramp ja temale näis üsna ükskõik olevat, kas silita teda õrnalt käega või vala talle puuga pähe, ikka seisab ta nagu post. Aga kui ta nägi, et Mari oma meeletusega Andresest võitu saanud, siis lõi ta keha äkki lõdvaks ja ta langes sängiservale, surus käed silmade ette ja hakkas nuuksuma — sama kramplikult, nagu ta esiteks seisiski.

„Välja mu majast," karjus Andres, „muidu näitan ise, kus meister augu teind! Kel pole häbi jumala ega inimeste ees, see ei kõlba minu silma alla."

„Andres, pai Andres!" palus Mari, kuna Liisi ainult nuuksus. Vaevalt taipaski ta, millest isa rääkis.

„Kui ma lõunaks koju tulen, siis olgu maja tühi, muidu. . ." ütles Andres ja läks mürinal uksest välja.

Liisi ja Mari jäid kahekesi. Ka Mari hakkas nüüd vaikselt ja härdalt nutma, istudes tütre kõrvale sängiservale. Nõnda kestis see tükk aega. Kui Liisil viimaks nutt hakkas mööduma, küsis Mari abitult:

„Mis siis nüüd saab?"

„Mis ikka," vastas Liisi alistunult. „Peab kuhugi minema, ega seia jääda änam või."

„Aga kuhu sa siis lähed, armas laps? Kuhu?"

„Oleme seda Maretiga arutand, sest me kartsime, et see nõnda lõppeda võib, nagu ta nüüd lõppes," rääkis Liisi, „aga me ei mõist midagi välja mõelda. Sest ega Orule ikkagi või minna."

„Orule küll mitte, jumal hoidku selle eest," ütles Mari. „Mõni teab, mis siis Pearu teeb, ja kes selle pereeidegi hinge näeb."

„Kui läheks esteks Aasemele või Hundipalule," arvas Liisi.

„Kuule, mine õige parem sauna," ütles Mari. „Ega isa sind sealt ikka tule välja ajama ja pärast ehk annab

ta süda järele, võid ehk koju tagasi tulla. Nõnda ei tõmba asja kohe ilma kella otsa."

Liisi imestas, kuidas küll ei tema ega Maret sellele lihtsale mõttele polnud tulnud. Muidugi, nõnda oli kõige õigem ja parem. Esiteks sauna ja küllap seal siis näeb, mis edasi saab.

Lõunal väljalt koju tulles ja Liisit mitte kuski enam nähes, ei lausunud vana Andres sõnagi, nagu poleks tal Kröõdast muid tütreid olemaski kui aga Maret üksi. Alles mõne päeva pärast tegi ta Mariga asjast juttu, tahes kuulda saada, kuhu Liisi läinud.

„Kus ta siis ikka pidi minema," ütles Mari nagu vabandavalt. „Mis sa sest na väga pärid."

„Orule?" küsis Andres tigedalt.

„Mis ta siis praegu Orule," vastas Mari. „Eks ta ikka sauna läinud, kuhu siis mujale. Mina ajasin ta sinna, mõtlesin, et eks sa seal ikka lased ta olla."

Selle peale ei vastanud Andres midagi, ja nõnda see jäigi.

XXXVI.

Liisi pidas saunarahva juures pisut nagu häid päevi, sest välja tööle ei pääsenud ta ju kuhugi. Aga käsi rüpes ei hoidnud ta ometi mitte, vaid hakkas valmistama seda peent nipet-näpet, mis varem või hiljem tarvis läheb igal noorel naisel. Tegi hommikust õhtuni ja katsus vahetevahel laulda, aga sellest polnud suurt asja, sest silmad tulid lauluga vett täis.

Tädi oli päev päeva kõrval peres tööl, olgu Mäel või Orul, viimasel ainult siis, kui esimene teda ei vajanud. Et tädil tarvis poleks lehmalüpsmise ja põrsasöötmise pärast lõunal sauna juurde tulla ja et tal ka õhtuti rohkem aega oleks, siis tegi Liisi tema koduse talituse, nagu oleks temast saanud mõni saunanaine.

Madise luud-liikmed ei tahtnud enam sõna kuulata. Ligi kolmkümmend aastat oli ta mõisale ja Vargamäele ning teistele peremeestele kraavi kaevanud, solistades varasest kevadest kuni hilise sügiseni külmas rabavees, aga nüüd ütles tervis lõpuks üles. Kätes oleks veel jõudu olnud, aga jalus oli raske jooksva, need ei liikunud enam. Ajaviiteks punus ta peresse pastlapaelu, tegi marja- ja kartulikorve, veistele lõõgu, heinavõrke, luudi, lusikaid ja kulpe ning muud tarvilikku kribu-krabu. Materjali pidi talle muidugi kätte viima, sest tema ise ei pääsenud talle enam järele.

Puuduse pärast poleks Madisel olnud vaja kätt ega jalga liigutada, sest suure töö ja kokkuhoidmisega oli tal aastate kestes paarsada rubla järele jäänud, mis sei-

sid Mäe Andrese käes hoiul. Madis oli nii mõnigi kord Andresele öelnud, et ega tema seda raha tagasi tahagi, kui aga tema surmani võiks sauna jääda ning kui ka tema eide eest muretsetud oleks pärast Madise surma. Ka ei tahaks tema, Madis, et tema ise või tema eit ükskord Vargamäelt lahkuksid nagu vallasandid või kerjused, vaid neil peaksid olema nagu kord ja kohus matused ja neile peaks mõlemale löödama kahe kellaga, nagu oleksid nad elanud ja surnud täisõiguslikkude inimestena. Kui Andres selle kõige eest tahaks hoolitseda, siis pidagu need paarsada rubla rahulikult endale.

Andresega julgeb Madis kui mees mehega rääkida, sest ta on tähele pannud, et Andres oma sõna ei söö. Sellepärast peab Madis Andresest lugu. Tema vanema tütre Liisigagi räägib ta nõnda, nagu oleks tal tema vastu lugupidamine. Ja kui see teda vahel aitama tuleb, räägib ta temale krägisedes:

„Vanad vedrud ei paindu änam. Ja valutavad teised, mädandid! Aga eks nad siin Vargamäe kraavidel ikka selle pealopsu saand, kus mujal. Jajah, Vargamäel, ei kusagil mujal! See sööb veel mõne teisegi mehe luud-liikmed, ei minul üksi. On enne söönd ja sööb ka edaspidi. See sööb kõigi luud-liikmed, ei tema himu muidu täis saa. Seal ta on nüüd see lepikualune: kas sinna vähe on kraavi kaevatud, aga on ta nüüd kõva ja kuiv? Äh, äh, äh! Eks mine katsu, kui kuiv ja kõva ta on. Millal käis Andres viimati seal oma lehma rükkimas? Eks see olnd ju alles mullu kevade. Ja kui mitu aastat on ta juba seda sood siin kuivatanud ja kraavitanud? Oma paarkümmend tugevasti. Nojah, mina olin siis neljakümnene, kui me väljal rammukatsumiseks kivi tõstsime. See oli nimelt Pearu pärast, Andres tahtis teada, kumb on kõvem, tema või Pearu. Aga juba siis nägin ma kohe, et see mees on jumalaviljaga toidetud, mitte haganaleiva ja magasiaida puruga. Ei mina saand kivitõstmisega temale ligigi. Aga mina olin sel korral ometi paras

mees, keda kuraditki ei kart ma, pistsin igaühega rinnad kokku, kui paras kilk peas. Aga Andrese vastu ei saand... Muidugi, nüüd põle minust änam meest olemaski, aina naiste kohendada ja aidata. Aga mis sest Andresestki järele on jäänd? Mis on kõigist järele jäänd, kes me siin vanad oleme? Mineval aastal vaatasin Andrese käsi: sõrmed kanged, könksus ja haarakil. Jalad ja ristluu teisel käies kui igavesel puuhundil. Piht vimmas, nagu kasvaks küür selga. Kaelasooned kui köied väljas, põle endist Andrest änam kuskil. Ja kus on Krõõt, sinu õnnis ema, see kuldne inimene? Kui sina, laps, teaks, misuke kuldne inimene oli sinu õnnis ema... Ehk kus on Juss ja tema lapsed? Kus on minu ja minu vanamoori poeg...? Tead, Liisi, isa teeb ju sinuga ainult sellepärast nõnda, et ta põle änam endine mees. Ei ta enne põleks niisukest asja teind! Siis põleks ta keda kuraditki kart, oleks last oma tütre kas või vanasarvikule endale minna, sest ta oleks öelnd: kes võib midagi minu ja mu laste vastu? Õige, õige, õige! Andres põle änam endine mees, sellepärast teeb ta nõnda. Enne ei lugend ta niipalju piiblit, aga nüüd loeb. Minu isa armastas ka piiblit lugeda, nagu Andreski, aga meie, lapsed, panime tähele, et piibli lugemine tegi tema kurjaks ja õelaks. Piibli pärast põlnd meil änam kodus hõlpu. Sestsaadik olen mina piiblist ikka eemale hoind, põle teda ilmaski lugend, ja mina arvan, et kui minul oleks lapsed, siis põleks mina nende vastu mitte nõnda kuri ja õel, kui oli meie isa meiega. Niisuke lugu oli meil piibliga. Olen vahel mõelnd ja arutand, sest mis üksinda ikka need pikad päevad teed, olen nimelt mõelnd, kui sind ja sinu päivi näen, et ei tea kas Andresel õige ka see asi piiblist on külge hakand või. Tema enne ei olnd nii riivatu, Pearu oli hullem, kodus ja väljas, aga nüüd oleks nagu Andres riivatum. Ei mõista kohe arvata, mis see on. Mina mõtlen aina, et see on ikka piibel, ei muud ühtigi. Mis sina sellest õige arvad? Oled juba ka täis inimene..."

„Mis mina nüüd, aga hull on selle asjaga küll," lausus Liisi, kuna tal endal silmad vett täis tulid.

„Mina olen küll arvand ja rehkendand," rääkis Madis, „aga ei leia kedagi muud kui aga piibel. Sest vaata, laps: käsk ütleb, et sina ei pea oma jumala nime ilma asjata suhu võtma. Aga ehk ei pea ka jumala sõna liig sagedasti suhu võtma? Seda olen mina arvand ja rehkendand. Jumal on inimesest kangem ja eks siis ole ka kangem tema sõna. Ja kui nüüd nõrk inimene, olgugi see niisuke vänge mees, nagu sinu isa, nojah, kui nüüd see ajalik inimene liig palju ja sagedasti igavese jumala kangeid sõnu loeb, siis teevad need tema südame kangeks, sest halvad sõnad rikuvad head kombed ära. Mitte et jumala sõnad oleks halvad, vaid nemad saavad halvaks, kui inimene nad ühtepuhku oma suhu võtab. Kui jumal ise oma sõnu nõnda loeks või räägiks, siis oleks need sõnad head, aga inimese suule ja kõrvale on nad liig kanged. Nii kui mõni kange viin, ütleme puhas piiritus. Ja kes on harjunud piiritusega, sellele teine viin polegi änam viin ja tema ei pane teda mikski. Samuti ei pane need, kes jumala kangete sõnadega harjunud, änam inimeste sõnu mikski. Aga ütle nüüd ise, mis asjaga tahad sa inimese südant pehmendada, kui sõnad änam tema peale ei hakka? Ma mõtlen nimelt ajaliku inimese sõnu, sest kaugele sa siin ilmas ja elus jumala kangete sõnadega ikka pääsed. Meie isaga oli nõnda, et ta meie sõnu änam mikski ei pand, sest tema oli nii väga kangete piibli sõnadega harjund. No mis me võisime talle öelda, kui tema luges meile pühakirja peast nagu raamatust? Mitte kui midagi. Nõnda põlnd meil elus viimaks änam miskit õigust, vaid kõik õigus oli tema käes. Aga kudas sa siis siin ilmas elad, kui sul änam sugugi õigust ei ole."

„Jah, ega meil küll kuskil õigust ole," ütles nüüd Liisi. „Ja emal ka ei ole, õigus on kõik isa käes."

„No seda minagi," oli Madis nõus. „Meil oli oma isaga niisama. Tema ütles meile ikka, et tema ei või

meile õigust anda, sest see käib pühakirja vastu, aga mis inime see siis on, kes elab pühakirja ja käsusõnade vastu. Meie pidime teda kartma ja armastama ja meie kartus oligi isa meelest meie armastuse mõeduks. Aga temal ei olnud tarvis meid karta ja sellepärast põlnd temal ka meie vastu armastust. Ainult siis, kui ta meid nüpeldas, et meie teda rohkem kardaks, nagu käsusõna nõuab, siis arvas ta, et tema meid armastab, sest kirjutud on: mida kibedam vits, seda armsam laps. Kartus oli meie armastuse mõeduks, vitsa kibedus isa armastuse mõeduks. Nõnda elasime meie Soovälja Vihuksel puht pühakirja järele, sest mina olen ju sealt mehi. Nüüd elavad seal uued rahvad. Meist ei jäänd sinna ükski, pistsime kõik iga nelja tuule poole laiali. Isa õpetas meile vitsaga niipalju armastust enda vastu, et me kartsime mitte ainult teda ennast, vaid ka Vihukset ja Soovälja, muud kui saaks aga tuhknai minema."

„Meil ka kõik suuremad niisama, muud kui pistaks aga Vargamäelt alla, kas või palja jalu ja alasti," ütles Liisi. „Aga tead, saunaonu, meie oma isa ei karda, mitte sugugi ei karda, aga meil on isast ja Vargamäest hale meel, sest me näeme, et neid ei salli keegi, neid ei armasta keegi. Põlvepikkune armastab ehk veel, aga nii kui saad püksivärvlist saadik, siis on juba läind: siis usub, et mujal on parem. Andres on meil ju kohapärija, aga ei mina usu, et tema Vargamäele jääb. Las ta saab aga vanemaks, läheb tema nagu Oru Joosepki."

„Nojah, just niisama, nagu oli Vihuksel, Sooväljal, ja meil oli see puht pühakirja põhjal, sest meie isa oli vaga inimene ja tahtis meid vagaks kasvatada. Küll olen mina siin üksinda paigal istudes arvand ja rehkendand, et kuidas see Vargamäe Andrese ja tema laste asi küll on, kas õige ka niisama nagu meil, või on midagi muud, aga tuleb välja, et ei midagi muud, üsna seesama, puht pühakirja põhjal, Jehoova meie jumala käskude ja õpetuse järele. Aga vaata, mu laps, meie räägime neist asjust, nagu oleks me kaks vana inimest ja mõlemad jalutud ning rinnutud Varga-

mäe soode ja rabade pärast, aga tõepoolest olen ju ainult mina jalutu ja rinnutu vanainimene, sina aga alles noor. Sinul on elu alles ees, minul juba mööda, sest ega see siis änam elu ole, mis ma nõnda elan, naiste kohendada ja aidata. Sellepärast siis kuule, mu laps, mis mina, vanainimene, sulle ütlen. Ja mina ei ütle seda mitte paha pärast. Sul ei ole ka tarvis mind karta ja armastada, sest kes saunameest siin-ilmas kardab, ja armastada põle minus änam kedagi. Kui ma ükskord jälle mullaks saan, siis seda mulda peab armastama, olgu ta või mõne sauna ukse all... Nojah, vaata, mu laps, mis mina ütlen sulle ja pea seda meeles, sest see tuleb sulle endale kätte. See võib sul väga ruttu kätte tulla, nagu tuli ta minule ja teistele. Tahan nimelt sulle öelda, et ometi oli minu isal õigus ja sellepärast on ehk Vargamäe Andresel, sinu isalgi õigus..."

Liisi tõstis silmad ja vaatas küsivalt ning imestunult Madisele otsa.

„Praegu sa muidugi seda ei usu, aga sest põle lugu, kuulata võid sa siiski," jätkas Madis. „Sa oled ju kuulnud ja ise ehk lugendki, et kirjutatud on: silm silma vastu, hammas hamba vastu. Vaata, laps, nõnda seisis minu isa oma Vihuksega Sooväljal ja nõnda seisab ka sinu isa oma Eesperega Vargamäel vastastikku, rindupidi või hambani koos. Kummal pikem ja valjem hammas, see võidab. Sooväljal võitis Vihukse, sest tema sõi meie isa ja ema luud-liikmed ning lõi meid välja ilma; mis Vargamäel sünnib, seda mina ei tea. Meie ajasime siis kõik oma isa süüks, aga süüdi oli ainult Vihukse, kui keegi süüdi oli. Tema oli see, kes meie isa niisukeseks tegi, nagu ta oli, sest tema elas puht pühakirja järele ja sundis ka meie isa elama — sunnib meid kõiki elama, loe pühakirja ennast või ära loe. Mina põle teda ilmaski lugend, aga kui mõtlen oma elu, siis olen eland nagu mu isagi... Nojah, mis ma nüüd tahtsin öelda... Vihukse, näh, elas puht pühakirja järele, sest tema kasvatas ja kasvatab veel

tänapäevgi kibuvitsu ja ohakaid. Kui minu isa temaga terve oma elu põleks seist hammas hamba vastu, siis põleks ta mitte kui midagi muud kasvatand kui ainuüksi kasevõserikku, pajurägu, ohakaid ja kive. Ainult seda! Ja mis teeb Vargamäe? Kas see põle vaga maa, samuti nagu oli Soovälja oma Vihuksega? Kasvatab ta midagi muud kui kibuvitsu ja ohakaid? Kas põle sinu isagi temaga seist hammas hamba vastu kõik need pikad aastad? Ja kuhu ta on saand? Omal käed kanged ja könksus, jalad nagu igavesel puuhundil, piht kasvatab juba ammugi küüru ja lapsed mõtlevad aina, kuda plehku pista. Aga Andres ei taha Vargamäele alla anda. Kui ise änam ei jäksa, siis tahaks teised välja ajada, ajas minugi enese eest välja, sest ise ei jõund, ja siin ma nüüd olen. Vargamäe on mu võit, nagu võitis Vihukse mu isa, ja küllap Vargamäe Andresestki jagu saab. Tema kasvatab lapsi enda asemele ja sunnib neid pühakirja abil Vargamäega võitlust edasi pidama, sest inimese sõna on siin nõrk, nagu mõni lahja viin, mida see änam mikski ei pane, kes piiritusega harjunud. Vargamäe elab pühakirja järele, tema elab vaga elu ja kes temaga tahab võidelda, peab ka pühakirja järele vaga elu elama. Temal peavad olema suus kanged jumala sõnad ja nendega peab ta ise minema ning peab ka teisi ajama vaga Vargamäe vastu, kes elab jumalaga. Sellepärast siis ei olnd meil Sooväljal ega ole teil ka Vargamäel sugugi õigust. Meie arvasime, et Vihuksel on õigus kõik meie isa käes, ja teie arvate, et Vargamäel on teie isa käes. Aga see'p see ongi, mis põlnd tõsi Vihuksel ega ole tõsi ka Vargamäel. Sest vaata, armas laps: õigust põlnd kuigi palju meie isal, ega ole ka teie isal, nemad on samuti ilma õiguseta, nagu olime meie ja olete teie. Ja tead, kel on õigus? Õigus on Vihuksel ja õigus on Vargamäel, kellega seisid ja seisavad hammas hamba vastu meie isad. Meie isegi seisame viimaks nendega hammas hamba vastu. Vihukse ja Vargamäe ei tunne küll pühakirja, aga ometi on neil ainuüksi õigus, sest ne-

mad ise oleks nagu puht pühakiri, nagu puht jumala sõna, nagu puht jumal ise. Mis nemad tahavad, ütlevad ja teevad, see on õige ja jääb, võitle selle vastu niipalju kui tahad. Inimese peale ei hakka inimese sõna, samuti ei hakka jumala peale ka jumala sõna. Mis aitaks pühakiri Vihukse ja Vargamäe vastu. Vargamäe kõneleb tegudega. Paari aastaga pistab ta sulle tuhat pajupõõsast vikati ette, see on tema issameie. Kivid saputab ta sulle nagu hundikarja saha ette, see on tema kümme käsku. Mõne aastaga tallab ta su kraavid täis, mis sa vaevaga kaevand, see on tema püha ristiõpetus ja peatükid. Mõnekümne aastaga sööb ta su luud-liikmed ja saadab su kirikuaiale, see on tema piiblilugu. Nõnda kõneleb Vargamäe ja nõnda kõneles ka Vihukse. Ja ega Hundipalu, Ämmasoo, Rava, Kukessaare, Aaseme, Võlla, Kassiaru ja kõik need teised kohad muid palveid inimestele ei õpeta. Ikka üks ja seesama. Sest see on nende õigus. Ja kui minu ehk sinu isa tahvad sellest õigusest osa saada, siis peavad ka nemad olema kui tuhat pajupõõsast, kui hall kivikari, kui vedelas maas kraav, mis täis langeb, ilma et hooliks vikatist, sahaterast või kraavimehe vaevast. Nad peavad seisma kõigega silm silma vastu, ehk muidu neelab neid Vihukse ja Vargamäe. Oma lastegagi peavad nad seisma hammas hamba vastu, sest teisiti nad ju seista ei mõistagi. Niisuke on Vargamäe õigus ja temast osasaamine."

„Ah siis sina, saunaonu, arvad, et isal on ka minuga õigus?" küsis Liisi, ilma et ta hästi oleks taibanud, millest jalutu ja rinnutu Madis rääkis, kes kõigi arvamist mööda ühes jalgadega ka osa oma arust oli kaotanud, nagu oleks see tal peitunud jalus.

„Ei noh," vastas Madis küsimusele, „seda ma just küll ei arva. Sest mina ei arva, et inimene peaks oma lastega nii kangeid sõnu tarvitama, nagu räägiks ta aina jumalaga, Vargamäega ja Vihuksega. Inime on nõrk ja noor inime on veel nõrgem, jumala kanged käsud on temale liig kanged. Sest ega noor inime põle

mõni Vihukse või Vargamäe, kes tuleb kohe tuhande pajupõõsa ja halli kivikarjaga. Tema ei raba sind kohe puusast või jalust, nagu on teind Vargamäe jumal minuga. Miks siis temaga kohe talitada jumala käskude ja seadmisi mööda. Teine asi, kui Andres teeb nõnda Pearuga. Temale võib küll jumala käskude ja kangete sõnadega kohe külge hakata, sest tema ise on vänge mees, nagu mõni jumala sulane. Temaga võib küll silm silma ja hammas hamba vastu seista, aga oma lapsega põle see hea, lapse hambad on alles ju nõrgad. Nõnda arvan mina."

„Aga isa ütleb ikka, et meie oleme kanged ja tema tahab meie kangust murda," ütles Liisi.

„Miks siis just isa ise oma laste kangust peab murdma, eks seda või mõni teinegi teha. Ega Andrese enesegi kangus ometi murtud olnd, kui ta Vargamäele tuli, aga küll ta siin pehmeks tehakse. Mis ei jõua teha Vargamäe ise, seda teeb Pearu, sest see on niisama kange kui Vargamäegi. Tema ei loe pühakirja, aga tema oleks nagu ise pühakiri. Ilma jumalasõnatagi on temas õpetus, nagu ka tigedale härjale põle tarvis otsa ette kirjutada: see härg on tige, sest seda näeb igaüks isegi, kes härja krutskid teab. Sellepärast on tema lastel ehk kergem põli, kui oli meil Vihuksel. Pearu läheb püha viha täis oma laste vastu ainult purjus peaga. Aga sest pole suurt häda, sest ega inime alati purjus ole. Aga mis tahad sellega teha, kes on alati kaine ja aina püha viha täis? Meil Vihuksel oli niisuke lugu. Ma ütlen — otsekohe pühakirja põrgu. Meid oli üksteist last, kolm surid ära, kaheksa kasvasid suureks. Ja isa tahtis, et me kõik elaks pühakirja järele. Kas sa nüüd oskad öelda, mis elu see on, kui kaheksa last elavad pühakirja järele? Ehk mis pühakiri see on, kelle järele lapsed peavad elama? Kui ma nüüd selle peale tagasi mõtlen, siis arvan ma, et ilma selle meie isa pühakirjata oleks kergem olnd meil lastel ja ka isal endal, emast rääkimata. Sest mõtle ometi, kui kuradi kange ja halastamatu oli meie pühakiri. Mil-

lalgi, lihavõttes või nelipühis, ei mäleta änam hästi, sest sellest on ju üle viiekümne aasta aega, igatahes olid siis soojad ilmad. Nojah, millalgi pühade ajal, esimese püha hommikul, kui lauda istusime, ütles isa üle laua minule (mina olin ju kõige vanem laps), et mina loeks söögipalve. Aga mina ei lugend. Sest miks pidin siis mina täna lugema, kui muidu luges ikka isa ise. See lugemine oli kui karistus mulle peale pandud. Aga mina põlnd miskit kurja teind ja mina ei taht, et ta mind karistab. Kui mina ei lugend, käskis isa vanuse järele järgmist poega. Ka see ei lugend. Ei lugend ka kaks tütart ning nende järgmine poeg. Nüüd ütles isa meile kõigile: Teie olete kui sead, kes pistavad jalad moldi, ilma et enne oma Issandat meele tuletaks. Aga kes minu laua ääres ei palu, see ka ei saa. Sellepärast jäävad Madis, Mikk, Leena, Ann ja Priidu seni söömata, kuni nad paluvad. Kusti, Mann ja Tõnu on alles väiksed, nende eest palun mina ise. Nõnda ütles isa, ja meie läksime laua äärest tühja kõhuga minema. Siis luges isa oma palve, ja nüüd pidid isa, ema ja väiksed lapsed sööma hakkama. Aga ema ei saand süüa, vaid hakkas nutma ja tõusis laua äärest. Ema nuttu nähes hakkasid ka lapsed nutma ja jooksid nurka. Nõnda sõi isa üksi vorsti ning saialeiba ja sealiha, meie aga kõik sinkusime tühja kõhtu. Pärast süüdistas isa ema, et see on meie, väänkaelade nõus, sest miks ta muidu laua äärest ära jooksis, ja tema vaga süda ei and enne järele, kui ta oli esimese püha hommikul ema peksnud. Pärast seda pani ta kõik toidu aita luku taha või laskis ema sahvri kanda ja selle ukse lõi kahe pika naelaga kinni. Terve pühade aja seisime meie söömata, närisime kuivi herneid, sest need olid saadaval, või läksime külasse, lootes sealt midagi hamba alla. Kui tulid tööpäevad, siis pidi meile süüa andma, muidu ei jäksand ju ühtigi teha. Aga soojaga olid jämedamad vorstid juba hapuks läind ja need pidi sigade ette viima, ehk küll neist vahepeal ükski polnud oma Issandat paluma õppinud. Ema tah-

tis oma silmad peast nutta vorstide pärast, aga isa ütles temale, et ei pea oma südant siduma maapealse varanduse külge. Niisukesed asjad sündisid meil Soovälja Vihuksel, kui isale tuli tõsine vagaduse iil peale. Kui ma Pearut purjus peaga näen, siis mõtlen ikka oma isa peale: tema jäi nagu piiblist purju ja selle peaga tegi ta hullemaid tükka, kui Oru Pearu teeb viina või õlle purjuspeaga. Mõlemad oleks nagu äkki muutunud tigedaks härjaks, kes mõirgab ja puskleb. Ja mina arvan, et sinu isa on vahel ka nagu piiblist purjus, sest see võtab ju mõistuse nagu piirituski, kui teda liiga tarvitada. Mina olen kuulnud, et kes piibli kolm korda otsast otsani läbi loeb, see läheb lolliks. Sellepärast hoida õpetajad hoolega, et nad mitte otsast otsani ei loe, vaid et ikka midagi vahele jääks. Aga taluinimene on rumal, tema loeb kõik — sõnasõnalt, nagu tegi minu isa, ja nõnda hakkab mõistuse peale. Inimese nõrk veri ei pea jumala kangetele sõnadele kuigi kaua vastu, lööb kihama ja käärima nagu värske õlu, ja siis sünnib see, mis sünnib piiritusegagi, nagu oleks igal pool kange jumala vaim."

Niisugune oli sauna Madise kõne Liisiga, kui see käis teda oma eide peres tööl olles aitamas ja kohendamas, nagu aitaks ja kohendaks ta oma isa. Aga temal oli oma kõnega kaks suurt häda: ta tahtis teda väga pidada ja tahtis teda viimaks ka lõpetada. Ometi oli see kui ka teine nii raske, sest kõne algamiseks puudusid enamasti ikka kuulajad kõrvad ja kõne lõpetamist takistas üksi istudes kuhjunud aine hulk. Õnneks pääses ta esimesest sellega, et harjus iseendaga kõnelema, ja teisest — et hakkas ise oma kõnet kartma, mispärast ta lõpuks ikka kinnitas, et kuulaja asja oma teada jätaks ja mitte edasi ei räägiks. Liisilegi ütles ta peaaegu paluvalt:

„Ä'ä sa sest isale sõna lausu, ä'ä hinga sest ühelegi hingele, sest kui niisukesed jutud Andrese kõrvu ulatavad, siis võib ta minu ja mu eide saunast välja peksa, sest ega tema ju ei hooli. Tema teeb ju aina

püha jumalasõna järele ja sellepärast põle temaga nalja. Ma räägin nõnda ju ainult sinuga, aga eide kuuldes ei tohi, see kannab laiali, sest tema vanainimese keel ei pea änam ühtigi kinni."

Muidugi, vanamehel oli oma eide asjus õigus: selle keel ei pidanud juba nooremaski eas midagi kinni, mis võis ta siis veel nüüd pidada. Liiatigi veel niisukest asja, nagu oli Liisil ja Joosepil. Eide huvi koondus alguses ainsasse punkti: kas Joosep tuleb sauna ja millal ta tuleb? Aga kui Joosep juba esimesel õhtul ilmus ja ka hiljem ühtki õhtut käimata ei jätnud, siis tundis saunatädi pettumust. Hoopis teine asi, kui Joosep poleks tulnud, kui tädi oleks pidanud Joosepile Liisi palvel Orule järele minema, kus oleks võinud sosistada ühe või teise nurga ääres. Aga ei! Asi pidi tühine olema, kui kõik nii lihtsalt sündis. Va Jussigi asi oli tädi meelest huvitavam, sest selles oli sisu.

See oli teisipäeval, kui Liisi ülalt alla sauna tuli, ja reedel läksid nad Joosepiga ennast õpetaja juurde kihlama, sest viivitamiseks ei näinud nad enam mingit põhjust.

Neljapäeva õhtul mängisid Oru poisid sauna Madisele ja Liisile kena vingerpussi, millest tädi mitte osa ei saanud, sest tema oli hommikul Aasemele läinud rukist lõikama ja pidi sinna ka järgmiseks päevaks jääma, ilma et öösiks koju tuleks, sest Liisi mängis ju saunas perenaist. Poiste vingerpussist sai tädi asemel osa Maret, kuna ju tema parajasti saunas oli, kus ta Liisit iga päev paar korda vaatamas käis, et mõni sõna rääkida ja vaadata, mis tal puudub.

Liisi ja Maret olid parajasti kambris ja vana Madis krägises toas asemel, kui keegi sauna välisuksest kotta astus. Aga selle asemel, et kohe sisse tulla, jäi ta kojas pisut kohmitsema, ning siis äkki paukusid needsamad aisakellad, millega Liisi sõitis jõuluõhtul kirikuteel. Kellad helisesid täna õhtul nii rõõmsasti, et Madis hüüdis toast Liisile sama rõõmsalt:

„Liisi, Liisi, kosjad tulevad! Kosjad tulevad kelladega ja kõik!"

Tüdrukud otse jahmatasid kelli kuuldes ja läksid uudishimulikult tuppa vaatama, mis see õige on. Aga ei olnudki muud kui Oru poiste nali, sest Joosep tahtis pisut Liisi meelt lahutada ja lõbustada, kippus ju tema nukrusele: õhtuti olid teisel silmad aina punased, nagu oleks ta selle poolest oma õndsasse emasse. Eelmisel õhtul, kui kõik magama pugesid ja kui Joosep sauna läks, hiilis Karla Joosepi pealekäimisel hobustekopli, ajas seal noorele märale valjad pähe ja sidus talle teki selga ning kupatas temaga kõrtsi juurde viinade järele. Nõnda oli neil täna kaks pudelit viina, üks meestele ja teine naistele, aga mõlemad head ja magusad. Et asi täielik oleks, siis hakkas Karla, kel hea suuvärk ei puudunud, vanemale vennale isameheks ja ka pulmahobuseks, sest aisakellad pistis ta endale tasku ja pimedas saunakojas laskis ta nendega parajat traavi, ikka ühelt jalalt teisele, kuigi aina paigal püsides. Pärast peitis ta kellad kuhugi ja astus siis suure julgusega peigmehe ees tuppa, sest ta oli enne kangemast pudelist pisut rüübanud.

Vana Madis taipas peagi poiste nalja ja kui ta mõne korra kange pudeli suule oli upitanud, laulis ta kui lõoke oma sängi serval.

Aga Liisi nuttis ja Maretki pühkis silmi. Neil polnud uneski pähe pistnud, et Joosep võiks Liisile ükskõik mil viisil üldse kosja tulla.

Karla kui isamees lõõpis Madisega esiteks niisama, aga kui keel juba mõlemal hakkas pehmenema, ütles poiss vanamehelikult:

„Nonäh, peremees, ega me siis puri puhta muidu tulnd ühtigi, meil oli ikka pisut nagu asja ka."

„Mis asja siis küll külarahval meile nii hilja õhtul veel võiks olla?" küsis sauna Madis muheldes.

„Näh, kuda seda nüüd öelda või kuda seda seletada," vastas Karla. „Noorukesel oleks nagu midagi ä'ä kadunud või ä'ä joost, minagi tea õieti, mis see oli."

„Mõni õhvake või?" küsis Madis. „Mõni talleke, seapõrsas või mõni kanapojuke?"

„Kuuldi teine ikka nagu kanapojuke olevat," seletas Karla. „Näh, ilm, pergel, läks ju pimedaks, silm ei seletand änam jälgi ega kedagi. Vihukse kraavikaldal olid viimased jäljed, näitasid teised nagu seiapoole tulemist. Mõtlesime, et eks astume esimese onni uksest sisse ja küsime, ehk on keegi midagi näind või kuuld."

„Meie pool ikka oleks nagu nähtud ja kuuldud ka," vastas saunaonu, „aga mine nüüd tea, kas tunnistate omaks või panete võeraks. Eest teine hirmus, takka armas, sööma kasin, tööle varmas, niisuke kuulukse teine olema."

Et Karla sellele midagi kohast ei saanud vastata, siis rüübati pudelist.

„Kuule, küla noormees," pöördus Madis nüüd Joosepi poole, „meie pool käib kõla ringi, sul joost kanapojuke ä'ä. Oled ehk meie omi juba katsunud ja silmand, leiad oma olema või ei. Näh, ikka tuli ja tuli teine, siuksub siin üksinda minu, vanainimese juures, me'p teand teda kuhugi viia ega pakkuda, mõtlesime, et küllap tullakse ehk teist otsima. Näikse teine kena poju olema. Hääl kui mesilasel, kõnnak kui kosilasel, ei ole maias ega ahne. Kui leiad oma olema ja kui viid ta meie mailt, jäävad nutma toanurgad, leinama leivalabidad, haopinud pilli a'ama. Kui viid kaugele koduje, sussuta suisa suu juures, kaisuta kasuka juures, silita sinisilmaga, kallista kahe käega, et ei närbuks pisi poju, kui viid kaasakeseks koju... Noh, küla noormees, ei sa vasta ühti, põle oma või?"

„Oma ikka oma," vastas Joosep nüüd naerdes.

„Mis siis änam," ütles Madis, „siis on kõik korras. Aga ega külamees ometi nüüd öösel hakka kanakest koju viima, läheb pärast pimedas uuesti kaduma, aja ja otsi teda siis mööda maad-ilma taga."

„Jah, kui lahke pererahvas lubab, siis jätame ta täna veel seia hoiule," lausus Karla asjalikult.

Seega lõppes ametlik jant. Kosjad olid vastu võetud ja nüüd võis südamerõõmuks pudelist rüübata. Aga Liisile kippus aina nutt peale, niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta. Seda kinnitas talle ka Maret mitmel korral.

Kuna Joosep tüdrukutega juttu vestis, istus Karla Madise juurde ja hakkas sellelt laule peale ajama, sest sooja peaga oli see tuntud kui suur sõnaseadja. Aga täna oli Madis oma lauludega tõrges, sest temal olla ainult meeste laulud, poiste ja tüdrukute kõrvad ei tohi neid kuulda. Viimaks andis vanamees ometi järele ja hakkas tasakesi jörisema, kuna Karla tema ligi istus, kõrv suu juures. Ometi ei kuulnud ta kõike, mis Madis laulis, sest see neelas vahetevahel sõnu alla — nende liigse „rasva" pärast. Imelik lugu oligi nende saunaonu lauludega. Algasid nad ükskõik kui ilusti ja kasinasti, rääkisid nad „hellast eidekesest", „tublist taadikesest", „õndsast õhtukesest" või „karja kaitsmisest", ikka muutusid nad varsti niisuguseks, et laulja pidi poisi ees aina sõnu alla kugistama. Saunaonu lauludega sündis nagu inimesegagi: lapseeas kõik nii süütud, aga kasvades lähevad raisku, saavad patuseks; neiust peast kõik nii head, aga jumal teab kust tulevad küll naistel vead.

Tundi kolm lõõpisid poisid saunas, siis arvasid, et ehk aitab. Kojas võttis Karla jällegi aisakellad pihku ja traavis paigal tammudes, sest ka minnes pidid ju kellad helisema. Ja et helin paremini kostaks ning et ka pulmatäkk ise paistaks, siis hoiti toa siseuks lahti, nii et traavlit kotta näeksid tüdrukud ja ka saunaonu, kes naeris sängiserval. Aga pulmatäkk läks isamehe käes, kel paras aur peas, peruks ja pistis välisuksest õue ning ladus ümber sauna, nii et kellad aina paukusid. Peigmees ja mõrsja, saunaonu ja mõrsja õde ei osanud muud teha kui ainult naerda.

„Kui nüüd isa juhtuks kuulma," ütles mõrsja viimaks.

„Ei ta kuule," rahustas teda peigmees. „Meil ja teil magavad ammu juba kõik."

Aga ometi tahtis saatus, et ka Vargamäe Andres ise oma esimese tütre kosjadest pisutki osa saaks. Küll oli tema õhtul õigel ajal magama heitnud, aga palavate kambrite ja muude inimlikkude asjade pärast pidi ta südaööl asemel ärkama, pihtkasuka selga viskama ja välja minema pisut jumala loodust vaatama ning see juhtus olema tütre kosjadest osasaamiseks just paras silmapilk: samal ajal läks sauna juures kosjatäkk peruks ja traavis paukuvate kelladega väljas. Andres kuulatas. Selge aisakellade helin, mis tuleks nagu sauna poolt, aga siis jälle nagu Aaseme poolt, ning siis jälle nagu sauna poolt. Aga et sealt mingit kellade helinat tulla ei või, sest seal pole vankriteedki, siis pidi helin ikkagi Aaseme poolt kostma, nõnda arvas Andres kambrisse tagasi minnes. Seega sai ta kellade helina näol oma vanema tütre kosjadest osa, aga tema ise ei teadnud ega mõistnud seda osasaamist mitte ja sellepärast arvas ta, et seda osasaamist pole kunagi olnud.

Andres oleks ehk kauemini kelli kuulatanud, aga ta ei saanud, sest kui peru kosjatäkk suure ajuga uuesti sauna ette tuli, uksest sisse tormas ja ka mööda sauna paukuvate kelladega ladus, siis kargas peigmees talle valjastesse kinni ning võttis kellad pealt. Nõnda siis polnudki Andresel enam midagi kuulata, kui ta jahedast jumala ilmast oma palavasse kambri tagasi läks. Järgmisel hommikul ei saanud ta muidu, kui pidi sellest öösisest helinast ka teistele rääkima, nõnda et ka need Liisi kosjadest osa pidid saama. Aga see oli õieti asjata rääkimine, sest teised kuulsid Maretilt kosjadest põhjalikumalt. Ja et nad ei kahtleks, nagu kahtlesid nad alguses selles, mis jutustas vana Andres, kutsus Maret nad salaja aita, kus ta neile andis rüübata punasest ja magusast pudelist. Nüüd uskusid kõik, et õigus oli vanal Andreselgi ja et Liisil oli tõepoolest kosjas käidud täkuga, kellad peal. Aga ei

saanud ühegi usk Mari usu vastu, sest tema silmad seisid Maretit kuulates aina vett täis. Punasest pudelist rüübates läksid nad märjaks, nagu oleks see pudel talle liiga kange.

Reedel sõitis Oru Joosep üksinda täkuga Mäe väravast mööda. Seda nähes oleks tahtnud Andres midagi öelda, aga et asi puutus Joosepisse, siis ei lausunud ta sõnagi. Samuti vaikisid ka Maret ja Mari, kes Joosepi sõidu põhjust teadsid. Joosep sõitis üksinda kuni Aaseme välja alla, kus seisis tee ääres heinaküün; seal pidi ta Liisiga kokku sama, kes ei tahtnud ennast kodu näidata ja sellepärast mööda Vargamäe väljaalust läks põllu lõpuni ning siit mööda kraavikallast silmalt Aaseme välja äärde, et Joosepi kõrvale vankrisse istuda, nagu viisakas mõrsja kunagi. Sama teed tarvitas ta ka koju tagasi tulles. Nõnda ei saanudki isa teada, et Liisi Joosepiga õpetaja juures käis.

Seal olid aga noortel rasked tunnid, sest nendelt küsiti, kas ka vanemad nende asjaga nõus. Vastuseks oskas Liisi esiteks ainult silmi pühkida ja Joosepile abitult otsa vaadata, kes siis mõne sõnaga vaimulikule seisukorra seletas.

„Seda ma arvasin," ütles õpetaja. „Nagu ma kuulnud, elavad ju Vargamäe naabrid ammust ajast saadik riius. Aga, armas noorpaar ja iseäranis sina, pruut, kas sa teed seda asja nüüd kangest südamest oma isa vastu või armastad sa oma peigmeest nõnda, et sa teda jätta ei või?"

„Õpetajahärra, jumal ise näeb, et Joosep võib mu kui koerakutsika maha lüüa ja ma ei niuksata ka mitte," vastas Liisi nuttes.

„Ui, ui, armas laps," ütles vana õpetaja, „miks siis Joosep peaks su maha lööma? Oled sa siis tema vastu kurja teinud? Või on sul mõni raske patt südame peal?"

„Õpetajahärra näeb isegi, mis patt mul südame peal, aga see on ka Joosepi patt, mitte mõne teise," nuuksus Liisi.

„Miks te siis varem kiriku juurde ei tulnud?" küsis õpetaja.

„Isa ei last, sellepärast see kõik," ütles Liisi.

„Jah, sellepärast, õpetajahärra, et ta änam ei keelaks," ütles nüüd ka Joosep.

„Aga kas sina, peigmees, oma pruuti nüüd vähem ei armasta?" küsis õpetaja.

„Ei mitte," vastas Joosep. „Me ju kahekesi ühel nõul, muidu ei saand."

„See on hea, kui te ühel nõul, siis annab teie õpetaja ja ka jumal teile teie patu andeks. Minge rahuga. Aga jumala arm, mis ülem kui kõik mõistus, see hoidku meie meeled."

Niisuguste troostivate sõnadega laskis õpetaja nad minema.

Aga kui nad olid oma tralliva täkuga tolmusest alevist välja jõudnud põldude vahele, kus rukis seisis juba hakkides, odral kõrgemail paigul kael kenasti könksus, kaer tükati juba hõbehaljuse kõrval kirju ja kus ainukeseks laulumeheks rohutirts õhtupoolses päikesepaistes, mille poole tee neid viis, ei võinud Joosep end enam pidada, vaid pidi Liisile ütlema:

„Kuda sa ometi õpetajale nii hullusti ütlesid, et kui mina sinu nagu koerakutsika maha lööks?"

Joosepi hääles ja toonis oli midagi, mis Liisi südamesse kinni hakkas, sest tal tõusid silmad kohe vett täis, nii et raske oli näha valmivaid viljavälju ja lustlikku täkkugi aiste vahel. Ainult päike paistis endiselt heledana, nagu ei hakkaks tema peale noore naise pisarad ega miski muu.

„Ega ma seda siis halvasti mõelnd," vastas Liisi pisut viivitades. „Aga mul tuli siis meelde, kudas isa sel korral mu kallale tahtis tulla ja kudas ema vahele kargas, nagu oleks ta valmis ennem surema, kui et mulle praegu midagi halba sünnib. See tuli mul meelde ja seda ma õpetajale ütlesingi, et mina tahan teha samuti, nagu tegi siis mulle mu võerasema. Ja ma mõtlesin veel, et kui halvasti meie vanemad Varga-

mäel elavad. Mul on nii selgesti meeles, kudas sinu ema kord isa eest meile jooksis, ja ma tahtsin õpetajale öelda, et mina ei tee kunagi nõnda. Kui tahad, löö mind maha, aga mina jään ikka koju, jään ikka sinu juurde, sest seal on mu koht ja mitte kuskil mujal."

Need sõnad tegid Joosepi meele härdaks ja temagi silmadega sündis midagi, mis takistas valmivate viljaväljade nägemist. Ja niisuguste silmadega vaatas ta Liisile otsa ning ütles:

„Kunagi ei tõsta ma kätt sinu vastu ja sul ei pea tarvis olema ei üksi ega lastega kodust ära joosta mujalt ulualust otsima."

Ja nüüd istusid nad mõlemad tüki aega vaikselt vankris teineteise kõrval, nagu istuksid nad üksinda igaüks omaette. Mõni teab kui kaua see nõnda oleks kestnud, aga äkki hakkas täkk hirnuma, sest ta nägi eemal võõrast hobust. Ja kogu tema kehasse tuli niisugune rõõm, et ta otseteed läbi viljade oleks võõra hobuse juurde joosnud.

Täku hele rõõm tegi ka Joosepi ja Liisi meele rõõmsamaks ja nüüd kuulsid nad äkki rohutirtsude hulgalist siristamist ning nägid, et odrakael juba kõver ja kaeralt hõbehaljus läinud.

„Mis muud kui varsti lõikus," ütles Liisi, nagu jätkaks ta pooleli juttu.

„Muud kui lõikus," kordas Joosep ja lisas juurde: „Tuleval aastal sel a'al lõikame juba omal põllul."

„Kui see ometi nii oleks!" ohkas Liisi.

„Küllap on, ä'ä muretse," lohutas Joosep. „Onu ütles, et tehku isa mis tahes, tema aitab meid otsa peale, ja temal selleks jäksi on."

„Palju Vargamäelt saab Soonistele?" küsis Liisi.

„Versta viisteist," vastas Joosep.

„Mina tahaks veel kaugemale," ütles Liisi igatsevalt. „Nii kaugele, et Vargamäest enam midagi ei kuuleks."

Sellega see jutt neil lõppeski. Vaikuses logises vanker õhtuse päikese paistel Vargamäe poole.

•

Joosepi ja Liisi pulmad olid lihtsad ja tagasihoidlikud. Kõik püüdsid näo teha, nagu puuduks neil tõsine pulmatuju. Mäe Andres polnud sel ajal kodugi, sest pulmapüha reede lõunal rakendas ta vana mära vankri ette, et omakseid vaatama minna, kes elasid mõnikümmend versta eemal.

„Viimased ilusad ilmad, seal tarvis ära käia," ütles ta Marile, kui ta õuest välja sõitis, nagu oleks tal sõiduks tõepoolest tungiv tarvidus. Üle õla tagasi vaadates lisas ta juurde: „Enne esmaspäeva õhtut põle mind vaja oodata, mul on seal toimetamist."

Sellest pidi ainult ühte mõistma: Andres ei tahtnud ise pulma minna, aga teisi ei tahtnud ta ka selles takistada, sellepärast läks ta tülist eest ära. Kõigil pääseski Mäel nagu hing lahti, kui vana Andres väljamäelt alla oli sõitnud. Joosti kilgates sauna juurde, mindi õhtul Orulegi, nagu poleks naabrite vahel vaenu ega midagi.

Pearu aina muheles õlleankrute ümber, sest ta tundis, et tema oli praegu võidumees: Andres oli põgenema löödud, Pearu üksi askeldab siin, nagu oleks kogu väljamägi tema päralt.

Peiupoisse ja pruuttüdrukuid oli ainult viis paari.

Kõigi arvamise järgi oli see perepoja ja peretütre pulmade kohta liiga vähe. Aga kõik said ka sellest aru, et polnud mingit mõtet suurt karja peiupoisse kokku ajada, sest pulmasõidust ei tulnud siinmail praegu niikuinii mitte midagi välja. Hoopis teine lugu, kui pulmi oleks peetud lumetee ajal — siis küll! Siis oleks võidud kihutada — pruudisõitja kõige ees ja peigmees ja peiupoisid tagant järele — nii et vahutükid oleksid lennanud. Aga mis teha vankripõlves Vargamäe soosillal ja roopalistel põlluvaheteil? Kes võiks vankril istuda, kui hobusele tõepoolest ja-

lad alla teeks? Pealegi oli veel üks asjaolu, mis õiget pulmasõitu takistas: pruuti ei tohtinud põrutada.

„Muidu saame pulmad ja varrud korraga," heitis rumalat nalja Rava Kustas, kes ka pulma oli kutsutud.

Nõnda siis sõideti tasa ja targu kiriku juurde ning samuti sealt tagasi, nagu peetaks Vargamäe kohaomanikkude esimeste laste pulmi ilma pruudisõitjata ja peiupoisteta.

Pilli- ja laulumeheks oli Joosep mõelnud kutsuda Laulu-Lullu, aga kui Liisi talle meelde tuletas, kui rumala laulu see nende kohta teinud, siis jäeti tema kutsumine katki. Viimaks arvati, et kui õige kutsuks va Kingu Priidu oma simliga, aitaks ehk sellestki viiele peiupoisile ja pruuttüdrukule. Simmel ei lõuga küll just lõõtsmooriku vastu, aga küllap temagi oma häält tõstab, kui Mihkel puutiku kõvemini näpu vahele võtab. Ka ei jää Priidu tantsutükkidega jänni, laseb teine reinlenderit, polkat, polkamasurkat, kaloppi, aagenpitsi ja labajalga nii mis laksub. Vaheaegadel võib ta mängida „Mo elu Kristus ise", või midagi muud mõnusat viisi, millele laulab kaasa tema ise ja ka teised.

Nõnda siis tuligi Kingu Priidu Vargamäe laste pulma oma simliga pillimeheks ning kõik aina imestasid, kui kenasti võib simli järgi tantsida: poisid põrutasid jalga vastu põrandat ja pruuttüdrukute seelikusabad seisid taga aiva torus.

Eriti hakkas Priidu mänguriista kõla Mäe Indreku kõrvu ja hinge kinni. Kogu pulma ajal ei saanud ta mujale, kui istus aga Priidu juures ja ootas, millal see mängima hakkab. Tema'p see oligi, kes Joosepi ja Liisi pulmas Priidu kogu kunsti nägi ja imetles.

Pärast oli Indrekul tundmus, nagu heliseks mitte ainult simmel, vaid ka poiste ja tüdrukute hääled, nende tantsivad jalad, nende naervad suud ja silmad. Kogu pulma õhkkond oli täis imelist helinat, mis sai alguse Priidu simlist. Ja Indrek arvas, et seda ei kuule ega tunne mitte ainult tema, vaid ka teised, sest

miks muidu muutuvad tüdrukute kehad poiste käte vahel tantsides nii pehmeks ja painduvaks, miks muidu löövad nende palged lõkendama ja silmad nii imeliselt läikima või kilama.

See kõik on nii imelik, et Indrek arvab: temagi põsed kipuvad punetama, silmad läikima, luud-liikmed pehmenema. Jahedust ja karastust otsides läheb ta pimedasse õue, aga siin kostab mitmelt poolt korraga naerukihinat ja sosinat, mis ajaks nagu veel enam vere näkku ja läike silmi. Südagi hakkab valjemini lööma, nagu kipuks hirm peale.

Hommiku tulekul, koidu eel, kui olid kadunud peiupoisid ja pruuttüdrukud, et paariviisi endile uinumispaika leida, kas lakas, põhulaos, laudil, aidas või rehe all vankris, lööpisid veel Pearu ja Rava Kustas kahekesi väsimatult edasi, õllekannud käes. Viimaks läksid nad otsima, kes kellegagi ja kes kuhugi magama pugenud. Muidugi huvitasid neid selle juures mitte abielulised, vaid vallalised, poisid ja tüdrukud. Ja kui nad kustki paarikese teineteise kaisust leidsid, köitsid nad nende jalad nööriga kokku või õmblesid nende riided kotinõelaga ühte. Juba olid nad mitme paariga nõnda teinud, kui nad viimaks leidsid lakast ulu alt Oru Karla ja Mäe Mareti. Rava Kustas tahtis ka need kokku köita, aga siin polnud Pearu nõus. Tema oli ebausklik ja kartis, et kui tema ise oma poja Andrese tütrega ühte seob, siis see ka igavesti nõnda jääb.

„Lase minu poiss olla," ütles ta Kustasele ja kiskus seda kättpidi magava paari juurest eemale.

„Mis see sinu poiss siis parem on kui teised," vaidles Kustas vastu ja tahtis tingimata siduda. Meeste sõnelusest virgus Maret, kargas poisi kõrvalt üles, ronis mööda redelit maha ja jooksis koju.

„Las poiss magab edasi," ütles Pearu, sest temal oli väga hea meel Mareti minekust.

„Magagu," vastas Kustas, „aga kinni seon ta siiski,

kas või roovilati külge, kui ta tüdruku jalad lasi ära viia."

Ütles ja siduski Karla jalad roovilati külge, nii et roovilatt pidi siin täitma tüdruku säärte aset. Enamasti olid need tugevad sääred ja jõudsid poissi hoida nagu roovilattki. Ainult Maretil olid oma ema luud-liikmed, sellepärast polnudki mõtet Karlat siduda tema külge, niikuinii ei oleks suutnud tema teda pidada.

Aga kui lõõpijad olid oma köitmise ja õmblemisega valmis saanud, tõstsid nad põrgukära, et magajaid äratada. Tõustes leidsid paarikesed, et ei saa teineteisest lahti, ja nüüd oli naeru ning rumalat nalja rohkem kui tüdrukute kõrvad jõudsid kuulata. Lõpuks puudusid veel Karla ja Maret. Mindi neid otsima. Aga Maret jäigi kadunuks, ainult Karla siples jalgupidi roovilati küljes, kui ta äratati. See tegi ta kõige naeruväärsemaks peiupoisiks, aga oma isale valmistas ta nõnda suurt rõõmu. Ühest oli poistel kahju: polnud Laulu-Lullut, kes oleks Maretist ja Karlast siinsamas laulu teinud, pealegi hästi soolase.

Noorpaar oli sauna magama läinud. Kui nad hommikul pulmamajja tagasi tulid, oli pulm juba täies hoos. Pearu oli jalul eilsest saadik. Tema silmad olid juba hoopis halliks läinud, nagu oleks nad terasest tehtud. Liisit nähes läks ta kohe sellele vastu, võttis tema käest kinni, pani ta enda kõrvale istuma ja hakkas rääkima. See oli üks neist Pearu purjus pea juttudest, millel polnud mingit algust ja kus polnud ka lõppu loota, ehk olgu siis, et Pearu rääkides väsis ja magama uinus, mis temaga mõnikord juhtus.

„Sest sina oled, mu kallis minijas, kui tall, mis viiakse tappa, ja sina ep ole võind mitte tantsida," nõnda algas Pearu oma juttu. „Ja sina oled nüüd minu esimese poja, minu kalli Joosepi naine, sest kirjutud on: ja siis jättis Joosep oma kuue ning põgenes. Minu kallis Joosep jätab oma kuue ning kasuka, oma särgi ja püksid, mis on kirjas ära seletatud, Var-

gamäe, seda jätab minu kallis Joosep oma isa vihamehe esimese kalli tütre pärast. Uamen! Sest kirjutud on: sina ei pea mitte ... ja needsinatsed teised sõnad. Nõnda siis, mu kallis minijas, sina istud minuga, purjus vanamehega, ja a'ad vaga juttu ning ei nõua mitte teps ilma lusti ja rõemu taga, sest sina tead, et minu käes on keelda ja käskida ja sellepärast pead mind kartma ja armastama, nagu on üles pandud pühakirja Jehoova meie kalli jumala pärast. Hallelooja Issand pikendagu tema päivi ja ülendagu tema hinge, sest kui sinu õnnis ema suri, siis tegin mina temale teed, et tema ei peaks mitte oma jalga vasta kivi tõukama, nagu ütleb Eesus Kristus. Aga tema isa ei ütle mitte nõnda, vaid tema on üks kange südamega vanamees, nagu oleks ta Vargamäel meie nuaber. Meie ka oleme kanged vanamehed ja sellepärast jätab Joosep oma kuue ning kasuka, nagu kirjutud on, kui ta põgeneb Potivari naise juurest, mis on kirja pandud Vargamäe. Ja tema hoiab sinu poole ning teie peate üks liha olema, sest tema jätab oma isa ja ema maha, nagu ta ise seda mulle pühakirjaga ära seletas. Uamen. Ja ma noomisin teda ning ütlesin kalli jumalasõnaga: sina ei pea oma naisele mitte tegema, nagu teeme meie Vargamäel, sest see on sinu isa vihamehe esimene tütar, kel tema ema Krõõda hele jaal, kui ta kutsus sigu ... ja sina pead teda armastama kõige ihu häda sees. Kürjeleisson! Ja tema nuttis ning ütles: vuata, isa, mõek käib välja Juagupist ning needsinatsed teised sõnad. Ja tema võttis mu käest kinni, nagu võtan mina sinu käest purjus peaga kinni ja meie vahel ei pea mitte kurja olema. Aga meie Andresega oleme need Iisraeli vürstid ja teie Joosepiga needsinatsed jumalamehed ning teie niidate meie südamed maha Vargamäe ja Jehoova ees igavesest ajast igavesti. Ja meie ei või teile teps midagi teha, et oleks teile õieti tehtud, sest meie oleme kaks kanget vanameest ja meid ei või keegi murda. Ja needsinatsed meie omad lapsed tõusid

üles meie vastu sõdima ning Andres põgenes Vargamäelt alla ja mina istun purjus peaga, sest tema kallis tütar on minu kalli poja naiseks suand ja nemad käivad magamas saunakambris Jehoova oma jumala silma ees, nagu on üles pandud prohveti ruamatusse Issanda seadmist mööda. Ja kui ma näen, et mu poeg läheb nagu varas öösel, siis hakkab haledus mu hinge kinni, nagu hakkasin ma ükskord kõrtsis Andrese rindu kinni, ja ma ütlen: Issanda nimi olgu kiidetud minu poja Joosepi pärast, kes läheb oma isa kange vihamehe tütre juure, sest tema tahab olla temaga üks liha siin ajalikus elus. Ning mul on üpris hea meel, et meie Andresega ei või sinna ühtigi parata, meie kaks Vargamäe kanget vanameest. Sest . . ."

Joosep, kes nägi, et Liisi purjus isa käes hädas, tuli talle appi — viis ta mingisugusel ettekäändel ära. Pearu rääkis esiteks iseendale edasi, siis aga tõusis ka tema ja läks teiste juurde. Aga veel mitu korda päeva jooksul alustas ta miniaga oma lõpetamata juttu, nagu oleks tal temale midagi tähtsat südamelt puistata. Ometi venis kõik nii hirmus pikale ja valgus sedavõrd laiali, et Pearu kuidagi oma päris kõneaineni ei jõudnudki: jäi ütlemata see, mille pärast ta aina uuesti juttu alustas. Väänas ja väänas oma purjus peaaju, et sealt kätte saada ainuke elutilgake, mille ta kaasa tahtis anda oma vihamehe esimesele tütrele, aga jäi andmata. Elutilgake jäi Vargamäele.

Peale pulmi asus Liisi sauna, nagu oli ta seal olnud enne sedagi. See ei meeldinud küll hästi ei Joosepile ega Pearule, aga Liisi ei andnud järele, sest ta tundis, et nõnda on tal endal parem ja et nõnda meeldib ka isale. Pearu ei tahtnud, et tema poeg käib Andrese saunas magamas, aga lõpuks pidi ta sellega ometi leppima. Piinlik oli ka Joosepil, sest tema käis oma naise juurde nii-öelda salaja. Kord oli ta Andrese jutule läinud, et temaga kui oma äiapapaga rääkida, aga kui see kuulis, et Joosepil on tema juurde asja Liisi pärast, siis lõpetas ta kohe jutu, sest Liisiga

ei olevat temal enam midagi tegemist. Nõnda seisis asi tänini. Ainult niipalju võttis Andres noori arvesse, et sest ajast saadik, kui Liisi sauna läks, ei tõstnud ta oma jalga enam kunagi sinna, ehk ta küll varemalt sagedasti käis jalutu Madisega juttu ajamas.

Vargamäe sauna jäid Liisi ja Joosep hilise sügiseni, kuni pakilised välised tööd möödas. Siis sõitsid nad ühel vihma uitsetaval päeval Vargamäelt alla ja Liisi otsustas oma südames, et tema ei too oma jalga siia enam mitmel-setmel aastal. Pisarad kurgus, kinnitas ta iseendale seda. Aga pisarad silmis, pidi ta oma sõnad juba järgmisel kevadel sööma, nii et tõeks pidi saama saunaonu sõna, kui see talle prohvetlikult oli kuulutanud: see tuleb sul kätte, see tuleb sul ruttu kätte.

Joosepi onul olid lahedad eluhooned, rehetoast lahus. Tema andis noorpaarile talveks ühe toa tarvitada. Siin sündis Joosepi ja Liisi esimene lapski, sündis teise toanurgas, nagu oleks ta vabadiku poeg. Nimeks pandi talle pühas ristimises Joosep, sest nõnda tahtis Liisi. Järgmisel kevadel asusid noored juba oma tallu. Siis tuli Joosep Vargamäele, ja kui ta siit lahkus, oli tal kaasas hobune, paar sarvlooma, mõni lammas ning muud kribu-krabu, mida Pearu ise läks appi ära viima, et vaadata, kuhu tema poeg elama asub. Ja saatus tahtis, et kui Oru rahvas loomadega Mäe väravast mööda läks, siis mullikas enda lahti kiskus ja Mäe õue jooksis. Joosep tuli teda taga ajama ja sai siin lehmamullika juures oma kalli äiapapaga kokku, teretas teda nagu kord ja kohus, pakkus talle jumalagajätmiseks kätt ning soovis head ja õnnelikku elu Vargamäel, sest tema läheb nüüd ära. Andres mängis küll ükskõikset ja osavõtmatut, aga kui Joosep oma koliga Vargamäelt oli alla läinud, ei saanud ta muidu, kui pidi Marile ütlema:

„Sa peaks ikka ka Liisile midagi kaasa andma."

Need sõnad pistsid kui pussiga Mari vaevatud südamesse ja tema hing kihvatas suures valusas rõõ-

mus. Küllap ta juba mõistis, mis Andres mõtles, kui ta Marile ütles, et tema peaks Liisile midagi kaasa andma! Mis või kes oli Mari, et tema pidi hoolitsema Liisile kaasaandmise eest? Mari oli ju Liisile võhivõõras. Mari oli nagu kogu Vargamäele võhivõõras, ehk olgu siis, et tal oli siin tegemist olnud Jussiga. Ehk ei olnud tal õiget egoistlikku ema-armastustki iseoma laste vastu just sellepärast, et ta oli Vargamäel võhivõõras. Ja siis tema oli see, kellele Andres ütles, et Liisile oleks pidanud midagi kaasa andma.

Aga Mari teadis väga hästi, et Andrese oma süda lõi nõrkuma nähes, kuidas Oru Joosep lahkus Vargamäelt. Ometi ei tahtnud ta omal nimel mitte midagi teha, sest ta oli ju Liisi oma katuse alt minema peksnud ja mitmel korral lausa päeva ajal kinnitanud, et ta teda oma lapseks enam ei pea. Nõnda oli ta tänini talitanud ja mõtles ka edaspidi talitada, ainult süda tundis millegi pärast teisiti.

Mari ei saanud alguses sõnagi suust, vaatas virvendaval pilgul Andresele otsa. Aga see ei tahtnud, et Mari temale nõnda otsa vaataks, ja ta pööras silmad kõrvale ning ütles, nagu ajaks ta mõnda tühist juttu:

„Anna talle kirjak. See on vana Maasiku tõugu, kelle Krõõt kaasavaraks sai, kui me Vargamäele tulime. Temast saab piima ja võid, kui tal aga vähegi ninaesine. Temal on kõige kenamad lehmasarved ja piimaaugud on tal kõhu all suuremad kui ühelgi teisel. Meile enestele seia sohu ei kõlbagi teine hästi, liig raske kehaga ja läheb veel raskemaks, kipub teine sisse jääma, näeb tümas rübeldes asjata vaeva, nii et las ta läheb, kus tal ehk parem. Härjavärsi ja paar lammast talledega võiks ju siin üle suve sööta, kui neil ehk seal, välimaal, vähe karjasmaad. Aga ära määra lammastest halvemaid, vali ilusa krubis villaga, eks meile enestele kasva uued. Andres võiks ka sälule päitsed pähe panna, see oskab juba vankri järele küllalt käia, venitas oma kuklapealse juba ära. Suur asi ta ju põle, pika tokerja karvaga teine, aga kust ma paremat võtan. Viisin mära küll mõisa täku

juurde, aga näe misuke narr varss. Ei õnnestunud... Otsi neile ka aidast midagi kotti, herneid või tangu, see kulub ära. Palju sul veel püülijahu kirstunurgas on, saad ehk pisut ka sealt neile näpistada, suvel leivakasteks, kartulitorkeks. Mõni neid teab, kuis neil leivajahudegagi. Ehk kuluks ka neid sekk p . . . e alla anda. Meil ehk jätkuks, on ju terigi veel järele, seemne võib ka uudsest võtta või kusagilt laenata . . . Lihatünn lööb ehk ka ette, suvel soojaga hooligi nii väga sest rasvasest. . ."

Andres rääkis mõeldes ja peatudes. Aga kui ta viimaks Mari poole pöördus, nagu ootaks ta, mis see ütleb, siis nägi ta, et see seisab sängisamba najal — sealsamas, kus ta oli seisnud sel ööl, mil Andres rääkis oma jumalaga, — seisab ja nutab just niisamuti, nagu sel ööl siis. Ja Andresel oli nägu, nagu ei saaks ta millestki aru, kui ta Marile ütles:

„Mis sa siis nüüd nutad? On sul kahju, et oma varanduse pead käest ära andma? Sinuga ei saa viimasel ajal ka kõige tarvilikumat asja läbi rääkida, kui ikka olgu silmad peos."

„Sa küsid, et kas mul varandusest kahju," vastas Mari. „Ega see minu varandus ole, et . . ."

„Miks sa siis nutad?"

„Ma nutan sinu hea südame pärast, Andres," ütles Mari nüüd.

Andres nõksatas, nagu oleks teda mõni valus hoop tabanud. Siis aga ütles ta, nagu poleks midagi iseäralikku juhtunud:

„Liisil on õigus saada. Tema on õndsa Krõõda esimene laps ja Krõõt tõi ometi varandust Vargamäele kaasa. Tema ei tulnud palja käega, nagu ta siit läks, valged laastud pea all. Ja pealegi oli Liisi ise õige tööinimene, teist niisukest meil ei ole, Andresest ehk saab, kui kasvab. Oli see heinakaarel, rukkivihul või kartulivaol, kellele vandus ta alla või kes sai tema vastu? Ennem jättis tervise, kui lasi mõne teise endast ette. Liisil olid töö peale Krõõda lahtised käed, aga minu ramm, niisuke inime oli Liisi. Ja sellepä-

rast anna talle, mis meil anda täib, aga ära jäta meid endid sootuks ilma."

Nõnda ütles Andres ja sellega oli asi korras. Mari pisarate pärast ei lausunud ta ainustki sõna, mida see temalt lootis nagu kevadist jääminekut. Ka lepiti selles kokku, millal Liisi oma kaasavarale pidi järele tulema. Ja kui siis vallavoori päev kätte jõudis, läks vana Andres ise sinna juba vara hommikul. Tema selja taga pidi siis Mari antud juhtnööride järele talitama.

Joosep ja Liisi ilmusid kahekesi ja olid kaasa toonud ka oma poja.

„Tõime ta oma sünnipaika vaatama," ütles Liisi.

„Sa ei luband ju oma lastele kunagi Vargamäed näidata," ütles Maret.

„Ta on ju alles nii rumal, ei tea veel midagi, sellepärast," seletas Liisi vastu, ise aga tundis väga hästi, et juba hakkab ta oma sõnu sööma, mis ta Vargamäest varemalt rääkinud. Aga täna ei hoolinud ta sellest. Kord-korralt hoolis ta sellest ikka vähem, kui ta nägi, mis ja kui palju isa temale oli käskinud kaasavaraks anda. Isa võis ju andes rääkida õigusest, aga Liisi tundis seda ainult kui armastust, sest et tema ise oli õppinud juba armastama.

Ning kui ta lõpuks Vargamäelt hakkas alla minema, kuhu jäid omaksed pisarsilmil talle järele vahtima, siis läks ta niisuguse tönniga, nagu polnud siit läinud veel keegi. Liisile näis äkki, nagu oleks siin iga koht ja nurk nii armas, nagu pole seda miski kusagil. Ja tema ise oleks tahtnud siin kõigile olla armas, et kõik mõtleksid temast ainult head, nagu oli seda lubanud teha jalutu saunaonu, kes andis talle virvendaval pilgul käe jumalagajätmiseks. Oleks nüüd isa kodu olnud, siis oleks ehk Liisi oma lapsega tema jalge ette langenud, tema põlvede ümbert kinni võtnud ja mitte enne tõusnud, kui ka temaga oleks kõik hea olnud.

Aga midagi niisugust polnud võimalik, sest isa oli läinud kustki kaugelt telliskive tooma ja käis praegu võib-olla oma kangete jalgadega kivikoorma kõrval, nukker ja endasse süvenenud. Sellepärast polnud Liisil võimalik muud teha, kui surus oma väikest poega vastu rindu ja läks suure, suure tõnniga Vargamäelt alla.

XXXVII.

Liisi ja Joosepi lahkumisega Vargamäelt algas siin nagu mingisugune lagunemine: noored kadusid isakodunt üksteise järel. Maret, kes Liisi ajal nagu tagaplaanile oli surutud, ei tõusnud ka üksi jäädes rohkem silmapiirile. Teda nagu ei pandud suuremat tähelegi, olgu kodu või väljas. Oma pikavõitu ja peenlase kehaga käis ta ikka pisut ettepoole vimmas, pea nagu nukralt longus ja silmis asjatu kurbus ka siis, kui ta suu naeris. Leinas ta kedagi või oli tal mõni salamure? keegi ei teadnud seda, sest Maret rääkis vähe. Töös oli ta hoolas ja väsimatu, ei rääkinud isale ega võõrasemale kunagi vastu, tegi, mis kästi, aga Liisiga ei suutnud ta võistelda, sest tal polnud Liisi jõudu ega tema lahtisi käsi, eriti välistöödes. Laulda võis ta Liisi minekust saadik peaaegu vahetpidamata, nii et isa vahel tüdines kuulamast ja talle ütles:

„Ei sinu suu änam seisagi kinni."

Aga Maril oli asjast teine arusaamine kui Andresel ja tema küsis kord Maretilt naljatades:

„Hakkad ka õige mehele minema või, et nõnda laulad?"

Maret vaatas emale nukra naeratusega otsa ja vastas:

„Või need mehed näpuotsast võtta on."

„Küsisin ju muidu niisama suusoojaks," ütles Mari nüüd, „tuli mul ju mu oma noorus meelde. Mina ka

armastasin kangesti laulda. Aga sel a'al ei olnd nii kurvad laulud kui sinul. Mina trallitasin, aina trallitasin."

„Liisi ka armastas rohkem trallilaule," ütles Maret.

„Aga põle sestsaadik änam trallilaulud minu suhu saand, kui Andres mu Mäe perenaiseks võttis," rääkis Mari edasi. „Ei kohe ole aega ega jäksa laulda. Ja küllap need aastad nüüd olid ikka veel kergemad, teie olite mul Liisiga lükata ja tõmmata. Ma sain kohe hõlpu. Aga Liisi on juba läind ja kuniks sindki veel siin kõerutamas, kes seda teab."

„Jah, ma olen ka vahel mõelnd, et kudas sa siis küll läbi saad, kui mind ka änam ei ole," ütles Maret.

„Ah oled mõelnd vahel?" küsis Mari ja tema väsinud silmis säras rõõmuhelk. „Eks mul rasked päevad hakka siis, kes teab kauaks tervis ja jõud ette lööb. Lapsed on igaüks tüki viind, aga kes annab siin ilmas midagi tagasi. Külg teeb ka vahel kuuma valu, ei tea mis seal on."

Seda viimast häda ei kaevanud Mari kunagi Indreku kuuldes, sest see ei suutnud seda välja kannatada. Aga Maretile võis ta sellest rääkida ja võis isegi seletada, et nagu kõva tükk oleks kuski sügavas küljekontide all, mis teeb vaeva kodusel ja välisel tööl. Viimasest tuli tal tänavu õige sagedasti osa võtta, sest tööjõud oli peres kasinam kui mineval aastal: Liisi asemele oli astunud Indrek, kelles oli midagi Mareti-taolist pikka ja painduvat, nagu oleksid nad ühe ema lapsed. Pealegi oli algusest saadik märgata, et Indrekul pole nagu head tööhakkamistki.

Muidu elati Vargamäel üsna vaiksesti, ei kohtukäimist ega riidu. Kanged naabrid olid lössi löödud oma esimeste laste abielu pärast. Pealegi tabas Pearut sügisel raske hoop: Karla võeti kroonuteenistusse. Küll oli ka tänavu palju mehi, nii et Karla oleks võinud järele jääda, aga tal polnud õnne, võttis numbri ligi. Nõnda siis pidi Pearu endale võõra sulase palkama, sest järgmine poeg Toomas oli alles nõrk, et töömehe kohustusi täita. Sellest mõistis Mäe And-

res, et jumal teeb mõnikord õigust ka Vargamäel. Pearu oli küll hoobelnud ja suurustanud, aga nüüd pidi ta ometi kord mõistma, et tema pole ilmas see kõige vägevam. Aga sellesama kõigeväelise kätt sai ka Andres varsti tunda. Sest talvel tuldi Maretile kosja ja tuldi jällegi nõnda, et see Andresele ei meeldinud. Sõideti küll paukuvate kellade ja kangete ning magusate viinadega ukse ette, aga ikkagi ei meeldinud see Andresele: kosilaseks polnud peremees, vaid käsitööline — tisler kiriku juurest, kes tegi tellimise peale kummuteid ja kappe ning ka puusärke, kui see nõnda pidi olema. Pealegi oli kosilasel viga, et ta paremat jalga lonkas, mitte küll palju, aga ikkagi lonkas, sinna polnud midagi parata. Muidu peeti mehest lugu ja leidus nii palju peretütreidki, kes kinnitasid, et tisleri-Sass tantsib oma vigase jalaga paremini kui suurem hulk poisse oma tervete jalgega.

Peaaegu oleks Mareti meheleminek samasuguseks muutunud nagu Liisigi oma, aga Mareti vaiksem ja pehmem loomus päästis seisukorra. Kui Maret Mari kaudu isale juba varakult asjast teada andis, ütles see kohe:

„Sass on ju sant, muidu põleks mehel viga."

„Ega see lastesse hakka," vastas Mari, „eks lapsed tule ikka terve parema jalaga."

„Ükskõik," ütles Andres, „aga sandile ma oma tütart küll ei taha panna. Kas siis meie tõesti vallas need kõige halvemad oleme, et me need viimased peame ära korjama?"

„Sass ei ole ju see viimane, tema on ju meistrimees," seletas Mari.

Aga Andres ei olnud nõus. Ta laskis kohe Mareti kutsuda ja ütles temale: „Kas sa siis paremat ei saa, et pead selle sandi võtma?"

„Teised põle mind tänini taht," vastas Maret.

„Aga sul on ju ometi aega oodata, ega sa veel vana ole," ütles isa.

„Peas see vanavuski ei tule," arvas Maret norguspäi.

„Ei mina küll sellega praegu nõus ole, et sa Sassile lähed. Mul on kohe valus sind temale lasta," ütles isa.

„Eks me või siis Sassiga oodata," lausus Maret üsna alandlikult ja vaikselt.

„Mis!?" hüüdis isa nagu hirmul ja imestunult. „Sa tahad siis teda ootama jääda?"

„Tema on ju valmis mind ka ootama," vastas Maret. „Tema ootab ükskõik kui kaua. Veel mineval pühapäeval ütles ta mulle, et kui vaja, ootame, mina põle änam poisike, kes iga seeliku järele jookseb. Ja siis ütles ta mulle veel, et tema teist ei võta, kui mina temale ei lähe, tema tahab ainult mind. Sellepärast on tema kõigega nõus, mis mina teen, nõnda et kui sina, isa, praegu ei taha, et ma temale lähen, siis ootame Sassiga, ma ütlen talle. Ega ta ilma minu loata mulle kosja ei tule."

„Päris oma ema, just nagu vana õnnis Krõõt," ütles Andres endamisi ja ta meel sai pisut nukraks. „Heidab alla, aga järele ei anna, tee mis tahes." Ja Andres hakkas möödunud päevi meelde tuletama, et neist leida õpetust olevikule ja näpunäiteid tulevikule.

„Isa, kas ma võin nüüd ära minna?" küsis Maret. „Seakartulid jäid tuppa patta keema, lagunevad teised pärast ära."

Andres ärkas mõtteist ja vaatas tütrele otsa. Ja et selle silmad nii väga kadunud Krõõda silmi meelde tuletasid, ütles ta:

„Sa siis kedagi teist ei taha?"

„Ei, isa," vastas tütar. „Mina lubasin enda Sassile."

„Siis lase ta tulla, millal ta tahab või millal sina tahad, tagasi ei lükka ma teda mitte," ütles Andres nagu suure jõupingutusega, ja endal oli pärast heameel oma sõnade pärast.

Heameel oli ka Maretil. Ta ei vastanud isale küll midagi, aga tema näos ja silmis paistis nii vaikne ja õnnelik naeratus, nagu Andres seda Krõõda näos

oli märganud ainult surmavoodil. Ja nüüd oli Andresel veel parem meel, et ta tütre tahtmisele oli järele andnud.

Nõnda oli siis küsimus otsustatud ja Maret läks tuppa vaatama, et seakartulid puruks ei keeks.

Maril olid nüüd need päevad käes, mida ta kartnud: ta pidi tahes või tahtmata võõra tüdruku võtma. Sellepärast niisutas ta oma pisaratega iga kosjaviinalonksu, iga pulmavorsti, mida ta läbi lehtri valge puupulgaga toppis, iga saiapätsi, oli see rosinatega või ilma. Ei saanud Maretile midagi kotti panna ega kompsu siduda, ei saanud ta temaga lõpuks ainustki sõna rääkida, ilma et suunurgis poleks valusasti tõmmelnud ja põlle- või rätikunurk silmadele kippunud. Maril oli ajuti tundmus, nagu saadaks ta õnnist Krõõta veel kord Vargamäelt alla, ainult mitte surnult, vaid elavalt — nii väga tuletas tütar talle kadunud ema meelde.

Ka Maretil olid silmad lahkudes märjad. Oli see nutt Mari või kõige muu pärast, mis siia maha jäi, seda ei öelnud ta kellelegi.

„Ega mina nii väga kaugele lähegi," ütles ta Marile, „kirikumäele paistavad ju Vargamäe vanad pedakad ära, võin neid seal kas või igapäev kord vaatamas käia."

„Seda minagi, et ega jah nii väga kaugele," oli ka Mari nõus, aga ise ei saanud silmi peost.

Kui Vargamäe Eesperes pulmaaskeldused möödas ja endine rahu majas, ütles Andres tagakambris kord Marile:

„Nüüd oleme tütardest lahti."

„Seda puhku jah," vastas Mari. „Ei Liinest, Tiiust, Kadrist saa veel millalgi asja."

„Ei niipea," oli ka Andres nõus.

„Mõtlen vahel, et kas minu silmad seda aega näevadki," kurtis Mari. „Mõni teab kes neid kord toimetab ja otsustab, kui neil aeg kodust minna."

„Sa oled ju noorem kui mina," vastas Andres.

„Noorem või vanem, mis see siin loeb," arvas Mari.

„Küll ka minul tulevad omad rasked päevad," ütles Andres Marile nagu lohutuseks. „Andres võetakse mõne aasta pärast kroonu, Indrekust ei saa vist talutöötegijat, põle tal seda konti ega õiget tahtmistki, ja Ants ei jõua seks ajaks veel sirguda."

„Jah, ei tea, mis sest Indrekust meil saab," ohkas Mari. „Hundipalu Tiit, tema ristiisa, a'ab ikka peale, et koolitada teist, aga . . "

„Köstri juurde ma panin ta ju," rääkis Andres. „See annab mulle aina nõu, et ma ta linna kooli saadaks, aga kohe ei jõua, tee mis tahes. Hull oleks sellepärast hakata laenu tegema, ei tihka kuidagi, sest millal või miska sa, vennike, maksad. Olen rehkendand edasi ja tagasi, aga võtta põle kuskilt, Liisi ja Maret viisid oma jao, ega seegi koha sissetulekut suurendand, aina aga kuivab teine vähemaks. Ja aastad põle nagu änam endised. Ei kasva änam endist vilja ega kartuleid ja ei makseta neistki änam endist hinda. Laseks teise õige veel ühe talve köstri juures käia, saaks ikka pisut targemaks."

Nõnda sündiski. Suvel tegi Indrek Vargamäel tööd ja talvel pidi ta köstri juures õppima — ühes mõne teise poisiga, kellest taheti midagi teha, ilma et vanemad isegi õieti oleksid teadnud, mis neist nimelt köstri juures teha saab.

Praegune köster oli noorevõitu mees, kes tuli endise vana isamaalase ja aatemehe asemele. See suri paari aasta eest kindlas usus jumalasse ja isamaasse ning kihelkond mattis ta suure auga maha, nagu oleksid kõik tahtnud seega tema usku heaks kiita. Ainuke kihelkonna nimekamaist meestest, kes seisis nagu õndsa köstri usu vastu ega austanud tema viimset rännakut oma osavõtuga, oli rätsep Taar. Tõepoolest oli ka tema köstri usu pooldaja, kuid veel rohkem pooldas ta isamaad ja sellepärast puuduski ta köstriisanda matuselt. Nimelt oli nõnda, et köstri

abiga, kes talle kui aatelisele isamaa eest kannatajale Vargamäe Eespere varrudest ja Pearu kurikuulsaist pükstest saadik ikka truult tööd andnud, sai Taar oma ihatud tuhat rubla linna intressi peale täis. Esialgse kavatsuse tõttu pidi ta nüüd rätsepaameti maha panema ja ainuüksi isamaale elama hakkama. Aga mida enam tema pangasumma linnas tuhandele rublale lähenes, seda enam võitis teda veendumus, et selle intressidega ei või veel kuigi hästi isamaad teenida, vaid peab ta vähemalt kahekordseks tõstma. Sellepärast siis, kui Taaril ihatud tuhat rubla täis, hakkas ta veel suurema hooga tööd vuhkima, et kaks tuhat rubla linna intressi peale saada. See tähtis silmapilk oli umbes aasta enne köstri surma. Ja kui nüüd see vaga jumalasulane ja truu isamaaori siitilmast lahkus, ei võinud Taar kuidagi tema viimsele rännakule minna, sest tema oli teise tuhande rubla pärast Pearuga lepitust otsinud ning oli nüüd kaua aja tagant esimest korda Orul õmblemas. Aga mis oleks Pearu öelnud ja teinud, kui rätsep oleks töö lausa argipäeval pooleli jätnud — köster maeti ju argipäeval, et nõnda näha, kui palju on neid, kes teda tõsiselt armastavad ja teda saatma tulevad — ning kiriku juurde põõkinud selle põrmu pärast, kelle aadete vastu Pearu nii südilt oli võidelnud? Ei, rätsep pidi oma südamesoovist loobuma ja tööd murdma, kui teised sõitsid kiriku juurde köstrit matma. Aga viimsel silmapilgul pani ka Pearu hobuse ette, et köstri matusele sõita: tema leppis oma aatelise vastasega peale surma. Ometi ei võinud Taar Pearuga mitte kaasa sõita, sest ta oli juba kord teisiti otsustanud ja ei tahtnud kergemeelselt oma otsust viimsel silmapilgul muuta. Pealegi arvas rätsep, et kui Pearu köstri aadetega lepib, siis ikka ainult sellepärast, et ühes köstriga oleks nagu surnud ka tema aated, kuigi need on igavesed, nagu on igavene inimeshing, sest muidu poleks ju igavest elu ega lunastust, nojah — kui Pearu surnud köstriga ja tema aade-

tega lepib, siis ei lepi ta veel rätsepaga ega tema aadetega, sest nemad mõlemad on alles elus. Nõnda oli targem köstri matusele mitte sõita, vaid Orule jääda õmblusmasinat vuristama. Aga et köster oma viimsel rännakul rätsepa osavõtust mitte üsna ilma ei oleks, siis helistas see kogu päeva oma kumeda kurguga matuse- ja isamaalaule, nii et need, kes isamaast olid kuulnud, oleksid võinud arvata: rätsep matab Vargamäel oma isamaad, kihelkond kiriku juures oma köstrit. Ometi ei matnud rätsep oma isamaad, vaid töötas aina tema kasuks: õmbles, et võimalikult ruttu veel teise tuhande linna intressi peale saada, sest muidu võis surm ka temale järele tulla, enne kui tal võimalus avaneb kogu oma jõu isamaale pühendada. Puht isamaa kasu pärast loobus Taar köstri matustest ja sellepärast võis ta rahuliku südamega pressida ning nõeluda, sest elus isamaa on ometi rohkem väärt kui surnud köster. Nõnda arvas rätsep Taar.

*

Oleks vana õnnis köster kauem elanud, mõni teab, mis oleks sündinud Vargamäe Andrese poja Indrekuga, aga nüüd käis ta talviti noore köstri juures koolis. Kool mõjus Indrekusse kui mürk: oled kord teda millegi pärast tarvitama hakanud, siis ei pääse temast enam, sest ihk tema järele aina kasvab. Seda mürki tundis Indrek juba vallakoolis, kus nad käisid Andresega kahekesi üheskoos. Õpetajaks oli neil noorevõitu mees, kel vend linnas õppis, kust ta vahetevahel maale ilmus. Nii tuli ta venna juurde kord vastlas. Olid sajud ja pehmed ilmad. Kooliesiselt mäekingult lasti liugu regedega, kelkudega, lauatükkidega, palituhõlma ja ka püksitagumikuga, kuni seal kohal, kust inimene kasvab kaheharuliseks, hakkas käies valget välku lööma.

Aga Indrek ei armastanud liugu lasta, mis oli arusaamatu asi vend Andresele, nagu ei mõistnud seda teisedki poisid ega õpetaja ise. Üksinda istus Ind-

rek koolitoas, vahtis läbi akna teiste nalja ja tundis sellest vaadates ehk rohkem lõbu kui need seal mäel ise. Mõnikord juhtus ka nõnda, et ta üldse ei vaadanud, mis teised liumäel tegid, vaid süvenes mõne raamatu lugemisse, kuigi see raamat oli piiblilugu, mis pähetuupimise tõttu oleks pidanud vastikuks muutuma. Ühel niisugusel silmapilgul astus klassi õpetaja vend, keda kõik hüüdsid kooli Juljuseks. Nähes Indrekut üksinda siin, küsis ta:

„Mis sa siin teed?"

„Ei kedagi," vastas poiss hirmunult.

„Miks sa ei lähe liugu laskma?"

„Ei taha," vastas Indrek lihtsalt.

„Mis? Sina ei taha liugu lasta? Mis poiss sa oled? Mine ometi katsu! Kui sa mäest alla lendad, küll sa siis tunned, et hea külm tuul käib südame alt läbi."

„Ma mineval aastal katsusin."

„Ja enam ei taha?"

„Ei taha."

„Mis raamat sul ees on?" küsis Juljus ja võttis poisi piibliloo. „Tahad, ma toon sulle ühe teise raamatu? Niisukese, mida sa enne pole lugend."

„Tahan küll, kui enne põle lugend," vastas Indrek ja oli huvitatud, mis raamat see küll võiks olla, mida tema enne pole lugenud. Oma teada oli ta juba sel ajal nii hirmus palju lugenud, et vaevalt võis veel päris uusi ja tundmatuid raamatuid leiduda. Ta oli lugenud Kolomatsist ja Kuradi kolmest juuksekarvast, mis puhtast kullast. Vaga Jenoveva ja Vürst Apollooniuse lood olid tal otsast otsani kui vesi peas. Vanu „Virulasi" oli ta läbi võtnud kahlakukaupa. Isal oli suur raamat „Maailm ja mõnda", seda tundis ta kaanest kaaneni. Temal oli veel teine suur raamat, millel polnud algust ega lõppu, mispärast keegi tema nime ei teadnud, ka selle oli Indrek läbi lugenud. Orult oli ta saanud mingisuguse pika, pika jutu, nii pika, et tal lõppu vist ei olnudki, kuna algus ei tea kuhu kadunud, ja ka seda oli Indrek lugenud, et

see peaaegu temalt mõistuse röövis oma lõpmatusega. Loe kas või aasta otsa, aga jutt käib edasi, käib mitu aastat, käib kas eluaja, nagu sünniks ta aina ühes eluga.

„Siin on see raamat," ütles Juljus koolituppa tagasi tulles ja poissi tema mõtteist äratades: „aga hoia teda puhtasti ja loe, kui aega saad. Pärast ma ehk küsin sinult, mis sul temast ka meelde jäänd."

Seega andis ta paberisse pandud raamatu Indreku kätte.

Poiss hakkas raamatut sirvima. Kohe märkas ta, et see on tõepoolest sootuks uus raamat, niisugust pole ta kunagi enne näinud, veel vähem lugenud. On ikka küll päris maakeelne raamat, aga mõned tähed on niisugused, et tema neid ei tunne ja lugeda ei mõista. Muidu saaks ehk veelgi lugemisega hakkama, aga kole palju võõraid nimesid, mida tema pole kunagi kuulnud ega raamatuistki leidnud. Poiss ei saanud kuidagi aru, milleks see võõraste nimede lõpmatu rodu, ava raamat, kust tahad. Ta katsus lugemisega mitmest kohast õnne, aga ikka lõppes sellega, et ta lugemise raskuse tõttu loetu mõtte kaotas. Lugemine muutus tühiseks pomisemiseks või posisemiseks, millest tal midagi meelde ei jäänud, nagu loeks ta mõnda arusaamatut keelt.

Ometi hakkas ta seda pöörast raamatut armastama. Temast sai talle nagu mingisugune elumõistatus, eluõnnistus. Kui ometi kord sinnamaale jõuaks, et seda raamatut võiks lugeda arusaamisega ja sellest, mis oled lugenud, oskaks ka teistele jutustada! Kui see kord sünniks, siis oleks ehk nii mõnigi asi arusaadav, mille kallal Indrek murrab praegu asjata oma pead.

Aga poiss ei jõudnud sinnamaale, sest enne lõppesid vastlad ja kooli Juljus pidi jällegi venna juurest linna sõitma. Enne seda tuli ta Indreku juurde oma raamatu järele, küsides, kui palju ta lugenud ja mis tal raamatust meelde jäänud. Indrekul hakkas nende

küsimuste ees otse surmahirm, sest ei ühele ega teisele teadnud ta vastust. Ilmatu hulk võõraid sõnu, mis ta raamatust endale ette pomisenud või posisenud, keerles kuski kõrgel pealuukummi all: Indrek arvas neid peaaegu avasilmi seletada võivat, aga ühegi nende väljendamiseks ei paindunud tal keel.

„Ks sul siis mitte midagi põle meelde jäänd?" küsis Juljus ja vaatas kaastundlikult Indrekule otsa, kellele vesi silmi kippus — nii haletsemisväärsena tundus ta praegu iseendale.

„Paavst," sai Indrek viimaks lausutud, nagu oleks ta mõni teab mis raskuse võitnud, ja hakkas ise härdalt nutma.

„Ära sellepärast nuta," lohutas Juljus poissi ja silitas tema pead, „küll teine kord jääb rohkem meelde."

Aga nüüd sai poisi nutt veel suuremat hoogu. Ta jäigi nutma, kuna Juljus raamatuga oma teed läks, mida ta enam kunagi Indrekule lugeda ei toonud. Sellest oli Indrekul veel siiski kahju, kui ta õppis juba köstri juures ja võis vene keelt lugeda mis plarinal. Kulus hulk aastaid, enne kui Indreku kätte sattus uuesti see imeraamat, millest tal meelde jäänud ainult sõna „paavst". Aga vaheajal oli raamatust kõik endine ime ja võluvus kadunud. Imeraamat oli nüüd — nagu palju teisigi raamatuid — tühine kirjasõna, kus polnud enam mõistatusi ega õndsust.

Samal ajal, kui Indrek mingisuguse haiglase igatsusega unistas kord nähtud „paavsti"-raamatust, luges ta kõike, mis aga kätte juhtus ja mida kätte sai. Muuseas pani ta tähele, et on olemas mingisugused raamatud, mida Liisi ja Maret peidavad, nagu oleksid need mõni häbiasi. Ta hakkas nende saladuslikkude raamatute järele piiluma, neid varitsema, et viimaks ometi nad kätte saada. Millegi pärast tõusis tal kord meeletu mõte: aga mis siis, kui Liisi ja Mareti käes on mõni neist „paavsti"-raamatuist.

Viimaks sai ta õdede saladuslikud raamatud kätte ja luges neid karjas mättal istudes, kus polnud keegi teda nägemas. Aga otsitud imesõna ei leidnud ta

siit mitte. Imelikud ja saladuslikud olid need raamatud siiski — juba pealkirjade poolest, sest ühe kaanel seisis: „Suured saladused", teisel: „Looduse kuningas", kolmandal: „Naiste peegel". Need nimed jäid Indrekule alatiseks meelde, nagu sõna „paavstki". Aga kui see viimane sõna ühes teda sisaldava raamatuga tekitas unistusi millegi kättesaamatu järele, siis tegid need õdede salaraamatud ta vastu tahtmistki ärevaks. „Paavsti"-raamatut oleks Indrek julgenud ka kodu laual isa ja ema ees lugeda; ta oleks võinud ta jõuluõhtul kas või kirikussegi kaasa võtta ja tema avada Kristuse kuju ees, mis tuletas talle meelde Oru Pearut särgiväel, aga neid raamatuid kartis ta peaaegu soos mättalgi avada. Ikka laskis ta silmad piiluvalt ümber käia, kas ehk keegi kustki ei tule ja teda nende raamatute lugemiselt ei taba.

Ka neis oli palju seda, mida Indrek ei mõistnud, vaevalt ainult aimas ta. See paljas aimamine ja oletamine tegi nende raamatute sisu viirastuslikult kättesaamatuks ja meeletult veetlevaks. Oleksid need raamatud olnud samuti selged ja arusaadavad nagu piiblilood või katekismus — Indrek arvas, et need on arusaadavad, sest kõik pidasid neid selleks, — jah, kui nad oleksid olnud sama arusaadavad nagu peatükid ja õpetused, siis ehk poleks nad teda põrmugi erutanud, vähemalt sel määral mitte nagu nüüd. Neid raamatuid lugedes — ta näppas nad mitmel korral õdede järelt ja süvenes neisse ikka suurema innu ja ärevusega — hakkas ta kõike millegi pärast nägema mingisuguselt erutavalt vaatepunktilt. Nõnda kuulas ta kevadel lindude laulu ja vaatles nende mängu, nõnda nägi ta kirevaid liblikaid ja siniseid põuakiile, eriti kui nad paarikaupa kaisutades lendlesid paigast paika, et leida kuski õndsalikku rahu päikese paistel.

Raamatuisse peidetud saladus lõi ilmnema loomadeski, keda ta tundis maast-madalast nagu oma õdesid ja vendi. Jäärade puksimine ja jooksmine, härgade möirgamine ja pusklemine, hobuste hirnumine

ja inkumine, hanede mäng vees, koerte purelemine ja pulmitamine, usside lamamine päikesepaistel, olles ise palmikuna mässunud teineteise ümber, kultide vahuga täidetud latsutavad lõuad — kõik oli üks ja sama saladuslik asi, mida Indrek hästi ei mõistnud, vaid ainult nagu viirastust aimas.

Sagedasti tuli tal „paavsti"-raamat meelde ja ta mõtles, et kui ta selle oleks võinud päris selgeks õppida, siis oleksid tal selged ka kõik teised raamatud, õdedegi omad. Aga kooli Juljus ei toonud enam seda arusaamatut raamatut tema kätte ja nõnda vaevleb ta vahetpidamata mõistatuse käes.

Inimeste hõiskamine ja huikaminegi kõlaval suveõhtul vastukajavasse metsa polnud enam tühipaljas häälitsemine, nagu on seda karjapoiste pedakase pasuna puhumine, mille ots toetub sookase oksale, vaid nemad hõiskavad sellepärast, et neil on mingisugune imeline saladus, mida nad ei tihka sõnadega avaldada, nagu ei tihka Indrekki saladuslikke raamatuid ühegi hinge ees avada. Liisi ja Maretki lõõritaksid vaevalt nõnda, kui neil poleks tegemist selle saladusega, mis peidetud nende raamatuisse.

See veetlev saladus ei ilmne ainult nende lauludes, vaid ka nende sõnad on mõnikord samasugused, sest nad räägivad Indreku juuresolekul sagedasti nõnda, et see kuidagi ei taipa, millest neil jutt. Ometi armastab Indrek kuulata seda õdede arusaamatut juttu, sest see on sama hea ja erutav nagu mõne arusaamatu raamatu lugemine. Niisugust juttu vestes löövad õdede silmad nii iseäralikult särama, nende näkku ilmub imeline ilme ja suu hoiavad nad siis hoopis teisiti kui muidu. Indrek kuulab nende arusaamatuid sõnu ja vaatab nende imelikke näoilmeid ja siis on tal mõnikord tundmus, nagu mõistaks ta, millest nad nii saladuslikult kõnelevad.

Enamasti ajasid Liisi ja Maret niisugust juttu aidas ja Indrek istus siis aidatrepil päikesepaistel. Ta tegi näo, nagu ei istukski ta siin õdede jutu pärast,

vaid nagu soendaks ta ainult oma paljaid jalgu ja jalasääri, kuhu kured kevadel nii palju naereid külvanud, et nad rasvaga määrimise tõttu peaaegu mustaks muutunud. Päikese soojus on kurgede naerimaale väga mõnus, Indrek tunneb seda kogu kehaga õdede juttu kuulates, eriti kui ta naeripeenrail oma jalgel ja säärtel tasakesi silitab. Aga vahetevahel vilksab Indreku silmist õdede poole niisugune pilk, et neil millegi pärast piinlik hakkab, ja siis ajavad nad poisi aidatrepilt kohe minema, nagu teeks ta siin mingit kurja.

„Kas ma siis ei või siin päikesepaistel istuda?" küsib Indrek süütult.

„Ei või," vastab Liisi. „Mine mujale, ega siin üksi päike ole."

„Miks ma siis siin ei või istuda?" küsib Indrek. „Ma põle ju siin kellegi tüliks."

„Oled küll," ütles nüüd Maret.

„Kelle tüliks ma siis olen?" ajab poiss vastu.

„Eks sa siis saa ükskord aru: meie tüliks," ütleb nüüd Liisi. „Meie tahame Maretiga oma salaasju rääkida ja ei taha, et sina kuulad."

Nüüd on asi selge ja Indrek ei saa enam vastu punnida. Tema küsib ainult, nagu oleks talle rasket ülekohut tehtud:

„Kuhu ma siis pean minema?"

„Mine kuhu tahad," ütleb Liisi, „terve ilm on sinu ees lahti. Mine või haopinu äärde, seal on samuti soe ja tuulevari."

Ja Indrek lähebki haopinu äärde, kus seisavad püsti teibad, roikad, postid ja pakud, mõned kooritud, teistel ainult lahad külge aetud või üleni kirvetäkkeid täis, et puu ei tõmbuks koore alt pehastuma. Siin tundub mitmesugust toore puu lõhna ja linavästrik karjub haopinu otsas, sest temal on siin kuski haokubude vahel pesa. Siia istub Indrek pakkude ja roigaste vahele, sest siit võib aida poole piiluda, kust kostab Liisi ja Mareti jutukõmin, ajuti mõni üksik

sõnagi, kui nad jutlemisel vaimustusse satuvad ja kilkama ning naerma hakkavad. Indrekul polegi nende sõnadest suuremat lugu, sest neid arvab ta halvemini mõistvat kui nende naerukihinat, mida ta siiamaale kuuleb.

Mõnikord poeb Indrek ka siis siia pakkude vahele, kui päike ei paistagi ja kui aidas on Maret üksipäinis. See on alguses üsna vait ja vaga, nagu oleks ait päris tühi ja uks asjata lahti unustatud, aga varsti hakkab ta laulma, esiteks tasakesi, siis pisut valjemini, nii et Indrekul siin pakkude ja postide vahel paras kuulata. Indrek on ikka laulu armastanud, aga eriti armastab ta just Mareti laulmist, sest tema hääles oleks nagu pisut ema häält, kui see vokivõrina sekka vahel varemalt laulis suurest tammest, mida läheb raiuma isa oma seitsme pojaga, igaühel seitse kirvest, kinnitades iga laulusõna otsa arusaamatu „sink sale proo".

Millegi pärast on Indreku meeltesse kinni hakanud just see imelik „sink sale proo", sest teda tuletab meelde oma lauluga mingisugune roheka kõhualusega lind, kes lendab ühe pika puu ladvast teise ja kordab neid ema arusaamatuid sõnu igal kevadel — mitte küll päris selgesti, ometi kordab, nii et Indrek neist aru saab. Ja kui Maret laulab, siis tundub Indrekule, et ka tema laulab mingisugusest „sink sale proo'st", nagu oleks ka tema mõni ema või roheka kõhualusega nimetu linnuke. Mareti laulul on teised sõnad, aga Indrekule kostaksid nagu ema või linnukese laulu sõnad. Maret algab näiteks nõnda: „Kord istus jõe kalda peal," aga Indrekul kõlab kohe kõrvus „sink sale proo", nagu muudaks mingisugune imevägi tõelikud sõnad tema kuulmeis viirastuslikeks ja mõistatuslikeks.

Sama laulu laulab ka Liisi, aga teisel viisil, ja nõnda ei muutu laulusõnad Indreku kuulmeis mitte. Maret sai oma praeguse viisi isalt, kes talle selle kord õpetas nelipühil õhtuvidevikul, seistes aidatrepi ees, kuna Indrek istus trepil. Ta mäletab seda nii selgesti.

Liisi ja Maret olid kahekesi aidas ja laulsid parajasti tütarlapsest, kes istus jõe kaldal haledalt nuttes. Isa tuli aidatrepi ette, valge lambanahka pihtkasukas seljas, kõver piip hambais, tuli, jäi seisma ja kuulas tütarde laulu. Aga kui need olid lõpetanud, ütles ta, et kuulaku nüüd nemad, las tema laulab. Ja ta lauliski, mitte rinna-, vaid peene kurguhäälega, nagu tahaks ta jäljendada mõnda naist. Kahel korral laulis ta sama laulu esimest salmi ja küsis siis:

„Kumb on ilusam, kas teie või minu viis?"

„Meie oma meeldib mulle rohkem," ütles Liisi.

„Isa, laula veel kord," lausus Maret.

Ja isa laulis jällegi kaks korda järgemööda.

„Isa, sinu viis on palju ilusam," ütles Maret nüüd. „See on tõesti nagu nutt jõekaldal."

„Õpi ta selgeks," käskis isa ja laulis jällegi, ikka vaikselt ja peene kurguhäälega. Maret laulis kaasa, kuni uus viis peas.

„See on mustlastüdruku viis," seletas isa. „Mina olin siis mõisas kärneri juures poisiks, kui mustlane oma tütre, ahvi ja leierkastiga sinna tuli. Tütar laulis ja tantsis, ahv tegi kometit ja tõmbas õnneloosa, vanamees ise väntas leierkasti. Seal kuulsin ma seda viisi ja sestsaadik on ta mul meeles."

Peale seda õhtut laulis Maret nutvast tütarlapsest jõekaldal ikka isalt õpitud viisil ja Indrekule tundus, nagu oleks selles mustlastüdruku kaeblevas ja igatsevas viisis helisenud ema laulu arusaamatu „sink sale proo". Oli kordi, kus Indrekut valdas võitmatu härdus õe laulmist kuulates, sest see tõi talle jumal teab mis meelde. Pisut oli selles härduses nagu õdede järelt näpatud saladuslikke raamatuidki, aga ei puudunud ka kooli Juljuse mõistmatu raamat, millest poisile meelde jäi ainult sõna „paavst", sest selle viimasega hakkas ta ühendama ja siduma kõike, mis arusaamatu ja mõistatuslik.

Kui Liisil algas see Joosepi lugu, mis lõppes suure riiu ja pahandusega, nii et Liisi pidi sauna elama mi-

nema, nagu polekski ta oma isa laps, siis kõneles midagi Indreku südames:

„See on just see! See on seesama! Sellepärast läheb Liisi sauna elama ja sellepärast on isa nii hirmus kuri, et ei kannata peale Liisi ka ühtegi teist inimest, kärgib kõigi peale ja virutab esimese paraja asjaga, mis kätte puutub. Sellesama pärast on sõnnid sarvipidi koos ja puistavad kas või teineteise soolikaid; sellepärast põmmivad jäärad vastastikku oma pealuid, nii et silmi niriseb veri; sellepärast on kultide kihvakad lõuad valges vahus; sellepärast kaklevad teispere kuked, kuni on mõlemad üleni verised ja väsimusest laabakil maas, ja sellepärast lasksid mineval kevadel kaks metsisekukke endid palja käega elusalt kinni võtta, olles mõlemad kakluses sedavõrd pöörased, et ei märganud inimestki karta. Kõik on sellepärast!"

Kui Indrek ometi ükskord teaks, mis see õieti on, mille pärast see kõik nõnda sünnib! Aga Indrek ei tea. Andresega võiks ehk sellest rääkida, aga teda need asjad ei huvita. Tema käib küll külas ja tantsib tüdrukutegagi, aga sama hästi või veel parema meelega lõhub ta tantsu poistega, sest siis pole karta, et teistele jalgu jääd: siis hoidku teised, et jalgu ei jää.

Liisi pulma ajal nägi Indrek, kuidas Oru Pearu ja Rava Kustas tüdrukute ja poiste jalgu köitsid ja nende riided nõelaga kinni pistsid. Teised kõik olid magama pugenud, aga Indrekul ei olnud und, nõnda oli temasse mõjunud Kingu Priidu simmel ja kõik muu, mis ta näinud ja kuulnud.

Kui Pearu ja Kustas hakkasid pärast peiupoisse ja pruuttüdrukuid üles äratama ning nende kokkuseotud jalgade ja kokkuõmmeldud riiete üle „soolaseid" nalju heitsid, siis naersid kõik, kes seda kuulsid ja nägid, naersid isegi naerualused poisid ja tüdrukud. Aga Indrek ei saanud naerda, sest ei asi ise ega teiste naer mõjunud temasse naljakalt, vaid tema seisis muidu teiste juures ja vahtis neile uurivalt näkku, nagu otsiks ta sealt, milles peitub nali. Teiste naer tegi ta ennem nukraks kui rõõmsaks, sest äkki oli tal

tundmus, et kuski jõekaldal nutab vaene tütarlaps, kellest Maret armastab isalt õpitud viisil laulda, ja tema üle see praegu naerdaksegi.

•

Kaks esimest aastat köstri juures koolis käies oli Indrek vana lese kirikumehe juures korteris. Tütar oli tal lähemas maakonnalinnas mehel ja tuli seält vahetevahel oma isa vaatama. Teisel Indreku kooliaastal tõi ta kord ka oma tütre kaasa, kes oli Indreku arvates päris „preln" kohe, sest ta pidi kodulinna kõige suuremas koolis käima ja pidi mõistma juba saksa kui ka vene keelt kõnelda. Vene keelt katsus ta ka Indrekuga rääkida, kes mõne sõna talle kuidagi vastu purssis, aga saksa keele jättis ta sootuks katsumata, kui ta nägi, et Indrekul oli alles ees der, die, das. Ainult üks jäi Indrekul kauaks, kauaks meelde: kui linnapreili (ta oli umbes Indreku vanune ja teda hüüti Milliks, nagu oli hüütud Oru Riia kassigi, kelle Indrek Jõessaares oli ära põletanud) Indreku der, die, das'i nägi, ütles ta, et saksa keelt olla hirmus raske rääkida, kui peab „artikleid" õieti tarvitama. Siis veel Indrek ei taibanud õieti, mis loomad need artiklid on, ja sellepärast mõjus see sõna temasse imeliselt ning muutis ka preili imeliseks. Ikka veeretas ta keelel sõna „artiklid" ja seadis ta kõrvu sõna „paavstiga", mille ta heameelega kuhugi kõne sekka oleks pistnud, et näha, mis näo „preln" teeb. Aga ta ei leidnud selleks kunagi parajat juhust ja nõnda sõitiski „preln" minema ning kadus jäädavalt Indreku silmapiirilt, ilma et see oleks saanud temale lausuda oma imesõna, vastukaaluks tema imesõnale, või ilma et oleks tihanud küsida, kas ehk tema ei tunne sõna „paavsti" tähendust.

Muidu mõistsid Indrek ja Milli teineteist väga hästi. On päris kindel, et kui Milli kauemaks oleks siia jäänud, siis oleks Indrekul õppimisega kabedad päevad tulnud. Milli oleks selle metsa ajanud — sinna suurde kuusikusse, mis seisis kirikumehe maja ja surnuaia taga, mille all jooksid vaiksed siledad lu-

meteed igasse ilmakaarde, nagu seisaks kirikumehe majake maailma südames.

Milli ema oli peaaegu alati kodunt ära ja nagu puurilinnuke vahtis Milli kirikumehe maja väikesel aknal, kui Indrek köstri juurest koju tuli.

Indreku kõht oli tühi ja tahtis süüa. Mõnikord, kui kirikumees suppi keetis ja ka Indreku lihatüki oma patta võttis, sai Indrek supist osa ja nõnda oli kõik korras. Aga nüüd, kui tütar kodu, kirikumees suppi ei keetnud ja Indrek pidi ise endale midagi valmistama, kui ei tahtnud leppida külma ja kõva leivakannikaga.

Kord näis Indreku kojutulekul tuba tühi olevat, aga sisse astudes kuulis ta kirikumehe tuttavat norskamist eesriide tagant. Indrek arvas, et nüüd on paras aeg endale liha küpsetada, sest Milli ees häbenes ta seda teha. Aga kui ta tule lõukale üles oli teinud ja ahjuservalt läks kummuli panni võtma, et pekitükid peale panna, astus Milli eesriide tagant kassisammul välja ja tuli Indreku juurde.

„Kuulete, kuis vanaisa magab?" küsis ta.

„Norskab," vastas Indrek pekki nüsides.

„Ta ju vilistab magades," ütles Milli.

„Vilistab küll," oli ka Indrek nõus ja ladus pekitükid pannile, ilma et neid enne oleks loputanud.

„Näha kohe, et meesterahvas," naeris Milli nüüd.

„Kas naisterahvad nõnda ei vilista?" küsis Indrek.

„Ega ma siis nüüd vanaisa mõelnud," seletas Milli naerdes, ma mõtlesin teid. Te panete liha pesemata pannile."

„Vanaisa paneb ju ka, me mõlemad paneme," ütles Indrek õigusega.

„Eks tema ole ka meesterahvas nagu teiegi," vastas Milli.

Et Milli teda nagu kirikumeestki meesterahvaks nimetas, hakkas imelikult Indreku südamesse kinni ja tegi ta nagu juhmiks. Ta jäi oma pannile pandud pekitükkidega seisma ega saanud nendega enam edasi ega tagasi. Aga siis astus Milli tema juurde ja ütles:

„Las mina aitan, mina nagu naisterahvas."

Indrek vahtis punastunult ja suuril silmil tütarlapsele otsa ja laskis sündida, nagu see soovis. Milli pani lihatükid pannilt ära, valas sinna tilgakese vett, laskis selle tulel palavaks, pesi panni puhtaks ja ladus alles nüüd lihatükid uuesti pannile.

„Nõnda," ütles ta, kui pann juba tulel särises. Ja enam ei liikunud ta panni juurest, enne kui liha küps. Siis küsis ta Indrekult piima ja jahu, millest valmistas kastme, nimetades seda naeratades „potaseks".

„Kas taldrekut on, kuhu valada?" küsis ta.

„Ei ole," vastas Indrek. „Me paneme panniga lauale, paberit pisut alla, põle pärast taldreku pesemist."

Supitaldrekut ka ei ole?" päris Milli.

Supitaldrik oli, ja sinna sisse panigi Milli küpsise ühes „potasega". Taldriku viis ta lauale ja käis siis Indrekuga üheskoos sahvris, kust see leiba ja külmad kartulid võttis, ning istus siis juurde vaatama, kuidas Indrek sõi. Ta oli nimelt põlvili toolil, küünarnukkidega rinnuli laual ja nina peaaegu Indreku kastmetaldrikus. Sel oli hirmus piinlik ja häbi nõnda süüa, aga Milli tegi, nagu ei märkaks ta midagi. Indrekul oli täna peaaegu samasugune tundmus, nagu oli tal soos mättal istudes, kui ta luges õdede järelt näpatud saladuslikke raamatuid.

„Teate, mis ma esiteks vanaisa juures eesriide taga tegin?" küsis Milli Indrekult.

„Läksite peitu," vastas Indrek.

„Ei läind teie eest peitu," ütles Milli, ja Indrekul oli, nagu peaks ta põranda alla langema, sest alles nüüd mõistis ta, kui hirmus rumalasti ta oli vastanud. Milli peaks tema eest peitu minema?

„Ma vaatasin hoolega järele, kudas vanaisa nõnda norsata ja vilistada saab. Nüüd on mul see selge. Kui ma linna sõidan, hakkan ma seal niisama norskama. Tahate, ma norskan teile?"

„Noh," tegi Indrek ja katsus kõigest jõust neelata,

et suutäit alla saada, sest kurk oli nagu kinni nööritud.

Ja Milli norskas, visises ja vusises ning vilistas, nagu magaks tõepoolest vana kirikumees ise eesriide taga.

„Eks ole õieti," ütles Milli.

„Väga õieti," kiitis Indrek ja ta sai selle ning ka teised suutäied kurgust alla, sest see oleks nagu Milli norskamise tõttu äkki lahti läinud.

„Tahate, ma õpetan teid ka nõnda norskama ja vilistama?"

Indrek tahtis küll, aga enne korjas ta toidu laualt. Peale seda ütles Milli Indrekule:

„Lähme kuusiku alla, seal ma õpetan, siin pärast vanaisa kuuleb."

Nad hiilisid toast välja, jättes kirikumehe üksinda magama.

Metsa all oli juba videvik. Ülal puudes kohises tuul, all teerajal oli üsna vaikne. Ainult surnuaia lähedusse sattunud, sööstsid sealtpoolt tuuleiilid, külmad nagu surnute hingus. Millil oli valge villane müts peas ja mingisugune pehme nahk kraeks. Kitsal teerajal ei saanud ta muidu, kui pidi Indrekule nii ligi hoiduma, et see kord tema pehme krae puutumist arvas tundvat.

„Võtke mul käe alt kinni, muidu lükkate mu lumme, sukad saavad märjaks," ütles Milli Indrekule, endal värin hääles. Aga värinat tundus selles käeski, mis areldi pisteti Milli käe alla.

Nõnda kõndisid nad vanuvas videvikus nagu õndsalikus unenäos. Kui Indrek seda hiljem katsus meelde tuletada, siis ei mäletanud ta midagi muud kui aga mingit seletamatut tundmust ja uimastavat lõhna, mida ta polnud nagu ei enne ega pärast enam kunagi haistnud. Selles oli nagu pisut raud- ja koirohtu. Indrek oleks selle lõhna pärast jumal teab mis teinud, aga ometi jäi kõik tegemata sel lihtsal põhjusel, et Indrek ei teadnud, mis peab tegema, kui tunned niisugust lõhna.

Koduteel jäid nad surnuaia nurga juures seisma ja siin küsis Milli.

„Kas te kardate surnuid?"

„Tänini põle kart," vastas Indrek.

„Aga mina olen kart, ainult täna ei karda," ütles Milli.

Indrek tahtis küsida, miks ta täna ei karda, aga ei julgenud, sest võib-olla oleks see küsimus sama rumal, nagu oli endine vastus, mida ta nii häbenes. Nõnda seisid nad surnuaia nurga juures kahekesi vastastikku ega lausunud sõnagi, otsisid pimedas ainult teineteise silmi. Nad seisid nii ligistikku, et nende riided päris kõvasti kokku puutusid, seda teadis Indrek pärast kindlasti. Ta teadis seda sellepärast, et tal tuli imelik mõte: mis oleks, kui keegi seoks nende jalad salaja kokku? Kui seoks mitte mõni Oru Pearu või Rava Kustas, vaid keegi muu, kas või mõni niisugune, keda pole võimalik näha ega kuulda. Ainult siis, kui nad katsuksid endid liigutada, tunneksid nad, et nende jalad on kokku köidetud — kõvasti, kõvasti, palju kõvemini kui Oru Karlal roovilati külge.

See mõte ja elamus oli tol korral nii valdav ja sügav, et Indrek peaaegu endi jalgade sidumist tundiski, ja et ennast pettumusest päästa, püüdis ta võimalikult kaua nõnda Milli läheduses seista ja tema lõhna tunda.

Aga äkki kahmas Milli peoga maast lund, viskas sellega Indrekule vastu silmi, pistis kõigest jõust kodu poole jooksma ja hüüdis:

„Võtke kinni! Püüdke!"

Aga Indrek seisis oimetuna veel tüki aega paigal, nagu oleks ta täis sügavamat imestust, kuidas võib küll Milli joosta, nagu poleks keegi nende jalgu surnuaia nurga juures seistes sidunud.

„Mis te seisate ja vahite seal!" hüüdis Milli.

Alles nüüd sai Indrek jalad maast lahti. Aga Millile järele ei joosnud ta mitte. Tal polnud põhjust joosta, sest tema imeline nägemus oli jäänud surnuaia nurga juurde ja tal oli kahju temast lahkuda.

„Miks te nii kurb olete?" küsis Milli.

„Ma ei ole kurb," vastas Indrek.

„Olete küll," kinnitas Milli. „Teil on niisukesed silmadki."

„Naisterahvas," lausus Indrek endamisi ja mõtles sellega tütarlast, kes rääkis tema kurbusest. See oli täna esimest korda poisi meelest nii imelik sõna.

Nõnda sündis nende tutvuse viimsel päeval. Järgmisel hommikul vara pidi Milli ühes emaga raudteejaama sõitma. Õhtul heitis kirikumees vara magama ja ajas ka Milli asemele, sest muidu ei saavat ta homme „maast lahti". Ema oli alles kodunt ära. Indrek hakkas homseks õppima. Aga luges mis ta luges, tema mõtted pöördusid ikka surnuaia nurga juurde, kus nad Milliga kahekesi teineteise ees nii lähestikku olid seisnud. Nõnda kestis see tükk aega. Siis hakkas kirikumees norskama ja vilistama. Milli aseme ajutise eesriide tagant kostis samasugune norskamine ja vilistamine. Imestades kuulatas Indrek. Aga siis kerkis eesriide tagant Milli naeratav nägu. Tasakesi tuli ta laua äärde, seadis tooli parajasse paika, laskis selle peale põlvili, surus küünarnukid lauale ja käed lõua alla, nagu oli ta seda teinud lõuna ajal, ning jäi nõnda silm silma vastu Indrekuga vahtima. Paar valkjat juuksesalku kippus tal silmade ette ja kui ta neid püüdis kõrvale puhuda, ulatusid nende otsad poisile näkku. Tütarlaps naeratas seda nähes.

„Õpite homseks?" küsis Milli tasa, tasa, nii et tema sõnu võis ennem aimata suu liikumisest kui kuulda kõrvaga.

„Hakkasin praegu," vastas Indrek.

„Kudas te saate?" imestas Milli.

„Ega ma saagi," vastas Indrek puhtsüdamlikult.

„Põle ka tarviski," arvas Milli. „Homme sõidan mina ära, siis teil aega õppida küll. Nüüd a'ame juttu."

Ja poisile veel ligemale ronis ta oma küünarnukkidega laual. Tema silmad paistsid Indrekule nii siniste ja selgetena, peaasi just selgetena, nagu ta seda

veel kunagi enne polnud näinud. Liisil ja Maretil olid ka sinised silmad, aga neil ei paistnud nad nõnda läbi nagu Milli omad. Need olid nagu kaks tünni puhast kaevuvett Vargamäel isakodu ukse ees: vaatad sisse ja näed iseennast. Alguses ei söandanud Indrek neisse pilku heita. Aga kui ta nendega sai harjunud, nimelt pannipesemise ja lihaküpsetamise juures, siis ei tahtnudki ta enam muud, kui aga neisse silmadesse vahtida. Sinna vahtimine oli veel hukutavam kui millalgi isakodus peegeldava veetünni ääres seismine. See oli nagu hea ja ühtlasi ka valus. Hea oli nagu kõhus ja valus südames või kuski veel sügavamal ja kaugemal.

„Kas teil siin üksi igav ei ole?" küsis Milli ja tõmbas oma kollaka juuksepatsi üle õla rinnale, kus ta tema kallal sõrmitses.

„Tänini põle olnd," vastas Indrek ja tal tuli meelde, et ta esiteks väljas oli öelnud: „tänini põle kart."

„Mis te homme teete, kui koolist koju tulete?" küsis Milli edasi.

„Ei tea, mis jüst," vastas Indrek.

„Kui te veel liha küpsetate, kas pesete nüüd panni enne puhtaks?"

Indrek punastus ja vastas siis:

„Nüüd pesen."

„Pesete tõesti?"

„Päris tõesti."

„Alati?"

„Alati," kinnitas Indrek niisuguse tõsidusega, nagu oleks otsustada mõni teab kui tähtis eluline küsimus.

„Teate mis: kui te panni pesete, mõtelge siis minu peale," palus Milli, ja nüüd nägi Indrek, et ka tema nagu punastus.

Indrek ei osanud neile sõnadele midagi vastata, tundis ainult, kuidas keegi rinnas midagi muljus — valusalt ja uimastavalt, nii et keha üleni kuumaks läks.

„Kas mõtlete?" küsis Milli ja punastus veel rohkem kui esiteks.

„Kui tahate, siis mõtlen," vastas Indrek.

„Kas te siis ise ei taha?" päris Milli.

Jälle muljus keegi valusasti Indreku südant, nii et kuum hoog lõi näkku. Nagu peaks ta mõne raske kuriteo omaks võtma, lõi ta silmad maha ja lausus:

„Tahan küll."

Nüüd võttis Milli oma juksepatsi otsa, mis lahti hargnenud, ulatas selle Indreku nina alla ja küsis:

„Kas tunnete?"

„Tunnen küll," vastas Indrek.

„See on minu juustest," seletas Milli. „Pese või ära pese, ikka on nad nõnda."

„Ma mõtlesin esiteks, et krae," ütles Indrek.

„Ei, minu juuksed. Kui krae ka, siis on see ikkagi juustest," seletas Milli ja küsis: „Kas teile meeldib?"

„See on kõige parem, mis ma nuusutand," kiitis Indrek.

„Katsuge, kui pehmed nad on," käskis Milli.

Indrek liigutas juba kätt, aga enne kui see juusteni küündis, kolises välisuks: ema tuli. Nagu välk oli Milli asemel teki all. Ema sisse astudes istus Indrek üksi laua ääres käsipõsikil ja katsus lugeda, kuigi ta ei seletanud, kas raamat õieti või tagurpidi ees.

„Kes seal on?" küsis Milli eesriide tagant, kui ema tuppa astus.

„Mina, mu kallike," vastas ema ja Indrekule tundus, nagu kuuleks ta alles täna esimest korda sõna kallike. „Miks ei maga sa, homme peab vara tõusma."

„Ma ärkasin kolina peale üles," vastas Milli.

„Katsusin küll tasa tulla, aga see uks siin," vabandas ema.

„See on üks hirmus uks," siunas Milli. „Hea, et me siit linna saame."

Indrekule oleks nagu jääpank rinda pistetud. Süda lõi tonks, tonks, tonks ja tahtis peatuda. Kus on tõde? Kas selles, mis oli laua ääres, või selles, mis oli nüüd asemel emaga juteldes? On tõde hirmsas ukses ja linnas või juuste lõhnas ja selgeis silmis?

Kogu öö ei saanud Indrek silma kinni. Kui teised varahommikul tõusid, tegi ta, nagu magaks ta alles ja ei kuule midagi. Keegi ei tuletanud teda meelde. Aga siis tuli silmapilk, kus hobune juba ukse ees, kuna Milli ema ja kirikumees läksid midagi saani viima. Seda aega kasutas Milli. Ta astus Indreku aseme ette ja küsis sosinal, nagu jätkaks ta eileõhtust juttu:

„Magate?"

„Ei," vastas Indrek samuti salaja. „Ma põlegi magand."

„Sähke, katsuge," ütles Milli Indreku juurde kummardudes, nii et see tema hingust tundis, tõmbas oma juuksepatsi, pistis selle lahtise otsa poisile teki alla ja jättis ta sinna natukeseks ajaks.

„Tunnete, kui pehmed," ütles ta tõustes.

„Kole pehmed," kiitis Indrek.

Nõnda nende jutt lõppeski, sest ema tuli uuesti tuppa.

„Oled valmis?" küsis ta tütrelt.

„Nüüd olen valmis," vastas Milli.

Ja ema ajas ta enda ees välja, nii et tal võimalik polnud enam ainustki pilku tagasi heita.

Paari nädala pärast tuli Indrekule ümbriku sees kaart, mille ühel küljel ulatusid roosidest teineteisele kaks roosat kätt, kuna kaardi teisele küljele oli vene keeles kirjutatud: mälestuseks. Allkirjaks M. — see oli kõik.

Kaarti lähemalt silmitsedes tundis Indrek mingisugust lõhna — Milli juuste lõhna. Ja kui katsus meelde tuletada nende pehmust, siis seegi muutus nagu lõhnaks kaardi küljes.

Kuski oli Indrek varemalt midagi samataolist tundnud, see turgatas tal nüüd meelde. Kus? Ei mäletanud. Aga kui ta mõne päeva pärast hakkas endale liha küpsetama ja enne seda tahtis panni pesta, tuli tal äkki meelde, kuidas ema seda kodu teeb. Samal silmapilgul teadis ta ka, kus on tundnud midagi Milli kaardi lõhna taolist, mis hakanud sinna nagu juustest: ema kirstus aidas on samataoline lõhn, selles valges

kirjatud kirstus, millel kumer krägisev kaas peal. Milli juuksedki krägisesid katsudes pisut sedamoodi nagu selle lõhnava kirstu kaas avamisel.

Rohkem ei saanud Indrek mõelda, sest siis tuli tal emast ja endast midagi väga rasket ja valusat meelde ja sellepärast kippus nutt otse vastu tahtmist peale. Ta ei võinudki muidu, kui pidi nutma hakkama. Kui ta lõpuks endast võitu sai, oli tuli üsna kustunud. Uuesti pidi ta selle üles tegema, et pannipesemist ja lihaküpsetamist jätkata. Ühes uue tulega tuli tal mitte ainult pähe, vaid ka nagu kogu kehasse ja hinge mingisugune seletamatu hele valgus või aimus ja panni pestes peatudes rääkis ta endamisi:

„Õige! See ongi see! See on seesama! Nüüd ma tean! Nõnda ta tuleb, nõnda ta hakkab!"

Ja äkki arvas ta mõistvat Liisi ja Joosepi lugu, isa ja Liisi riidu, Liisi ja Mareti arusaamatuid kõnesid ja nende imelikke näoilmeid, Mareti laulu, poiste ja tüdrukute jalgadesidumist ning kõike muud, mille üle ta nii palju pead oli murdnud.

Aga kui ta oma arvatavast selgest arusaamisest või aimusest mõnele teisele oleks pidanud rääkima, siis oleks tal sõnadest kahtlemata puudus tulnud, nagu oli tal kord sõnust puudus kooli Juljusele vastamisekski. Kogu hinge täitva suure ja sügava aimuse seletuseks oleks võinud ta ehk nüüdki lausuda üheainukese sõna — „Milli" ning seegi poleks lõpuks muud olnud kui väikese kaardikese küljes pisut ema kirstu lõhna — koi- ja raudrohu lõhna, mis haihtub päev-päevalt ikka rohkem.

Kui Indrek järgmisil päevil köstri küsimusile nagu juhm vastas, siis kuulis ta teistelt poistelt nii palju pilget ja naeru ja köstrilt endalt — tema vagast ametist hoolimata — nii tõredaid ja torkavaid sõnu, et ta paremaks pidas arvestada kirikumehe hirmsat ust ja mingisugust igatsetud linna, millest Milli emaga rääkinud, kui väikese kaardikese uimastavat lõhna, mis röövib aru peast. Nõnda muutus Indrek õppimises varsti endiseks, veel paremakski, sest imelikul viisil oli talle

kustki nagu värsket jõudu ja selgemat arusaamist juurde tulnud.

*

Teise kooliaasta kevadel, kui Vargamäe Andres läks poega köstri juurest koju tooma ja arveid õiendama, ei saanud see muidu, kui pidi isale ütlema:

„Poisi peaks linna kooli panema, minu juures ei jõua ta kuigi kaugele."

Andres mõtles nii ja mõtles naa, aga lõpuks pidi ta ometi ütlema, et tema hammas praegu linnakooli peale ei hakka.

„Nõnda läheb poiss vanaks, ei pääse enam kuhugi sisse," arvas köster.

„Mingu ta vanaks või mis tahes, aga ei ole parata," vastas Andres köstrile.

Viimaks lepiti kokku, et Indrek pidi siiski veel üheks talveks köstri juurde minema ja see lubas erilise hoolega tema käsile võtta. Ehk saaks ometi niigi kaugele, et pääseks kuhugi koolmeistriks või selle käealusekski.

Ometi läks kõik teisiti, kui köster ja Andres olid arvanud ning kavatsenud. Kolmanda kooliaasta kevadel otsis nimelt vallakirjutaja endale abilist ja pöördus kord naljatades köstri poole, et see võiks oma „tudengitest" mõne temale kantseleisse anda. Imelikul viisil oli köster kohe vastanud:

„Ega nüüd teistest küll asja ei saa, aga Paasiga, Vargamäe Andrese pojaga võiks ehk katsuda."

„Räägite ikka tõesti või?" küsis kirjutaja.

„Päris tõesti," vastas köster. „Temaga saate hakkama, seda usun ma."

Lepiti eneste vahel kokku, et Indrek läheb mõneks päevaks kirjutaja juurde proovile, alles pärast seda näeb, kas maksab asjast isale rääkida või mitte.

Poiss kannatas proovi välja ja nüüd tuubiti talle pähe, et ärgu mingu enam suveks isakodusse tööle, vaid jäägu kirjutajale abiks.

„Siin õpite juure ja saate edasi, aga mis see maa-

töö teile annab," seletas kirjutaja Indrekule, kes oleks tahtnud peaaegu vastuseks küsida:

„Aga kas mina võin ise millalgi kirjutajaks saada?"

Ometi jättis poiss selle küsimata, sest temale tundus see ideaal nii kõrgena ja kättesaamatuna, et otse naeruväärne oleks sellest unistadagi.

Vargamäe Andresele ei meeldinud see plaan esiotsa sugugi, sest Indreku tööjõud oleks suvel nii marjaks ära kulunud. Kaua, kaua pidi ta tagakambris istuma ja piibutama, kui ta mõtles Indreku antud seletuste peale. Kõik kippus teisiti minema, kui Andres paljude aastate eest oli arvanud ja kavatsenud. Vargamäel pidid algama mingisugused suured ja heledad päevad, kui saavad kaelakandjaiks omad lapsed. Aga nüüd põgenesid need kõik üksteise järel Vargamäelt, järele jäid ainult vanast väetikesed ja noorest nõrgakesed.

Viimaks segas Mari Andrese mõtlikku piibutamist, sest ta ütles:

„Sa mõtled ikka seda Indreku asja?"

„Mis ma nüüd jüst seda Indreku asja," lausus Andres. „Mõtlen üldse seda Vargamäe asja."

„Eks teda oleks kodus küll marjaks tarvis, aga. . ."

„Miks teda tarvis põleks, mis seda nüüd rääkida," ütles Andres vahele. „Anna sahakured teisele kätte või pane äkke ja rulli järele velkima."

„Aga mis me tast siis sinna köstri juurde panimegi," rääkis Mari. „Oleks nagu teisedki oma kolm talvet vallakoolis ära käind ja las hakkab tööd murdma."

„See'p see ongi," ütles Andres.

Uisapäisa seda küsimust ei otsustatud. Kulus aega kuni järgmise pühapäevani. Siis läks Andres Hundipalule, mitte just Indreku asja pärast, vaid muidu niisama pisut juttu ajama, sest Tiit oli Andrese arvates

siin nurgas ainuke mees, kellega tõsiselt maksis rääkida ja nõu pidada.

Kaua venis kohaomanikkudel jutt mööda Vargamäe, Hundipalu ning üldse mööda kõrvenurga soid ja rabu, mäenukke ja metsasalku, heinamaid ja karjamaid, põldu ja põlluääri ja toimetusi, vaevu ja muresid, enne kui Andres leidis paraja juhu lausumiseks:

„Eks ta ole minulgi see asi hull: tütred läksid mehele, Mari jäi üksinda suure töö ja toimetuse rakkesse, nüüd mõtleb ka Indrek ära minna, ei taha suveks änam tööle tulla, ei teagi, mis sest kõigest nõnda saab."

„Kuhu see Indrek mõtleb siis minna, linna või?" küsis Hundipalu Tiit.

„Näe kirjutaja kutsunud teist omale abiks, et tulgu aga kohe, temal inimest igapäev tarvis," vastas Andres.

„Kas siis Indrek saaks juba selle tööga toime?"

„Ütleb teine, et saab. Olnd juba nädalapäevad kirjutaja juures proovi peal."

„Kuule, Andres," ütles Tiit nüüd juba veenvalt, „ega see halb asi oleks, kui Indrek kirjutaja juure läheks. Poisil on pea otsas, tal on niisukesed silmadki, nii et las ta läheb."

„Sellest saan ma ise ka aru, et ega see halb oleks, kui ta läheb, aga mis minust saab? Mis saab Vargamäest, kui kõik ära lähevad? Ka Andresel tuleb paarikolme aasta pärast minna," seletas Vargamäe peremees.

Hundipalu Tiit ohkas. Alles natukese aja pärast ütles ta, pannes käe Andrese põlvele:

„Kuule, Andres, meie oleme sinuga juba vanad mehed, aga me mõtleme ikka veel, nagu oleks me noored: mina mõtlen oma Hundipalu, sina oma Vargamäed. Aga meie lapsed ei mõtle ei Hundipalu ega Vargamäed. Minu Aadu peaks tänavu sügisel kroonust välja tulema, aga nüüd kirjutab teine, et ei tule. Lasin teise õppida pasunat puhuma, sest poisil oli tahtmist ja hakkamist. Nüüd on tal oma pasunaga Peeter-

buris nii hea elu, et ta ei taha änam Hundipalust kuuldagi. No mis ma t'aga teen? Mis ma saan talle teha? Ei tule? — ei tule, las siis olla. Tõnise aeg saab kahe aasta pärast täis. Aga sel on seal taga Poolamaa põhjas omad plaanid, ka see ei mõtle änam Hundipalu peale, nagu oleks see mõni võhivõõras saareke keset soid ja rabu. Jüri läheb mul paari aasta pärast. Kas sellestki paremat nahka saab, kui ta kord siit välja laia ilma pääseb, kes seda teab."

„Aga mis sest kõigest siis nõnda saab?" küsis Andres. „Meie ise jääme vanaks, sureme ära."

„Ega meil veel jüst surmapäevad ole, aga vanad me olemegi, jääda põle siin änam midagi," vastas Tiit.

Vaikides istusid nad kummargil teineteise ees, piibud hambais, ja igaüks neist mõtles oma mõtteid, igaüks veeretas oma muresid.

„Tead, Andres, mis mina vahel olen mõelnud," ütles Tiit viimaks. „Oru Pearul on ometi õigus, kui ta ütleb, et kool kasvatab hobusevargaid."

Et Oru Pearul Tiidu silmas milleski võiks õigus olla, seda Andres varemalt polnud uskunud, ja sellepärast langesid viimased sõnad nagu puu talle pähe. Ta ei osanud midagi vastuseks öelda, vahtis ainult pärani silmi sõbrale otsa.

„Usu, Andres, Oru Pearul on rohkem õigus kui minul või sinul," kinnitas Tiit.

„Mis hullujutt see siis sul täna õige on?" küsis Andres nüüd.

„Ei see ole hullu-, vaid päris mehejutt," vastas Tiit.

„Kuis siis nõnda?" ütles Andres uskumatult.

„Aga miks siis mitte," vastas Tiit. „No ütle nüüd ise, kas minu Aadu oleks mulle niisukese kirja kirjutand, kui ma teda natuke rohkem põleks koolitand ja põleks last teda õppida pasunat puhuma? Eluilmas mitte! Kuhu ta muidu oleks pääsnd? Mitte kuhugi! Oleks ilusti Hundipalule tagasi tulnd, nagu tulevad kõigi teiste pojad oma isakodusse! Aga näe minul ei tule, mitte ei tule."

„Ega ta siis sellepärast veel hobusevaras ole, nagu Pearu ütleb," vaidles Andres vastu.

„Tema on hullem kui hobusevaras: tema varastab minult mu Hundipalu, kuhu ma pannud oma noore jõu ja tervise, varastab ja annab minu töö ja vaeva mõnele võhivõõrale, kes ei teagi, mis mina Hundipalust teind ja mis ma t'ast veel tahtsin teha."

„Pearu hoidis oma Joosepit küll kooli eest, aga miks siis tema Vargamäelt plehku pistis?" küsis Andres.

„Joosep pistis ju küll Vargamäelt plehku, aga ei läind ometi linna, vaid võttis omale teise koha ja see on sama hea kui Vargamäe või Hundipalugi. See on ikkagi muld ja maa, mitte kivi ja linn. Ja seegi, et ta Vargamäelt ära läks, põle ehk Joosepi tegu, vaid süüdi on sinu tütar. Joosep ise oleks ehk jäänd."

„Aga Liisi ei saand ju ka muud kui kolm talvet vallakooli," ütles Andres.

„Mis sest, aga tema veri oli rikutud," arvas Tiit, „ja vere vastu ei saa keegi."

Selle peale ei teadnud Andres midagi vastata. Natukese aja pärast rääkis Tiit edasi:

„Temal on ju sinu veri ja sina räägid Vargamäest algusest saadik rohkem, kui oled ise jõudnud teha. Sina räägid Vargamäest, nagu põlekski see õieti Vargamäe, vaid maalapike, mis jookseb aina piima ja mett. Kool ja kiri on õpetand sind ja mind nõnda rääkima. Ja mis sa siis arvad, kas see laste südamesse kinni ei hakka?"

„Aga miks nad siis Vargamäega nõnda ei taha teha, et ta põlekski änam õieti Vargamäe, kui see neile nii väga südamesse kinni hakkab?" küsis Andres, nagu tahaks ta Tiitu puntrasse ajada.

„See'p see ongi, et nad tahavad, aga nad ei taha siin, sellepärast lähvad nad," seletas Tiit.

„Vargamäe ei kõlba neile?"

„Neile ei kõlba, ega nad muidu ära lähe," ütles Tiit. „Minule kõlbas Hundipalu ja sinule Vargamäe, aga meie lastele ei kõlba ei see ega teine. Nemad ei taha seda linna, millest meie ärbeldes purjus peaga

kõrtsileti ees räägime, seia soode ja rabade taha ehitama hakata. Meie tahtsime seda teha, aga ei jõund, nemad ei tahagi."

„Aga ega Pearu lapsed ka ei ehita," ütles Andres nagu kadedusega ja nagu iseendale lohutuseks.

„Nemad ehitavad," vastas Tiit.

„Keda kuraditki ei ehita nad!" hüüdis Andres nüüd.

„Mina arvan isegi seda, et põle kaugel aeg, kus mind ega minu lapsi änam Hundipalul ei näe, vaid nende asemel on siin mõni Oru Pearu omastest või sugulastest," ütles Tiit nagu Andrese kiuste.

„Kuule, Tiit, sina oled ainuke mõistlik mees meie nurgas, aga täna on sul tõesti arust puudu," ütles Andres nüüd tõsiselt ja nukralt.

„Ei, Andres," vastas Tiit samuti. „Ei ole minul ega sinul arust puudu, vahe on ainult see, et mina sinust ligi kümme aastat vanem ja et minul juba kaks poega kroonuteenistuses, sina aga ainult kaks tütart mehele pand. Saada kord oma Andres Vargamäelt alla, küllap sa siis näed, mis su süda sees ütleb ja mis mõtted sul pähe tulevad. Meie häda on see, et meil on rohkem mõtteid kui Hundipalul või Vargamäel vaja. Meil on rohkem aru, kui siia paergu mahub. Siin põle paergu kuigi palju aru ja mõtteid vaja, peab ainult tööd murdma."

„Me oleme ju murnd," ütles Andres ja lisas juurde: „Pearu on vähem teind."

„Õige, Pearu on vähem teind, mis nina ees, nõnda on temal ja tema lastel kergem kui meil ja meie lastel. Meie sõrmed on tööga kõnksu läind, meie piht vimmas, aga meie mõtted on alles sirged ja küüruta. Meie ei räägi Vargamäest ja Hundipalust, nagu nad on, vaid nagu nad peaksid olema. See on meie lapsed rikkunud — nemad ei kõlba ei Vargamäele ega Hundipalule. Vargamäe ja Hundipalu lapsed ei tohiks õieti teadagi, et on kusagil ilusam ja parem maa, nende ees peab selle saladuses hoidma, siis on nad õiged Varga-

mäe ja Hundipalu lapsed. Aga meie omad on rikutud, nemad tahvad siit ära, et paremat otsida."

„Nõnda siis pean laskma ka Indreku minna paremat otsima?" küsis Andres vähese mõtlemise järel.

„Lase ta minna, see on ainuke õige," vastas Tiit. „Ega temast õiget Vargamäe elanikku ikka ei saa. Ka tema veri on lapsest saati rikutud. Juba siis, kui talle Indrek nimeks pandi ja mina tema ristiisaks hakkasin, lõõpisin ma, et minu ristipojast saab koolitud mees. Pearu ütles mulle juba tol korral, et meie püüame lapse hinge, ma mäletan seda nii selgesti. Ka pärast olen ma oma lõõpimisega poisi hinge püüdnud, sest alati, kui aur peas, olen ma tema koolitamisest rääkind ja poiss ise on seda kuuland. Ega siis niisuke asi kätte tulemata jää, ta hakkab lastele külge nagu mehele piibutõmbamine, eks katsu ta'st raipest lahti saada. Kui mina Hundipalule tulin, mõtlesin ma, et ühe oma poja saadan ma tingimata Tartu suurkooli, aga näe kudas see nüüd on tulnud, omal mitu poega, aga ühtegi põle jäksand koolitada. Ei ole kohe saand, tee mis tahes. Ja seda oma koolitamise mõtet lõõpisin ma nüüd sinu poja Indreku külge, sest tema on minu ristipoeg. Et kui ei saa oma poeg, siis saagu ristipoeg."

„Ega minulgi seda jõudu ole, et teda suurkooli saata," ütles Andres.

„Siis las läheb kirjutaja juurdegi, see on ikkagi midagi," arvas Tiit.

Andres ei vastanud enam, aga kui Hundipalult ära tuli ja mõttes edasi kõmpis läbi pehme soo, mööda suuri kivilahmakaid, mis soosilla kõrvale kuuseokstele ja kadakatele asetatud isegi kevadisest suurvest kuivi jalu läbipääsemiseks jõesillani, ei saanud ta muidu, kui pidi vahetevahel peatuma ja ringi vaatama, imetledes tehtu tööd.

Jõesillal jäi Andres hoopis seisma, nagu tahaks ta näha, kas ujuvaid kalu sügavas vees paistab või mitte. Aga mitte kalad ei seisnud praegu Andrese südames, vaid tema hiljutine kõnelus Hundipalu Tiiduga. Andres ei saanud viimaks muidu, kui istus jõesillale maha

ja hakkas piipu toppima. Ise laskis ta silmad ümber käia sillal ja neil suuril kivel, mis seisid mõlemal pool jõge teeserval jalakäijate tarvis.

See kõik on Tiidu töö, seda teab Andres, sest tema oma silma all on see sündinud ja osalt on Andres isegi aidanud seda tööd teha. Enne Tiitu polnud siin ei seda kõrget ja kumerat jõesilda ega neid kivilahmakaid. Veest käidi siis läbi kas püksata või sõideti lamedapõhjalise lootsikuga. Hundipalu ja nii mõnegi teise talu vankrid seisid suvel teisel pool jõge, Ämmasoo välja ääres kuuse all, ja ratsahobusega pääseti siis jõemadalikust läbi vankrite juurde. Aga enamasti katsuti nõnda läbi ajada, et vankripõlves võimalikult vähe oleks hobusega üle jõe käia: veod ja voorid õiendati reepõlves, kui kandis jõgi ning sood ja rabad, nii et lase loomaga kas või silmalt. Mõiski võttis siis kõrvenurga meeste olusid arvesse ja käsutas neid voori ainult lume aegu. Tiit ei leppinud niisuguse olukorraga ja tema hoolel ning vaeval tekkis jõele sild ning ronisid tee äärde kõikuvale soopinnale need kivid, kus osa neist juba aastat kolmkümmend püsinud, ilma et oleksid põhja vajunud.

„Kas võiks kord uuesti aeg tulla, kus seda jõesilda änam ei ole ja kus oleksid kadund ka need kivid teeservalt?" küsis Andres endamisi ja pidi tunnustama, et tema niisugust aega ei suutnud oletada, õigem — temale oli see nii valus oletada, et ta sellest loobus. Et võiks äkki kaduda viirastusena see jõesild ja need suured kivid — ei, ei, see oli liiga raske mõelda.

Aga siis turgatas tal äkki midagi meelde ja ta ütles peaaegu kuuldavalt:

„Kui Hundipalul oleks mitte Tiit ega tema lapsed, vaid mõni Oru Pearu omadega, kas siis oleks see võimalik?"

Nüüd ei olnud Vargamäe Andresel enam valus oletada, et siis oleks see küll võimalik, ta tundis sest oletusest isegi rõõmu. Peaaegu rõõmsana tõusis ta jõesillaltki ja astus mööda kive läbi vee kuivi jalu Ämmasoo poole.

Aga kui Hundipalult nähti, et Vargamäe Andres nii kaua jõesillal istub ja vett vahib, nagu oleks ta alles mõni karjapoiss, pandi seda väga imeks. Ainult Tiit ei imestanud mitte, vaid ütles oma halli habet silitades:

„Andres peab poja majast välja saatma, sellepärast. Andresel hakkavad minu päevad."

XXXVIII.

Sellest hoolimata, et Indrek tööpoisina Vargamäel marjaks oleks ära kulunud, tegi Andres siiski Hundipalu Tiidu sõnade järgi ja laskis tal minna. Samasugune oli ka Mari arvamine, aga seda Andres suuremat arvesse ei võtnud: tema pärast oleks võinud Indrek ilusasti koju jääda.

„Meestetöö põle sinu asi," ütles Andres Marile Indreku küsimuse otsustamisel, „ja sellepärast seisa sina rahu. See jäta minu mureks ja vaata, kui sa oma tüdrukuga hakkama saad."

Mitte et Andres just nõnda tõelikult oleks arvanud, aga teda ärritas see, et Mari arvamused käisid kokku Hundipalu Tiidu omadega, mille vastu tema, Andres, polnud võinud seista. Nõnda paistis, nagu ei võiks Andres ka Mari arvamuse vastu seista, mis oleks võimatu asi. Sest kes on siis Vargamäe Eesperes õieti peremeheks, Mari või Andres? Ei puudunud palju, siis oleks pidanud Indrek ainult selleks koju jääma, et tõendust saada: Andres on peremees. Ometi viimaks lasti tal heaga minna ja nõnda hakkas tema nagu pisut saksaks saama.

Tööd murdma koju jäid vana Andres ise ja samanimeline esimene poeg, kes juba kevadest saadik käis üheksateistkümnendat. Lisaks võõras tüdruk, sest Mari oma paariaastase lapsega vajas abi. Kevadel põllutöö ajal tarvitati kolmeteistkümnest Antsu äestajana ja rullijana ning heinamaal pisteti talle suvel reha

pihku. Poiss oli küll väikese kasvuga, aga hästi visa ja hakkaja. Karja hoidsid üheteistkümnene Liine ja kaheksane Tiiu. Kuueaastane Kadri jooksis väikese Sassi sabas. Oli veel lootus, et Maret heina ajal ja lõikuseks appi tuleb, kas või mehega kahekesi, kui see ehk omast tööst mahti saab. Maretil oli küll väike laps, aga seda ei peetud kuigi suureks takistuseks. Peale kõige selle taheti kibedal ajal päevilisi pidada. Nõnda pidi Andrese arvates tööle vastu saama.

Antsu töölevõtmise pärast oli isal ja emal kaunis tõsine sõnanagin, sest Mari oli selle vastu, et poissi nii noorelt orjama panna, kuigi see sünniks ainult vahetevahel ja kergemail töil. Samal arvamisel oli ta olnud Andresest poja töölepanemisel. Nagu siis, samuti ütles ta ka nüüd vanamehele, et looma oskab ta hoida, aga oma last mitte. Loomal laseb enne konti kasvatada ja paneb ta alles siis aiste vahele, aga oma lapsega pole küsimist, on tal ikke tarvis kaelakünnapuid või ei, ainult kui tarvis, siis hakaku peale.

Aga Mari rääkimine ei mõjunud ei Andresest poja ajal ega ka nüüd. Isa arvas endist viisi, et loom pole inimene. Looma eest peab inimene hoolitsema ja mõtlema, aga loom inimese eest ei mõtle, mille peale Mari vastas:

„Ega see halba teeks ühti, kui inimene ka inimese eest hoolitseks ja kui mõni loom vahel ka inimese eest mõtleks."

Kui Ants oli noorest nõrguke ja vana Andres ise pisut nagu vanast väetike juba, siis oli noor Andres selle eest päris mehemürakas ja rammu tuli tal aastaaastalt juurde nagu noorel karul. Rammust rääkis tema piht ja õlad, rammust tema kõnnak ja kaelgi. Leeris oli tema ajal ainult üks poiss, kel maksis püksivärvlist või rinnust kinni võtta, teised olid kõik ühe käega tuuseldada. Samuti oli lugu vägikaikaga ja sõrmkooguga. Peale ühe olid kõik Andrese kõrval könnid, nagu ta neid harilikult nimetas.

Aga see nimetus ei meeldinud Tõrvakülast Mät-

liku Eedile, kes tänavu juba kolmat aastat leeris. Esimesel aastal oli õpetaja ta kinni jätnud peatükkide pärast. Järgmisel aastal kinkis ta temale need ja nõudis ainult issameiet, aga et Eedi ka seda ei jõudnud pähe õppida, siis pidi ta kolmandaks aastaks jääma. Kas ta tänavugi oskas, seda ei teadnud keegi, aga niipalju oli kõigil teada, et Eedi mõisasepa juures poisiks — suurehaamrimeheks. Kui Vargamäe Andres kord jälle könnidest kõneles, tõusis Eedi lavalt, puges kastide vahelt läbi keset põrandat Andrese ette, sest tema oli ainuke, kes tohtis ja julges seal kõndida, ning küsis väljakutsuvalt:

„Kes on könn?"

„Sina ja terve poiste kihelkond," vastas Andres.

„Ma tahan sulle näidata, kes könn on," ütles Mätliku Eedi ja viskas kuue seljast lavale.

„Käi nii kaua leeris, kui mu poolvenda Ants tuleb, küll sa sellele ehk siis näitad," muigas Andres. „Minuga ära tule mängima, muidu löön sul tunamullused kapsad välja."

Kogu ruumikas leerituba lagistas naerda.

„Näe, vaata, siin on su pealae ase nagu Kolgatal," ütles Eedi ja lõi jalaga teatud paika, sest eelmisel tunnil oli õpetaja just Kolgata pealae asemest rääkinud.

„Mis?!" hüüdis Vargamäe Andres. „Sina näitad minule pealae aset? Kolmekordne könn niisuke! Tee oma vana katekismuse-näru issameie kohalt lahti ja pane su oma näidatud paika põrandale, ma tahan katsuda, kas ma kõlksatan su oinakolu issameiesse, nii et see sul viimaks ometi kord pähe hakkab, muidu jääd tänavu jälle kinni ja lähed vene usku."

Jälle olid naerjad Andrese pool.

„Tule lagedale!" hüüdis Eedi.

„Hea küll, kui sul issameie muidu pähe ei hakka," vastas Andres. „Aga tee katekismus enne õigest kohast lahti, muidu ei maksa jännata."

Keegi tõi katekismuse ja pani ta püha issameie kohalt lahti põrandale.

„Kas on Eedi enda raamat?" küsis Andres.
„Ei, minu oma," vastas katekismuse panija.
„Too Eedi enda raamat, muidu ei maksa," ütles Andres.
„Eedil põlegi katekismust!" hüüdis keegi.
„Eedi katekismus kulus ära!" hüüdis teine.
„Siis las olla seesama seal," ütles Andres nüüd.

Poisid pistsid rinnad kokku. Aga Eedi oli kõvem kui Andres arvanud, sest temal oli juba nii-öelda täiskasvanud mehe jõud. Esimene kord kukkusid poisid kõrvu põrandale, nagu oleksid nad ühekõvadused. Kui nad maast tõusid, välkus Andrese silmis peaaegu viha ja ta asus niisuguse jõu ja ägedusega vastase kallale, et kui see püüdis talle jalga taha panna, lendas ta ise peaga kuhugi vastu kasti, nii et terve nägu verd täis viskus.

Eedi oli hoobist pisut uimane, aga ajas enda varsti jalule, katsus oma verist pead ja ütles Andresele:

„Aga näe, issameiele ikkagi ei saand."

„Paranda oma kolu enne ära, siis panen," vastas Andres.

„Ei pane, eluilmas ei pane," vaidles Eedi vastu.

„Panen," kinnitas Andres.

„Võta pea otsast ä'ä, siis paned ta issameiele, muidu mitte," suurustas Eedi ja see meeldis Andresele nõnda, et ta oma rätiku Eedile ümber pea andis, mis oli suureks lugupidamismärgiks, võib-olla sõpruseavalduseksi. Ning sestsaadik ei nimetanud ta oinapealist Mätliku Eedit enam kunagi könniks, ja kui õpetaja tahtis issameie pärast Eedi kolmat korda kinni jätta, oli Andres esimene, kes ühes teiste poistega õpetajat läks paluma, et see Eedi tänavu leerist lahti teeks. Pea võis Eedil lõhki lüüa, ilma et pisar tal selle tõttu silma niisutaks, issameie pärast nuttis ta õpetaja ees nagu korralik leerilaps kunagi. See härdameelne nutt ja teiste poiste palumine nõrgutasid viimaks vana õpetaja vaga südant sedavõrd, et ta ütles:

„Armsad lapsed, see on patt Issanda ees, et ma

Eedi leerist lahti lasen, kui ta ei mõista püha issameie palvetki. Aga et te nii väga teda armastate ja tema eest palute, siis võtan ma selle patu Issanda ees oma hinge peale."

Ja nõnda said kõik leerilapsed, eriti aga Mätliku Eedi ise, oma vana õpetaja patu pärast üpris väga rõõmsaks ja Eedi ning Andres läksid esimese paarina pühapäeval kõrvu altari ette, et esimest korda vastu võtta Issanda õnnistust.

Pärast leeri tüsenes Vargamäe noor Andres endise hooga ja kroonuteenistuse eel polnud enam kuski ümberkaudu meest, kes talle vägipulgaga oleks tuule alla teinud. Suvel laupäeva- ja pühapäeva-õhtuti käis ta Luiste küla vahel härjana möirgamas või täkuna hirnumas ja ep olnud külas ainustki poissi, kes oleks julgenud läheda maa pealt talle niisamuti vastata. Kogu suvi polnud rammu katsuda enam kellegagi, sest juba kevadel varakult, kui tuli kuhugi uus sulane, olid selle hambad vastu taevast pööratud või oli talle vägipulgaga tuul alla tehtud. Rammu sai näidata ainult heinakaare laiusega, seljatäie suurusega, heinahangumisega või sõnnikutõstmisega. Viimaste tööde ajal pidi vana Andres nii sagedasti noorele manitsevalt ütlema:

„Ä'ä sa aga jälle lõõpima hakka, tõstad hargivarre katki, raiskad kallist tööaega."

Aga noor Andres armastas oma rammuga lõõpida ja sellepärast murdusid tema käes sagedasti reha-, hargi- ja hanguvarred. Nad murdusid ilma lõõpimata, kui töö oli kiire ja kui noor Andres surus tööle täie jõuga peale. Isal oli aina rõõm ja lust näha, kuidas esimese poja käes töö lendas.

„Vaat', nii peab mees tegema, see on mehetöö," ütles ta vahel. „Aga kuidas tegid mul sulased? Liikusid, nagu ujuks täi. Seljatäis kui kirbukoorem, aga säevad ja säevad teist vitsale, nii et hallitad oodates. Andres võtab rehaga üksi rohkem selga kui nemad vitsaväädiga teiste abil. Niisuke on mehe ja mehe vahe."

Oli Andres millalgi Luistel Otsa talus pühapäeva õhtupoolikut kulutamas ja hakkas peremees seal noort hobust rautama, kes jalga hoidis. Niipea kui vasaraga kopsu lööd, kohe siputab ja jalahoidja lendab uperkuuti eemale. Küll pandi sedelgarihm kabjaliikmesse, et parem oleks hoida, aga ei ühti: omad kui ka võõrad mehed, kes katsuma läksid, lendasid üksteise järel „sõpsikusse" või langesid lömitava looma raskuse all lössi.

„Kui õige sina, Vargamäe noor peremees, katsuksid," ütles Otsa Tõnu viimaks Andresele, kes asja pealt vaatas.

„Mul kirikuriided täna seljas," ajas Andres vastu.

„Viska oma uus kuub seljast ära ja pane minu vana," ütles peremees. „Ja ma annan sulle veel põlle ette."

Andres tegi, nagu peremees soovis, ja võttis hobuse jala pihku. Aga imelikul viisil ei jännanud hobune nüüd üldse mitte: ei siputanud jalga ega lömitanud Adrese turjale, nagu poleks tal neid tempe sees olnudki.

„Vaata raibet," imestas Otsa vanamees, „ära tunneb, mis mehega tegemist."

„Loom, mädand, on ju tark," arvas keegi pealtvaatajaist.

Ja nõnda rautatigi Otsa noor kõrb täna nagu kord ja kohus ning hiljemgi ei teinud ta enam midagi korravastast, ükskõik kes ta jalga peos hoidis. Oli see Vargamäe noore Andrese suure rammu pärast või mõnel muul põhjusel, seda ei püüdnud keegi seletada, ainult au ja kuulsus langes Andrese nimele.

„Vargamäe Andres oleks teisele nagu sõnad peale pand," kordas Otsa vanamees igal rautamisel uuesti.

Tüdrukud olid igal pool nagu mesilased Andrese ümber ja kõik mõistsid, et tema võib neid niipalju solgutada kui süda kutsub, sest vaevalt paneb ükski seda temale pahaks, olgu ta peretütar või palgaline. Aga Andres ei hoolinud neist suuremat. Pidudel ikka tant-

sis nendega, kuid see oli niisama muu seas. Isegi teiste poiste õrritamine ei tõstnud tema silmis noore naispere väärtust. Ütles keegi Andresele, et see või teine poiss temalt tüdruku üle löönud, siis vastas ta harilikult:

„Las võtta, mul neid närusid küll, käte ja jalgadega segada. Kust temagi vilets saab."

Ainuke, kes talle just ajuti pisut tuska tegi, oli Kassiaru Jaska üksik tütar Maali, — suurest lastesuremisest ülejäänud võsuke. See oli oma nurga kõige peenem ja rikkam tüdruk ja tema kuulsus ulatus mõnest kohast isegi üle kodukihelkonna piiride. Tema oli linnas õmbluskoolis käinud, vuristas tagakambris masinat ja purssis isegi mõne sõna saksa keelt. Teda ei hüütudki ei tüdrukuks, piigaks ega neiuks, vaid Kassiaru „mampsliks". Ja et ta iseend väga peeneks ning uhkeks pidas, siis oli talle tema saksa keele pärast nimeks pandud ‚komm essen koerajalg, vas vilkstu vasikajalg". Nimi oli igapäevaseks tarvitamiseks liiga pikk ja sellepärast sai temast lühendatult „koeravasikas". Ilus see nimi niisugusele peenele mamslile just ei olnud, sest ta käis mõnikord kirikus saksa jutluselgi, aga kes sellest hoolis, kui kadedus ja viha olid Kassiaru Maali vastu nii suured. Maali isegi teadis, et poisid ja tüdrukud teda nõnda nimetavad, ja millalgi oli tal sellest Vargamäe Andresegagi juttu.

„Tahate, ma keelan selle ära," ütles Andres Maalile.

„Nemad nüüd keelu kuulavad," vastas Maali uskumatult.

„Kui mina ütlen, siis peavad nad kuulama," kinnitas Andres.

„Mul üks kõik," vastas Maali nüüd nipsakalt ja pöördus kõrvale, sest temale ei meeldinud Andres, kel polnud maniskit ees ega kamasse jalas. Oleks Andres palja maniskigi kaela pannud või rinnapealsegi ette sednud, kuigi ilma lipsuta, ikkagi oleks see peenem ja moodsam olnud kui lihtne rätik. Aga

Andres ilmus Maali ette, nagu oleks ta mõni viimne sulaspoiss või nagu oleks Maali mõni karjatüdruk.

„Siis olgu Kassiarul koeravasikas edasi," ütles Andres haavatult.

„Ja Vargamäel karuköhmis," vastas Maali väga peenelt, sest nõnda hüüti külas Andrest.

Sestsaadik tundus nende vahel vaenu, nagu oleksid nad päris vihased kohe. Aga tõepoolest polnud Andres Maali peale kuigi vihane, ta tegi ainult, nagu oleks ta, kuna ta oma südames hoopis teisiti mõtles. Maali ei teadnud muidugi sellest midagi, aga sel suvel sai ta sellest pisut aimu. Sest kui nad ühelt tantsupeolt koju läksid ja silmapilguks kahekesi jäid, ütles talle Andres:

„Teie mullu suvel ei taht, et ma neil selle koeravasika ära keelan, aga seda ütlen ma, et kui teie minu kroonuteenistuse ajal mehele lähete, tulen ma koju ja löön teie mehe maha, ükskõik kes ta on. Mind saadetakse siis Siberi, aga las saata, maha löön teie mehe siiski, see on kindel."

Nõnda ütles Vargamäe noor Andres Kassiaru Maalile jumalagajätmisel ja läks minema, ehk küll Maali täna veel heameelega oleks Andrese juttu kuulanud, sest talle meeldis, et see tema mehe lubas maha lüüa ja siis Siberi minna. Manisk ja kamassid ei tulnud Maalil nüüd põrmugi meelde, sest jumalaga jättes oli ju päris pime. Pealegi mõistis Maali väga hästi, et neid ehteid pole mehe mahalöömisel kuigi hädasti tarvis, võib ka muidu.

Vargamäe vanale Andresele ei meeldinud, et tema esimene poeg käib külavahel ja lausa teel nõnda möirgamas ja hirnumas, aga tema ei võinud sinna parata, sest poeg ei hoolinud isa arvamustest kuigi palju. Pojal olid omad arvamused ja tõekspidamised ning nende järgi pidi ta nõnda küla vahel häälitsema. Poeg arvas nimelt, et iga loom võib oma häält tõsta ja tervele ilmale kuulutada, miks ei peaks võima seda

teha siis inimene, liiatigi veel Vargamäe noor peremees, kelle vastu ei saa ümberkaudu keegi.

Niisugused arvamused tekkisid noorel Andresel juba varakult, veel Liisi ja Mareti kodu olles. Õed ehk olidki need, kes vennas niisugused arvamused tekitasid, sest nemad teadsid ja mäletasid, et kui Vargamäel teenisid alles võõrad sulased ja tüdrukud, siis kolasid need alati öösi mööda küla ringi. On siis nüüd omad lapsed halvemad, et nemad seda teha ei või? Miks peab oma last rohkem kinni hoidma, kui ta minna tahab?

Noor Andres jõudis otsusele, et tema pole kuidagi halvem, kui olid palgalised, ja sellepärast peab võima käia, nagu käisid needki. Tema peab võima rohkem käia, sest isa ju ise ütleb alati, et poeg teeb tööd kolme mehe eest: nõnda peaks võima siis poeg ka kolme sulase eest külas käia ja teel ning vainul möirata.

Isa noomitused, olgu kas või pühakirjaga, olid Andresele nagu hane selga vesi. Oma pojaga oli Vargamäe Andresel esimene kord elus, kus ta lausa päeva ajal nägi, kui hirmus vähe hakkab pühakiri noore ja tugeva mehe peale, nagu polekski teine pühakiri, vaid muidu niisama ainult aga kiri. Võta poiss käsile uue või vana seaduse põhjal, ikka on tal nägu, nagu lõõbiks isa temaga muidu niisama.

Vargamäel oli viisiks arvata ja uskuda, et kui kellegi peale ei hakka enam inimese ega jumala sõna, siis hakkab ometi tema peale vemmal, nagu oleksid selles koos need õiged käsud ja prohvetid. Aga kes pidi noorele Andresele neid käske ja prohveteid õpetama? Mõni aasta tagasi oli isa temaga jõuluks mustlast võidelnud ja võitnud, aga kui nad nüüd sedasama teeksid, kas või kallil jõululaupäeva õhtul, siis oleksid tulemused kindlasti otse vastupidised. Vana Andres oli viimaste aastate murede ja vaevade käes ruttu kokku vajunud, noor Andres aga aina sirgunud, sest muresid temal ei olnud ja vaevad mõjusid temasse nähtavasti nagu väetis. Nõnda siis võis ta

oma isakodus kas või hukka minna, aga ei olnud ühtki hinge, kes oleks õpetanud temale Vargamäe õigeid käske ja prohveteid, sest isa kui nõrgem pidas õiguse- ja korravastaseks katsetki teha poja löömiseks, kuigi ehk see poleks vastu löönud.

•

Nagu Andres meeste seas, samuti hakkas Ants kuulsaks saama karjapoiste keskel. Tema polnud küll kasvult suur ega rammult tugev, aga ta oli rässaka kehaga, hakkaja loomuga, leidliku vaimuga ja alla ei vandunud ta kellelegi. Rässaka keha ja rõõmsa meele oli ta nähtavasti saanud emalt, kanguse isalt. Isegi kõige halvemad silmapilgud ei pannud teda kuigi kauaks norutama.

Kord oli ta enne sõnnikuvedu loomadega kesal, kus ta sooja päikese kätte magama jäi. Mitte et ta seda just oleks tahtnud või seda meelega teinud, vaid ta heitis muidu niisama nalja pärast keset ohakaid ja karikakraid pikali, et vahtida pärani silmi pilvi kevadises taevas ja kuulata kaskede kohinat välja ääres. Seal ep see tema peale tuligi. Tuli suure kavalusega, sest muidu poleks ta Antsust kunagi võitu saanud.

Esiteks hakkas Ants üksisilmi mingisugust imelikku pilve vahtima. See oli niisugune pilv, et tuletas väga vana mära varssa meelde, kui see jookseb, lühike, lai saba püsti, nina ees õieli ja kõrvad kui tikud peas. Aga niipea kui Ants teda katsus hoolsamalt silmitseda, sai pilvevarsast kohe pilvevasikas, kel nagu varsalgi saba seljas. Vasikast sai varsti uuesti varss, kes muutus jällegi vasikaks. Ants vahtis ja vahtis, et mis hull pilv see küll on, vahtis, kuni varsa ja vasika vaheldumine muutus nii kiireks, et paistsid mõlemad nagu korraga. Ants ajas nüüd silmad kõigest jõust pärani lahti, et seda imelooma õieti näha, aga siin oligi see paras paik, kus uni kahe jalaga ta silmile kargas ja laud kinni tallas. Nõnda ei näinud Ants enam midagi, kostis ainult kauge, kauge

karjakellade kõlin ja taevas lendava varss-vasika püstiseisva sabatuti kahin.

„See on kask seal põllu ääres," tuikas kuski ja siis kadus kõik: varss-vasikas taevast, kask põllu äärest, hälliv rukis, ohakad, karikakrad, kellad. Ants ärkas alles siis, kui isa andis kibeda vitsaga mööda paljaid jalgu.

„Kus su loomad on?" küsis isa kurjalt.

Aga loomad polnud kuski mujal kui noores ristikheinas ja hällivas rukkis. Nende tagasiajamine kesale oli silmapilgu töö. Alles nüüd ütles isa pojale:

„Lase püksid maha!"

Peale seda sündis kõik, mis sündima pidi. Aga kui isa oma kohused vihaleaetud südametunnistuse järgi poja vastu oli täitnud ja põllult koju läks, sõid loomad kesal edasi, nagu poleks midagi iseäralikku juhtunud. Ka kased kohisesid põllu ääres ja noor rukis hällis tuules, nagu oleks ta pikkade, pikkade madudega üleni kaetud, kes aina vingerdavad ja vonklevad. Ainult taevas polnud enam varssa ega vasikat. Küll otsis teda Ants, otsis niisuguse hoolega, et ei pannud tähele ohakate torkimistki paljasse säärde, aga mis läinud, see läinud. Taevas liikusid päris harilikud pilved, mida Ants ammust aega näinud. Alles nüüd mõistis poiss, et pilvevarss-vasikas polnud midagi muud kui ainult une nüke ja sellepärast ei heitnud ta enam kunagi sooja päikesega ohakate ja karikakarde keskele pilvi vahtima kevadises taevas. Aga kui Ants tahtis kivile istuda, tundis ta, et iste on valus ja püksid hakkavad ihu külge kibedasti kinni. Palju parem oli sellepärast püsti seista ohakate ja karikakarde keskel, kui hällis noor rukis ja kahises välja ääres õrn ja pehme lehestik.

Õhtul küsis ema pojalt karjaaias:

„Kas isa lõi veriseks?"

„Muidu vist nii valus," vastas poeg.

„Näita seia," ütles ema. „Lase püksid maha."

Ema toonitas ja hääldas neid sõnu hoopis teisiti kui isa esiteks väljas, aga ometi ei teinud poiss pük-

sinööpe lahti, nagu oleks ema halvemini toonitanud ja hääldanud kui isa. See oli nii imelik. Ema käsku tahtis Ants täita, aga ei täitnud, isa käsku täita ei tahtnud, aga ometi täitis.

„Mis ma neist maha lasen, valus on ikkagi," ütles Ants emale ja jättiski püksinööbid lahti päästmata, sest temal oli ema vastu nii kange süda.

„Kudas sa siis magama jäid?" küsis ema.

„Ega ma jäändki," vastas Ants, „tuli muidu niisuke leitsak."

Niipaljuke oli Antsul emaga sellest uneleitsakust juttu, aga tema oleks tahtnud, et sedagi poleks olnud, sest mis sest kasu oli: istuda oli valus veel kolmandalgi päeval.

Siiski, nii väga valus ei olnud see ometi mitte. Palju hullem oli paljaid varbaid vastu kive ja kände taguda või mõne varba kurgualusega terava orgi otsa astuda. Samuti oli ka valusam, kui kustki umbes mädanema lõi, varvas või sõrm mädanedes küüne pealt ära ajas. Jalad olid vahel kümnest kohast korraga katki, nii et ei teadnud, missugust kohta maha toetada. Ometi pidi niisuguste jalgadega jooksmagi, kui olid veised või lambad kadunud või kui tõmbasid mullikad enne müristamist sabad selga ja pistsid kiini jooksma, sest nemad ei pannud Antsu muhke, katkisi varbaid ja veriseid varbaaluseid mikski. Neil oli niisugune ilmavaade, et kui kiinid kõrva ääres inisesid ja parmud karjakaupa pilli ajasid ning kõuepilv kaugelt tõusis, pidi tingimata saba selga tõmbama ja jooksma. Ants ei mõistnud neid sellepärast hukka, sest mis võisid mullikad, kui neil oli niisugune ilmavaade. Aga ühest oli ometi kahju: miks oli isa niipalju kraave kaevanud ja soo nõnda ära kuivatanud, et loomad üldse joosta võisid. Kui mätaste vahed alles soliseksid ning mullikadki kõhust saadik sees rübeleksid, küllap siis vaataks, kuidas nad kiini jooksevad. Aga niisugune õnneaeg oli praegu möödas, Ants oli oma karjapõlvega pisut hiljaks jäänud. Liisi ja Mareti päevil olnud veel palju parem karjas käia.

Siis polnud Vargamäe loomadel veel kiinijooksmist ega seenteotsimist, anna või malakaga takka.

Aga suuremat muret see ilus ja õnnelik minevik Antsule ei teinud, sest tema ei armastanud pead murda ega südant vaevata asjade pärast, mis olid kättesaamatud või tühised. Tühise mänguna tundus talle pasunapuhumine ja ussidega mängiminegi. Temal polnud vähematki huvi harjutamiseks, et võiks ussil kukla tagant kinni võtta ja siis lasta külma, painduvat keha endal ümber palja käsivarre lüüa, nagu tegi seda Andres karjas käies ja teeb seda veel praegugi heinamaal, kui uss tal heinakaarel või riisumisel ette juhtub. Aga kui uss kord karjas Antsu jalga hammustas, lõikas ta parajasti ihutava pussiga ussi hambajälje välja ja pigistas haavast nii palju verd, kui sealt vähegi tuli. Peale seda tõmbas ta hea tüki katkist kuuevoodrit ja sidus sellega haava kinni. Samal ajal pidi Liine ussi järele valvama, ja kui Ants jalaga valmis, purustas ta mätta, kuhu kurjategija peitu pugenud, ja lömastas tema pea kasejuurikal.

„Nõela teine kord veel," ütles Ants talle õpetuseks.

Jalg tegi küll kaua haiget ja mädanes, aga paistetus jäi tulemata.

See pussiga iseenda lõikamine meeldis Andreselegi. Aga temale meeldisid Antsu mõned teisedki tembud. Ants oli õigupoolest esimene Vargamäe Eesperes, kes hakkas vitsust valmistama kahvu vähkidepüüdmiseks ja mõrdu kraavidesse ja jõevoogudelegi sissepanemiseks, kuhu tegi selleks tõkked, et ainuski kalapoeg mõrrasuust mööda ei saanud. Need olid asjad, mis andsid tööd suurele ja väikesele. Polnud ju sellest küll, et olid kahvad, paljaste kahvadega ei saanud ju keegi vähki püüda. Pidi korjama konni selleks kaevatud aukudesse, kust nad laupäeval kotti loeti, igamehele oma osa, ja siis konnakottidega jõele — ruttu, ruttu, et saaks kahvad pimedikuks sisse.

Vaesed konnad! Häda hakkas neil juba korjamise ajal, sest igakord polnud korjajal kotti kaasas ja siis hoiti nad peos — jalgupidi. Hoidis neid nõnda Andres, hoidis ka Liine, ainult Indrek ei teinud seda mitte. Aga kui Tiiu ja Kadri kasvavad, siis hakkavad ka nemad nõnda konni korjama, sest juba praegu harjutavad nad end selles. Kui Sass kasvab, siis õpetavad nad ka sellele ameti selgeks — tingimata.

Kõige suurem meister konnadehoidmises oli ometi Ants, sest tema hakkas neid jalgupidi seadma mitte ainult oma pihku, vaid ka sõrmede vahele, nii et pahem käsi oli tal konni korjates nagu punnsilmaline konnapärg. Ants oli esimene Vargamäel, kes nii ilusasti konni korjas, kõik teised, kes seda pärast samuti tegid, olid tühipaljad jäljendajad, nii-öelda epigoonid konnakorjamises. Selle peale oli Ants väga uhke ja suureline.

Veel suurelisemaks ja uhkemaks läks ta konnanülgimisega: vähk armastab ainult nülitud konna, seda teadis Vargamäel igaüks. Ants oli nimelt esimene, kes võis ka elaval konnal naha maha tõmmata ja ta siis kahvale siduda. See oli temale nii tühine asi, et ei pannud õieti köhatamagi. Rava Kustas, see alaline lõõpija, kes arvas, et solk pole see, mis eest sisse läheb, vaid mis sealt välja tuleb, sõi elavat vähki ja vaatas ise pealt, kuidas see tagurlik loom siputas, aga Vargamäe Ants nülgis elusaid konni!

Muidugi, Kustase vastu Ants ei saanud, sest kõik mõistsid, et elava konna nülgimine pole elava vähi söömise kõrval midagi. Aga samuti pidid ka kõik Antsu kohta õigusega ütlema, et las aga see poiss kasvab, küllap siis näeme, kas ta viimaks Rava Kustast üle ei löö. Ainult Antsu emal oli asja kohta pisut teine arvamine, sest tema ütles pojale mõnikord nagu möödaminnes, kui see august konni võttis:

„Ä'ä sa täna jälle seda hullutükki tee, et sa neil elavalt naha seljast maha tõmbad, löö nad ikka enne

surnuks. Sa tead ju küll kudas: võta jalust kinni ja..."

„Ema, ä'ä mind tule õpetama," vastas Ants, „ma ju Vargamäel esimene ja kõige vanem konnatapja."

Nõnda ei saanud ka Mari konnade eest kosta.

•

Igal suvel kord või kaks tuli kirjutajagi ühes Indrekuga Vargamäele vähile. Oli suur sündmus, kui kirjutaja köstri kõrge loogaga, missugust polnud kogu kõrvenurgas, üles Vargamäele sõitis — köstri loogaga sellepärast, et kirjutajal endal polnud ei looka ega hobust. Mitte ainult Eespere ei sattunud sel tähtsal päeval ärevusse, vaid ka Orul ja isegi saunas oli tunda kerget erutust. Siin-seal nurkade taga ja aia ääres seisid inimesed, uudishimulikud silmad pärani lahti. Vana sauna Madis needis oma jooksvahaigeid jalgu, sest muidu oleks ka tema jõele läinud ja alles näidanud, kust ja kuidas õieti vähki peab püüdma.

Kirjutaja arvas, et viin on vähipüüdmisel vähemalt sama tähtis kui kahvale seotav konn, ja sellepärast ei tulnud ta kunagi ilma viinata. Aga igakord kahetses ta, et Vargamäe poisid armastasid enam vähki püüda konnaga kui viinaga. Nõnda pidi kirjutaja ikka üksi viinaga vähki püüdma ja üksi ka hõiskama sohu, saartesse ning jõeuttu. Isegi kahva läks ta enamasti niisuguse laulu ja solinaga vaatama, et vähid pidid kurdid või purjus olema, kui nad õigel ajal kõik plehku ei pistnud. Tõepoolest oligi ikka nõnda, et kirjutaja kahvad olid aina tühjad, nagu oleksid neil halvad konnad peal, või nagu oleks nad kellegi poolt ära tehtud. Konnade asemel katsus kirjutaja kanalihaga õnne, aga see ei andnud palju õnnelikumaid tagajärgi. Laulu ja solinat ei võinud kirjutaja ometi kuidagi vähendada, sest siis poleks mõtet üldse öösi jõe äärde tulla, arvas ta.

Viimaks oli kirjutaja keerulisest seisukorrast lihtsa pääsetee leidnud: ta muretses endale laulu- ja solinakohased kahvad. Need olid niisugused imeasjad,

mille taolisi Vargamäel enne keegi polnud näinud ega neist kuulnudki. Kirjutaja oli oma uute püügiriistade peale väga uhke ja oli nende auks isegi köstri Vargamäele kaasa toonud. Juba varem oli ta teda kutsunud iga kord, kui ta käis temalt vähipüügiks hobust küsimas, aga ikka oli köster eitava vastuse andnud, sest niisugune lõbu kui öösine vähipüüdmine ei hakanud tema vaga elukutsega hästi kokku. Aga nüüd, kus kirjutajal uued kahvad, ei andnud see köstrile enne rahu, kui ka tema pidi Vargamäe jõele vaatama tulema, kuidas kirjutaja õige oma uute kahvadega hakkab vähki välja tirima. Nimelt just tirima, sest kahv oli pika nööri otsas ja visati sügavasse vette, kust ta nööripidi välja kisti.

Püüdmisel selgus, et uued kahvad olid kirjutajal samuti ära tehtud kui vanadki: vähki ei saanud nendega. Aga muidu olid nad väga kenad. Seda kinnitasid Vargamäel kõik, kes neid nägid, kinnitasid isegi need, kes neid kunagi polnud näinud, vaid ainult teisest, kolmandast suust neist kuulnud — nii ütlemata kenad olid need kirjutaja uued kahvad.

Aga nendega oli üks imelik asi: viskad nad nööri otsas keset lagedat ja sügavat vett, aga mine välja tõmbama — kinni, ei tule, nagu oleks nii ropult vähki peal. Ja kui kirjutaja südametäiega tõmbas, katkes nöör ja kahv jäi jõepõhja. Nõnda sündis kolmel korral. See ajas kirjutaja hinge täis ja ta ütles:

„Seda ma ei kingi."

Ükski ei saanud õieti aru, mis ta sellega mõtles, köstergi ei taibanud saladuslikkude sõnade tõsist mõtet, aga kui kirjutaja end tule ääres hakkas riidest lahti võtma, siis mõistsid kõik korraga, mis ta mõtles: ta tahtis kahvadele jõepõhja järele minna.

„Ega te ometi aru pole kaotanud, härra Luts," ütles talle köster. „Südaööl jõepõhja?"

„Mis mul jõepõhjas päevast on," vastas kirjutaja.

„Kirjutaja-härra, minge hommiku valges," andis ka Andres nõu.

„Aga millega ma siis öö otsa püüan," vastas kirjutaja ja kooris enda tule ääres paljaks.

„Võtke minu kahvad," pakkus Indrek.

„Millega siis teie püüate," vastas kirjutaja abilisele. „Minu isa on vana meremees ja mina peaksin oma kahvad siia tiresse jätma."

„Palju siin vett on?" küsis köster.

„Sülda kolm ehk kahva kohalt," arvas Andres.

„Kas kuulete," ütles köster, „kolm sülda vett. Ärge minge end südaööl uputama."

„Uputama selles kitseojas?" imestas kirjutaja ja tegi sügavaid hingamisi.

„Kuulake nüüd, mis ma teile ütlen," rääkis köster kirjutajale, „ja ärge pange oma elu hädaohtu paari kahva pärast. Las nad jääda, kus nad on."

„Ma tahan ju teisel aastal ka nende kahvadega püüda," vaidles kirjutaja vastu. „Aga mis peaasi: kiuste ei jäta ma neid jõepõhja, lähen ja toon nad välja."

Ütles ja hakkas jõele minema. Teised läksid talle järele."

„Las minna," sosistas Ants Andresele. „Saaks näha, kas toob välja."

Kaugel üle jõekäärude vilkus kuski põõsaste vahelt tuli. Kirjutaja vaatas seda tuld ja hüüdis siis kõigest kõrist:

„Säuka!"

Aga sealt ei tulnud mingit vastust, ainult tuluke vilkus auruses õhus.

„Kui olen natukene aega põhjas olnd, siis hüüdke, et kuuleks, kuhu üles tulla," õpetas kirjutaja ja hüppas vette. Kõik jäi vaikseks, ainult vesi virvendas pisut vastu eha ja mõned vullid tõusid jõepõhjast. Silmapilgud venisid ootajail minutiteks, peaaegu tundideks. Kõige enne kadus kannatus köstril. Aga niipea kui tema suu hüüdmiseks avas, karjusid ka teised temaga kaasa, nagu oleks kõigil ühine häda. Vesi jäi endiselt vaikseks. Ootajad hüüdsid teist korda ja

oleksid seda teinud peagi kolmat korda, kui kirjutaja poleks enne vee peale tõusnud:

„Te karjute, nagu oleks ma juba uppunud," ütles ta kaldale ronides ja lisas juurde: „Tooge viinapudel tule äärest kuuetaskust siia, ma võtan karastuseks lonksu."

„Noh, mis oli?" küsis Andres kirjutajalt uudishimulikult.

„Mis oli," kordas kirjutaja. „Jõepõhjas on suur känd ja kahvad on nähtavasti selle juurikate all. Küll ma nad üles otsin."

„Suur känd," imestasid Andres ja Ants. „Kust on seia känd saand?"

„Siin on millalgi mets kasvand, mis muud," arvas kirjutaja.

„Mets kasvand," imestasid poisid.

„Miks mitte," arvas kirjutaja, võttis Indrekult viinapudeli ja tõstis suule. Siis ütles ta: „Soo, nüüd on süda kõva, võib uuesti minna. Aga ärge nii ruttu hüüdke, andke pisutki aega põhjas olla, ega ma niipea ei upu."

Nüüd andsid ootajad talle rohkem aega, aga kui ta nende hüüde peale veele tõusis, oli tal kahv käes.

„Jumala ime!" hüüdis köster.

„Inimese kätetöö," vastas kirjutaja, ja kui oli pisut hinge tagasi tõmmanud, hüppas ta uuesti sisse. Varsti ilmus ta jõepõhjast teise kahvaga. See oli esimesest natuke maad eemal, aga ka tema oli kuhugi jämeda kännu juurikate alla kinni jäänud. Kolmat kahva ei leidnud kirjutaja mitte, kuigi ta valmis oli kas või kogu jõepõhja läbi kõndima. Oma otsimist viimaks lõpetades ütles ta:

„Siin on millalgi puht laas olnud," ja endist vilkuvat tuld märgates hüüdis ta jällegi kõigest kõrist, nagu oleks Vargamäe jõe ääres praegugi veel laas:

„Säuka!"

Ka nüüd ei tulnud mingit vastust, ainult põder solistas ja ragistas üle jõekääru, pilliroopadrikus.

„Tehke hea lõõm, ma tahan ennast soendada," ütles kirjutaja, ja kui poisid tema soovi olid täitnud ning tema end paljalt tule ääres eest ja takka paistis, lisas ta mõnulevalt juurde: „See on nüüd see õige elu, aga mitte see seal laua taga."

„Aga kui paari kahva pärast oleksite põhja jäänud, mis siis?" küsis köster.

„Miks siis põhja?" küsis kirjutaja vastu ja lisas lõõpivalt juurde: „Nädala aja pärat oleksin peale tõusnud ja hoopis priskemalt."

Poisid naersid.

„Niisugune on õige elu ja õige luule," kiitis kirjutaja uuesti, kui keha juba soe ja kuiv, nii et võis särgi selga ajada.

Aga köster ei leidnud kirjutaja tembus kuigi palju luulet.

„Mis siis luule on?" küsis kirjutaja. „Ainult see tuli, mis kaugel vilgub?"

„Miks siis ainult tuli," vastas köster. „Mina teile ütlen, härra Luts, mis mina luuleks pean. Kui praegu pimedas, kus meie siin tule ümber seisame, ehk kui üleüldse, olgu öösel või päeval, kostaks siin soode ja rabade keskel äkki kustki ilus nelja-häälega isamaalaul — jõelt, padrikust, tule äärest, soosaarelt või ükskõik kust. . ."

„Või jõepõhjast," naljatas kirjutaja.

„Kas või jõepõhjast, kust leidsite need suured kännud," kinnitas köster. „Nii siis, kui korraga kõlaks siin soode ja rabade keskel ilus isamaalaul, vaat' see oleks minu arvates õige luule. Selle luule ees võtaks minagi mütsi maha."

Kirjutaja ei saanud kuidagi aru, miks oleks isamaaliste laulude laulmine keset soid ja rabu luulelisem kui tema jõepõhjas käimine südaööl ja pärast seda enese kuivatamine leegitseva tule ääres. Veel koduteel vaidlesid kirjutaja ja köster selle küsimuse üle, aga kumbki ei jõudnud teist oma arvamuses veenda. Kirjutaja tuli ainult otsusele, et praegune köster on sama paratamatu romantik kui tema õnnis eelkäijagi,

ja köster ei leidnud kirjutaja arvamusele muud seletust, kui et ta on egoist ja mõtleb ainult iseenda peale: mis tema maise isikuga ühenduses, see on luulelik, kõik muu tühipaljas mõttetus ja illusioon.

*

Vargamäel mõjus see kirjutaja kahvade lugu ja tema ning köstri vaadete kokkupõrge sügavasti noortesse kui ka vanadesse. Ükski eelmistest vähipüükidest ei jätnud osavõtjaisse nii põrutavaid jälgi.

Noortel seisis küsimus lahendada: mis on raskem, kas elava vähi söömine või südaööl jõepõhjas käimine, et seal kännujuurikate alt kahvu otsida? Küll ootas Ants, et ehk tuletab keegi tema elavate konnade nülgimist meelde, aga ükski ei niitsatanudki sellest. Nõnda sai ta juba lapsepõlves omal nahal tunda, et prohvet pole kuulus omal maal. Aga ta ei hinnanud seda tõesõna õieti ja sellepärast tuli ta otsusele: tema vägitöö on üsna tühine asi. Selle tõttu ei nülginud ta enam kunagi elavaid konni, vaid lõi nad ikka enne surnuks, nagu ema seda talle varemalt asjata meelde tuletanud. Elavate konnade nülgimine muutus talle vastikuks asjaks ja ta ei võinud kannatada, kui mõni teinegi seda tegi. Samal ajal küpses tal aga otsus: kui ta saab täismeheks, siis hakkab ta kas elavaid vähke sööma või südaööl jõepõhjas käima, teist hakkab ta tingimata tegema, muidu ei või. Esiotsa oli Antsule juba see paljas mõtegi suureks lohutuseks.

Vanu huvitas noorte küsimus ja Antsu mehine otsus üsna vähe, aga neil oli oma pähkel pureda, nimelt: suured kännud jõepõhjas, mis kirjutaja sealt kahva otsides leidnud. Kust võisid küll niisugused kännud jõepõhja saada? Oli keegi nad milgi põhjusel siia toonud? Või oli millalgi siin jõekaldal või selle läheduses tõepoolest suur mets kasvanud? Aga millal siis? Keegi ei teadnud sellest midagi.

Siiski leidus ometi üks inimene, kes asja kohta midagi võis kõnelda, kui Vargamäe Andres temaga sel-

lest juttu tegi. See inimene oli vana sauna Madis, kes oli praegu oma paiga külge needitud nagu kirjutaja leitud kännudki jõepõhja. Tema tuletas kõigepealt meelde, kuidas tema ise samasuguseid kände leidnud Vargamäe mailt, muidugi mitte jõepõhjast, vaid kraavikaevamisel sügavalt turba alt. Veel enam: tema oli paar korda leidnud kraavisihilt maapõhjast isegi jämedad puud, mille taolisi kuski ligilähedalgi tänapäev ei kasva. Juba siis oli tema arvanud, et kännud ja puud pole ometi siia veetud, vaid nad on millalgi siin loomulikult kasvanud: siin, kus tema, sauna Madis, kaevab kraavi, on millalgi olnud päris laas. Aga kui võis raba ja soo asemel millalgi kasvada mets, miks ei võinud siis samal ajal Vargamäe all jõe ääres suured puud kasvada. See on seda tõenäolisem, et Madisel nagu läbi udu meelde tuleb: tema kuulnud lapsepõlves juttu sanglepalaanest Soovälja-alusel jõekaldal, mis on Vargamäe alt nii mõnigi hea verst ülespoole. Seda juttu kuulnud ta vist noormehenagi, aga siis pole see tema südamesse kinni hakanud, sest siis olid tal teised huvid, mis tema meeli köitsid. Kuid lapsena, siis pole ta kaua, kaua sellest jõeäärsest lepalaanest oma mõttes lahti saanud, see tuleb Madisele ikka selgemini meelde. Kuivõrd selgesti Madise isa sellest soovälja-alusest lepametsast teadis, seda Madis enam ei mäleta, võib-olla oli ka temal sellest ainult mälestus nagu läbi udu.

Sauna Madise mälestused panid Mäe Andrese kauaks mõtlema, nagu oleks ta oma meeltega praegu alles sama kaugel, kui oli sauna Madis lapsepõlves. Ikka pidi ta oma südames jõepõhja laskuma ja seal nagu kännule istuma, mille leidnud kirjutaja. Ja ta imestas väga, miks ei hakanud tema meeltesse kinni sauna Madise kirumised kraavikaevamisel, kui talle ette juhtus mõni vana jäme känd, mille kõrvaldamine raiskas palju aega ja vaeva ja mille kohta Madis harilikult ütles: „Vanad pedakasaadanad!" Alles nüüd tagantjärele teadis Andres, et Madis nii mõnigi kord nõnda oli kirunud, kui ta kaevas And-

resele kraavi. Tol ajal ei mõelnud ei Madis ega Andres midagi muud, kui et kännud olid tüliks. Aga nüüd, kus kraavitöö Vargamäe mail ammugi soikus, vaevalt jõuab vanugi puhastada, nüüd hakkavad mõtlema niihästi Andres kui ka Madis.

Aga kui oletada, et millalgi on siin kasvanud mets, kas ei või siis oletada, et siin ükskord ta jällegi kasvab? Eks ei ole maapind metsa kasvule tõepoolest soodus, ainult kui jõuaks ära kuivatada. On ainult üks häda: kraavid ei kuku küllalt, jõgi seisab liiga täis. Mis sellega teha? Andres teab, et jõgi hakkab allpool ikka rohkem kukkuma ja sünnitab paiguti otse kärestikke. Ta teab ka seda, et ülespoole minnes jõevoolu loidus kaob ja et soostunud maapind valitseb jõe ümber ainult vahest mõnekümne versta pikkuselt. Mis oleks, kui saaks nõnda teha, et jõgi hakkaks ka Vargamäe mail kiiremini voolama ja et veepind temas langeks selle tõttu paar jalga? Et veepind jões langeks kolm, neli jalga, söandab Andres mõelda, kuna ta ise tunneb, kuidas tal süda rinnas otse värisema lööb. Mis sünniks siis Vargamäe karjamaa ja niitudega? Mis sünniks kõigi ümberkaudsete karjamaade ja niitudega? ja jõeäärse endaga? Ning rabadega, kui neile kraavid sisse tõmmata? Kõik oleks varsti kuiv ja mets hakkaks mühama, nagu mühas ta siin ehk millalgi varem! Siis ehk hakataks jällegi põldu harima Jõessaares ning kõigil teistel soosaartel, kus veel tänapäev tunda vanad põlluasemed! Hakataks ehk põldu harima sois ja rabadeski!

Muidugi, siis ehk! . . . Aga Andres teab, et see on ainult tema mõte, nagu tal neid ennegi olnud, muud ei midagi. See on üks niisuguseid mõtteid, mida praegu Vargamäel ei peaks mõtlemagi, nagu Hundipalu Tiit kord oli öelnud. Nõnda ei tohtinud sellepärast mõelda, et Hundipalu Tiit ise omal väljamäel kord nõnda mõelnud, kuni ta otsusele tulnud, et nõnda on halb mõelda. Inimene unustab kõige tarvilikuma elus, kui ta harjutab endas niisugust hullu

mõtlemist, selles oli Hundipalu Tiit kaljukindel. Aga see va Tiit seal Hundipalul, tema ehk ei teagi veel, et kirjutaja leidis Vargamäe alt jõepõhjast suured, suured puukännud. Mis ütleks Tiit, kui ta seda kuuleks ja kui ta teaks, mis rääkisid sel puhul niihästi kirjutaja kui ka köster? Andres tahaks peaaegu ainult selleks Hundipalule minna, et Tiiduga nende kändude lugu arutada. Aga millegi pärast kõheleb ta minnes, nagu kardaks ta, et Tiit oma tooli temale lähemale nihutaks ja siis talle põlvele patsutaks, öeldes:

„Vaata, kulla mees, nõndasama sünnib ükskord suurte kividega jõesilla otsas. Ükskord ehk mädanevad neil haod alt ja siis hakkavad nad vajuma, ikka sügavamale ja sügavamale, kuni jõuavad üsna põhja. Kui siis keegi millalgi uuesti hakkab siia teed või silda tegema, leiab ta nad poolkogemata, nagu leidis kirjutaja need kännud jõepõhjast."

Hirmus imelik on Andresel mõelda, et Hundipalu jõesilla otsas ehk ükskord neid suuri kive enam ei ole. Aga ehk kaob sild ise veel varem kui need kivid? Ehk tuleb aeg, kus mööda kive kõnnitakse veel jõe äärde, aga sealt ei saada enam muidu üle kui lootsikuga? Andresel on raske seda mõelda ja kui ta ometi seda peab mõtlema, siis lohutab ta end uue mõttega: kui see kord peaks sündima, siis pole enam Tiitu ega tema lapsi Hundipalul, seda mitte. Pole Tiitu Hundipalul ega Andrest Vargamäel. Nende sugu on siis siit kadunud, sest nende rikutud veri ei lasknud neid siia peatuma jääda, nagu seletas Tiit millalgi. Tulevad uued inimesed, kes elavad siin väljamägedel sauna Madise sõna mööda nagu kärbsed s . . ahunniku otsas, ilma et mõtleksid minevikku või aimaksid tulevikku.

Aga mis sünniks kividega siis, kui jõevesi langeks mõne jala ja kui jõeäärne muutuks kõvaks ning kuivaks? Eks istuks kivid siis kuival maal ja eks peaks siis inimesed kord küsima: milleks küll need kivid siia teeäärde ritta laotud? Ja on see siis nii võimatu?

On siis nii võimatu jõge voogudelt sügavamaks teha ja puhastada pilliroo- ning kõrkjapadrikust? Kui võib kraavi puhastada, miks siis ei võiks jõega sedasama teha? Peaasi: kui võiks voogudest välja kiskuda vanad tõkked, mis veele kõige suuremaks takistuseks. Igal vool on vähemalt üks tõkkerisu, paiguti aga kaks ja kolm. Andrese omadki pojad on neid kaks-kolm tükki oma heinamaa kohta juurde teinud. Sauna Madis on neid oma eluajal vähemalt kümmekond valmis vorpinud. Paljud neist on nõnda vanad, et nende iga keegi ei tea ja nende tegijat ükski hing ei mäleta, nagu oleks jumal ise Vargamäe jõe ühes nende vanade tõketega loonud, nii et siin oleks tegu jumaliku jõe ja jumalikkude tõketega.

Aga kust võtta see jõud, kust võtta need käed, mis suudaksid jõepõhjast kiskuda need jumalikud vaiad ja jumaliku risu, mis seisnud siin maailmaloomisest saadik? Andresel hakkab silmis virvendama, kui ta nõnda küsib, nii hirmus palju on Vargamäe jões vanu tõkkeid ja nende vaiu. Tema on omad päevad siin Vargamäel ängelnud, aga paljuke on ta jõudnud korda saata? Ainult niipalju, et kevadel ja sügisel pole vaja igapäev käia soos lehmi aitamas, nagu oli alguses. Siiski, mis oleks, kui tema läheks oma poegadega, Pearu omadega, Hundipalu Tiit omadega, Ämmasoo omadega, Soovälja mehed omadega, ja kui mõnel pole poegi, siis läheks ta oma sulastega; kui tuleksid mehed ka välimaa poolt — Metsakandist, Luistelt, Kassiarult, Urvakülast ja peale selle kõik need, kes käivad kümnete verstade tagant siin jõe ääres heinamaal; ja kui hakkaksid kõik need mehed, isad ja pojad, peremehed ja sulased, kantnikud ja vabadikud — muidugi igaüks oma või oma pere heinamaa kohalt — jõge puhastama, tõkkevaiu ja -risu välja kiskuma, kas saaks siis sellele vastu, mis on siin seisnud maailma loomisest saadik ja mis on arvatavasti jumala enda kätetöö? Kas pääseks siis vesi kiiremini jooksma, kas või jumala seadmiste vastu?

Ja Andres arvab, et kui tuleksid kõik, kel siin heinamaad, ja kui hakataks puhastamisega mõlemalt kaldalt korraga peale — muidugi suvel soojaga, kui lust vees solistada; kui tuleks vald, kui tuleks kihelkond, isegi kas või maakond ja hakkaks Vargamäe jõge puhastama, siis saaks tema igavesele risule tingimata vastu, nii et vesi pääseks vabalt jooksma ja langeks juba esimesel suvel paar jalga. Aga see tähendaks, et ka Vargamäe kraavid võivad sedavõrd sügavamad olla. Jah, seda tähendaks see, kui jões vesi langeb.

Mõteldes muutub Andres pikkamisi kainemaks, nagu kaoks tal peast omasugune viinaaur. Ja nüüd mõistab ta, et kõik oleks tõepoolest nõnda, kui ta oleks. Jajah, kui põrsal oleksid küüned, siis roniks ta puu otsa ja kui eidel oleks... ning needsinatsed teised sõnad. Aga ometi ei ole seda ja Andres ei usu, et see kunagi tuleb: põrsale ei kasva küüned. Ta teab seda omast käest, omast elust, et see nõnda ei ole. Kihelkonnast ja vallast rääkimata, omad ümberkaudsedki mehed jääksid välja tulemata, kui tahaks minna jõge puhastama vanast tõkkerisust. Andres kahtleb, kas Hundipalu Tiitki selleks oma poegadega jõe äärde ilmuks. Paarkümmend aastat tagasi oleks ta seda kahtlemata teinud, aga nüüd mitte enam. Nüüd kuulab ta ennem, kuidas pojad pasunat puhuvad, või kuigi läheb jõele, siis kalapüügi-riistadega. Jah, ennem läheb ta õnge ja unnaga, landi või noodaga kui labida ja kirvega.

Ja Andres ise, mis teeks tema? Kümmekond aastat tagasi oleks ta tingimata võtnud sulase, võib-olla ka sauna Madise, ja läinud, aga nüüd rögiseb Madis jalutuna sängis ja sulase asemel on Andresel poeg, kes peab sügisel kroonu minema. Aga kas on pojal mõtet minna jõevoogudelt vanu tõkkeid lõhkuma, kui ta sügisel läheb kroonu? Ja kui pole mõtet tema minekul, on siis vana Andrese enda minekul suurem mõte? Ehk mis aitakski tema minemine, kui ei lähe teised, sest ega tema üksi suuda ometi neile tõketele midagi teha. Tema on juba vana ja sureb, enne kui

näeb oma töö tulemusi, nõnda teeks ta tühja tööd. Teised aga ei tule, see on kindel. Ei tule Oru Pearu, ei tule Soovälja mehed, ei tule Ämmasoo omad, ei Rava Kustas, ei Kukessaare Jaan, ei Aaseme Aadu, Võlla Juhan ega Aiu Jüri, ei Kassiaru Jaska, ei Luiste ega Urvaküla peremehed. Sellepärast oleks päris loomulik, et koju jääb ka Vargamäe Andres, kui peaks minema jõevooge puhastama ja süvendama.

XXXIX.

Suvi enne noore Andrese kroonuminekut oli Vargamäe Eesperes imelik suvi, mille taolist siin enne keegi polnud näinud. Mitte et ta oleks olnud ilmade poolest hoopis iseäralik või et oleksid andnud heinamaad ja põllud erilist saaki, ei, seda mitte. Ristikhein oli küll haruldaselt hea ja kartulid tõotasid lopsakate pealistega rikkalikku saaki, aga see ei mõjutanud ühegi vargamäelase meeleolu kuigi palju. Seda ei pandud suurt tähelegi, sellest ei tehtud juttu ega tuntud erilist rõõmu, vana Andres isegi ei tundnud.

Üldse ei huvitanud vargamäelasi tänavu niipalju looduseasjad kui teadmine, et sügisel läheb kroonu noor Andres, see Vargamäe kandev tugi ning tema au ja uhkus. Esiteks rääkis sellest ainult vana Andres igal parajal juhul, siis hakkas sellest juttu tegema ka noor Andres ise ja lõpuks teisedki perekonnaliikmed, sest kõik pidid tahes või tahtmata aimama, et sellel sündmusel on Vargamäe kohta eriline tähtsus. Viimaks ütlesid võõradki ümberkaudu, kui noor Andres mõne karutükiga kuski toime sai:

„Kroonumineja tembud! Hullab veel tänavu, ega tuleval suvel änam saa, siis juba püss õlal ja sinel seljas."

Oru Pearugi sai tunda, mis tähendab, et Mäe noor Andres sügisel peab minema kroonu. Pearul tuli nimelt tuju Jõessaare all hakata vett paisutama. Seda oli ta ette valmistanud juba mineval aastal ja oli sel-

leks suure tüki uut kraavigi kaevanud, mullaga ühel pool kaldal veetammiks ja otsapidi vastu Jõessaart, et ta hoiaks vee kinni, mis voolab piirikraavist üle kallaste, kui sellele tamm ette teha.

Pearu seletas igal pool laia suuga, et ta teeb Jõessaare all uut loodheinamaad. Selle vastu polnud muidugi kellelgi midagi öelda, sest kõik teadsid, et rohumaa on seal hea. Kahjuks oli aga lugu nõnda, et kui Pearu paisutas piirikraavist vee oma uuele heinamaale, siis täitus ka Andrese karjamaa Jõessaare all veega, nii et loomad paiguti poolest säärest saadik sees solistasid ja ainult rohulatvu võisid näksida. Sellest kõigest tõid sõna Tiiu ja Kadri, kes kahekesi karjas käisid.

„No mis sa tahad rojuga teha," siunas vana Andres, „nüüd hakkab ta sellega peale, millest sauna Madis juba ükskord ammu rääkis. Sestsaadik kui ma oma kraavi jõkke tõmbasin, ei ole tal enam võimalik lepikualust karjamaad vett täis paisutada, nüüd läheb teine Jõessaare alla. Seal on kurjategemine kergem. Tee saartevahe kõrgemale kohale tamm ette, siis seisab kogu kraav vett täis ning pealegi ujutab vesi Jõessaare all kõik parema rohumaa üle. Saarte vahelt on ju maa sedavõrd kõrge, et ta vee kinni hoiab. Ei jää muud nõu üle, kui peame minema ja saarte vahelt oma maa seest uue kraavi veelaskmiseks läbi tõmbama, las ta siis tammitab piirikraavi niipalju kui süda kutsub. Vähemalt lausvee alla ei saa ta siis meie karjamaad mitte änam."

„Ei mina küll seda kraavi sinna saarte vahele kaevama lähe," ütles noor Andres.

„Aga mis siis teha?" küsis vana Andres. „Ega me siis paremat karjasmaa-lappi või lasta vee all seista. Ja kui kohtusse kaevata, millal sellest siis asja saab või kas üleüldse saab, on ju temaga varemalt jännatud küll."

„Milleks kohtusse, isa?" küsis noor Andres vastu.

„Aga mis siis üle jääb? Pearuga rääkima minna?"

„Kõigepealt tamm maha ja siis alles räägime," vastas noor Andres.

Siis hakkab jällegi see igavene vaen ja riid, nüüd on ta mõni aasta vähemalt lees tuha all hingitsenud, nõnda on ikkagi kergem," ütles Mari vahele.

„Hakkab," osatas noor Andres. „Mis ta veel hakkab, kui karjasmaa juba vett täis mis soliseb, siis ta ongi juba hakand."

Ja kui noor Andres pisut sai mõelnud, ütles ta:

„Isa, jäta see asi minu mureks. Sina oled Pearuga küllalt oma hammast katsund, las mina katsun ka."

„Ä'ä sa aga midagi hullu tee," manitses ema.

„Jah, sa ehk lähed liiale," arvas ka isa.

„Mis te nüüd tühja," vastas poeg. „Pearuga põle osand veel keegi liiale minna, või siis minagi . . "

Aga kui noor Andres labida ja kirve võttis, et metsa minna Pearu veetammitamist vaatama, jooksis Ants talle tänavasse järele ja küsis:

„Kas lähed Jõessaare alla tammi lõhkuma?"

„Lähen torkan ta eest ära," vastas Andres.

„Võta mind kaasa," palus Ants, „ma tahan näha, kudas vesi õige lõikab, kui tammi änam ees põle."

„Sa pidid ju minema isaga aeda tegema," vastas Andres.

„Mis sest," ütles Ants, „eks isa lähe siis üksi."

„Aga mis pärast saab?"

„Saagu mis tahes," vastas Ants, „aga ma tahaks näha, kudas sina seda tammi lõhud ja kudas vesi lõikama pistab."

„Siis lähme ruttu," ütles Andres ja andis kirve Antsu kätte.

Poisid ladusid mööda tänavat alla, niipalju kui jalad võtsid. Aga Mari oli juba söögilaua ääres tähele pannud, kui väga Pearu tammi asi Antsu südamesse kinni hakkas. Sellepärast läks ta välja vaatama, kuhu poiss söögilaua juurest nii ruttu kadus. Antsu otsides sai ta parajasti sel silmapilgul toa otsa, kui poisid kõrvu joostes tänavast kopli jõudsid, ühel labidas, teisel kirves käes.

Mari hakkas Antsu hüüdma, hüüdis teda mitu korda.

„Ema hüüab," ütles Andres jooksul Antsule.

„Las hüüab," vastas Ants. „Teeme, nagu ei kuuleks."

Ja nõnda ladusidki poisid mööda koplit edasi, nagu oleksid nad kurdiks muutunud ema häälele. Aga ema hüüdis toa otsast veel siiski, kui poisid kadusid juba lepikusse.

„Soo, nüüd on ükskõik," ütles Ants lõõtsutades, kui lepik neid varjas juba ema silma eest. „Nüüd võime käia ja hinge tagasi tõmmata."

„Jah, ega me ühe jooksuga ikka jõua Jõessaare alla minna," arvas ka Andres ning jättis jooksmise. Tõepoolest oli aga poistel Pearu tammi lõhkumisega niisugune tuli taga, et heameelega oleksid nad kogu tee parajat sörki lasknud, et aga võimalikult ruttu kohale jõuda.

Jõessaare all parandas Pearu parajasti oma uue kraavi kaldavalli, sest mõnest kohast kippus ta vett läbi laskma. Ta oli saare äärde augu kaevanud, kust ta labidaga savi võttis ja seda kraavivalli kitiks kaugemale kandis. Mäe poisse nähes jäi ta seisma ja toetus labidavarrele.

„Teisepere isa ae!" hüüdis talle Andres kohe, nagu oleks tal päris selge, mis ta tegema peab. „Me tulime nüüd te tammi lõhkuma."

Pearu ei vastanud, sest Andrese sõnad kõlasid nii avameelselt, et raske oli aru saada, kas need pidi võtma naljana või tõena.

„Tulete ehk lähemale, ma tahaks teiega rääkida," ütles Andres, kui Pearult vastust ei tulnud.

„Laps noorem, jalg kergem," vastas Pearu.

„Hea küll," vastas Andres ja läks mööda tammi teisele poole kraavi ning mööda saartevahelist põndakut Pearu juurde. See toetus rinnaga endiselt labidavarre kargule.

„Kuulge, teispere isa, teie ajate kõik me saarealuse vett täis," ütles Andres Pearule.

„Eks tehke oma poole kruavile vall ette, nii et vesi teie mua peale ei pease," õpetas Pearu.

„Isa tahtis saarte vahelt uue kraavi läbi tõmmata, kust vesi ära jookseks, aga mina põlnd nõus," seletas Andres. „Sest miks uut kraavi kaevama hakata, kui vana olemas. Pealegi on see ka meie kraav, sest isa ütles, tema maksnud saunaonule poole tööraha."

„Aga kruav on minu mua sees ja mina võin temaga teha mis tahan," ütles Pearu.

„Teie võite poole kraaviga teha mis tahes, aga teist poolt ei tohi te puutuda, sest see on meie, meie rahaga kaevatud. Tehke poolele kraavile tamm ette, kui tahate, aga pool peab lahti jääma," ütles Andres.

„Kelle mua, selle kruav," vastas Pearu. „Seda olen kohtus mitu korda välja prosessind."

„On see teie viimane sõna, teispere isa?" küsis Andres.

„Mis minu, see minu, ega ma siis omast või lahti öelda," seletas Pearu vastu.

„Head päeva siis, teispere isa," ütles Andres viisakalt mütsi kergitades ja tegi minekut, lausudes Antsule: „Lähme siis torkame ta eest ära, laseme vee jooksma."

„Kui teie minu tammi puudute, siis lähete mõlemad prosessi alla," ähvardas Pearu, viskas labida õlale ja sammus üleaia-poistele järele.

„Me teeme ainult oma kraavipoole lahti," vastas Andres üle õla tagasi, „teie poolele jätame tammi kõvasti ette."

Nagu öeldud, nõnda ka Andres tegi: lõhkus kraavil poolest saadik tammi eest ära. Aga nüüd ei andnud vesi, kurivaim, armu ka teisele poolele, vaid pühkis varsti ka selle eest. Andres vaatles üsna vaikselt vetemängu, aga kaks teist pealtvaatajat ei saanud muidu, kui pidid aina häälitsema: Ants suure rõõmu pärast, joostes veevooluga mööda kraavikallast võitu, nii et nahk tolmas seljas, Pearu suurest südametäiest, kuigi ta täna ei teinud niisugust põrgukisa nagu vare-

mal ajal lepiku all, lüües tammi pärast hundiratast Andrese karjapoisiga või tema sulasega. Tuli see muutus Pearu vanadusest või noore Andrese jõust ja viisakusest, mõni seda teab, igatahes ei tekitanud Jõessaare tammi lõhkumine kuigi suurt mürglit, nii et Andres kohase leidis ütelda:

„Teispere isa, astuge lähemale, siis näete ka teie, kui ilusti vesi jookseb, tammi mättad löövad aina lipsu jõe poole pistes."

Aga Pearu ei tulnud ilusat veejooksu vaatama, sest tema ei tahtnud tammimätaste lipsulöömist näha. Tema jäi endiselt aupaklikku kaugusse ja ütles:

„Enne õpetas vana Andres ikka võerad karjapoisid niisukesi rumalaid tempa tegema, aga nüüd ajab ta ise omad lapsed kurja peale. Küsige talt kodus, kas see on ka pühakirja järele, nagu minu koera peksmine jõuluõhtul või oma lapse kihutamine sauna?"

See vihastas noort Andrest ja nüüd vastas ta Pearule päris tõsiselt ja peaaegu südamlikult:

„Teispere isa, kui sa tahad mehejuttu ajada, siis kuula, mis mina sulle ütlen: Mina põle ei sinu ega oma isa tegude üle kohtumõistja, sest mina olen alles liig noor. Aga ühte pead sa teadma: sinu tammi lõhkusin täna oma isa tahtmise vastu maha ja kui sa mu sellepärast tahad kohtusse kaevata, siis kaeba, mina oma tegu ei salga ja tunnistajaid ei ole sul vaja. Aga pea meeles, et kui sa selle tammi veel kord üles teed ja meie karjamaa vett täis ajad, siis ei mõista ma nalja. Sügisel lähen ma kroonu ja kui ma olen paigale pandud, siis pead sa teada saama, kes ma olen ja mis teen. See on minu tõsine mehesõna ja oma sõna põle ma veel söönd ega söö ka seda sinu vastu. Rohkem põle mul midagi öelda. Head päeva!"

Nende sõnadega viskas Andres labida selga ja läks minema. Ants sörkis tal nagu truu kutsikas kannul. Tema arvates oli Andres nii hästi rääkinud, et nõnda ei oska keegi rääkida, võib-olla ainult kirikuõpetaja

ise, tema ehk paneb küll teisele niisugused punktid ette.

Pearu seisis endisel paigal ja vahtis poistele järele, kuni nad kadusid roheliste põõsaste vahele; alles siis läks ta veejooksu vaatama, mida üleaedse poeg Andres nii väga oli kiitnud. Aga veejooks polnud kuigi ilus, seda nägi Pearu kohe ja selgesti, Andres oli asjata kiitnud. Kui Pearu siiski kraavikaldale tükiks ajaks norgus peaga seisma jäi, siis mitte veejooksu imetlema, vaid asja üle järele mõtlema. Ja ta tuli kindlale otsusele: isa Andresega oli palju huvitavam asju ajada kui poeg Andresega. Õigem, pojaga ei saanudki õieti asju ajada, sest enne oli kõik lõpetatud. Oleks vana Andres ise siin olnud, siis oleks Pearu temale vähemalt öelnud, et tema teda ei karda ja et ükski ei või teda takistada oma loodheinamaale vett paisutamast, ei kohus ega miravoi. Aga noor Andres läks ajades minema, ilma et Pearu oleks saanud oma südant sõnadega tühjendada, meelt kergendada. Nõnda on veetammitamisel hirmus vähe mõtet. Ja Pearu pidi lõpuks iseendale tunnistama, nagu tegid seda Andrese lapsed üksteise järel karjas käies: Vargamäel olid ilusamad ja huvitavamad päevad möödas. Oli nagu olnud elu ise, nüüd aga tuleb veel ainult see, mida on vaja hingeõnnistuseks.

Pearu seisis hulk aega kraavikaldal, esiteks silmiga, pärast seljaga voolava vee poole. Ta vaatas oma uut kraavi, mis tüki maa pealt Vargamäe poolt piirikraavist hakkas ja otsaga vastu Jõessaart jooksis, kaldavall tükati saviga juba veekindlaks tehtud. Uue kraavi ja piirikraavi vahel seisis nõndanimetatud loodheinamaa, mida Pearu ise oma käega laastanud ja silunud. Üksikud laasitud kased seisid nagu õunapuud keset rohuaeda.

Suur kahju hakkas Pearul oma tühisest tööst ja vaevast. Sest mis mõte on sel kõigel, kui ei saa üleaedse karjamaale vett paisutada, nii et see ujuks ja loomade jalad solistaksid. Tal oli tundmus, nagu peaks

ta oma südames etteheitega pöörduma jumala poole, miks annab ta oma sulase kätetööle nii vähese õnnistuse. Miks annab ta Andresele niisukese poja, nagu on noor Andres, keda kardab ja austab kogu kõrvenurk tema suure rammu pärast, ja miks ei ole temal, Pearul, ühtegi nii tugevat poega ega ka nii ilusat tütart, kes suudaks hakata selle noore merimõrtsuka kaela, nagu Pearu noort Andrest ikka nimetas? Miks peab Pearu isegi noort Andrest kartma, nagu oleks sellel Oru krundi kohta midagi ütlemist?

Aga ei, Pearu ei karda. Pearu pole isa kartnud ega karda ka poega, seda vannub ta oma uuel loodheinamaal. Ta teeb Jõessaare tammi tingimata üles ja paisutab vett, niipalju kui süda kutsub. Nõnda otsustas Pearu ja hakkas rahustatud südamega koju minema.

Ometi sündis nõnda, et kogu suve jooksul ei tekkinud Jõessaares piirikraavile enam tammi ette. See oli Vargamäe viiside ja kommete seisukohalt vaadates nii imelik, et Vana Andres muidu ei saanud, kui pidi pojale ütlema:

„Vanaks jääb teine juba, veel kümmekond aastat tagasi oli ta hoopis teine mees."

„Kümmekond aastat tagasi olid ka Mäel teised mehed," vastas poeg iseteadvalt.

„Sa siis ikka arvad, et ta sind kardab?" küsis vana Andres.

„Ega tea ka," muigas poeg.

„Siis sa pidid teda ikka ähvardama," arvas isa, kes juba mitu korda asjast juttu oli teinud, et õieti teada saada, mis Jõessaare tammi lõhkumisel oli sündinud. Aga poisid olid eneste vahel kokku leppinud, et nad vähemalt Andrese viimastest Pearule öeldud sõnust kodu midagi ei lausu. Rääkigu Pearu ise, kui tahab, nemad vaikivad või teevad asjast rumala nalja, mille kallal võib naerda ja lõõpida.

„Muidu vist nõnda," kohmas nüüd noor Andres isale vastu. „Ütlesin, et oodaku, kui sügisel olen paigale pandud, siis..."

„Nojah, siis on see muidugi see," ütles isa. Aga poja sõnad viisid ta mõtted kohe Jõessaare tammilt ja Pearult teisale ning ta ütles:

„Aga ehk pääsed sügisel kudagi."

„Kudas?" küsis poeg vastu. „Mehi tänavu vähe, nii et värisevad üksikudki pojad, mis siis veel mina."

„See'p see häda on, et mehi vähe," arvas nüüd ka isa, muidu võiks numbri õnnekohe kaugele võtta, nagu tegi seda Oru Joosep."

„Põle mul enne õnne olnd, kust ta siis nüüdki tuleks," vastas poeg. „Mis oma rammuga jõuad, see on, muud ei ühti, ja ega seal ometi ramm aita."

„Jah, ei minul ka elus põle õnne olnd," rääkis vana Andres noorele. „Kõik, mis mul siin Vargamäel on, on saadud palja töö ja vaevaga. Kuipalju loomi on mul õnnetult otsa saand, kuipalju lambaid hangele läind! Mäletad isegi, kui ilus sälg see kõrb oli, mis hunt murdis jaaniööl. Põlnd enne siin huntidest kuulda ega põlnd ka pärast, aga minu kõrvi ajas teiste juurest ära tümasse ning tõmbas tal seal kõri maha, nagu oleks mõni ta noaga läbi lõigand. Ja oleks kusagil mujal miskit vistart, ainult kõri maas! Oleks need raiskuläind loomad mul kõik alles, ma oleks päris rikas mees kohe, seda olen ma mitu korda öelnd... Nüüd oled sinagi, nagu need raiskuläind loomad: hakkaks sust juba tuge ja abi saama, aga ei, mine mitmeks aastaks kroonu. Mis sa siis ise õige sest asjast arvad, või põlegi veel selle peale mõelnd, et kui su kroonuaeg kord täis saab, kas tuled siis Vargamäele tagasi või lähed samuti oma teed nagu Hundipalu Tiidu pojadki?"

„Kes seda nüüd teab," vastas noor Andres. „Ma põle ju veel kroonu läindki, mis ma siis sest väljatulekust oskan öelda. Seni on ehk kümme tuult jala all."

Vana Andres oli sellega näilikult nõus, aga endal puges mingisugune valus eelaimus ja noomiv etteheide südamesse, miks poeg talle nõnda vastab, nagu

poleks tal oma isatalust sooja ega külma, nagu ei paneks ta Vargamäed mikski. Temal, vanal Andresel, oli ja on oma sünnikohaga teissugune vahekord. Veel täna paneks ta oma hõlmad vaheliti ja läheks lauldes Vargamäelt alla, kui oleks võimalik uuesti isatallu elama asuda, nõnda tundub vanale Andresele. Aga tema poja soontes voolaks nagu oma sünnikoha suhtes mingisugune võõras veri.

Mitmel-setmel korral pöördus Vargamäe Andres suve jooksul sama kõneaine juurde tagasi, nagu loodaks ta, et poeg ehk kogematagi laseb vahel välja paista oma seotust ja armastust kodukohaga. Ta tahaks kas või kõige tühisemat põhjust, paljast ettekäänetki eelduseks, et tema esimene poeg tuleb kroonust vabanedes Vargamäele tagasi: künnab sama põldu, niidab sama heinamaad ja kõnnib mail, mida tema kraavitanud, laastanud, harinud. Aga poeg jääb isa katsetele tummaks, nagu ei seoks teda Vargamäega tõepoolest mingisugused tõsised elamused.

•

Vargamäe Andresel pole küsimus ainult vanemas pojas, vaid ka Indrek erutab tema meeli. Juba rukkilõikuse ajal sai ta teada, et see mõtleb sügisel kirjutaja juurest ära minna — linna edasi õppima. Kirjutaja püüdvat küll poissi kinni hoida, aga ei midagi, see kibeleb ikkagi minema.

Muidugi, selles kõiges pole midagi iseäralikku, sest Indrek on niikuinii Vargamäele kadunud. Ometi tahaks Andres millegi pärast, et poeg kirjutaja juurde edasi jääks, kas või senikski, kui vanem vend kroonust välja tuleb.

Mari kaldub sinnapoole, et Indrek peaks linna minema, kui ta aga minna saab, sest temal on linnast hoopis teissugune ettekujutus kui isal. Tema on ainult üks kord suuremas linnas käinud ja kui ta tema peale tagasi mõtleb, tunneb ta ikka pisut hirmu, mida saadab mingisugune suuruseaimus. Mõelda, et Ind-

rek elaks seal, kus Marile endale tuli hirm peale, on kiusatuslikult veetlev. Tol ainumal korral, kui Mari linnas käis, seisis nende hobune kuski suure ja kõrge maja ees, millel mitu rida suuri aknaid. Mari istus tüki aega maja ees vankril ja vahtis pärani silmil vahetpidamata, ometi ei jäänud tal meelde, kui palju oli majal kordi ja aknaid. See on talle tänapäevani tõenduseks, et neid pidi olema hirmus palju, sest muidu oleks pidanud nende arv talle meelde jääma. Ja kui ta nüüd mõtleb, et tema Indrek võiks mõne niisuguse maja uksest sisse ja välja käia, ilma et tal oleks põrmugi hirmu, siis ei ole Maril muud tahtmist, kui et las ta läheb ja käib ja las kõik näevad ja teavad, kuidas tema Indrek käib ja kuidas tal pole põrmugi hirmu seal käies.

Sellepärast siis, kui Indrek sügisepoole ühel pühapäeval tuli ja isale otseteed ütles, et tema läheb nüüd kirjutaja juurest ära, läheb linna, nagu ta juba varemalt kavatsenud, tuli Mari südamesse suur rõõm, kuna Andres millegi pärast kurvaks sai. Aga imestleda polnud selles midagi, sest Vargamäel oli ikka nõnda olnud, et kui rõõm tuli kellegi südamesse, siis lahkus ta mõne teise südamest, sest Vargamäel ei jätkunud rõõmu korraga kõigi südamete tarvis, nii vähe oli teda jumalast jagatud siia soode ja rabade keskele. Kui rõõmutsesid vanad, siis nutsid noored, aga kui naersid noored, siis pühkisid silmi vanad, nagu leinaksid nad oma laste nuttu. Kui kilkasid naised, siis kannatasid mehed, aga kui maitsesid mehed õnnejoovastust, siis ägasid naised, nagu oleksid nad kadedad oma laste isade õnne peale. Andres oli Vargamäel vähemalt üks kord südamest rõõmustanud — kui Krõõdal sündis poeg, aga siis oli Krõõt kohe surnud ja ise surmale naeratanud, mida nähes Andres kivi äärde läks ja nuttis, nagu oleks tal kahju, et Krõõt korragi siin Vargamäel sai südamest naeratada. Niisugune imelik asi oli Vargamäe inimestega ja nende rõõmudega ning kurbusega.

Mis Andrest praegusel silmapilgul eriti valusalt puutus, oli see, et Indrek ei tule isalt küsima minemiseks ei luba, arvamist ega nõu, vaid teatab lihtsalt: tema läheb, nagu poleks enam kellelgi tema kohta midagi ütlemist. Isa tahaks pojale mõista anda, kui väga ta alles vanema inimese juhtimist vajab, ja ütleb sellepärast:

„Kirjutaja on sulle ju palka juurde pand."

„Ükskõik, see ei aita," vastab Indrek, nagu räägiks isa tühiseid sõnu: isa ise tunneb, nagu oleks ta poja meelest tühiseid sõnu rääkinud. Ometi küsib ta pojalt:

„Mis see siis aitab? On sul linnas parem koht teada?"

„Ei ole," vastab poeg endisel toonil. „Ma ei otsigi kohta, tahan kooli minna või muidu edasi õppida."

„On sul siis niipalju raha?" pärib isa ikka suurema imestusega. „Ega ilma rahata kooli võeta."

„Ega mul suurt ole ühtigi," vastab poeg. „Ainult pisut. Mõtlesin küsida, et ehk sina saaks mind natuke aidata. Pärast, kui palka hakkan saama, maksaks ära."

Isa on peaaegu jahmatanud. Kunagi pole võinud ta arvata, et tema oma poeg temaga nii asjalikult-võõralt võiks rääkida. Indrekust on mõne aastaga uus inimene saanud, nagu polekski ta Vargamäel sündinud ja kasvanud.

Mari kuulab isa ja poja kõnelust vaikides pealt ja tema ei saa Indreku sõnu kuulates muidu, kui peab mitmel korral oma silmi pühkima. Issand jumal! Iseoma laps, iseoma valulaps tuleb neilt raha laenama!

„Kuidas meil tänavu on?" küsib ta viimaks Andreselt.

„Mis meil on," vastab Andres. „Midagi ei ole. Isegi näed, kes kaela hakkab kandma, see läheb — kes mehele, kes kroonu, kes linna. Oleme varsti kaks vanainimest Vargamäel ja võõrad teenijad, muud ei kedagi."

„Kas siis sugugi ei saaks?" küsib Mari.

„Neli-, viiskümmend ehk kuidagi, ei rohkem," vastab Andres, „seegi suure vaevaga."

„Hea oleks seegi," ütleb Indrek nüüd nagu liigutatult.

„Aga selle annan ma niisama, tagasi ei taha," lausub Andres.

„Ei noh, kus siis seda nüüd," arvab Mari.

„Eks teine aasta näe, kuis siis on," räägib Andres nagu poega lohutades.

„Ma näen ka linnas, kuis seal on," vastab Indrek ja arutab siis edasi: „Nõnda saan ma hakkama. Omal natuke, siit mõnikümmend ja laenata saan ehk ka pisut, kui jüst häda."

„Kes sulle laenab?" küsib isa. „Kes võeras laenab lapsele raha?"

„Küllap leidub ka neid, kes võõrale lapsele laenavad," vastab Indrek ja see ajab Mari jällegi silmi pühkima, sest temal tuleb meelde, et tema isegi on laenanud: on laenanud Kröõda lastele ema hoolt ja armastust, mis siis ime, kui mõni teine laenaks tema lapsele raha.

Ometi pühiks Mari täna oma silmi veel palju rohkem, kui ta teaks, kellelt loodab Indrek raha laenata. Ja nagu himustaks ta seda silmade pühkimist, pärib ta pojalt temaga üksi jäädes ääri-veeri, kes on see, kes talle raha laenaks. Aga Indrek ei vasta emale, ta räägib ainult ebamääraseid sõnu, nii et ka ema omakorda tunneb nagu isagi: iseoma laps on võõrastega elades võõraks muutunud.

Indreku rahalaenamisega on aga niisugune imelik lugu. Juba enne Indrekut teenis kirjutajat keegi vanatüdruk, nimega Mai, keda aga kirjutaja kauaaegse truu teenistuse eest hüüdis Maie. Tal olid pruunid silmad ja ruuged juuksed. Pahem käsi oli tal millegi pärast nõrgake ja raskemaks tööks vähe kõlvuline. Aga kartulit koorida temaga ikka sai ja riista hoidis ta pesemisel ja kuivatamisel ka. Muidu oli kirjutaja Maie tüse ja tugev inimene, ainult hinge poolest õr-

nake, nagu oleksid tema pahem käsi ja hing lähemad sugulased.

Maie suuremaks kireks oli romaanidelugemine ja pärast nende jutustamine igaühele, kes aga kuulata tahtis. Ümberjutustamises oli ta suure osavuse omandanud, nii et paljud Maie jutustust paremaks pidasid kui raamatu enda lugemist. Raamatul oli ikka pisut võõras maik, aga kui ta Maie suust oli läbi käinud, siis oli ta igapidi päris oma.

Muuseas oli Maie jutustamisest võlutud köstri sulane — hallisilmaline ja vähesõnaline valgete sorakil vuntsidega mees, Maiest paar aastat noorem. Tükid ajad võisid kirjutaja Maie ja köstri Juhan istuda ja ep olnud muud kuulda kui aga Maie lahkesuulist sõnademulinat igavesest truudusest ning palavast armastusest, armastusest kuni surmani.

Aga see sündis, et Juhan läks köstrilt ära — läks teise kihelkonda väikese talu peremeheks, sest vanemal vennal oli kasulikumat teha kui väikest kodukohta pidada, andes nõnda oma eesõiguse Juhanile. Alles nüüd, kui köstri Juhan läinud ja seega ainuke tõsine kuulaja kadunud, märkas Maie, et jutustused igavesest truudusest ja armastusest kuni surmani oli ta rääkinud otse iseenda palavast südamest, et nad soendaksid köstri Juhani külma südant. Maie jutustustes leegitses tema oma kuumav süda.

Ja et see magus lõõm ei kustuks, sõlmis Maie Juhaniga kirjavahetuse. Aga kirjadekirjutamine polnud Maiel sugugi nii kerge kui jutustamine, kus aitasid kaasa toon, liigutused, pisarad, nõretavad pilgud. Maie kirjutas ja kirjutas, aga kui ta kirjutist hakkas läbi lugema, kiskus ta tema puruks: kirjutisel ei tundunud Maie põleva südame ja kurduva hinge pitserit. Aga ainult selle pitseri pärast Maie ju kirjutaski.

Maie oli lõpuks peaaegu meeleheitel ja langes kurvameelsusse. Kõik panid tähele, kuidas kirjutaja truu Maie langes kurvameelsusse. Isegi vana õpetajaproua kõrvu puutus see jutt. Aga siis leidis Maie

ühe romaani eeskujul oma asjale lahenduse: ta jutustas kogu oma kurva loo Indrekule ja palus teda endale kirjadekirjutamises abimeheks. Selleks arvas ta endal isegi teatud õiguse olevat, sest kõik need aastad oli ta Indreku kui oma lapse eest muretsenud, temale pesnud, tema pesu ja riideid lappinud ja tema sokke nõelunud, oli siis nüüd liig, kui Indrek ka teda pisut vastu aitab.

Maiel oli oma hädaga õnne, sest kuigi Indrek oli alles noor, ometi olid tal juba omad väikesed kogemused ja mälestused, mis tõusid ärkvele Maie kurva loo ja palve tõttu. Nagu vaimust vaevatuna läks Indrek oma kasti kallale ja soris seal kaua raamatute ja paberite kallal, kuni leidis kaardikese luitunud roosade käekestega, mis hoidsid teineteisest kinni. Kaardikese teisel küljel oli vene keeli kirjutatud: „mälestuseks", mille all seisis täht M.

Nõnda siis algas Maie kirjavahetus Juhaniga Indreku käe ja südame läbi. Maie jutustas, mis ta tahaks Juhanile öelda, ja Indrek pani selle kirja. Kordkorralt vabanes ta ikka enam Maie jutustuse mõjust ja viimaks kirjutas ta Juhanile, nagu Maie seda kunagi polnud jutustanud, vaid ainult tundnud ja vahel unes näinud — nii ilusad olid Maie arvates Indreku kirjutatud kirjad.

Poolteise-aastase kirjavahetuse tulemuseks oli see, et Juhan unustas Maie küpsed aastad ja tema nõrga pahema käe ja sõitis talle kosja nagu kord ja kohus: viinadega, kelladega, isamehe ja kõigega. Kosjad olid nii toredad ja lõbusad, et laulu laskis peigmees ja pisut pruutki, laulu laskis ka isamees, ja vait ei võinud olla kirjutajagi. Ainult Indrek ei laulnud. Temal oli seletamatu valu südames, peas segane ja silmis ähmane. Sellepärast see ehk nõnda sündiski, nagu see sündis. Sest kui Indrek ja Maie pimedas kojas vastastikku sattusid, haaras tüdruk poisi ümbert kinni ja suudles teda mitu korda kõvasti suule — nii kõvasti, et Maiel endal pahemasse kätte nagu

jõudu juurde tuksatas, kuna Indrekul silmist surtsatas tuli, mille valgusel ta nagu sõna „mälestuseks" luges. Kas selle sõna all ka täht M seisis, seda ei näinud ta, sest enne kustus silmatuli.

Kui Maie Indreku viimaks sinnapaika jättis ja välja läks, et kaevul janu raudkülma vett juua, seisis noormees pooluimaselt seina najal edasi, nagu oleks ta täis magusat kosjaviina. Õuest tagasi tulles leidis Mari poisi endiselt paigalt ja küsis temalt erutatult:

„Mis teil on?"

„Ei ole midagi," vastas Indrek.

„Kas olete haige või?" päris Maie edasi.

„Ei," vastas poiss oma pead katsudes, nagu oleks seal midagi viga.

„Või ehk sellepärast, et mina. . .?" küsis tüdruk.

„Ma ei tea, võib-olla sellepärast," lausus Indrek.

„Ma palun väga andeks, kui sellepärast," ütles Maie nüüd ja pisarad purskusid tal silmist. „Ma ei tea isegi, mis kuri mu peale tuli, et ma nõnda," luksus ta. „Ma olin nii õnnelik, õnnelik ja teadsin, et see on ainult teie kirjade pärast, nõnda see siis tuligi. Aga teate, mul on üle kahesaja rubla korjatud, Juhanile põle ma sellest veel sõnagi lausunud. Te rääkisite ikka, et läheksite linna kooli, aga põle raha. Tahate, ma annan omast rahast poole teile ja ei hinga sellest kellelegi, Juhanile ka mitte. Kui millalgi saate, siis makske ära, kui ei, las olla. Tahate? Võtke vastu ja sõitke linna, minge siit ära, nii et kui põle siin änam mind, siis põle ka teid. Olete nõus? Eks! Jah! Andke oma käsi."

Indrek andis oma käe, mida Maie kõvasti pigistas. Aga see käesurumine ajas Maiele nähtavasti uuesti kosjaviina pähe ja puudus vähe, et ta jällegi oleks tormanud Indrekut suudlema.

Nõnda oli Indrekul lugu selle rahalaenamisega, millest ta ei rääkinud emalegi. Ta ei võinud sellest rääkida, sest muidu kippusid tal silmad ikka tuld lööma, mille valgusel helendas mingisugune tuntud venekeelne sõna.

Maie täitis, mida ta Indrekule lubanud. Ta oleks ehk veel rohkemgi teinud, kui Indrek oleks nõudnud. Aga Indrek ei nõudnud midagi, ta pidas paljuks pakutavat summatki. Maie tungival pealekäimisel võttis ta selle viimaks vastu, aga raske oli otsustada, kumb sellest suuremat rõõmu tundis, kas andja või vastuvõtja.

•

Imelik meeleolu valitses Vargamäel Indreku lahkumisel. Selles oli nagu rõõmu, aga oli ka seletamatut kurbust. Vana Andres liikus sõnakehvana, ema nähti siin-seal silmi pühkivat. Miks? sellest ei saanud ükski aru, Mari isegi õieti mitte. Tema ise oli Indreku linnaminekut tahtnud ja oli Andresele ühes Hundipalu Tiiduga korranud, et las ta läheb, kui ta tahab, ega ta enam mõni titt ole, et ta minna ei või. Aga nüüd liikus ta ometi nukra näoga Vargamäe eluhoonetes oma laste silma all.

Muidugi, imeks ei pannud seda Vargamäel keegi, sest ununenud olid need ajad, kus Vargamäe praegune perenaine veel naerdes ja lauldes aida ja lauda vahet käis ning vokiratast tallas. Noorematel lastel oli oma emast niisugune mälestus, et kui nad selle järgi üldse ema üle oleksid pidanud otsustama, siis oleksid nad aru pidamata öelnud: emad ei rõõmutse ega naera kunagi; emad on nagu viletsad veoloomad, kes vaevalt suudavad oma koormale vastu saada — ägades ja ohkides, mis ei köida kellegi tähelepanu, nii väga ollakse sellega harjunud. Oli nagu jumalast seatud püha kord Vargamäel, et ema kõnnib ikka nukra, isa tõsise ja tusase näoga, kuna aga laste suust kostab aina naerukisa ja muretu vada, niipea kui nad kuski silmapilgukski ninad kokku pistavad.

Ümberkaudu ei tehtud Vargamäe Indreku sõidust suurt väljagi. Ainult Hundipalu Tiit, Indreku ristiisa, kuuldes asjast, tuli otseteed selleks Vargamäele, et oma ristipojaga rääkida ja temale sõiduks oma õnnistust anda. Tiit kõneles Indrekuga vanemate juu-

resolekul ja ta rääkis temaga kui täie mehega: niisugune lugupidamine oli Tiidul hariduse vastu.

„Ega see palju põleks olnd, kui Vargamäe oma sugurahvale ühegi suurkooli haridusega mehe oleks and," ütles Tiit Andresele, korrates seega oma armast ja kulunud mõtet, mis oli tal vana juba mõnikümmend aastat. Aga Tiit kordas oma mõtet ikka veel, nagu oleks see mõni haruldane, suur ja julge mõte.

„Ega see Hundipalulegi liiga põleks olnd," vastas Andres nagu vabandudes ja vastu vaieldes.

„Muidugi, ega see põleks olnd," oli ka Tiit ise nõus ja silitas oma laia halli, peaaegu juba valget habet. „Seda ma mõtlesingi, kui Hundipalu ostsin, et ühe poja saadan ikka suurkooli, aga..."

„Aga põle saat ühti," ütles nüüd Mari.

„Põle saat ühtigi," kordas Tiit ja laskis käe üle oma suure palja pealae ning silmade käia. „Põle saat ühtigi," kordas ta siis ja ohkas. „Põle saat mina ega keegi teine, ka sina, Andres, mitte, aga mina uskusin, et sina saadad."

„Ma ju nüüd saadan," ütles Andres.

„See põle ju see," vaidles Tiit vastu. „Indrek on nüüd liig vana, kuhu ta veel pääseb."

„Küllap pääsen, ristiisa," ütles Indrek.

„Usud sa siis tõesti, et pääsed?" küsis Tiit.

„Küll näete, et pääsen," kinnitas Indrek.

„Kas või suurkooli?" küsis Tiit nagu õnnenaeratusel.

„Kas või sinna, kui aga tahan," arvas Indrek.

Indreku vastused mõjusid Tiidusse nõnda, et tal tõepoolest mõned pisarad habemesse langesid. Andres ja Marigi nägid, et see nõnda oli. Ja liigutatud meelil ning värisevail käsil võttis ta rahakoti taskust, otsis sealt kaks kümnelist paberraha ja ulatas need Indrekule, öeldes:

„Minu poolt teerahaks, ristiisalt ristipojale."

Ja kui Indrek vastuvõtmisega viivitas, ütles Tiit:

„Võta nüüd võta, küllap see sul tarvis läheb."

Raha nähes läks ka Mari süda härdaks ja nõnda pidi ta mõlemad käed põllega silmile tõstma.

Jumalaga jättes hoidis Tiit ristipoja kätt tüki aega peos ja ütles:

„Mine ja saa meheks. Aga ära tee nõnda nagu minu pojad. Õpi rohkem kui nemad, siis jääd ehk kodumaale, nii et sust ka sugurahvale kasu oleks. Seda soovib sinu ristiisa... Oled küll õppimisega pisut hiljaks jäänd, aga anna pihta, küllap jõuad. Näe, meie sinu isaga põle küllalt pihta and ja sellepärast põle ka seda saand, mida tahtsime."

Viimastest sõnadest ei saanud Indrek hästi aru, sest kuidas pidid siis tema isa ja ema ning ristiisa veel pihta andma, kui nad juba nüüdki on tööga kõik enneaegu vanad ja hädised. Seda enam aga mõistis Andres, mida mõtles Hundipalu Tiit oma sõnadega. Tema mõistis, et Tiidu sõnad olid nukrad sõnad Andresele, Marile ja Tiidule endale.

Kui Tiit oleks tahtnud lausa ja avameelselt rääkida, nii et ka Indrek teda oleks mõistnud, siis oleks ta öelnud:

„Armas ristipoeg! Anna pihta ja saa õnnelikuks. Näe, meie sinu isa ja emaga oleme küll pihta and, aga õnnelikuks põle me saand. Ja nüüd oleme vanad."

Aga Tiit ei öelnud nõnda, sest tema nägi tänast päeva rõõmupäevana, mida mured ei pea tumestama. Rõõmsana ta Vargamäelt Hundipalu poolegi läks, sest tal oli tundmus, nagu poleks ta mitte päris asjata elanud.

Pisut seda tundmust oli Vargamäe Andreselgi, sest temale torkas äkki pähe, et mis oleks, kui Indrekust saaks ükskord õpetaja, kes ütleks rahvale kantslist jutlust — kes ütleks jutlust kodukiriku kantslistki, nii et seda kuuleksid vargamäelasedki, kuidas ütleb jutlust nende Indrek.

Maril olid omad mured ja mõtted: kas poeg linnas küllalt süüa saab? kas seal veel kodukootud riided

kõlbavad? kas sünnivad veel selga panna ema kootud pleegitud linased särgid või peab tegema peenemast riidest? Ja ta tegi ning toimetas, keetis ja küpsetas ning pidas üksinda ja Indrekuga üheskoos aru, kuhu ja kuidas kõik panna ning mahutada.

Indrek ise ei muretsenud millegi pärast, tema süda ujus aina minekurõõmus. Suu vaikis, aga süda helises. Isegi Vargamäelt alla sõites ei tundnud ta muud kui hüplevat kergust hinges. Aga kui nad jõudsid vend Andresega Võlla väljamäele, kust Indrek nagu loomusunnil tagasi vaatas Vargamäe kõrgemal tipul kasvavate vanade pedakate poole, siis oli rinnas äkki midagi kuuma ja valusat, nagu oleks seal midagi lõhki kärisenud. Seda kuumust ja valu polnud Indrek kunagi varem tundnud; sest see oli Vargamäe vanade mändide kuumus ja valu, kui nad jäid ilma Indrekuta sinna kõrgele tuule kätte ühes kõige muuga, mis oli Vargamäel ilusat ja armast.

Vendadel polnud teel teineteisele midagi iseäralikku öelda, nagu polnud neil seda varemaltki. Ja kuigi nad oleksid katsunud öelda, siis vaevalt oleksid nad teineteist õieti mõistnud, sest nende sisemus oli samuti erinev nagu nende välimuski. Üks suur ja tugev, kes murrab läbi oma laia ja kõrge rinna ning võimsate käsivartega, teine pikavõitu, kõhn ja peaaegu nääpsuke, kel nagu raske oma peadki kanda. Silmad mõlemal sinikashallid, Andresel heledamad ja avameelsemad, Indrekul tumedamad ja pisut nagu liiga pealuu sees, raskete kulmude ja laugude all, mis kipuvad silmi ülearu katma, andes neile nõnda endassesüvenenu, mõtlikkuse, tagasihoidlikkuse ning unistava ilme. Ühel pea püsti, isegi seljas, teisel piht juba praegu pisut nagu vimmas, rind nõgus, õlanukid ettepoole, pea longus. Naerdes moonduvad Indreku suure suu jooned peaaegu nutuliselt, kuna aga Andrese naeruilmes leidub ainult võltsimatut ja tagasihoidmatut rõõmu. Kehaliselt on Andres suurendatud isa, hingeliselt ei kuulugi ta nagu oma vanemate kilda,

sest rõõmus avameelsus puudub niihästi isal kui puudus ka õndsal emal. Indrek oleks nagu välimuselt ja ka sisemuselt läinud Andrese emasse, sest tema nõrgavõitu keha ja tema hingelist nukrust pole ei isal ega ka emal, ehk olgu siis, et arvesse võtta Mari meeleolu just Indreku kandmisel.

Nõnda sõitsid kaks venda kas vaikides vaksali poole või rääkisid üsna ükskõikseist asjust. Kui Indrekul sõidupilet juba käes, ütles Andres:

„Mina lähen kuu poolteise pärast kroonu, nii et..."

„Nojah, ega siis tea, millal jälle..." vastas Indrek.

See oligi nende lahkumiskõne enne jumalagajätmist.

Kui kodu küsiti, kuidas Indrek minema saanud, vastas Andres:

„Mis siis ikka — istus peale ja läks, rongist põlnd varsti haisugi järel."

Nõnda oli Vargamäel üks võsu jällegi vähem ja kellelegi ei tulnud mõttesse, et tema veel kunagi siia kui oma eluasemele võiks tagasi tulla.

•

Andrese minekuga oli hoopis teine lugu. See pidi olema ainult ajutine. Nõnda said sellest kõik aru. Ja ometi oli tema lahkumine palju raskem kui Indreku oma, sest viimane oli juba enne sõitu isakodule teatud määral võõras ja kadunud.

Liisuvõtmiseni polnud väga vigagi, aga niipea kui Andres teatega koju tuli, et ta paigale pandud, asus Vargamäe hooneisse, nurmile ja soile tundmus, nagu oleks neil surnu valvata. Vana Andres ei osanud seda tundmust millegagi seletada, ta teadis ainult, et siis, kui Krõõt puhkas aidas puusärgis, oli ta näinud Vargamäe hooneid, välju ja metsi samas valguses nagu nüüd. Töödki oli ta siis samuti teinud: mõtteta, nagu harjumuse ajel, ilma et ta tema vajaduses päris kindel oleks.

Nekrutit viimaseil päevil enam tööle ei sunnitud, nagu ei kõnniks isatalus enam ta ise, vaid ainult tema vari või vaim, mis pole kõlvuline maiseks askelduseks. Nõnda oleks võinud noor Andres paar-kolm nädalat päriselt ulada. Seda katsuski ta teha mõned päevad, aga siis läks ise tööle ja murdis seda hullemini kui kunagi enne.

„Nõnda on parem," seletas ta. „Muidu viskle öösel asemel, nii et luud-kondid hommikul valutavad, ei ole und."

„Jah, ega tööst paremat rohtu ole, kui head und tahad," arvas ka vana Andres.

Laupäeva-õhtuti ja pühapäeviti kolas noor Andres ajatapmiseks Luistel, Urvakülas ning üksikuis tuttavais taludes. Pidudel, kui hoosse sattus, tantsis rohkem kui kunagi varem, aga ennem poistega kui tüdrukutega. Urvakülas oli paar teist nekrutit, nendega vihtus ta polkat ja labajalga või kiiret kaloppi, sest see andis kõige paremat nahasooja.

Tüdrukud arvasid, et Vargamäe Andres on liisuvõtmisest saadik uhkemaks läinud, sest miks muidu hoidub ta nendega tantsimast ja laaberdab teiste poistega. Ometi polnud Andresele põrmugi uhkust juurde tulnud, ennemini oli ta suure hulga oma endisestki uhkusest kaotanud. Aga seda teadis õieti ainult Kassiaru Maali, kes pidas omandatud teadmised ainult iseendale. Tema ütles kord Andresele:

„Suvel lubasite minu mehe maha lüüa, kui kroonust välja tulete, ning siis Siberi minna. Kui tahate, ma teen nõnda, et teil põle vaja minu pärast Siberi minna."

„Ega ma ei löö ju teie meest maha," vastas Andres Maalile. „Suvel lõõpisin ja suurustasin muidu niisama."

Sellest vastusest nägi Maali, kui väga palju Vargamäe Andres oma endisest uhkusest oli kaotanud. Siit nurga rikkamal ja peenemal peretütrel oli sellest väga kahju, ja kui ta õhtul pimedas üksinda — mee-

lega läks ta täna õhtul pimedas üksinda — koju läks, võis ta segamatult peaaegu suure häälega nutta, sest nägemas polnud teda keegi. Kui aga mõni pimedas tema nuttu oleks kuulnud, siis poleks ta ometi kunagi aimanud, et nõnda võiks nutta Kassiaru Maali Vargamäe Andrese kadunud uhkuse pärast. Ükski ei teadnud, et Maali nii väga tahtis oma mehe mahalöömist Andrese poolt, kui ta tuleb kroonuteenistusest välja.

Aga kui Maali sügisepimeduses küllalt oli nutnud, tegi ta endamisi kaljukindla otsuse: seada asjad tingimata nõnda, et Vargamäe Andres kroonust tulles tema mehe maha lööb ja Siberisse läheb, küll ta siis teab, kes on Kassiaru Maali. Siberis mäletab ta teda.

Praegu ei teadnud Vargamäe Andres sellest veel midagi, kui ta läks nagu Maaligi üksinda pimedas kodu poole. Ka tema mõtles midagi, aga temal ei olnud Kassiaru Maali mõtted. Seni kui tal nahk tantsust seljas tolmas, taandusid peaaju tühised urgitsemised, aga niipea kui kehasoojus sügisevilus hakkas langema, võtsid arutused uut hoogu. Polnud parata, südamesse ja pähe puges kord-korralt ikka suurem tühjus, aga selles tühjuses sündis midagi, mis tõi rahutuse ja tegi haiget. Niisuguse valusa tühjusega südames läks Vargamäe noor Andres üksinda pimedas kodu poole.

Poja lahkumispäevaks oli Vargamäe Andres õlut teinud ja paar lammast veristanud. Mari keetis sülti, küpsetas saia ja pani värsket lamba- ning soolatud sealiha kerisele, nagu oleksid tulemas suured pühad. Aga ep olnud pühi tulemas, vaid Vargamäe Andres saatis oma esimest poega kroonu. Selleks oli poest toodud häid heeringaidki ja laenuks võetud nuge, kahvleid ning taldrikuid, et oleks söögilaud kui pidulaud.

Võõrad saabusid lahkumispäeva eelõhtul ja terve öö söödi ja joodi üheskoos. Ainult koidu eel visati silmapilguks õlgedele pikali ning lasti silmad kinni.

Oli palju ümberkaudseid inimesi koos, aga enamasti mehed, sest naistel polnud ju kroonuminekuga tegemist.

Oli tulnud Vargamäele Hundipalu Tiit, sest tänavu polnud temal endal kroonuminejat poega. Olid tulnud Aaseme omad, aga mitte enam vanad, sest neil olid juba suud mulda täis, vaid noored, needki juba aastais inimesed. Oli tulnud Aiu Mällu oma üksiku pojaga, kes tänavu liisus käinud ja vabastunud. Oli ka Kukessaare Jaan oma eidega, kes olid oma poja mineval aastal ära saatnud. Rava Kustas puudus, tema pidi tulema alles hommikul, sest ka tema poeg oli mineja. Polnud ilmunud vanapoiss Kingu Priidu, sest tema oli talu jätnud ning linna läinud lihapoodi pidama, kus mängis endiselt simlil: „Mo elu Kristus ise". Tema asemele oli Kingule küll kohe uus peremees asunud, aga sellega polnud Vargamäel lähemaid suhteid. Kingu üleaedne, Vihukse Anton, see kõrvenurga kuulsaim magaja, oli kohal ning noogutas peaga juba enne sööki soojamüüri ääres, sest ta oli juba mõne janu õllekannust rüübanud. Kassiarult polnud keegi tulnud, nagu oleks tema ja Vargamäe vahel vaen. Ometi polnud mingit vaenu, sest noor Andres oli ju loobunud isegi Jaska ainsa tütre Maali tulevase mehe mahalöömisest, et poleks kahe talu vahel vähematki vistart. Jalutu sauna Madise oli vana Andres alt üles toonud, sest ta tahtis, et ka tema ta vanemat poega kroonu saadaks.

„Oled lasnud Vargamäe veed jõkke, saada siis ka tema pojad kroonu," nõnda oli vana Andres Madisele öelnud, millele see vastu oli rögisenud:

„Sinu vete laskmisel olin ikka alles mees, aga nüüd olen sant."

„Ega nekrutisaatmiseks põlegi tervist tarvis, kui aga nekrut ise tugev ja terve oleks, ja seda minu Andres on," rääkis vana Andres.

„No on," kiitis Madis, „võid oma poja peale uhke olla."

„Tuled siis mu au ja uhkust saatma," lausus Andres nukralt.

Oru Pearust polnud Eespere piduliste keskel midagi näha ega kuulda, sest kahe üleaedse vahelt oli nagu alatiseks must kass läbi joosnud. Niigi palju polnud kahe naabri vahel praegusel ajal sidemeid, et mõnigi Tagapere inimestest oleks kas või vargsi teada saanud, mis maik on Eespere õllel, süldil või saial. Varemalt oli vähemalt sedagivõrd tutvust ja sõprust. Praegune Vargamäe noorpõlv oli teissugune, kui olid Pearu ja Andrese esimesed lapsed. Tema oli nähtavasti sigitatud ja imetatud juba viha ja vaenu mürgitatud vere ning piimaga ja sellepärast hoidus ta naabri noorpõlvest kui võhivõõrast eemale, nagu oleksid mõlemad pooled vaenulist elektrit pinevil täis.

Siiski, päris ilma ei jäädud Tagaperes Eespere pidustusest mitte, sest tuul puhus neil päevil Eesperelt Tagaperele ja kandis sinna hooti magusaid lõhnu, mis jutustasid peade- ja jalgadekõrvetamisest, maonahahautamisest kuuma kiviga, süldikeetmisest, vorstitegemisest, saiade väljavõtmisest ahjust. Niipalju halastas vanajumal kahe vaenulise naabri peale, et nende vahel ei katkeks ometi viimne side siin ajalikus elus, sest missuguse näoga peaksid nad muidu paradiisis teineteisele otsa vaatama, kuhu nad ükskord pääsevad lunastaja armust.

Armuna võtsid siis Tagapere inimesed neid lõhnugi, mis tulid jumala tuules Eespere poolt. Lapsed seisatasid kuski nurga ääres, nagu oleksid nad vareesed või harakad, kes istusid aiateibas ja pidasid nokad Eespere poole. Vanad inimesed peatusid keset õue ja tõmbasid sügavamalt hinge, kui midagi värsket ninasse torkas.

„Ei tea, kas teispere rahvas keedavad õige Andrese minekuks sülti," lausus Tagapere perenaine nagu endamisi, „või on see muidu värskelihasupi hais, sest

vana Andres ei või ju seda muidu kannatada, kui ikka olgu virtsi ja pipart peal."

Nõnda ütles Tagapere pereeit ja nõnda see jäigi, sest ükski ei vastanud temale, nagu oleks sellega naabri Andrese saatmiseks kõik tehtud.

Aga Eesperes kestis pidulik söömine ja joomine läbi öö hommikuni, kuni tuli Rava Kustas oma Antsuga, siis tehti minekut, et õigeks ajaks vallamaja juurde jõuda, kus oli kogumispaik. Kui minekuks kõik valmis, tõi vana Andres palveraamatu. Alles nüüd mõisteti õieti, kui tähtsaks pidas Vargamäe peremees oma esimese poja kroonusaatmist.

Palveraamat oli seesama, millest Andres luges millalgi oma Krõõdale ja lastele ning Jussi haualgi. Seega sai tema ühendavaks lüliks kõigile neile raskeile silmapilkudele. Sellepärast oli äkki kõigil tundmus, nagu seistaks mingisuguse nägematu puusärgi ees, lõõpur Rava Kustaski tundis seda, kui vaatas oma pojale otsa ja laulis Vargamäe Andrese öeldud sõnade järele.

Palvet lugema hakates ei võinud Andres kuidagi muidu, kui pidi meelde tuletama kõik need korrad, kus ta siin tuttavate ees samuti oli seisnud, raamat käes. Ja vististi pidi tema lugemises, hääles ja näos midagi hella olema, sest lugemine pani nutma esiteks eided ja lapsed, siis silmi pühkima mõned taadid ja lõpuks nina nuuskama noori mehigi ja tüdrukuid. Keegi ei teadnud õieti, miks see nõnda sündis, aga kõik tundsid ainult, et see nõnda sündis. Võimalik ka, et see sündis viisakusest pühakirja vastu, väga võimalik.

Vargamäe Mari, kes viimased aastad oma kasupojast imelikult eemale jäänud, ei saanud midagi parata, et ta jumalaga jättes pidi pisarsilmil tikkuma tema ligi. Ja kui siis Andres Marile, kes oma kasupoja kõrval nüüd nii väikesena tundus, oma käe ümber piha pani ja lohutavalt ütles: „Ema, ära nuta, ega ma surema lähe," siis oli Maril nii ütlemata hea

olla, et ta oleks tahtnud veel kauaks nõnda oma kasupoja juurde jääda. Nii imeline oli mõelda, et kuigi tema Andrest oma ihus pole ilmale kandnud, siis vähemalt on ta teda imetanud, ja nõnda on ehk Andrese luude-kontide jõus pisut ka tema rinnapiima rammu.

Vargamäe Andres tahtis poja küütida maakonnalinna, aga poeg oli vastu, osalt sellepärast, et ta ei tahtnud isale seda vaeva, osalt, et — võõrastega oli praegu kergem kui omastega. Kergem oli minna vallaküüdiga kui oma isaga. Nõnda siis viimaks jäigi, et Andres viis poja ainult vallamaja juurde.

Vargamäelt alla sõites ütles noor Andres vanale:

„Nüüd pead jällegi võera sulase võtma, isa."

„Olen mõelnd muidu läbi ajada," vastas vana Andres.

„Ants on ju alles liiga noor ja nõrk."

„Enne saadi Vargamäel ikka poisikesega hakkama," arvas isa.

„Siis oli Vargamäe teine ja olid ka sina ise teine," ütles poeg.

Vana Andres istus natukene aega vaikides, piht vimmas, ja ütles siis:

„Mina tahan siiski nõnda läbi ajada, kuni sina tagasi tuled."

„Kas ma üleüldse tulen," tähendas nüüd poeg.

Isa vaatas pojale otsa sõna tõsises mõttes hirmunud pilgul.

„Mis jutt see siis nüüd on?" sai ta alles natukese aja pärast suust. „Kellele ma siis siin olen teind ja vaeva näind? Kas sa siis Vargamäed sugugi ei armasta?"

„Isa, sina isegi ei armasta õieti Vargamäed, sul on ainult kahju oma töövaeva võerastele jätta, see on kõik," rääkis poeg.

„Kust sa selle ometi täna võtad?" küsis vana Andres valusalt.

„Veel tänavu suvel ütlesid sa kord, et sel päeval, kui sul võimalik oleks isakoju tagasi minna, paneks

sa kas südaööl hõlmad vaheliti ja läheks lauldes Vargamäelt alla. Eks ole nõnda?"

Muidugi, nõnda see oli, seda teadis vana Andres, aga et see nii raskel silmapilgul talle kätte pidi tulema, seda ei teadnud ta mitte. Nüüd teadis ta seda, teadis oma esimese poja suu läbi, keda sõidutab Vargamäelt alla. Võib-olla oleks pidanud poeg täna isa peale halastama ja seda talle mitte meelde tuletama, aga poeg ei halastanud, sest pojad ei halasta kunagi isade peale. Hulk aega pidi vana Andres vaikima, enne kui oskas öelda:

„Mis sest siis on, et mina oma isakoju tagasi läheks, Vargamäe on ju sinu isakodu ja sina pead seia tagasi tulema."

„Nii ta on küll," arvas poeg vastu. „Aga kas sinu isa oma laste sünnikohta armastas?"

„Meie kõik armastasime — isa, ema, lapsed."

„No näed, aga sina ei armasta oma laste sünnikohta ja minu ema põle ka Vargamäed armastand, sest temale põle meeldind need sood ja rabad, sa ise rääkisid," seletas poeg isale.

„Ega tema nüüd õndsake küll..." lausus isa. „Aga sood võib ju ära kuivatada, soode asemele tuleb mets, nõnda peab see olema."

„Aga miks siis just meie need peame olema, kes oma elu seia sohu matavad, kui mujal kergemalt leiba saab?" küsis poeg, ja kui isa ei vastanud, lisas ta mõeldes juurde: „Kui jüst oleks armastus, siis muidugi..."

„Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb armastus," ütles isa.

„Sina oled seda teind ja minu ema tegi ka, ega ta muidu nii vara surnd; aga armastus ei tulnd, teda põle tänapäevani Vargamäel."

Need olid kurvad sõnad, nii kurvad, et vana Andres poleks kunagi võinud arvata, kuidas küll noor Andres võib nii kurbi sõnu rääkida, sõites ühes isaga Vargamäelt alla. Neid sõnu kuuldes muutus vana

Andres nagu veel palju vanemaks ja vimmakamaks, nii et kui poeg silmad temale heitis, tal isast kahju hakkas. Sellepärast ütles ta:

„Aga kes seda siiski teab, inimene mõtleb, jumal juhib."

„Nojah, ega jumala vastu ei saa," oli ka isa nõus, sest see oli see põhjatu tõrs, kuhu võis kallata kogu maailma mure ja kurbuse, ilma et ta kunagi täis saaks. Oli suur meistritöö see murede ja nukruse suurtõrs ja Vargamäe vana Andres aina imetles teda. Selles imetluses ta poja kõrval vankrilgi istus, kui sõitis vallamaja poole.

•

Peale nekrutite lahkumist ei tahtnud Vargamäe Andres koju minna, vaid astus korraks kõrtsi sisse vaatama, sest täna pidi siin leiduma võõraid ja tuttavaid.

Tõelikult polnudki kõrts enam endine kõrts, mis millalgi hiilgavaid päevi näinud, vaid ainult õllepood. Aga polnud kõrtsilisedki enam endised mehed. Ülekaalus olid peremeeste asemel sulased, puulõikajad, turbavõtjad, mõisapoisid. Endised mürgeldajad olid vanaks või vaeseks jäänud, neis oli endine õnnis aeg nagu alatiseks surnud. Kogu aeg ja olu oli teiseks saanud, ilma et keegi õieti oleks teadnud, millal, miks või kuidas.

Oru Pearugi oli täna kõrtsis, aga ta ei istunud saksatoas, nagu tal varemalt viisiks. Isegi Kassiaru Jaska ei armastanud enam kõrtsi saksatoas istuda, nagu ei armastanud ta ka enam mööda laatu ümber ajada ja hobuseid paristada, kas vanaduse või vaesuse pärast, seda ei teadnud keegi. Saksatoas istusid, õllekorvid laua all, nüüd mingisugused noormehed, kel polnud endisest ajast aimugi. Ka nemad ärplesid isekeskis, aga nende ärplemine oli hoopis poisikese laadi: kas keegi saab enne pudeli õlut joodud või teine timpsaia söödud; kes võib kõige rohkem õllepu-

deleid kurgust alla kallata, ilma et vaja oleks üle saksatoa ukse välja astuda, ja muud selletaolist. Nagu nende ärplemine, nõnda ka selle tagajärjed: saksatoa haisust võis seda sagedasti tunda, ja vähe oli neid, kes armastasid seda haisu.

Ei olnud enam mehi, kes oleksid kõrtsiletile raha välja pannud, sest kõik kaebasid rahapuudust. Ei olnud ka kedagi kuulda, kes katsuks Laulu-Lullule järele teha: laulda ilusaid meestelaule ning süüa peale klaasi ja aruheinu, nagu mõni mäletseja, ja seda ainult kortli viina eest. Riieldagi ei osatud enam meeste moodi. Ei osatud enam õieti karvust kiskuda ega pöidlaid silma ajada, sest silmad olid meestel küll jäänud, aga õiged karvad olid kadunud. Rusikast polnudki enam suurt asja ja sellepärast pekseti pudeliga, täie või tühjaga, täkiti pussiga, tümmitati teiba või kaikaga.

Nõnda siis istusid taadikesed täna nagu mõnesugused varemed endises kõrtsis, millest ka nagu ainult varemed järele jäänud — paljas mälestus endisest ajast.

Kaua pidid mehed seda va õllelaket rüüpama, enne kui kurk õieti kuivama hakkas ja keelepaelad nõrkuma lõid. Pearugi pidi enne tüki aega hoogu võtma, kui jõudis sinnamaale, et söandas üleaedsega juttu teha. Viinaklaasist oli ta omal ajal palju rutemini julgust rüübanud.

„Saatsid oma meremõrtsuka minema," ütles Pearu viimaks Andresele.

Aga see ei võtnud öeldud sõnu kuuldavakski. Sellepärast nihkus Pearu naabrile lähemale ja ütles valjemini:

„Va üleaedne õige kurdiks jäänd või, et ei vasta?"

„Kas mul siis põle õigus vaikida või?" küsis Andres vastu.

„Sina ikka kohe oma õigusega," ütles Pearu. „Kaugele sa oma õigusega oled saand?"

„Oled siis sina oma kõverusega kaugemale jõund?"

„No ikka kaugemale. Minul esimene poeg kroo-

nust päästetud, aga sinul pandi paigale ja teise saatsid hobusevargaks õppima."

„Kes on läind hobusevargaks õppima?" küsis Andres.

„Aga mis see Indrek sinna linna siis otsis?" küsis Pearu vastu.

„Indrek läks linna, et Vargamäele kord tõde ja õigust õpetada," ütles Andres tõsiselt.

„Vargamäel võib ilma selleta paremini elada," arvas Pearu. „Ega sa muidu oma meremõrtsukat kevadel mulle Jõessaarde kallale saat."

„Kas ajas hirmu nahka?" küsis Andres muiates.

„Mis sa siis arvad," vastas Pearu. „Arvad, et küsis minu õigusest, mis ma välja prosessinud? Lubas maha lüüa, kui ma oma kruavile tammi ette teen, muud midagi."

„Ega see mahalöömine sulle liiga põleks teind," lausus Andres.

„Ega see kroonuleib meremõrtsukalegi liiga tee," nöökas Pearu. „Kulub teisele marjaks ära, teised inimesed saavad ka aega elada."

„Saavad aega elada ja teise maa peale vett paisutada," pilkas Andres.

„No ega ma siis sind ega sinu põngerjaid karda," ütles Pearu.

„Hoia iseend ja oma põngerjaid minu põngerjate eest," ütles Andres ähvardavalt, tõusis pingilt ja lõpetas jutu, sest kaua sa selle va õllelakke juures ikka Oru Pearuga juttu ajad, liiatigi, kui sul endal kodu parem õlu ankrus.

Koduteel oli Andresel aega kõige üle järele mõtelda ja Pearu sõnadegi juures peatuda. Polnud kahtlust, Pearu oli kevadel noort Andrest nõnda kartnud, et ta veepaisutamise seks suveks jättis. Võib-olla unustas ta ka oma teised krutskid just noore Andrese pärast. Aga siis hakkab ta nüüd tingimata uuesti peale. Muidugi, vana Andres ei karda tema tempe, aga ta on neist tüdinud, surmani väsinud. Tal on täna

tundmus, nagu vajaks ta juba abi ja tuge. Aga kust seda võtta? Ants kasvab küll, kuid tema pole Andrese taoline ja pealegi läheb ka tema varsti kroonu. Selle aja peale tuleks ju küll Andres tagasi, aga kas ta tuleb, et jääda? Nii imelikult rääkis ta armastusest, mis puudub Vargamäel.

Mitu päeva oli vihma udutanud, aga nüüd pöördus tuul ja taevas tõmbus selgeks. Kui Andres Võlla väljamäest hobusega üles ronis, paistis päike samuti, nagu oli ta paistnud millalgi ammu varemalt. Ainult siis oli kevadine, täna sügisene päike. Aiste vahel oli samasugune kõrb mära, aga ometi polnud ta enam endine, vaid selle poeg. Siis olid vankril puuteljed, nüüd raudassid. Kevadel istus vankril nukrasilmaline Krõõt ja Andres ise kõndis kõrval, sundides hobust, et jõuaks enne päikeseveeru koju. Nüüd istus Andres ainuüksi oma vimmas seljaga kössis vankril ja tal oli üsna ükskõik, kas ta päikeseveeruks Vargamäele jõuab või mitte.

Ta vaatas Vargamäe mände ja tal tuli meelde, et neil Krõõdaga tol korral neist juttu oli olnud. Krõõt oli ammugi kadunud, vaevalt mäletati teda veel Vargamäel, Andres ise vana, aga männid seisid endistena. Ainult oksad olid teistel nagu harvemaks muutunud. Kuid võimalik, et asi polnud männiokstes, vaid Andrese enda silmis, mis aasta-aastalt töntsimaks läksid.

Vargamäe soosillal tuli Andresel meelde, mis nad Krõõdaga temast rääkinud. Ja otse uskumatu valusalt pidi Andres tunnustama, et soosillaga oli sündinud Krõõda, mitte Andrese sõnade järgi. See oli seda valusam, et Krõõt ise oli nii varakult läinud, aga oma sõnad jättis ta Vargamäe soosilla üle valitsema kuni tänapäevani.

Kodu ei rääkinud Andres sõnagi. Ta jõi ainult mitu head janu õlut, jõi, kuni peas kihama lõi, sest ta kartis, et täna muidu und ei leia, ja puges siis magama. Aga öösi, kas õlle mõju vähenemise tõttu või

mõnel muul põhjusel, ärkas ta asemel ja ronis sealt tasakesi välja. Esiteks mõtles ta uuesti õlleankru kallale minna, aga siis tegi ta kapiukse lahti, võttis sealt piibli, istus laua äärde ja hakkas Hiiobi lugu lugema, sest Hiiobi suu läbi tahtis ta kõnelda oma Issandaga. Aga siis sündis nõnda, et kuna Andrese silmad käisid Hiiobi sõnade kannul, mõtles ta ise oma mõtteid, sest need seisid nagu igal pool pühakirja ridade vahel. Ja viimaks tundus Andresele, et loetud Hiiobi sõnad muutuvad kuidagi tema oma tundmusteks ja mõteteks, tema oma muredeks ja vaevadeks, tema oma pettumuseks ja meeleheiteks. Silmad jätavad viimaks pühakirjalugemise ja suu kordab poja räägitud sõnu, nagu oleks neis koos kõik käsud ja prohvetid töö ja vaeva kohta: „Sina oled seda teinud ja minu ema tegi, ega ta muidu nii vara surnud, aga armastus ei tulnd, teda põle tänapäevani Vargamäel." Aga mis siis siin on? küsib Andres endalt ja ei tea vastust. Ning kui ta viimaks arvab vastuse leidvat, siis ei saa ta enam muud teha kui kummuli piiblile langeda, kuhu jääb tükiks ajaks.

Nõnda räägib Vargamäe Andres oma südamlikumad sõnad Issandaga südaööl ja neist saab Marigi sängis vaiba all aru. Küll tahaks tema tõusta ja Andrese kõrvale kummuli lauale langeda, aga ta ei tee seda, sest ta teab, et siis langeb Andrese süda lukku Issanda ja Mari ees, nagu ta läks kõvaks siiski, kui Mari läks kord seisma sängisamba najale, et aidata mehel nutta. Sellepärast jääb Mari vaikselt vaiba alla, nagu ei paneks ta Andrest laua ääres mikski. Aga kui see pärast sängi tagasi poeb, et magama heita, leiab ta, et peapadi märjaks läinud. Nüüd alles mõistab ta, et ka Mari oma jumalaga kõnelnud, nii alandlikult, et ta oma peadki ei söandanud vaiba alt välja pista.

Lõpp.

Hind kr. 6.—